

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

leto 1988 3 letnik 42

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

UDK 949.712(05)
UDC

YU ISSN 0350-5774

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: Bojan Balkovec (tehnični urednik)
dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
dr. Miro Stiplovšek
Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 31. 10. 1988

Izdajateljski svet: Dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, Samo Kristen, dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, dr. Janko Pleterški, Janez Stergar, Prvenka Turk

Prevodi: Cvetka Vode (angleščina), Madita Šetinc (nemščina), Janez Zor (ruščina), Milko Renner (italijanščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Upravnica revije: Majda Čuden

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 332-611, int. 210

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 12.000 din, za društvene člane 8000 din, za društvene člane-upokoјence 6000 din, za društvene člane-študente 4000 din (vse cene za letnik 42/1988, veljavne do 30. 9. 1988).
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **7200 din**

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Raziskovalna skupnost Slovenije
Kulturna skupnost Slovenije
Izobraževalna skupnost Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, november 1988

Naklada: 1750 izvodov

KAZALO – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

RAZPRAVE – STUDIES – СТАТЬИ

Janez Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja dežel in ljudstev in njegova dediščina	315–361
Sources of Trubar's naming of Lands and Peoples and his Legacy Источники наименования Трубарем стран и народов и его наследие	
Robert Matijašič, Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre	363–371
Kasiodor's Letters as a Source for late Antiquity History of Istria Письма Кассиодора как источник познания позднеантичной истории Истрии	
Ignacij Voje, Poskusi kvantifikacije trgovskega prometa in proizvodnje v srednjeveškem Dubrovniku	373–387
Attempts of quantification of Trade and Production in medieval Dubrovnik Опыты квантификации торгового обращения и производства в средневековом Дубровнике	
Vinko Rajšp, Čarovniški procesi na Slovenskem	389–397
Witchcraft Trials on Slovene Territory Процессы против колдунов и колдунь в Словении	
István György Tóth, Znanje branja in pisanja v Železni županiji (1600–1800)	399–411
Knowledge of Reading and Writing in Železna županija (Vas megye) (1600–1800) Знания в чтении и писании в Железной жупании в 1600–1800 гг.	
Janez Cvirn, Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907 (tretji del)	413–432
Political Orientation of the Celje Germans 1861–1907 (III.) Политическая ориентировка немцев из Целье с 1861-го по 1907-ой годы (III.)	
Bojan Balkovec, Vpliv volilne zakonodaje na izide parlamentarnih volitev v narodno skupščino leta 1920 in 1923	433–447
The Influence of Electoral Legislation on the Results of Elections into the National Parliament in 1920 and 1923 Влияние выборного законодательства на результаты парламентских выборов в Народную скупщину в 1920 и 1923 гг.	

ZAPISI – NOTES – ЗАПИСИ

Igor Grdina, Obseg bosenske države za bana Kulina	449–456
The Extent of Bosnian State during Ban Kulin Объем боснийского государства во время бана Кулина	

IN MEMORIAM – IN MEMORIAM – В ПАМЯТЬ

Nada Klaić (Ferdo Gestrin)	457–458
Nada Klaić Нада Клаич	
Anton Svetina (Sergij Vilfan)	458–460
Anton Svetina Антон Светина	

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS – СЪЕЗДЫ И СИМПОЗИУМЫ, ОЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ

24. Zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ptuj, 28. do 30. septembra 1988 (Bojan Balkovec)	461–462
24th Meeting of Slovene Historians, Ptuj 28th to 30th of September 1988 24-ое совещание словенских историков, Птуй, 28 по 30 сентября 1988	
Govor Vladimira Kavčiča, predsednika Republiškega komiteja za kulturo	462–464
Speech of Vladimir Kavčič, President of the Republic Committee for Culture Речь Владимира Кавчича, председателя Республиканского комитета по культуре	
Izjava 24. Zborovanja slovenskih zgodovinarjev	464
Statement from 24th Meeting of Slovene Historians Заявление 24-го совещания словенских историков	

Ustanovljeno je bilo Zgodovinsko društvo za Koroško (Marjan Lina si)	464-465
Historical Society for Carinthia was founded Основано Историческое общество для Каринтии	
Delovanje Zgodovinskega društva Ljubljana od 12. junija 1986 do 16. junija 1988 (Franc Rozman)	465-466
Activity of the Historical Society of Ljubljana from 12th of June 1986 to 16th of June 1988 Деятельность Исторического общества Любляна с 12 июня 1986 по 16 июня 1988	
Tretje zasedanje avstrijsko-jugoslovanske komisije zgodovinarjev, Dunaj 12. do 14. aprila 1988 (Franc Rozman)	466-467
Third Session of the Austrian-Yugoslav Committee of Historians, Vienna, 12th to 14th of April 1988 Третье заседание австрийско-югославской комиссии историков, Вена, 12-14 апреля 1988 гт.	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS – РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

Božo Otarepec, Srednjeveški pečati in grbi mest na Slovenskem (Peter Štih)	469-470
Anton Fister, Izbrani spisi, Prva knjiga: Spomini od marca 1848 do julija 1849, prispevek k zgodovini dunajske revolucije (Stane Granda)	470-471
James C. Davis, Carso. Riscatto dalla poverta (Marta Verginella)	472-473
Dietrich Maina, Thomas Weber, Bilzingsleben III (Draško Josipovič)	473-474
Lexikon des Mittelalters (Peter Štih)	475-476
G. Marjanović-Vujović, Krstovi od VI do XII veka (Paola Korošec)	476-477
Die Slawen in Deutschland (Paola Korošec)	477-479
H. Hiassinger, Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs in den östlichen Alpenländern vom Spätmittelalter bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts (Ferdo Gestrin)	479-481
Roj Medvedev, Revolucija 1917. godine u Rusiji. Problemi, karakteristike, ocene (Ludvik Čarni)	481-483
Orietta Altieri, La comunita ebraica di Gorizia: carrateristiche demografiche, economiche e sociali, 1778-1900 (Petra Svobljšak)	483-484

IZVLEČKI – ABSTRACTS – РЕЗЮМЕ

Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 42, 1988, 3	IX-XII
Abstracts from Papers and Articles in Historical Review 42, 1988, 3 Резюме статей и сообщений в Историческом журнале 42, 1988, 3	

Janez Rotar

VIRI TRUBARJEVEGA POIMENOVANJA DEŽEL
IN LJUDSTEV IN NJEGOVA DEDIŠČINA

Vprašanje virov Trubarjevega poimenovanja slovenskih in slovanskih dežel in ljudstev neposredno zadeva vprašanja slovanske poselitve v vzhodnoalpskem in v širšem južnozahodnem panonskem prostoru, tako tudi vprašanje etnogeneze Slovencev in drugih Slovanov v panonskem območju in sosesčini. To so torej vprašanja, »ki jih ni mogoče dokončno zadovoljivo rešiti«, zatrjuje France Bezlaj.¹

Ime Slovene je zgodovinsko potrjeno samo za nekdanje solunske in novgorodske Slovane oziroma slovanska plemena, posredno pa nato še za del južnih Slovanov, ki se niso imenovali Bolgari, Srbi ali Hrvati. F. Bezlaj in T. Korošec povzemata po virih in pravita, da so Furlani ob langobardskem limesu prednike Slovencev imenovali Skláf, Scлавianie. Pokrajina med Anišo in Pielachom na spodnjem Avstrijskem se je še v 9. stoletju imenovala Scлавania, kraj Schleining (Burgenland) je staro Villa Scлавonica. Že velikokrat je bilo podarjeno, in tudi tu je treba omeniti, da je skupno ime (genus) za posamezne rodovne skupnosti, na primer za antične Grke ali kasneje za Germane, nastajalo sčasoma in se je pozno uveljavilo. Gotovo velja to tudi za Slovane in je v skladu z dejstvom, da ruski letopisec, znan kot Nestor (1056—1118), navaja v kroniki razna imena slovanskih ljudstev, med njimi tudi ime Sloveni, in sicer ne kot genus, kot skupno ime, ampak kot plemensko ime, kot species.

V obdobju zgodnjega skupnoslovanskega kulturnega vzgiba na Balkanu se poleg imena Srbi (Konstantin Porfirogenet) uporablja ime Sloveni (Hrabbr v spisu »o pismeneh« piše: »Prežde ubo Slovene ne imeaho kbnigb«); ime je mogoče najti še pri Teofilu v prepisu krmčije sv. Save: »Proizidoše na svetlost slovenskog jezika bogunadahnuće ove knjige«, iz leta 1252.² Toda že od začetnega razvoja srbske državnosti se uveljavlja in tam hitro popolnoma prevlada srbsko ime, npr. v rokopisnem evangeliju meniha Simeona 1202; na desnih malih vratih hilendarske priprate je prvič zapisano ime Srbija, in sicer leta 1293.³ Razmeroma številni srbski srednjeveški spomeniki, ki večkrat kot drugi južno-slovanski v tem času omenjajo državno in etnično ime, je vrsta primerov, ni pa zapisov imena Sloveni. Iz zgodnjega srednjega veka je tudi prvi zapis imena Hrvat v hrvaškem jeziku (Bašćanska plošća, okoli 1100), in sicer v pridevniški obliki, kakor se tudi »srbski« v srbskih besedilih skoraj celo stoletje pojavlja le v pridevniški oznaki.⁴ To pomeni, da so slovanska ljudstva ob selitvi svoja imena nosila s sabo, kar je docela naravno. Laže je to dokazovati pri tistih, ki imajo zgodaj zapisano in izpričano ime tudi v svojem jeziku. Fran Zwitter sodi, da je srednji vek pojem o slovenski srednjeveški skupnosti poznal. »Že v 9. stoletju rabi ‚Conversio Bagoariorum et Carantanorum‘ izraz ‚Carantanus‘ v pomenu ‚Slovenec‘; ruska tako imenovana Nestorjeva in Helmoldova Kronika Slovanov v 12. stoletju, Bartholomeus Anglicus v 13. stoletju naštevajo med slovanskimi plemeni Karantance in mislijo pri tem na Slovence.«⁵ Bogo Grafenauer sodi, da sega izhodišče zavesti o skupni pripadnosti slovenskih historičnih dežel Koroške, Kranjske in Štajerske tja v 9. stoletje, ko sta se raz-

¹ T. Korošec (po seminarski nalogi priredil za tisk F. Bezlaj), Ime Slovenec. Jezik in slovo 1963/64, 65.

² M. Pavić, Srpski zapisi i natpisi. Beograd 1986, 34.

³ Prav tam, 44.

⁴ Iz leta 1293 je zapis: »Blagočastija revnošću . . . učitelj i nastavnici sve srpske zemlje . . . sa ljubeznim sinom svojim Savom prvim arhiepiskopom Srbije.« Prav tam, 44.

⁵ F. Zwitter, Prva koncepcija slovenske zgodovine. Glasnik Muzejskega društva 1939, 361.

širili imeni Karantanija in Karantanci na alpske in panonske Slovence in »odtlej skozi nekaj stoletij pomenita ta dva izraza to, kar imenujemo danes Slovenija in Slovenci.«⁶

Civilizirani narodi so v panonskem in v egejskem prostoru prvi prihajali v stik in v mejaštvo s priseljenimi ljudstvi in so jih poimenovali z imeni, ki so jih čuli od njih samih, seveda v grecizirani ali latinizirani obliki. Če ta domneva drži, je na taki osnovi nastalo skupno ime za slovanska ljudstva v soseščini grške in latinske civilizacije in je postopoma dobivalo pomen imena za genus, ki se je kasneje razširjal na bolj oddaljena slovanska ljudstva, čeravno so imela svoje posebno ime, species, kakor lahko sklepamo po Prokopiju in Jordanisu. Nobenih dokazov namreč ni, da bi se Čehi ali Bohemi, Poljaki in Lužiški Srbi kdaj imenovali s skupnim imenom Sloveni. Tudi v Rusiji se razen Novgoroda, sklepajoč po Nestorju, ne pojavi to ime.⁷

F. Bezljaj in T. Korošec ocenjujeta, da je ime Slovenecb nastalo dovolj zgodaj in da je obsegalo poleg slovenskega tudi današnje kajkavsko in del čakavskega območja.⁸ Razen v Istri jima je glede čakavskega teže pritegniti, ker so prav čakavci imeli svoj species Hrvati in je dovolj zgodaj tudi zapisan na Bašćanski plošči, že poprej pa v latinščini. Kakor kažejo zgodovinski viri v tujem jeziku, v noriško panonskem (karantanskem) in liburnijskem (kvarnersko-primorskem) prostoru že pred 11. stoletjem živita in obstajata razločevalni imeni Sloven(e) in Hrvati, kar je oboje večkrat zapisano v latinskih besedilih.

Ime Sclavi se po ugotovitvah Milka Kosa⁹ pojavlja za alpsko-zahodnopanonske Slovence v latinskih listinah od začetka 8. stoletja dalje: Sclavi (705), Sclai (725), Sclavani (770), gens Sclavonica (775), Sclavania (785), sclavorum montes (810), na spodnjem Avstrijskem Sclavaniec (979). Podobna so tudi poimenovanja njihovih hub, domačij: hoba sclavanisca (870), sclauanisca colonia (1000), hoba sclauanica (1020). Cesta od Pazina do Poreča »se je že leta 1030 imenovala naravnost 'slovanska cesta' (via Sclava seu via sclavonica)«, kakor piše Bogo Grafenauer.¹⁰ V 9. stoletju so tudi zapisi: Sclauenicus, Sclauinia, Sclauonice massaritae. Imenoslovec F. Bezljaj k vsemu temu gradivu dodaja: »Dvomljivo se mi zdi samo zgodaj izpričano ime Slougenzin marcha iz leta 680 za pokrajino ob Blatnem jezeru, kar je morda izvedeno iz nekega germanskega antroponima.«¹¹ Vendar tudi tega primera Bezljaj ne izključuje povsem. M. Kos našteva še poimenovanja v nemškem jeziku, na primer in Windiscen Graze (1165), nasproti 'bavarskemu', danes štajerskemu Gradcu. Windesdorff (Slovenska vas) pri Ribnici je prvič zapisana 1436 nasproti bližnji Payersdorff.¹² »Ne moremo dvomiti o stalni kontinuiteti imena Sloveninb, Slovence na slovenskih tleh«, sklepa Bezljaj in Korošec in glede izvirnih slovanskih zapisov dodajata tole pripombo: »Domače oblike imena pa so, žal, prvič izpričane šele v 16. stoletju pri protestantskih avtorjih, zato ne moremo spremljati njihovega razvoja skozi stoletja.«

Vendar vsega gradiva ne predhodniki ne ta dva raziskovalca nista zajela. Slovenska rusitka Zlata Medic-Vokačeva je v svojem vztrajnem iskanju in

⁶ B. Grafenauer, Poglavitne poteze slovenskega zgodovinskega razvoja in položaja. I. Karantanija in njena dvakratna vloga v oblikovanju slovenske narodne zavesti. Kronika 16, 1968, 132.

⁷ F. Miklošič, Chronica Nestoris, Vindobonae 1860, 6; Zwitter 1939, 361.

⁸ F. Bezljaj, Eseji o slovenskem jeziku, Ljubljana 1967, 19, ponavlja to trditev, ki pa se lahko nanaša samo na severni del čakavskega področja v Istri. Prim.: V. Klačič, Hrvati i Hrvatska, ime Hrvat u povijesti slavenskih naroda, Zagreb 1930²; F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda, Zagreb 1962, 83–84, op.

⁹ M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, 1955; F. Kos, Slovenci za Karla Velikega. Izbrano delo, Ljubljana 1982, 156–164.

¹⁰ B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II, 1956, 177.

¹¹ Korošec - Bezljaj 1963/64, 177; F. Ramovš, Kratka zgodovina slovenskega jezika, 1936, 3.

¹² Da so posamezne etnično tuje skupine v okolju imenovali po njihovem etničnem imenu, potrjuje vprašanje Hrvatov na Koroškem. Prim.: S. Antoljak, Hrvati u Karantani, Godišen sbornik na Filozofskot fakultet Skopje, 1956, 15–38; B. Grafenauer, Hrvati u Karantani, Histo-rijski zbornik, 1958/59, XI–XII.

odkrivanju starih ruskih zapisov o naših deželah našla doslej najstarejši slovanski zapis, nekak manjkajoči člen med zgodnesrednjeveškimi latinskimi in nemškimi poimenovanji in pa zapisi protestantskih piscev 16. stoletja. Imena slovenske zemlje panonsko-vzhodnoalpskega prostora, ki ga po ruskem viru citira Medic-Vokačeva,¹³ imenoslovca leta 1964 še nista mogla upoštevati, od registriranih pa sta prezrla glagoljaša popa Martinca,¹⁴ prav tako iz predreformacijskega časa, in pa kasnejši natis slovenskega imena pri Francu Temlinu, čigar knjižico iz leta 1715 je identificiral Vilko Novak leta 1944 in je njen posnetek v Narodni in univerzitetni knjižnici od leta 1955.¹⁵

Srednjeveški Dnevnik o popotovanju metropolita Izidorja je nastal leta 1437 in leta 1439, ko se je iz Moskve napotil v Ferraro in v Florenco na 8. florentinski cerkveni zbor ter se je nato čez leto dni vračal domov. Pisal ga je spremljevalec Simeon Suzdaljski, kasneje avtor polemičnega spisa zoper latinstvo in zoper Izidorja, usmerjenega v ekumenizem. Ko so se popotniki vračali prek Istre proti Senju in naprej prek Hrvaške, potopisec opisuje pot od Senja dalje in zapiše, da tod žive »Hervatjani, jezik kot ruski, a vera latinska«. Očitno ne pozna imena za slovanski jezik, ampak si pomaga s svojim imenom species, ruski. Potopisec je zapisoval imena krajev in dežel spotoma tako, kot jih je čul od domačinov: »Od Poreči do Poli, od Poli do Osory, do Senji, od Bryni, od Modruši do Vozolja, do Jastrebovska, do Okiči, do Greva.« (»To mesto je veliko in lepo in v državi ogrskega carja«, ima potopisec zapisano o Zagrebu, prevedeno v naš jezik); »od Križica do Koprunicy« in dalje do Drave. »Ta u bo reka u rubeža Sloven'skoj zemli s Ugerskoju zemleju.« Tako je Suzdaljski torej zapisal tudi slovensko ime, sprejemajoč ga od ljudstva, po njegovem lastnem poimenovanju. Avtorica odkritja in razprave sklepa: »Domnevam, da gre za našo deželo, ki jo je avtor ločil od dežele, v kateri žive ‚Hervatjani‘.«¹⁶

Zapis Suzdaljskega se izrazno-pojmovno ujema z zapisom s konca istega stoletja, iz predreformacijskega obdobja. Njegov avtor je glagoljaš pop Martinac iz Grobnika. Leta 1493 je tožil spricho razdejanja po bitki in zmagi Turkov na Krbavskem polju. Neposredno po njej je napisal ritmizirano in slogovno ubrano besedilo — kakor je dognal Eduard Hercigonja,¹⁷ ki je vključeno v tako imenovani Novljanski II. brevijar. Med drugim beremo tele pretresljive Martinčeve stavke: »I obujmši vsu Grčiju i Bulgariju, Bosnu i Rabaniju, nalegoše na jazik hrvatski, posilajuči zastupi velike; vojvode silne tvorahu brani mnogije s plkom krstjanskim, pobijajuči se na poljih i na pasih i na brodih vod. Tbgda že robljahu vse zemlje hrvatske i slovinske do Save i Drave daže do Gore Zaprte, vse že dežele kranjske daže do mora, robeće i harajuće, i domi božije paleće ognjem i oltari gospodnje razdrušujuće, prestarih že izbijajuće oružijem, junoti že, devi i vdovi, daže i kvekajućija čeda, plk božji, peljajuće v tuze usilija svezani sući železom, prodajući je na tržiščih svojih, jakože skotu običaj jest.«

V obeh primerih — pri Suzdaljskem in pri popu Martinu — gre za isto zemljepisno področje zahodne Panonije, imenovane Sclavonia, torej za slovensko deželo v širšem zgodovinskem obsegu imena species, v obeh primerih tudi za jasno imensko razločevanje od hrvaške dežele in ljudstva, torej tako, kakor se uveljavlja nato pri Trubarju, pa pri drugih slovenskih in kajkavskih piscih 16. in 17. in tudi še 18. stoletja. Kakšna je zgodovinska osnova takšnega poimenovanja? Opreti se je treba na kompetentne sodobne zgodovinopisne avtorje, predvsem na Milka Kosa, Frana Zwittera in Boga Grafenauerja, pa Ferda

¹³ Z. Medic-Vokačeva, Izidor, metropolit ruski, Dialogi XII, 1976, 559—570, 624—633.

¹⁴ R. Strohal, Čitanka iz književnih starina, Zagreb 1921, 162; E. Hercigonja, 1975, 413.

¹⁵ V. Novak, Izbor iz prekmurskega slovstva, 1976, 41.

¹⁶ Medic-Vokačeva 1976, 630.

¹⁷ E. Hercigonja, Srednjovekovna književnost, Povijest hrvatske književnosti 2, Zagreb,

Šišića, Jaroslava Šidaka in Nado Klaić, ter povzeti diahronijo dogajanja v teh prostorih.

Ko se v Spodnjo Panonijo razširi »Karantansko kraljestvo«, se v 9. stoletju uveljavi ime Karantanija, država Slovenov. Za Pribine okoli leta 840 je njeno središče na Blatenskem Kostelu, kjer stoluje tudi Pribinov naslednik, sin Kocelj (861—874). Slovensko ime, ki ga je ljudstvo ob selitvah najverjetneje prineslo s sabo, se je v 9. stoletju tudi po kulturni, verski strani utrjevalo prav s pojavom slovanskega bogoslužja v Kocljevi državi ter se je nato ohranjalo in živelo v novih političnih tvorbah, ki so zajemale ljudstvo ob srednjem in spodnjem toku Drave, Mure in Rabe, prav tako pa tudi v vzhodnih alpskih dolinah tja proti osrčju Alp. Te pokrajine so združene v Vzhodni frankovski državi z izjemo Vzhodne marke (s kasnejšo Štajersko), ki je leta 876 zvezana z Bavarsko. Konec 9. stoletja se izoblikuje nova močna politična tvorba Karantanija in se razprostira od izvira Drave do Donave in od Kolpe gor do mej Velikomoravske.

Arnulfovo Karantansko kraljestvo (876—899) že leta 884 ogrožajo Ogri, ki leta 896 prodro tudi v Italijo. Po letu 907 je Karantanija zožena na antični Norik oziroma zemljepisno Karantanijo, in sicer znotraj sosednje Bavarske. Do leta 970 Bavarci in Karantanci znova napredujejo do srednje Rabe, Petovia in reke Sotle ter do spodnje Krke in Kolpe, tako da se do konca 12. stoletja utrdi slovensko etnično ozemlje, katerega del onstran Mure ostaja politično v Ogrski in v Panoniji. Čeprav prekinjena, je tradicija Karantanije zaradi svoje organiziranosti po karolinških načelih trdna enota in civilizacijska slovanska etnična tvorba, da popolnoma spodrine poprejšnji imeni Norik in Pannonia.

Velika Karantanija nato še enkrat združuje veliko večino slovenskega ozemlja v vzhodnih Alpah in v Panoniji, a 1002. leta se na teh tleh osnujejo mejne marke: Karantanska, Podravska, Savinjska in Kranjska marka, prek Mure in v zahodni Panoniji med Dravo in Savo ostaja tako imenovana Slovenska krajina, Sclavonia. Savinjska in Kranjska marka se sredi 11. stoletja združita v Veliko Kranjsko, vzhodna Karantanija pa se skupaj s Podravske marko preimenuje v Štajersko marko. Tako so nastale nove upravopolitične celote in nova zemljepisna, deželna poimenovanja. Do srede 16. stoletja so že tako zelo utrjena, ko označujejo prebivalstvo zgodovinskih dežel Koroške, Štajerske in Kranjske s Krasom, z Goriško grofijo in z vzhodno, pazinsko Istro kot posestjo sprva Goriških grofov, od 1374 pa Habsburžanov, obsegajočo Kvarnersko primorje do Trsata, pa s Slovensko marko v spodnjem porečju reke Krke, da o njih zapiše pop Martinac: »vse dežele kranjske daže do mora«. Vse to je v sestavu Kranjske, ki se od srede 15. stoletja uveljavlja kot središčna slovenska dežela, kar pomeni, da se je uveljavljalo tudi slovensko zemljepisno ime »dežele«. Do obdobja protestantizma se je tako poimenovanje le še utrjevalo, kakor se je utrjeval pomen Kranjske z razvijajočo se protiturško brambo.

Spričo izgube trdnejšega skupnega upravopolitičnega okvira v dvonacionalni Notranji Avstriji so tako slovenske kakor tudi nemške deželne enote izgubljale tesnejšo medsebojno povezanost, k čemur je pripomogla tudi cerkvenoupravna razdeljenost. Z osamosvajanjem deželnih enot se krepil zavest deželne pripadnosti, toda fevdalni zaprtosti in deželni celovitosti navkljub povezuje ljudi skupni jezik, jezik ljudstva. Ker so trgovske in druge poti iz stoletja v stoletje živahnije, je tudi medsebojna povezanost vse živahniješa, k čemur v 16. stoletju pripomore še protiturška bramba. Prav zaradi tega in zaradi središčne lege in etnične sklenjenosti, ki je del mestnega nemškega prebivalstva ni mogel in ni spreminjal¹⁸ — nasproti dvonarodni Koroški in Štajerski — je Kranjska med slovenskimi deželami v 16. stoletju prevzela pobudniško vlogo tudi v kulturnem, reformacijskem in književnem življenju.

¹⁸ W. Baum, *Deutsche und Slowenen in Krain, Celovec 1981*, 157—195.

Od naselitve do verske reformacije se je torej ohranjalo slovensko ime oziroma osnova za njegovo kasnejšo obliko ter pomenski obseg, in sicer skupaj z jezikom, jezikom ljudstva, ki je naseljevalo alpsko-panonske prostore in ki je svoj jezik imenovalo slovenski.¹⁹

Ker je ljudstvo tod najbolj živo povezoval ravno jezik in hkrati njegovo ime, je morala obstajati širša skupna jezikovna osnova, skupna baza njihovega »slovenskega« jezika, po katerem so civilizirani sosedi poimenovali ta ljudstva kot Slave, deželo pa Sclavonia. Poimenovanje je torej nastalo v učenem in se ohranjalo v pisnem jeziku, a po izvirnem, avtentičnem etniku, avtentičnem imenu ljudstva. Štiriletna, kratkotrajna politična zveza karantansko-panonskega, sklavonskega ljudstva s posavskim sklavonskim za Ljudevita Posavskega (819—823), ki je imel sedež v Sisku, ni spremenila niti načela jezikovno-etnične narave in procesa dialektalnega oblikovanja v panonskem delu med Savo in Dravo, kakor se je bil začel že v stoletju po naselitvi. Ob doseljevanju ljudstva, ki je prišlo iz ogrskega dela zahodne Panonije spričo pritokov ogrskih plemen z vzhoda, se je sklavonska kolonizacija tega prostora še zgostila in utrdila. Brez večjih jezikovnih in s tem etničnih nasledkov je prav tako ostalo dejstvo, da je Ljudevit Posavski »strnil poleg panonskih Hrvatov tudi velik del Slovencev in podonavskih Slovenov«, ko mu je zveza z Dalmacijo, »zibelko hrvaške države«, propadla oziroma se s hrvaškim knezom Borno ni izoblikovala ter se je Ljudevitova pobuda hitro in neuspešno končala leta 822.²⁰ Ta zanimiva, a le kratkotrajna in torej nevplivna epizoda, ki je skušala združiti oziroma povezati dve ljudstvi, sklavonsko in hrvaško, je bila nekakšna predhodnica spodnjepanonske države slovenskega kneza Pribine in njegovega sina markgrofa Koclja (umrl leta 876); ta je z Metodovo pomočjo začel uvajati slovansko bogoslužje in je pravi začetnik »sklavonske« krščanske kulture tod, Metod pa prvi nadškof v Kocljevi kneževini, kjer je okoli sebe zbral kakih petdeset učencev.²¹

Po Kocljevi smrti so v Spodnji Panoniji spet zavladali Franki, a slovenska kolonizacija se je že utrdila, kot sodi B. Grafenauer, prav kot posledica ogrske doselitve v srednjem toku Donave. Po Grafenauerjevi oceni je ogrski vdor namreč odločilno vplival na položaj zahodnopanonskih in predalpskih slovenskih plemen prav s tem, da je zaradi Ogrov nemški kolonizacijski dotok na Štajersko pojenjal, slovenska plemena pa so se pred Ogri naravno umikala k središču, na prostor zahodno od Blatnega jezera proti Rabi in Dravi ter tudi čez k južnemu toku Mure, Drave in niže proti Savi. Na teh prostorih se je tako utrdila strnjena kolonizacija, ogrske vojaško-nomadske množice pa so se jele umirjati vzhodneje in se kulturno razvijati prav pod vplivom sklavonskih, slo-

¹⁹ V kritiki L. Niederleja, Původ a počátky Slovanů jižních, je F. Ramovš ob gradivu iz Fredegarja dognal, »da imenujejo Bavarci, mejaši Karantancev, slednje z imenom Windi, Cehe pa še s starim imenom Boiohaemi.« — F. Ramovš, Donesek k slovenski starožitnosti, ČJKZ II/1920, 98—109; 101. P. Simoniti, Humanizem na Slovenskem, 1979, 152, navaja, da je cesar Maksimilijan (»Weisskunig«) z izrazom windisch imenoval je slovenščino, v latinski avtoblografiji pa uporablja ime Sclavonia za slovanski svet. E. Coseriu je dognal, da Walter von der Vogelweide v 12. stoletju v svojih pesmih dvakrat uporabi windisch za slovenski; Westeuropäische Bild von Südslavischen zur Zeit Primus Trubars, v: Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen — Primus Truber und seine Zeit, 3.—8. Nov. 1986, Zusammenfassungen der Referate. V raziskavi Zur Frage der slowenischen mittelalterlichen Literatur ugotavlja S. Bonazza ob Ulrichu von Lichensteinu in Oswaldu von Wolkensteinu o njuni rabi in veljavi slovenskega jezika tudi tole, ko govori o kulturnozgodovinski vrednosti slovenskega besedja: »Ganz besonders gilt das für Oswald von Wolkenstein. Die in seinen beiden mehrsprachigen Liedern verkommenden slowenischen Ausdrücke weisen nämlich darauf hin, daß ihre Verwendung nicht zufällig ist, sondern einem bestimmten Konzept entsprach. Sie sind an die Dame gerichtet, die später Oswalds Ehefrau wird, waren also von großer persönlicher Bedeutung für den Dichter. Bei einem dieser Lieder (Bog de priml) beginnen sogar alle drei Strophen mit einem slowenischen Vers. In demselben Lied werden neben der deutschen auch die lateinische, italienische und eben die slowenische Sprache verwendet. Außerdem flocht Oswald von Wolkenstein an zwei Stellen ein, daß er der slowenischen Sprache mächtig war.« 5. Slawistentagung der Universitäten in Klagenfurt und Laibach 28.—30. Oktober 1987, Zusammenfassungen.

²⁰ »Knezu Ljudevitu se sada odazvaše Timočani i istočni Slovenci u današnjoj Kranjskoj i južnoj Štajerskoj, naprotiv se dalmatinskohrvatski knez Borna sustegnuo od saveza, spreman vjerno vršiti vojnu obavezu u korist cara.« Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda 1962, 89.

²¹ F. Kos, Odlomek iz slovenske zgodovine devetega stoletja. Izbrano delo 1982, 219—221.

venskih plemen. Od njih so Ogri prejeli imena krajev, rek, orodja, organiziranosti, ljudstev in dežel, versko izrazje, imena prehranskih in poljedelskih predmetov in orodja, skratka pojme in izraze za kulturne pridobitve. Po raziskavi ogrskega slavista J. Melicha — piše Grafenauer — izvira največji del teh in drugih slovansko-madžarskih stikališč prav od panonskih Slovencev in iz prvega časa naselitve Ogrov v srednjem Podonavju.²² Tudi raziskave mlajših ogrskih slavistov dopolnjujejo in potrjujejo ta dognanja.²³

Po bitki z Ogri na Gvozdu, torej po hrvaškem porazu na Petrovi gori (1097), se hrvaška državopolitična zgodovina omejuje na ožjo primorsko Hrvaško, torej na Dalmacijo kot zibelko hrvaške državnosti in na Primorje, ki pa že v 13. in 14. stoletju prideta pod oblast Benetk. Sklavonija, torej »Slovinja, tj. slovinske zemlje«,²⁴ je od 1268 administrativno ločena od hrvaške polovice, in je znotraj Ogrske postala avtonomni sestavni del svetoštetfanske krone. Zlasti v spodnjem delu tja do Srema — Sclavonia inferior — je bila redko poseljena, osemdeset in več odstotkov je bilo zemljišče gozdnato ali zamočvirjeno, medtem ko je bila zgornja Sklavonija — Sclavonia superior — z Varaždinom in Zagrebom kot središčema strnjeno poseljena, cerkvenoupravno pa združena pod zagrebsko škofijo v okviru oglejskega patriarhata in z latinščino kot cerkvenim jezikom. Tako se glagoljaštvo s svojim čakavskim jezikom iz območja primorskodalmatinske Hrvaške sèm ni širilo.²⁵ Ker je bila Sklavonija v spodnjem delu razdeljena na pečujsko ogrsko in na čakavsko kninsko škofijo, je ločitev vplivala tudi na specifični jezikovni razvoj, medtem ko je širna zagrebska škofija bila in ostala dialektalno oziroma jezikovno nasploh enotna, po jeziku imenovana slovenska, in je nekaj časa obsegala tudi južnovzhodni del Slovenske krajine, današnjega Prekmurja.

Večje spremembe so nastajale v stoletju turških vdorov. Turki so ogrožali ljudstvo kakor v notranjosti Balkana tudi v dalmatinskoprimorskem pasu in ni čudno, da je pop Martinac tako dramatično zajel negotovost ljudstva in velikanske človeške izgube in žrtve, ko jih je primerjal s tatarskimi in ogrskimi vdori, s pustošenjem Atilovih hord. Ko so Turki tako zelo ogrožali ljudstvo v dalmatinskem pasu in v njegovem zaledju, so se številne trume skupaj s plemiči pred nasiljem in nevarnostjo jele umikati proti severu.²⁶ »Jačanje mletačke, bosansko-humske, a naročito turske vlasti na južnim granicama Hrvatske, dalo je povoda da se uporedo s doseljenjem mnogobrojnega hrvatskoga plemstva i puka uzelo širiti i hrvatsko geografsko-političko ime na sjever Gvozda prema Kupi, Savi i donjoj Uni. U drugoj polovici XV vijeka i početkom XVI već se nazivlje Hrvatskom (Croatia) onaj dio zagrebačke županije koji se stera na jugu Kupe i Save između današnjega Karlovca, Siska i Jasenovca. Sada su gradovi i mjesta Bihać, Krupa (na Uni), Kostajnica, Zrinj, Topusko, Steničnjak i Dubica, još u prvoj polovini XV vijeka u Slavoniji, krajem istoga vijeka u Hrvatskoj«, piše F. Šišić.²⁷

Na označenem prostoru zagrebske županije je v začetku 16. stoletja torej nastala tako imenovana civilna Hrvaška.²⁸ Na kajkavski prostor se je jelo zgrinjati več valov sekundarne kolonizacije ljudstva čakavskega in štokavskega narečja, prihajali so zlasti tudi Vlaha, štokavci pravoslavne in katoliške vere.²⁹ Ožji prostor južno pod Gorjanci se je od takrat imenoval Majdačka po ljud-

²² J. Melich, *Ungarn zur Zeit der Landnahme*, Budapest 1925.

²³ S. Kniezsa, *Die slawische Lehnwörter im Ungarn*, Bd I, Budapest 1935; isti: *Die Sprache der alten Slawen Transdanubiens*, *Studia slavica*, Budapest I, 1—3, 1955, 29—47.

²⁴ J. Sidak, *Enciklopedija Jugoslavije* 7, 1968, 222.

²⁵ B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, Zagreb 1982, 1—5.

²⁶ Trubar večkrat opozarja na usodo ljudstva »v tih zdolenih vogrskih, v vezjaških, krovaških, v Bosni, in Serblanskih deželah«; predgovor II. delu *Postile*, Rupel 1962, 95.

²⁷ Šišić 1962, 238.

²⁸ Prav tam, 242.

²⁹ »Hrvatska bijaše puna Vlahá od Neretve do Gvozda, naročito oko Cetine, Zrmanje i Like, a vjere bljahu najvećim dijelom katoličke, a tek iznimno grčkokatoličke.« Šišić 1962, 243.

stvu štokavskega narečja.³⁰ Begunsko doseljevanje se je širilo v 16. stoletju tudi v južne slovenske predele, v drugi smeri prek Save in celo prek Drave pa v Ogrsko, kjer so v Burgenlandu, na »Gradiščanskem« med tujerodnim ljudstvom ostali v diaspori in so ohranili čakavsko narečje, najbližji sosedi pa so bili Slovenci v Slovenski krajini.³¹ Znotraj zgornje Sklavonije so se begunci naseljevali v manjših skupinah in posamič, tako da so se stapljali s tamkajšnjo slovensko, torej kajkavsko narečno osnovo kot celoto, a so vanjo vnašali opazne prvine svojega čakavskega ali štokavskega substrata. Tako se je jela kajkavščina politično ločene zgornje Sklavonije vse bolj individualno razvijati, v svoji zaprtosti razlikovati od slovenske in od spodnjeskavonske sosesčine in od njunega skupnega izvira, kakor se je hkrati tudi kranjska in štajerska pa koroška slovenščina postopno vse bolj razlikovala, zamejena v okvire Notranje Avstrije, cerkvenoupravno pa sta bili kranjska slovenščina in zagrebško-varaždinska slovenščina ločeni že skoraj od začetka drugega tisočletja.

Pišoči kajkavci zgornje Sklavonije so še naprej imenovali svoj jezik slovenski, sebe pa Slovence, kar potrjujejo prve kajkavske knjige s konca 16. stoletja, a tudi še vseh naslednjih stopetdeset let. Sekundarni kolonizacijski valovi tod namreč niso bili tako močni, da bi se uveljavili v cerkvenem jeziku, niso prekvasil kajkavske osnove, in glagolizem se v latinski zagrebški škofiji ne bi mogel uveljaviti, tudi če bi segal sem. Gospoda in gosposka sta poslovali v latinščini, sicer sta pa bili v Sklavoniji kulturno tako rekoč mrtvi, ker v času hrvaške samostojne državnosti niso obstajali ne tesnejši politični in tudi ne kulturni stiki med primorskim in posavskim območjem. Na to opozarja tudi odsotnost hrvaškega plemstva v Sklavoniji, ki pa se je nasprotno močno razmahnilo v primorski in dalmatinski Hrvaški. Sklavonski fevdalci so ogrskega porekla in za sklavonstvo mrtvi. Šele vlaško in uskoško doseljevanje v tako imenovano civilno Hrvaško od konca 15. stoletja naprej je vplivalo na izrazitejšo preslojevanje tako v družbenem kot tudi v jezikovnonarečnem pogledu. Izrazitejši proces je zajel dosavsko kajkavsko področje kot pa preksavsko, zagrebško-varaždinsko. Priseljence sekundarne kolonizacije so v tem kajkavskem področju označevali s posebnimi antroponimi iz etničnega imena. »Poznato je kako prezime Horvat u našim sjevernim krajevima označuje došljake s juga pa se iz pojave ovoga imena mogu izvesti samo opći zaključci o naseļavanju Hrvatskoga Zagorja s populacijom iz južnih krajeva od 15. stoljeća dalje.«³² Z obeh strani Gorjancev so bili otoki sekundarne kolonizacije trdnješi in se je priseljence oprijelo ime Vlaha v Beli krajini in Majdaki na žumberškem področju.³³ Tudi v spodnjem porečju Kolpe so priseljenci bistveno spremenili dotedanjo podobo in se je to odrazilo tudi v poimenovanjih.³⁴

Ob tem razvoju ne gre prezreti zvez, ki so se med Savinjsko marko in Sklavonijo vzpostavljale že v 14. in v 15. stoletju. Celjani, Celjski knezi kot najmočnejši velikaši tudi v okvirih svetoštetfanske krone, so imeli fevdalne posesti v Sklavoniji. Hči kneza Hermana, Barbara Celjska, se je z ogrskim kraljem Sigismundom poročila leta 1405 v Krapini, posesti Celjskih, ki so imeli tudi Varaždin in večji del Zagorja, in je živo ostala v spominu ljudstva. Knez Herman Celjski je bil dedni ban Sklavonije (1423—1435) in F. Šišić sodi, da so Celjski skušali obvladati tudi Hrvaško in zatreti Frankapane. Vsekakor so

³⁰ »Majdačka reč, riječ iz govora Majdaka (oko Jastrebarskog i Karlovca)«; J. Vončina, Analize starih hrvatskih pisaca, 1977, 289.

³¹ To je bilo znano tudi A. Bohoriču, ki je v predgovoru slovnice 1584 zapisal: »V Avstriji jih biva velik del po trinogu Turku iz domačih selišč pregnan na tej in na oni strani Donave (misli tudi na tiste, ki so se zatekli na prostor današnje Slovaške!) in obdelujejo polja in njive.«

³² M. Gušić, Etnička grupa Bezjaci, Zbornik za narodni život i običaje 43, 1967, 7—124; 32.

³³ A. Sojat, Međudijalekatski odnosi u autoktonim govorima na području općine Duga Resa, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku (Ivićev), XXVII—XXVIII, 1984/85, 899—906. M. Lončar, Jezički odnosi u karlovačkom Pokuplju i Beloj krajini, Etnološka tribina 9, 1986, 11—12.

³⁴ V. Zečević, Ogled kajkavsko-štokavskog dijalekatskog kontakta, Rad JAZU 368, 1975, 173—250.

imeli posesti v vseh slovenskih deželah. Nada Klaić je prišla do novih dognanj in ugotavlja, da so Celjski gradili svojo državnost predvsem v Sklavoniji, da so bili skoraj samostojni vladarji Hrvaške; kot člani vladarske hiše svete ogrske krone so bili Celjani prvi v Sklavoniji in na Hrvaškem. Herman II. je bil gubernator nad vsem hrvaškim plemstvom, tudi nad Frankapani. Celjani so imeli, pravi N. Klaić, upravo nad zagrebško škofijo in nad svobodnim mestom Gradec ob Kaptolu, kasneje združena v Zagrebu.³⁵ Delovali so tudi kulturno. Herman II. Celjski, ki je bil ban treh hrvaških dežel, je med drugim utemeljitelj velikega pavlinskega samostana v Lepoglavi, zgradil je trdnjavo Veliki Tabor (Vrbonec) v Preksotelju; njegov sin pa je postal dedni ban Hrvaške. Časti v hrvaških deželah so pogosto prehajale iz rok hrvaških velikašev v roke tem iz slovenskih dežel, posebno s Kranjske. Anton Vramec poroča v Kroniki o številnih primerih iz 16. stoletja, posebno ko je šlo za kapetanske časti, polveljniške dolžnosti in banski stol.

Stiki med Kranjsko in Zagrebom in njegovim okolišem so v reformaciji razmeroma tesni. Brežice so v drugi polovici 16. stoletja protestantsko mesto z lastnim pridigarjem, mestni magistrat pa se v sodnih obravnavah in zadevah ne odloča le v nemščini, ampak tudi v slovenščini.³⁶ Tudi v Brežicah se je Anton Vramec lahko navzel reformacijskih načrtov in mogoče je prav tu pisal Kroniko, vsekakor pa je latinsko posvetilo te knjige podpisal kot župnik v Brežicah. Vredno je ponoviti, da Vramec v svoji Kroniki zajema usodo in zgodovino ljudstev obakraj Sotle, še ne tako davno med sabo povezanih pod gosposčino knezov Celjskih. Sicer so med Štajersko in Kranjsko in pa Sklavonijo prek Zagreba in Varaždina potekale trgovske poti in vezi. Ljudstva so se srečevala, ko se je krepila protiturska bramba ali v takih primerih, ko je »tabornik generalkvartirmajster Khevenhiller na tlaki zidal novi banski festung Carolostadium«,³⁷ kakor o tem toži zagorski človek v Krleževi baladi; pesnika je njegova govorica znova in znova vračala k misli o davni jezikovni skupnosti in zgodovinski vzajemnosti obeh ljudstev.³⁸ V Krško, kjer je imel Adam Bohorič svojo zasebno šolo, so pisali in ga k sebi vabili tako Zagrebčani kakor Trubar in Krelj, ki sta ga klicala v imenu deželne gospode Kranjske k delu v »skupni domovini« ter se je na povabilo odzval in ni odšel v Zagreb.

Tudi kulturni stiki so obstajali že v 16. stoletju. V Ljubljani je Anton Vramec dal 1578 natisniti kajkavsko Kroniko, prvo izvorno delo kajkavske književnosti, objavljeno po Pergošičevem prevodu Verböczyjevega Tripartita, »na slovenski jezik obrnjen« in tiskan leta 1574. V 17. in 18. stoletju so bile v Ljubljani tiskane še nekatere hrvaške knjige, ni pa znano, če so bile slovenske knjige tiskane v Zagrebu potlej, ko je tam od leta 1695 delovala tiskarna. Da so obstajali tudi cerkveni stiki, priča dejstvo, da je na prošnjo zagrebškega korarja Jurja Harešince ljubljanski škof Urban Tekstor priskrbel stipendijo mlademu plebejcu, šiviljinemu sinu Pavlu Skaliću iz Zagreba, da je študiral na Dunaju. Znano je tudi, da je v cerkveni preiskavi zoper ljubljanskega škofa Petra von Seebacha poleg laškega pičenskega sodeloval tudi zagrebški škof, ki se je sèm pripeljal po vodi. Ko je bil v Ljubljani, je »svoja dva kanonika poslal k meni — kot piše Trubar v pismu baronu Ungnadu julija 1563 — dal se je pri meni opravičiti, češ, da je proti svoji volji moral priti v Ljubljano. Tudi

³⁵ N. Klaić, Zadnji knezi Celjski v deželah Svete krone, Celje 1932, 105—113.

³⁶ M. Dolenc, Pravne razmere v Brežicah od leta 1585 do leta 1651, 1936.

³⁷ M. Krleža, Khevenhiller; Serenissimusa archiduxa Carolusa tabornik generalkvartirmajster Khevenhiller na tlaki zida novi banski Festung Carolostadium A. D. 1579, Balade Petrice Kerempuha, Ljubljana 1936, 61—62. Jurij Khevenhiller je bil koroški deželni glavar, ki je vodil gradnjo. Valvasor je z opisom karlovske trdnjave odlično označil slovensko-hrvaški delež protiturske utrdb: »Karlovec. Drugače je dobro utrjena in precej pravilno zgrajena: Sestoji iz šestih branikov, od katerih se prvi imenuje Banska bastija, drugi Bastija grofa Zrinjskega, tretji je Turška bastija, četrti Koroška bastija, peti Bastija grofa Thurna in šesti Kranjska bastija.« M. Rupel, Valvasorjevo berilo, Ljubljana 1951, 286. Ze v prvi razpravi je omenjeno, da so deželni stanovci Kranjske, Štajerske in Koroške dali zgraditi v Karlovcu evangeličansko cerkev.

³⁸ J. Rotar, Umetnost in pripadnost. Književnost, Beograd 1978, 2176—2181; isti: Strastno odkrivanje in spoznavanje. Miroslav Krleža 1893—1981, Naši razgledi XXXI, 1, 1982, 1—2.

ne deluje nič zoper mene ... Tudi nimajo nobenega ukaza, da bi ukrepali zoper mene. Njegova kanonika sta poslušala moje pridige; bile so jima všeč.«

Na ljudski strani izpričujejo tesnejšo povezanost prav gotovo kmečki punti. Vramec po živem spominu takole poroča o dogodkih v njegovih krajih leta 1573, torej pet let pred objavo Kronike: »Kmeti na Slovenjih vstali i zdignuli su se bili proti svoje gospode in plemenitim ljudem, kotere posekoše, obesiše, pomoriše i ostale na pokornost dopelaše.« Vramec ne razločuje Štajerske in Slavonije, ko piše o tlačanih in ljudskem gibanju. V zapisih o zgodnejših zgodovinskih dogodkih povezuje predslavonsko in slovansko poimenovanje, ko piše: »744: Huni ali Vogri velika vnožina drugoč v Pannoniju ali Slovensku zemlu jesu došli.« Zato pa je toliko bolj opazno, da Hrvaško dosledno razločuje od Sklavonije. Dogodkom v slovenskih deželah posveča domala enako pozornost kot dogodkom na Ogrskem in na Hrvaškem. Kakor je v Trubarjevih spisih turška nevarnost nenehno navzoča, tako je tudi Vramec zajel večino dramatičnih dogodkov in je segal ob turških bojih dol do Srbije. Ko popisuje turško obleganje Belgrada, kot nasledek svoje rodne slovenske govornice uporablja tudi dvojino: »1455: Mahumet gore rečeni poglavnik Turški Dolni-belgrad z velikum vnožinum četirij sto jezër Turkov iz veliko močju iz pukšami velikimi podsede i začè ga jako biti, rvati i trti. Janko vojvoda s Kapistranom fratrom z malu vojsku z Vogri, Slovenci i z Horvati proti caru Turskom i njegove vojske idosta i pobista cara z malu vojsku i ludmi.«

Ti in drugi primeri nazorno kažejo, kako je v Sklavoniji dejansko živelo slovensko ime tako za etnik — »z Vogri, Slovenci i Horvati« — in tudi kot toponim — »na Slovenjih« —, ker drugega imena sploh bilo ni. Vramec ni zapisal imena Bezzaki, zapisal pa je toponimno ime Zagorci.³⁹ Trubar je s posamezniki iz Sklavonije ali »ogrsko slovensko«, kakor je tudi zapisal, moral prihajati v stik že pred letom 1550; mogoče je bilo to tedaj, ko je v dunajskih letih intenzivno razmišljal, kako bi se pisala slovenska beseda in kako naj bi bila razumljiva vsem Slovencem. Od teh posameznikov je moral zvedeti tudi za njihovo etnično poimenovanje. Mogoče se je tudi pri njih zanimal, na kakšen način pišejo, ker je Bezzake večkrat postavil v besedno zvezo s Čehi, katerih pisavo je dobro poznal in označil že leta 1557 v predgovoru Prvemu delu Novega testamenta. A ker je zapisal, da slovenščina ne potrebuje »toliko črk ali konsonantov v eni besedi in v enem zlogu, kakor mislijo nekateri Čehi in Bezzaki« — wie etlich Behem vnd Besyacken vermeinen —, bi se mogoče sklepati, da se Trubarjeva pripomba nanaša na tiste »Čehe«, ki živijo v Ogrski, torej na Slovake, ki so kakor Bezzaki uporabljali ogrski pravopisni način, Bezzaki seveda samo v rokopisih, brez tiska. Tudi ko je zavračal Skaličevo presojo slovenskih besedil, je Trubar ob Bezzakih in Hrvatih navedel Čehe, menda spet tiste, ki živijo v ogrski državi. Bezzaki so Trubarja opozarjali nase predvsem s tem, ko so se imenovali Slovence, jezik svoj pa slovenski. Enega od slovenskih glasov je v prvih knjigah po izgovorjavi približeval in ponazarjal takole: »Grob auff Vngrisch et Bisyackhisch«⁴⁰ leta 1550, leta 1555 (Abeceda-

³⁹ Vramec, Kronika 1578, list 93; po zgodovinskih virih o Celjskih navaja N. Klaić 1982, 27 in sl. iz 15. stoletja »comitatum Zagorie«; C. Gesner, Mithridates, De Differentiis linguarum, Zürich 1555, ima zapisano Zagoriani, Zadrauani. Ko Valvasor v VII. poglavju XII. knjige Die Ehre des Herzogthums Crain, Laybach—Nürnberg 1689, 39—40, prikazuje členitev slovensko-hrvaške protiturške brambe, ne uporablja imena Sclavonia ali Sclawonien, ampak Sklavonijo označuje z nemškim sinonimom za slovenski: »Es werden aber selbige in vier Theile abgetheilet, als die Windische, Banische, Crabatische und die Meer-Grentzen. So viel mir aber wissend, so fahen sich diese Windische Grentzen an bey den Ungarischen, und reichen biß an die Banische. Die Generalität befindet sich zu Warasdein oder Roshlin.« Nemški sinonim za slovenski (bezzaški) se pojavlja tudi na zemljevidih tistega časa, ki zajemajo sklavonsko-slovenski prostor, npr. »Windischland« v A. Hirschvogla prikazu teh dežel v A. Ortelija atlasu Theatrum orbis terrarum, Antwerpen 1570. Podobno je tudi v monografiji in karti Illyricum ogrskega domovinoznanca Zsámboky Jánoša, ki se je humanistično podpisoval kot Joannes Sambucus, knjigo pa je izdal na Dunaju 1572.

⁴⁰ Catechismus 1550 — Rupel 1934 (1962), 1, ima netočno prevedeno: »po ogrsko all bezja-

rium) pa: »po bezjašku«. To bi tudi pomenilo, da je Trubar te Slovence državno uvrščal v Ogrsko, kamor so v resnici pripadali, kakor je one v turški državi namesto kot Srbe ali Hrvate večkrat preprosto imenoval Turke. Ker pa so se Bezjaki sami imenovali Slovenci in svoj jezik slovenski, jih je Trubar zajel v svojo znamenito deželno-narečno paradigmo leta 1555 v isti alineji kot Štajerce in Dolenjce. S Štajerci sta jih povezovala tudi Dalmatin in Bohorič.

A da Trubar Bezjakov ni povsem izenačeval s svojimi Slovenci zgodovinskih slovenskih dežel, priča več primerov. V pravkar omenjenem predgovoru Prvega dela Novega testamanta leta 1557 piše: »kakor mislijo nekateri Čehi in Bezjaki (zato imajo Hrvati v svoji abecedi toliko S in Z oziroma: »darumb die Crobaten in jrem Alphabet so vil S und Z haben«), kar pa ni značilnost latinašev primorskih Hrvatov ampak Bezjakov. Tudi ob nevšečnostih, ki jih je povzročil Skalič, je Bezjake omenil oziroma navedel ob Hrvatih, ki naj ne bodo ocenjevalci njegovih slovenskih besedil. V posvetilu kralju Maksimilijanu leta 1562 umešča Trubar Bezjake med Ogre in Hrvate, imajo »skoro ogrske in hrvaške navade in lastnosti, se vedejo glede vere povsem kot Hrvati, le da berejo njihovi duhovniki mašo latinski in da daleč romajo«. A ker je poglobitni kriterij etnične pripadnosti za Trubarja jezik, je Bezjake zaradi njihovega slovenskega jezika vendarle prišteval k Slovincem, kasneje pa se je k njim obračal najbrž tudi s tem, da je uporabljal obliko imena Sloveni. Vse kaže, da je ob svojem izredno pretanjenem posluhu za jezike in narečja govorico Bezjakov pojmoval nekako podobno, kot jo zelo dobro označuje Josip Vončina, ko pravi da ime Bezjak pomeni »govorca mešanega dialekta«.⁴¹

Če slovenski protestantski pisci in zlasti Trubar odkrivajo tudi razlike med Slovenci središčnih treh dežel in pa Slovenci iz Sklavonije, torej Bezjaki, je končno vendarle značilno pač to, da jih ne prištevajo med Hrvate in jih nikoli ne označujejo s tem etnikom, v nemščini pa jih prav tako imenujejo »Windische«, Trubar tudi po latinski besedi »die Sclauen«;⁴² tako pa Hrvatov nikoli ne imenuje, vselej le z imenom Hrvati, v posvetilu kralju Maksimilijanu tudi Huzarji, »die Crobaten, die man sonst Husern nennt«. Vse to bi torej pomenilo, da so slovenski reformatorji slovenstvo Bezjakov poudarjali zaradi jezikovne bližine in ne zgolj zaradi tega, da bi jim z vključevanjem približevali svoje slovenske knjige in bi jih opozarjali, da so oni sami tudi upoštevani kot naslovljenci, da so vključeni v »Leserkreis«, kakor je zapisal Kidrič. Očitno je namreč, da so se slovenski reformatorji v verskoreformacijski vnemi obračali ločeno ravno k Hrvatom, ko so delali zanje, in sicer z izrecnim navajanjem in poudarjanjem njihovega imena.

Prištevanje Bezjakov med slovensko ljudstvo je Trubarju in drugim slovenskim protestantskim piscem nalagalo nekaj odločilnih okoliščin, po katerih so se sicer ravnali pri razločevanju ljudstev: Bezjaki niso uporabljali tipične in v cerkvi prevladujoče pisave glagolice, pisave čakavske govornice Hrvatov, imeli so latinski bogoslužni jezik, in sami sebe so imenovali Slovence. Slednje ni moglo nastati drugače, kot da je izhajalo iz davnine, podobno kot tudi ime Hrvatov. Pomislek, da bi Trubar s poimenovanjem slovenski — windisch — die Sclauen — zajemal Slovane nasploh, nima podlage, ker bi tedaj s takim imenom zajemal tudi Čehe, Poljake in Lužijce, zlasti pač Peame oziroma Behem, ki jih omenja ob Bezjakih na dveh, treh mestih. Šele Dalmatin in Bohorič povezujeta Slovane s skupnim imenom, prvi z »windische Nationen und Völckern«, drugi z latinskim imenom Slavi, in sicer po Pribojevičevem zgledu.

⁴¹ Vončina 1977, 185. J. Volčič piše v Bleiweisovih Novicah 1859 o narečjih v Istri in omenja tudi Bezjake: »Tretja/skupina/ je štokavščina vse drugo doli do Pulja; ti imenujejo čakavce Bezjake; ako se ta na onega pozov oglasi: ča? mu se on naruga: Čaklote!« Prim.: J. Rotar, Donesek k slovenski vukianji. Jezik in slovstvo 1987/88, 187–188. Glede etimologije besede Bezjak od svojevrstne razlage P. Skoka do F. Bezlaja pa M. Gušić (op. 32), ki skuša dokazati njeno posebno etnično ozadje oziroma skupino pod tem imenom, ni dokončne razlage. Prim.: F. Bezlaj, Etimološki slovar A — J, 1976, 19; P. Skok, CJKZ IV, 1938.

⁴² Glagolski Prvi del novega testamanta, 1562.

Popisovalci zgodovinskega dogajanja v poznem srednjem veku in v 16. stoletju se večkrat znajdejo pred vprašanjem, koliko je tedaj v ljudstvu in pri posameznikih živel zgodovinski spomin na zgodnja stoletja oblikovanja etničnih prvin in začetne zavesti o skupnosti. F. Zwitter sklepa, kot je bilo že omenjeno, da »tedanjim historikom — torej 16. in 17. stoletja — ni bilo neznano, da je eksistiralo v srednjem veku pleme Karantancev, da je bilo to pleme slovansko in da je imela Karantanija večji obseg kakor poznejša Koroška«. ⁴³ Zelo značilen in prepričljiv, naravnost izreden dokaz o zgodovinskem spominu izpričuje pop Martinac, ki v svojem besedilu leta 1493 in vsekakor na osnovi tedanjega ljudskega spomina primerja posledice hrvaškega poraza na Krbavskem polju z dogodki ob vdorih Tatarov, Gotov in Atile, ko piše: »I tbgda načēše cviliti rodivšije i vdovi mnoge i proči ini. I bisi skrb velija na vseh živučių v stranah sih, jakaže nest bila ot vremene Tatarov i Gotov i Atele nečistivih Let gospodnjih 1493.« ⁴⁴ Zgodovinski spomin izpričuje tudi Trubar, ko nekajkrat omenja kneze Celjske in usodo, ki jih je bila doletela, in s katero opominja stanove glede ravnanja z ljudstvom, s podložniki, ki jim je moralo ostati ravnanje Celjskih živo v spominu, saj so imeli svoje posesti v vseh slovanskih deželah.

Etnično dogajanje v Sklavoniji se je pričelo pred razpadom karantansko-panonske državnosti, in sicer na elementarni jezikovni ravni; v Tomislavovi državi v 10. stoletju kulturno ne zaživi oziroma ni dokazov o tem, vsekakor pa je očitno, da se sicer razgibani glagolizem sēm niti zdaleč ni približal, ostal je v mejah zgodovinske Hrvaške onstran Gvozda, v severnodalmatinskem in primorskem ter že v poznejših stoletjih v istrskem območju. ⁴⁵ Ob utrjevanju v Ogrski se z letom 1268 začne srednjeveška Sclavonia upravno krepiti kot južna provinca spodnje Ogrske, kar traja vse do leta 1699, ko se konča poldrugostoletno obdobje pod turško okupacijo. Kar zadeva kulturo, izobraževanje in književnost, je turška okupacija preprečevala globoko v novi vek. Turška zasedba Sklavonije je segala vse do rečice Česme leta 1543, torej do severne Hrvaške oziroma do Sclavonije superior. Provincija posegana, ki jo omenja Bohorič v posvetilu slovnice leta 1584, je takoj po odhodu Turkov dobila v svojem središču v Požegi nižjo jezuitsko gimnazijo 1699. leta, popolno pa šele 1754. 1745 se začne novo politično in kulturno življenje Sklavonije. Začetek Slavonije in uveljavljanje novega zemljepisnega in upravopolitičnega pojma se začne prav leta 1745 z obnovitvijo virovitiške, požeške in sremske županije, ugotavlja F. Šišić. ⁴⁶

Med srednjeveško Sklavonijo in novoveško Slavonijo razsvetljenkega 18. stoletja in terezijanskih reform ni kulturne kontinuitete in celo tudi ne fevdalne rodbinske kontinuitete, ker so se fevdalci pred Turki umaknili v civilno (bansko) in provincialno Hrvaško, v »ostanke ostankov« ali pa v prekdonavski del Ogrske, ki je imel središče v Požunu. Ostala je le trdoživa plebejska kontinuiteta, ki pa se je spričo novih doselitev močno spreminjala, ravno do rečice Česme in do Bilogore, ⁴⁷ kar se kaže predvsem v narečni naravi. Politično življenje Slavonije je v 18. stoletju v znamenju tesne povezanosti s Pešto, kjer potrjujejo bana in kamor odhajajo na politične skupščine. Zaradi te usmeritve in zaradi splošne naravnosti terezijanske dobe v gospodarski, politični in zlasti tudi v jezikovno-kulturni regionalizem — kar je ob reformah razsvetljenih absolutistov značilno za vse avstrijske dežele in tako tudi za slovanske —, se začenja slavonska regionalna zavest razvijati med tamkajšnjimi

⁴³ Zwitter 1939, 362.

⁴⁴ Hercigonja, Srednjovekovna književnost, Povijest hrvatske književnosti, 2, 1975, 413.

⁴⁵ Fučić 1982, 1—5.

⁴⁶ Šišić 1962, 324—326. Jasnost v pojmovni obseg Sklavonije je v hrvaški publicistici vnesel šele I. Frangeš, Povijest hrvatske književnosti, Zagreb—Ljubljana 1987, 84, ko ob Vramcu pravi, da »slovenski znači kajkavsko narječje Slavonije, koja se još tada protezala do Zagreba. (Ono što mi danas nazivamo Slavonijom, u taj je čas požeški sandžakat — turski vilajet.)«

⁴⁷ M. Lončarić, Bilogorski kajkavski govor, Zagreb 1986.

prebivalci in zlasti duhovnimi glasniki, ki jo utrjujejo prav na jezikovno-kulturni ravni. Slavonski pisatelji in slovniciarji uporabljajo v svojih delih drugačno narečje, kot ga pišejo pisci nekdanje gornje Sklavonije, torej kajkavski pisci provincialne in banske Hrvaške v 17. in v 18. stoletju. Ker je od Pergošića 1574 in od Vramca dalje izpričano slovensko ime (»Slovenci, slovenski«) v tiskanih delih hrvaške kajkavske književnosti in ker ime hkrati prvinsko živi med ljudstvom, nikakor ni presenetljivo, da ga uporabljajo še vse 17. in 18. stoletje. Tako ravna ob svojem nastopu tudi slavonski pisci in svoj jezik na začetku imenujejo »slovenski«, čeprav ne pišejo kajkavsko kot v nekdanji gornji Sklavoniji in sedaj v zagrebškem krogu, ampak v štokavskem narečju ikavskega govora. Tako prav slavonski pisci začenjajo uvajati novo zemljepisno ime z upravopolitično in kulturno razsežnostjo — Slavonci, slavoński, Slavonija —, ki je seveda nastalo iz latinskega Sclavonia neposredno po odhodu Turkov iz spodnje Sklavonije leta 1699. Po Kukuljevićevih podatkih je zagrebški škof Franjo Tausi za slavonski del svoje škofije v knjižici *Obilato duhovno mleko* (Zagreb 1754) dal besedilo natisniti v slavonskem štokavsko-ikavskem narečju, pripisal oziroma podpisal pa je predgovor in značilno misel, nanašajočo se na dolgi molk pod Turki, pojasnjujoč novi zemljepisno-upravni pojem: »Ufamo se, da Slavonia do sada po niki način pusta, odsele naukom umitnija ... veselije procvate i jasno od slave ime, koje od toliko vikovah ka-noti vlastito nosi, napridujući u nauku i bogoljubstvu još dostojnije uzходи.«⁴⁸ Pisatelj Antun Matija Relković kot prvi doslej omenjani glasnik novega slavonskega imena, se s knjižico *Slavonske libarce* pojavi s tem imenom šele leta 1761 in po Tausiju, leto kasneje pa v svojem štokavsko-ikavsko pisanem didaktičnem spevu *Satir iliti divji čovik* (Dresden 1762) utemelji slavonsko regionalno književnost. Svoje naslovnike ali bralce dosledno ogovarja kot Slavonce, deželo kot slavonsko zemljo, opozarjajoč na njeno dolgo opustelo in prazno preteklost. Relkovićeva slovnica, *Nova slavonska i nimačka gramatika* (1767) sankcionira štokavsko narečje ikavskega slavonskega govora v nastajajoči slavonski književnosti in že v naslovu, torej poudarjeno nosi slavonsko ime in ne več slovensko, ki ga je le na začetku še uporabil. Novo ime zajema pokrajinsko pripadnost in odseva državno-upravno in kulturno pa narečno razdeljenost Hrvatov v 18. stoletju, ki se iz slavonske politično-upravne ureditve iz leta 1745 prenaša dalje v 19. stoletje. Značilno pa je, da se je ljudstvo kot dotlej še precej časa tudi poslej imenovalo z imenom Šokci, in ne z učenim oziroma upravopolitičnim imenom Slavonci, deželo pa so imenovali Šokadija.⁴⁹

Nekdanja Sclavonia superior, od druge polovice 16. stoletja zajemajoča tri preostale županije — zagrebško, križevsko in varaždinsko — ni bila nikoli zajeta s pojmom Slavonija, ko se je le-ta pojavil in v 18. stoletju uveljavil; na kajkavsko območje se ni nanašal ne v političnem in ne v literarnem oziroma kulturnem pogledu. Ta del ostaja narečno »slovenski«, narodno pa v 18. stoletju vse bolj »hrvatski«, saj je tedaj edino področje tako imenovane provincialne Hrvaške. Njeno jugovzhodno obrobje, torej zahodno obrobje Slavonije, tedaj ločuje avtonomna Vojna krajina.⁵⁰

Opisana specifičnost novejšje hrvaške politične etnogeneze, povezane s posebnim tekom konstituiranja hrvaškega naroda, pogojenega v njegovi trodiaklinalnosti in plemenski raznorodnosti, ki je ob hkratni politično-upravni razdeljenosti izjemno močno označevala dolgotrajno nasprotje med sredobežnimi in sredotežnimi silami, je številnim domovinoznanecem in jezikoslovcem zastavljala nekaj vprašanj in problemov, ki jih mimo upoštevanja diahronije in kronologije pojavov ni mogoče zadovoljivo rešiti. Slednje je vsaj deloma, moti-

⁴⁸ I. Kukuljević Sakcinski, *Bibliografija Hrvatska*, 1860, 162—163.

⁴⁹ Gušić 1967, 8: »Naziv Šokac služi starom ikavskom naseljenju u Slavoniji i Baranji, pa svoju zemlju Šokci s ponosom zovu Šokadija.«

⁵⁰ Sišić 1962, 324—325; Sidak EJ 7, 222.

vacijsko pa neredko značilno povezano ravno s slovenskim jezikoslovnim razčlenjevanjem vprašanj, zadevajočih hrvaške kajkavske pisce in njihovo književnost ter jezik. Jernej Kopitar, ki je po Trubarju prvi zastavil slovenski jezikovni, sedaj že filološki pristop do teh vprašanj, v osnovi povezanih s karantansko-panonsko koncepcijo etnogeneze ljudstev v tem širnem območju, je v uvodu slovnice 1808 izhajal iz starih spomenikov in iz predkrbavskega jezikovnega stanja. Ni upošteval oziroma še ni mogel upoštevati valov sekundarne štokavske kolonizacije poprej kajkavskega sklavonskega prostora, ni upošteval vnesenih drugonarčnih prvin, ker jih panonska slovanščina in slovenščina pred temi migracijskimi nanosi vsaj v odločilnejši meri ni mogla imeti. V kratkem obdobju Tomislavove države še ni bilo izrazitejših preseljevanj, upravni jezik ni bil ljudski, glagolizem sèm prek Gvozda in proti Savi ni segal, in tudi o pisni kulturi v ljudskem, sklavonskem jeziku je težko sklepati. Ljudski jezik, imenovan slovenski, je živel svoj razvoj brez večjega vpliva od zunaj, iz drugih narečij.

Relativna avtonomija kasnejše banske Hrvaške, postopni pritisk ogrskega jezika proti koncu 18. stoletja, cerkvena organiziranost, ki je od začetka zagrebške škofije jezikovno »slovenska«, kajkavska (kakor se reče temu šele v 19. stoletju nasproti sprejeti štokavski normi!), po drugi strani pa vse opaznejša navzočnost in okrepjeno delovanje številčno rastočih ter bolj ali manj izobrazjenih posameznikov in hrvaškega plemstva, ki se je z umikanjem z juga v severnem hrvaškem kajkavskem področju postopno zgoščalo že od začetka 16. stoletja na razmeroma tesnem prostoru, zlasti civilne in provincialne Hrvaške, vse to je proti 18. stoletju naravnavalo in postopno krepilo razvoj hrvaške politične pripadnostne in narodne zavesti nekmečkih slojev. »Slovenski« jezik kmečkega sloja pa se je razvijal v okviru svoje zaprtosti, se arhaiziral, ohranjajoč izročilo prejšnjih stoletij, medtem ko se prvine vnesenih štokavskih govorcev niso mogle stopnjevati do premoči predvsem zaradi reprezentativnega in prestižnega cerkvenega jezika, ki je v zagrebški škofiji še naprej bil »slovenski«. Poučen je primer škofa Tausija, ki je, kakor smo videli zgoraj, leta 1754 namenil Slavoncem besedilo v njihovem in ne v svojem »slovenskem« jeziku. Na »slovensko« tradicijo in jezikovno določenost zagrebške škofije pa sredi 17. stoletja opozarja takratni zagrebški škof Peter Petretić. Napisal je ali je dal napisati predgovor knjigi Sveti evangeliomi, kjer je podpisal tele značilne besede:

»Récsi Szvéteh Evangeliomov iz Dijacskega te Vugerskega textusa, na nasse pravo Szlovenzko zagrebcecko szlovo pravdenò (poleg moje stime /= z mojim soglasjem!/) prenesti; od recsi do recsi, gde je bilo mogucse, te je Szlovenscsina prepustila. A gde pák tó ne bilo prikladno, jezsem vcsinil Dijacske récsi tak zpisati.«⁵¹ Svojo deželo imenuje škof Petretić »slovenski orsag«, njegova cerkev pa je »szveta czirkva zagrebceczka szlovenzcka«, česar ne gre razlagati drugače kot v tem smislu, da se s tem poimenovanjem ni identificiral s hrvaškim imenom in svoje cerkve ni mogel imenovati hrvaško. Jezik zagrebške cerkve je bil tedaj bližji slovenščini in bolj soroden kot kdaj kasneje. V Petretićevem uvodnem besedilu je gotovo najbolj zanimivo ime **slovenščina**. Težko je pojasniti njen pojav in tudi odgovoriti na vprašanje, če je taka ljudska oblika imena za jezik tedaj živela tudi na levi strani Sotle. Mogoče bi smeli govoriti o strogi naravnosti škofa Petretića k lastnemu slovenskemu jeziku — v predgovoru je tudi zveza »naše pravo slovensko, zagrebečko slovo« —, posebno če upoštevamo okoliščino, da je bil prevajalec Evangeliomov Nikola Krajačević Sartorius krajišniški, »vlaški« otrok, sin očeta Vuka, in torej štokavec, a se je moral v prevajanju svojemu narečju odpovedati in predstavljati na »naše pravo slovensko, zagrebečko slovo«. Tudi ta primer kaže, kako je ravno

⁵¹ P. Petretić — N. Krajačević, Szveti evangeliomí, Vu Nemskem Gradce, 1651.

reprezentativni cerkveni jezik najteže spreminjati. Kajkavska književnost 16., 17. in deloma tudi 18. stoletja pa v glavnem goji tako imenovane srednjeveške žanre, ali bolje rečeno: versko in npravstvenovzgojno, pragmatično literaturo, ki je neprimerljiva z južnodalmatinskim in dubrovniškim renesančnim in baročnim opusom starejše hrvaške književnosti, s katerim ni bila povezana.

Zaradi teh in takih okoliščin so nekateri slovenski pisci in razpravljalci v drugi polovici prejšnjega in v začetku tega stoletja kajkavce z leve strani Sotle še naprej prištevali med Slovence. Anton Janežič je v svoje srednješolske čitanke zajemal tudi kajkavske pisce 17. in 18. stoletja, za njim pa jih uvršča tudi J. Sket, na primer v Slovenski slovstveni čitanki leta 1906. (»Slovenci na Hrvaškem« je na primer pisal Jakob Sket).⁵² K temu sta pripomogla tudi veliki jezikoslovec Franc Miklošič in njegov učenec Varaždinec Vatroslav Jagić. Karel Štrekelj je na primer v svojo temeljno zbirko Slovenskih narodnih pesmi (I—IV, 1895—1923), ki je bila ob izidu ocenjena kot najboljša in najobsežnejša zbirka te vrste, zajel tudi kajkavske in medmurske pesmi. Težko je reči, če so se slovenski slovstveniki 19. stoletja vsaj toliko zavedali samosvojesti kajkavskega slovenskega jezika piscev 16., 17. in 18. stoletja, kot se je govornice Bezjakov v 16. stoletju zavedal Trubar. A tudi nje je pri njegovem ravnanju usmerjalo predvsem slovensko samopomenovanje kajkavskih piscev in njihova jezikovna tradicija, ki se je zdela slovenskim slovstvenikom bližja njihovi slovenščini kot pa hrvaškemu jeziku književnosti bodisi v Dubrovniku bodisi od ilirizma dalje. Resentimentov spričo ilirizma in odprave kajkavskega »slovenskega« jezika pa gotovo niso občutili in nosili v sebi le hrvaški kajkavci ampak tudi drugi, ki jim je bila ta tradicija blizu.

Nekateri hrvaški razpravljalci so že konec prejšnjega in zlasti v tem stoletju večkrat in znova poskušali pomensko povezati leksema **slovenski** (nanašajoč se na **Slovinci, Sloveni**) in pa **slavonski**, ki so ga povezovali in izenačevali s srednjeveškim **sclavonicus** (nanašajočim se na Slavonija). Izhodišče je zenačitev srednjeveškega **sklavonski** in pa novoveškega **slavonski**, kar si na znanstveni ravni prvi prizadeva zgodovinar Vjekoslav Klaić, in sicer v času tipične narodnoromantične zgodovinopisne usmerjenosti.⁵³ Tudi nekateri današnji razpravljalci povzemajo po V. Klaiću in trdijo, da je **Slavonija** poenostavljeni, posodobljeni sinonim latinskega imena **Sclavonia**, **terra sclava**, **regnum S/c/latavoniae**.⁵⁴ Taki povezavi in enačenju se postavi po robu značilna diahronija oziroma kronologija zgodovinskih pojavov in z njimi nastalih sprememb, ki preprečujejo preprosto povezovanje in izenačevanje srednjeveškega, etnično nastalega toponima **Sclavonia** (po imenu **Sclavi**) in novodobne učene tvorbe političnoupravnega in s tem zemljepisnega imena in pojma **Slavonija**, nastalega morda konec 17., uveljavljenega in zapisanega pa sredi 18. stoletja. Kot toponim je nastal s ponovno slavizacijo polatinjenega slovanskega imena **Sloveni, Slovenci**, torej **Sclavi, Sclavoni**. Kronologija oziroma diahronija pojavov preprečuje tudi vsebinsko enačenje Slovinci, Sloveni — Slavonci. Slednji namreč pogojujejo zavest regionalne pripadnosti, pripadnosti upravopolitični enoti, ljudstvo pa se samo imenuje Šokci oziroma jih tako imenujejo tudi srbski sosedje. Slavonsko ime in poimenovanje ljudstva uveljavljajo predvsem pisatelji in deloma cerkev in je torej učena tvorba, rabljena v upravnem oko-

⁵² J. Sket, Slovenska slovstvena čitanka za sedmi in osmi razred srednjih šol, Dunaj 1906, 59.

⁵³ »U to doba — 2. pol. 12. stol. — poče se onaj dio Hrvatske, koji je ostao pod vladari ugarsko-hrvatskimi, nazivati imenom Scлавonia (Slovinci). To ime ostade kasnije kroz čitav srednji vjek onome dielu staroga kraljevstva hrvatskoga.« V. Klaić, Atlas za hrvatsku povjesnicu, 1888, 9. Opozoriti je treba, da Klaićev zapis Slovinci ni ustrezen, ker je iz ikavskega območja, prebivalci Sklavonije pa so bili kot tudi kasneje ekavski kajkavci in so, npr. Vramec, seveda zapisovali ime Slovinci. N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1973, zgolj v registru imen nakazuje potrebo po razločevanju med Sklavonija in Slavonija.

⁵⁴ A. Jembrih, Život i djelo Antuna Vramca, Cakovec 1981, 231; navaja tudi druge primere in se sklicuje nanje. Zanimivo je, kako je o imenih za Sklavonijo zapisal Vitezović v Kroniki 1696, 51: »600, Mauric Cef. po vnoh nesrečnih bojih Illyrsku zemlju Slovincem dá, od ke dobe i Diačkim aliti Latinskim jezikom nastá se zvati Slavonia.«

lju, srednjeveško ime **Sclavonia** oziroma **Sclavi** pa je nastalo po ljudskem samopoimenovanju **Sloveni**, **Slovinci**, uporabljalo pa se je polatinjeno in v neslovanskem jeziku. Izenačevanje in pomensko približevanje pojmov **Sloven(cj)** in **Slavonci** pa **slovenski** in **slavonski** je potemtakem prek imena Sclavi in Sclavonia nemogoče.

Upoštevaty pa je treba tudi druge okoliščine. Sklavonija (Sclavonia) je bila znotraj Ogrske do prihoda Turkov avtonomna in ločena od zgodovinske Hrvaške. Pod Turki je bila ta nepovezanost spričo politične anonimnosti in popolnega kulturnega mrtvila še usodnejša, tako da se je iz poprejšnje etnične nezraženosti kot posledice kulturnega mrtvila po odhodu Turkov jela prebujati in razvijati v 18. stoletju na tistih spremenjenih osnovah, ki so se oblikovale ob spreminjajočih se jezikovno-narečnih razmerah predvsem zaradi priseljevanja ljudstva iz predelov južno od Save. Da je bila srednjeveška Sklavonija narečno kajkavska, etnično »slovenska« in se zanjo ni uporabljal hrvaški etnik, nam sporoča tudi pop Martinac, potem pa zlasti slovenski in hrvaški protestantski pisci. In da je bila precej obširnejša kot geografska Sklavonija, kot v 18. stoletju nastala Slavonija, svojevrstno določno izpričujejo stari zemljevidi, v tiskanem besedilu pa zlasti nazorno Franc Temlin, ki svojo Slovensko krajino predstavlja leta 1715 dobesedno takole: »Kajti, velespoštovani gospodje, na moji rodni zemlji, ki je Sklavonija /izvirno: Sclavonia/ in ki leži ob meji spodnje Ogrske proti zahodu, med Štajersko in Ogrsko, in kjer se tudi neki del in okrožje Železne županije ponaša s tem imenom, je skupina ljudi, nemajhna po številu, ki je predana evangeličanski veri.«⁵⁵

Povednost teh Temlinovih stavkov je nazorna: Slovenska krajina, njegova »ožja domovina«, kot bi rekel Trubar, je umeščena med Štajersko in Ogrsko in seže na jugovzhodu do robov Železne županije in cez. To vsekakor ni prostor severnega dela Sklavonije, ki se imenuje Sclavonia superior in zajema Zagreb in Varaždin ter sega do Sotle in do Drave in ki jo zemljevid iz leta 1570 imenuje Windischland,⁵⁶ J. Sambucus pa leta 1572 imenuje Windische Marckgh,⁵⁷ kar bi bila nemška soznačnica »slovenski orsag«. To je tisti del »slovenske zemlje«, do katerega je prišel Suzdaljski na poti od Zagreba na Ogrsko; o »slovenskem orsagu« priča tudi Temlinovo sporočilo o luterancih, ki jih v hrvaški gornji Sklavoniji kot organizirane cerkve v 18. stoletju ni, pač pa so v Temlinovi Slovenski krajini, današnjem Prekmurju. Temlinova Slovenska krajina ni bila v sestavu Slavonije in tudi poprej ne v politični enoti »regnum Sclavoniae«, v sklavonski deželi, bila je slovenska dežela, Slovenska krajina. Prav tako pa tudi ni bila znotraj zagrebške škofije, ki tedaj ni mogla etnično-razvojno vplivati tako, kot je vplivala na Bezjake.

Da izraza Sclavonia ni mogoče omejevati na zgodovinsko srednjeveško deželo Sclavonia, priča vrsta tedanjih in kasnejših primerov. Ime se je pojavljalo tudi kot humanistični učeni vzdevek, na primer konec 15. stoletja pri Brežičanu prvotnega imena Georgius Henrici de Rayn (2. polovica 14. stoletja — 5. 5. 1416, Tours), ki se je v Evropi kot učeni humanist imenoval Georgius de Sclavonia de Rayn. Znano je, da Brežice niso bile v okviru geografske Sklavonije, segajoče do Sotle, in tudi nikoli v okviru Hrvaške. Prav tako tudi »lingua sclavonica« ne more biti »slavonski jezik«,⁵⁸ ker bi to bilo »ante literam«

⁵⁵ F. Temlin, *Mali Katechismus*, Halle 1715, reprint 1986, I, latinsko posvetilo poslovenil K. Gantar.

⁵⁶ Glej op. 39.

⁵⁷ Joannes Sambucus, *Illyricum*, Dunaj 1572.

⁵⁸ Jembrih 1981, 199: »... ovaj naš ilirski ili slovenski (slavonski, A. J.)« »na našem slavonskom (slovenskom, slovinskom) jeziku«, ipd. Svojevrsne preproščine je o Vramčevem jeziku zapisal Georgijević 1969, 52: »Napisao ju je /Postilo/ na našem domovinskom i slavonskom jeziku«, »slovenskim jezikom« (kako je rečeno u naslovu), a to i kod njega i kod Pergošića znači hrvatskim jezikom (koji se upotrebljavao u Slavoniji); narod se naziva ilirskim ili slavonskim (= hrvatskim).« Georgijević je šel mimo dejstva, da se slavonsko ime in slavonski jezik pojavita šele z rojstvom slavonske književnosti, hrvaške književnosti v Slavoniji sredi 18. stoletja!

in anahronizem, in tudi ni le jezik dežele Sclavonia med Savo in Dravo v ogrskem državnem okviru, ampak je latinsko poimenovan slovanski jezik nasploh ali v posebnih zvezah slovenski jezik. Za slednje je najti potrditev pri Krelju, Pachernerkerju, Mandelcu, pri Bohoriču, Megiserju in Hutterju, kasneje pa pri Hipolitu in pri Pohlínu. Pri Megiserju je »sclavonica lingua« slovenščina, pojasnjeno kot »besiatica, quae propria est Sclavorum Hungariae conterminorum«, ali pa slovenščina, torej »sclavonica seu Illyrica lingua longè latèque patet per Europam et Asiam«. ⁵⁹ Megiser kot sinonim za slovanščino uporablja tudi splošno humanistično uveljavljeno ime »illyricae, quae vulgo Sclavonica appellatur« na naslovni strani slovarja leta 1592. ⁶⁰ To pomeni, da ni mogoče v izenačevalnem pomenu Vramčevega poimenovanja **lastnega slovenskega jezika** kot »lingua illyrica« povezovati in razlagati ter spravljati v zvezo s podobnim »ilirskim« poimenovanjem **hrvaškega jezika** pri dalmatinskih piscih, ki v 15. in tudi še v 16. stoletju svoj jezik pogosto imenujejo ilirski; še bolj kočljiv pa bi bil nadaljnji korak, ki bi privedel do preprostega enačenja »ilirski« (nanašajoč se na Vramčev **slovenski**) in **ilirski**, označujoč hrvaški jezik dalmatinskih piscev. Enačenje »slovenski« in »ilirski« prek latinske oznake lingua illyrica torej ni mogoče, ker Vramec svoj jezik v svoji materinščini vselej in dosledno imenuje **slovenski**, kot **ilirski** ga učeno imenuje le v svojem latinskem posvetilu svoje slovenske knjige in je ilirski tedaj sinonim za slovenski ali slovanski, ne more pa biti v njegovi knjigi za posebni **hrvaški jezik**, kakor Vramec svojega jezika nikoli tudi imenoval ni. ⁶¹

Učeni Vramec se je šolal tudi v Rimu in je tam doktoriral leta 1567, kakor poroča v Kroniki. Od italijanskih humanistov in od drugih, ki so prihajali tja, je sprejel ilirsko ime v svoje latinsko posvetilo Postile, a sam se je moral dobro zavedati razlik med »ilirskimi« jeziki svoje sosesčine, mogoče pa tudi širšega okolja, torej med slovanskimi jeziki sploh. Zato v besedilih njegove slovenske ali »slovenske« knjige zaman iščemo ilirsko ime za jezik. Vneto je zapisoval slovenski oziroma »naš šlovenski jezik« in ne katerisibodi slovenski ali slovanski.

Z vznikom slavonske književnosti sredi 18. stoletja se v njej jame uveljavljati **slavonsko**, torej tretje razločevalno ime pri Hrvatih. Slavonski knjižni jezik, štokavska ikavica, ni identičen s »slovenskim« Antona Vramca, pred njim že Pergošiča in za njima drugih kajkavskih piscev 17. in 18. stoletja. Če slavonski pisci svoj jezik imenujejo **ilirski**, ga s tem v svojih začetkih še ne imenujejo **hrvaški**. Te oznake sprva za svoj jezik ne uporabljajo, ker pripada od slavonskega jezika različni dalmatinski književnosti na čakavski narečni osnovi. Razločevanje je značilno vsaj za začetno obdobje, zaradi prodiranja hrvaškega političnega imena v severne predele, kakor pravi F. Šišić, pa se raba hrvaškega imena napoveduje tudi v Slavoniji. Štokavščina »slavonskega« jezika torej preprečuje enačenje tako z oznako »slovenski« v nekdanji gornji Sklavoniji, na kajkavskem področju, v provincialni in civilni ali banski Hrvaški, kakor s »hrvaškim« v Dalmaciji. V Slavoniji se ni razvijala le regionalna slavonska književnost, ampak v duhu terezijansko-jožefinskih reform dobiva tudi narečje novo veljavo in jo razmah regionalnega jezikoslovja še utrjuje, ko v delih A. M. Relkovića, M. Lanosovića in I. A. Brlića doživi nagel vzpon. ⁶²

⁵⁹ H. Megiser, Thesaurus Polyglottus 1603.

⁶⁰ H. Megiser, Dictionarium qvator lingvarum, videlicet, germanicae, latinae, illyricae (quae vulgò Sclavonia appellatur), italicae, 1592.

⁶¹ G. Mekinić, Duhovne pesne, 1609, 1611, je v predgovoru svoje pesmarice zapisal za svoj jezik hrvaško ime, vendar je zbirka pesmi v hrvaškem čakavskem narečju in ne v »slovenskem«, kajkavskem.

⁶² Prim.: T. Maretić, Jezik slavonskijeh pisaca, 1910, 147, op. 1: »Kao što ti gramatici /Relković, Lanosović, Brlić/ svoj jezik zovu slavonskim, tako za nj upotrebljavaju ta imena i drugi slavonski pisci; osim ta dva /slavonski, ilirski/ još se u njih nalazi naziv: naš ili naški jezik; u Relkovića i E. Pavića ima i slovinski jezik. Ne mislim, da ga ikoji zove hrvatski; a srpski ga pogotovu nitko ne zove.«

Vsega tega se je med prvimi ovedel Vatroslav Jagić in je z zanj značilno apodiktičnostjo hotel presekatí vozé, ki sta ga predstavljali neuskladljivi ime-ni in poimenovanji **Slovinci, slovenski** in **Slavonci, slavonski**. Pri tem je mislil na kajkavske avtorje in književnost in na njeno lastno slovensko jezikovno poimenovanje pa tudi to, da so jo slovenski slovstveniki povezovali s slovensko književno zgodovino. Jagić je ob vsem tem takole zapisal: »Richtig ist es, daß in früheren Jahrhunderten diese Sprache slovenisch hieß, so wie das Land slovenisches Königreich (regnum Sclavoniae) — der Name präjudiciert gar nicht!«⁶³ Sprva še ni vzpostavljaj slovensko-slavonske zveze, potem pa se je te zveze lotil z enako vnemo in je pritegnil ime Sclavonia oziroma ponemčeno obliko Slawonien: »Vor dem Ende des 17. Jahrhunderts führte das ganze Land zwischen Save und Drave den Namen Slawonien; dieser lateinisch-magyarischen /!/ Form des Namens entsprach im Munde des Volkes augenscheinlich die Benennung ‚Slovensko kraljevstvo‘ oder ‚Slovenski orsag‘, daher auch der Name des Dialektes ‚slovenski jezik‘ wie er in ältesten stammenden Druckwerken ausdrücklich genannt wird.«⁶⁴

S takimi razlagami Jagiću kakopak ni uspelo preseči pomenske razdalje in zaradi diahronije preseči nepovezljivosti leksemov **slovenski** — **slavonski**, zato je zapisal, da ime ne odloča; ustrezno pa je poudaril rabo slovenskega imena za jezik, a je opustil oziroma preskočil etnik Slovinci, ki ga je Vramec razločno uporabljal za ljudstvo tega prostora in tega slovenskega jezika. Nekateri filologi so Jagićev postopek sprejeli kot znanstveno dognanega in so se nanj navezovali.⁶⁵

Drugi poskus premagati nepovezljivost leksemov **slovenski** — **slavonski** se opira na površno navajanje izvornih latinskih zapisov in latinskih naslovov knjižnih del, nanašajočih se na Sklavonijo, na primer pohrvatenege Madžara J. Rattkayja in drugih latinskih piscev. Možnost je nakazal že Jagić, ki je obšel avtentično ime Sclavonia in se je oprl na nemško Slawonien. Ker se oblika Slavonia, regnum Sclavoniae (namesto Sclavonia, regnum Sclavoniae) pojavlja na epistematičnih in argumentativnih mestih posameznikovih razglabljanj, je takšno argumentacijsko izhodišče mogoče jemati kot zgolj naivno in optično.⁶⁶ Primera nista navedena zaradi kritike znanstvene metode, ampak zavoljo tega, ker se niti s takšnim približevanjem, z obliko imena **Slavonia**, kot ga na primer zapiše P. R. Vitezović konec 17. stoletja, ne more obravnavati vsebina srednjeveškega pojma Sclavonia in se ne da premostiti razlika med njim in med novoveškim imenom Slavonija. Ne da se premostiti z diahronijo dosežena razlika in razdalja med etnikom Sclavonia (slovenska zemlja »Slovenje«) in pa političnoupravnim in zemljepisnim imenom Slavonija, označujočim ljudstvo, ki se imenuje Šokci, dežela v njihovi govorici pa Šokadija. Kajti ne le Krelj in Pachernecker v šestdesetih in sedemdesetih letih 16. stoletja, tudi še Pohlín konec 18. stoletja piše lingua slavonica,⁶⁷ pa z njim nihče od teh ne imenuje svojega jezika kot slavonskega. **Lingua slavonica** ali **sclavonica** torej ne more nastopati kot argument v pomenskem povezovanju leksemov za pojme **slovenščina** — **slavonščina**. Prav ima M. Kombol, ko brez omahovanja trdi, da »če se imenom **slavonskim** (iskvareno mjesto »slovenski« i »slovinski«) ozna-

⁶³ V. Jagić, Kritika A. M. Lukjanenka Kajkavsko'e nar'eče, AslPh 27, 1905, 579—580.

⁶⁴ V. Jagić, Die slavische Sprache im allgemeinen, Die osteuropäischen Literaturen und die slavische Sprachen, Berlin—Leipzig 1908, 24.

⁶⁵ Jebrih 1981, 230: »Sclavonia, patria Sclavonia, dakle zemlja Slavonija, tzv. uža Hrvatska (Binnenkroatien).« Slavonija in ožja, banska Hrvaška, »banski provincial« se v zgodovini nista pokrivala. Za srednjeveško Sklavonijo pa seveda ni mogoče uporabljati novoveškega imena Slavonija.

⁶⁶ Georgijević 1969, 116; prim. tudi op. 134. V monografiji o Vramcu je kar več takih primerov samo na str. 230—235.

⁶⁷ M. Pohlín, Dictionarium slavicum carniolicum oder deutsch-slavonisch krainerisches und lateinisches Wörterbuch, 1792. Naj ne bo prehud anahronizem opozorilo, da je dandanes eden angleških sinonimov za slovenski **slavonic**.

čavati krajevi karlovačkim i požarevačkim mirom oslobođeni od Turaka i njihovi ikavsko-štokavski govori.⁶⁸

Po vsem tem je mogoče povzeti, da leksem **Slavonija (slavonski)**, ki je mlajša pohrvatena oblika srednjeveškega imena **Sclavonia, sclavonicus, slavonicus**, od slednjega ločuje notranji zgodovinski razvoj v teh prostorih, ki je najbolj očitni v zemljepisnem obsegu enega in drugega pojma, pa tudi jezikovna sprememba v primerjavi s poprejšnjim, srednjeveškim stanjem, ki je bilo po vsej verjetnosti jezikovno označljivo s »slovenskim« v takšnem pomenu kot za gornjo Sklavonijo. Spričo kasnejših kolonizacijskih valov je nekdanja skupna jezikovna osnova tod odstopila prostor premoči štokavskih prvih priseljencev, in ta jezik je postal osnova »slavonskega jezika« kot mlajši razvojni rezultat hrvaške štokavščine na slavonskih tleh. Ime Slavonija se tod uveljavlja začenši s F. Tausijem in zlasti z A. M. Relkovičem, avtorjem po razsvetljenškem duhu in po desetercu ljudske pesnitve, utrjevali pa so ga drugi za njima tako v kulturnem kot tudi v upravopolitičnem obsegu, kot deželno oziroma pokrajinsko ime.

Sirna, od Mure in Rabe do Save in Donave se raztezajoča srednjeveška fevdalna Sclavonia kot ogrska periferija slovanskega, sklavonskega ljudstva — terra sclava seu sclavonica — po njih samih imenovanih Slovenje (Vramec) ljudje kot Slovenci ali Sloveni, kakor pišejo Trubar, Vramec in drugi, in pa fevdalcev, ki ostajajo za slovanstvo in regionalno slovansko kulturo do turške dobe in v njenem trajanju netvorni, ni povezljiva z narodno prebujajočo se in samosvojo ter kulturno hrvaško naravnano novoveško Slavonijo treh središčnih županij, požeške, viroviške in sremske. Ostaja pa »slovenska« jezikovna kontinuiteta kot podlaga nacionalne kulture v gornji, kajkavski Sklavoniji, ki se s svojim knjižnim jezikom proti koncu 16. stoletja prebudi pod vplivom evropskega in slovenskega reformacijskega dogajanja, a se s »svojim slovenskim jezikom« razvija avtonomno. Taka ostaja še dolgo in tudi tedaj, ko se rodi slavonska književnost, osnovana na drugačnem, svojem jeziku in na manjšem prostoru nekdanje srednjeveške spodnje Sklavonije.

Tretja možnost, da bi se pomensko povezala pojma **slovenski** in **slavonski**, se je ponujala prek latinskega **ilirskega** imena in njegovega enačenja v Dalmaciji z leksemom **slovinci**. Tudi tu se povezavi in pomenskemu enačenju pojmov trdo postavlja po robu diahronija. Ilirsko ime za poimenovanje Hrvatov in njegovega enačenja v Dalmaciji z leksemom **slovinci**. Tudi tu se povezavi in pomenskemu enačenju pojmov trdo postavi po robu diahronija. Ilirsko ime za poimenovanje Hrvatov in jezika se pojavlja pri dalmatinskih piscih namreč že konec 15. stoletja (J. Šižgorić) in živi vse 16. stoletje, medtem ko ga v 17. stoletju odločno izpodrine **slovincsko** ime kot sinonim za **slovincsko** v približno tako ohlapnem pomenu, kot ga je imelo dotlej ilirsko poimenovanje. Ohranjalo se je pozno v 18. stoletje, v Dubrovniku pa je v kulturnem obsegu živelo še konec prejšnjega stoletja vsaj v listu Slovinc, v Zadru pa v Zali dalmatinski sredi stoletja.

Etnično ozavedajoči leksem **slovinci**, jezik **slovinci**, narod **slovinci** je v Dalmaciji nastal po podobni poti, kot se je tod med učenimi ljudmi poprej uveljavljalo ilirsko ime. Pobudniki rabe ilirskega imena so bili humanisti, ki so se z imenom istili in so hrvaštvu oblikovali širše zaledje v zgodovinski in v zemljepisni prostor, s tem pa tudi svojo širšo veljavo, oziroma veljavo svojega »ilirskega« jezika. Podobni vzgibi so delovali konec 16. stoletja, le da je po vzponu renesanse in uveljavitvi slovanskega — slovincskega — jezika na-

⁶⁸ Komba, Poviest hrvatske književnosti, 1945, 208. O kajkavsko-slovenski naravi Sklavonije do sekundarnih kolonizacijskih valov prim. S. Pavičić, O govoru u Slavoniji do ratova s Turcima i velikih seoba u 16. i 17. stoljećiu, Rad 222, 1920, 194—269.

sproti latinskemu, med učenimi ljudmi in zlasti pisci začela delovati že jasna slovanska motivacija. Značilno je namreč, da je **slovinsko** ime rojeno med učenimi ljudmi in se je v teh okvirih tudi uporabljalo; le postopoma se je širilo bolj med ljudske knjige, kot pa med samo ljudstvo. Še v 18. stoletju, ko se med slavonskimi pisci za jezik slavonske književnosti skuša uveljaviti ilirsko ime (A. Kanižlić, E. Pavić), se v Dalmaciji, deloma v Dubrovniku in v Bosni kot prevladujoče uporablja slovinsko ime. Zlasti V. Pribojević, a za njim kot drugi domovinoznanec M. Orbini v laščini uveljavljata slovanstvo in slovansko ime. Od Pribojevića preide k Hektoroviću, ki ga menda prvi uveljavlja v svojem hrvaškem jeziku, to rabo pa povzemajo Š. Budinić, F. Vrančić, J. Baraković, Bosanec M. Divković, pohrvateni Italijan J. Mikalja, A. Kačić-Miošić in drugi, ki pa niso vsi enako motivirani za rabo slovinskega imena.⁶⁹

Dalmatinski pisci so konec 15. in v 16. stoletju radi pisali učeno ilirsko ime predvsem zaradi podpore antičnega ilirskega pomenskega obsega v kulturni Evropi humanističnega obdobja. Nekateri so etnogenezo Dalmatincev in Hrvatov izvajali kar iz ilirskega matičnega ljudstva in so se šteli za njihove potomce.⁷⁰ Slovinstvo v Dalmaciji pa nastane v povezavi s slovanstvom, kakor ga je bil predstavil Pribojević, po letih življenja na Poljskem prežet z mislijo o slovanskih razsežnostih in o moči, da je tudi ime Slovanov povezoval z besedo slava (Slavi, quasi gloriosi). Slovinstvo se torej ne ozira več k Ilirrom, ampak k mogočnemu in sila razprostranjenemu ljudstvu Slovanov, tod v Dalmaciji tudi v bližnjem zaledju, v Bosni in Srbiji, kjer so pod Turki živeli Bosanci, Rasci oziroma Surfi, kot je pisal Trubar, ali Sarbi, kot piše Hektorović. Slovinstvo se je hranilo tudi iz odpora do Benečanov in do njihovega romanizirajočega vpliva in delovanja, saj so se prav tedaj nekateri dalmatinski pisci jeli nagibati k italijanščini. Hektorović se še zanosno sklicuje na ugled slovinskega jezika (»jezik slovinski, kim se je dičil takoje latinski«), zadrski pisatelj Petar Zoranić pa v svojem arkadijskem pripovednem delu Planine (1569) sodobnike in rojake ozavešča o »rasuti baščini« in hrvaško ime poudarja ob »perivoju od Slave«.⁷¹ Toda njegov mlajši somešan Juraj Baraković 1614. leta povzdigne glas zoper tiste, »ki voliše Latinki pogodit« in v spevu Vila Slovinka povzdiguje slovinsko ime in Vili postavlja na usta tudi besede: »Opet sam padnula, zač jezik slovinski / vas nauk od skula promini u rimski.«⁷² Kakor Zoranić in Baraković tudi tretji Zadrčan Šime Budinić poudarja slovinstvo in je nabožna dela prevajal v »slovinski jezik«. Njim je v Bosni sledil M. Divković in nekateri drugi, ki so sprejeli učeno slovinsko ime, dela so sprva pisali v čakavskem, nato pa v štokavskem narečju ijekavskega, kasneje tudi ikavskega govora, na primer A. Kačić-Miošić.

Geneza in pojmovni obseg pojma **slovinski** sta v dalmatinskem prostoru torej nekakšna antiteza humanističnemu ilirskemu pojmovanju. Ker »ovo hrvatsko ‚Slovinstvo‘ nije ostalo bez sveze s katoličkom obnovom«, kot pravi Kombol,⁷³ je razumljivo, da se je moglo ime uveljavljati zlasti prek nabožnih in poučnih del piscev dalmatinsko-bosenskega področja, ki so v katoliški obnovi gojili takšno književnost, ki je bila po svoji tipološki naravi bližja tej v

⁶⁹ Kombol je slovinstvo najbrž pretesno povezoval le s katoliško obnovo 17. stoletja, ko je zapisal: »Naši su se Temperice, Komulovići, Mrnavići, Kašići, Levakovići i drugi katolički revnici često i u mašti i u misljama zalijetali u široku »skizmatičku« pozadinu sa zamamnom mišlju crkvene unije, a kako želja poljepsava predmet, bilo je i naše tadanje »slovinstvo« u velikoj mjeri katolički Wunschbild, kao što će novovjeko biti nacionalni.« Kombol 1945, 208.

⁷⁰ Kuntić-Makvić 1984, 155–158.

⁷¹ Med prvimi, ki je ob »slovinskem« imenu določno pokazal na njegovo pomensko ozadje in motivacijske vzgibe za njegovo uveljavljanje, je bil avtor prvega hrvaškega slovarja Šibenčan Faust Vrančić. V kratkem spisu Život nekoliko izabranih divić, Rim 1606, je potožil, da »ovi naš jezik, koji se sada u našoj zemlji govori, kruto jest s talijanskim smućen«. Delcu je dodal spis »De Slovinis seu Sarmatis«; prim.: Franičević 1983, 675. Tudi V. Menčetić v pesnitvi Trublja slovinska, 1665, ob Petru Zrinskem poudarja hrvaštvo.

⁷² Franičević 1983, 226; prim.: F. Svelec, Po stazi netlačeni, 1977, 174 in sl., 191–193, kjer pravi, da je Vila »inkarnacija Hrvatsva i Slovinstva«.

⁷³ Kombol 1945, 234.

severni Hrvaški. Hrvaško »slovinstvo« je antiteza ilirizma domoljubno spodbujenih dalmatinskih piscev (J. Baraković, Vl. Menčetić z rodoljubno Trubljo slovinsko 1665), vrh pa doseže ta motivacija pri Filipu Grabovcu, čigar knjigo s hrvaškim in ne s slovinskim imenom (Cvit razgovora naroda iliričkoga aliti hrvačkoga, 1747) Benečani že ob izidu zaplenijo. Med pisci katoliške obnove, ki so uveljavljali slovinsko ime, so bili učenci in učitelji Ilirskega kolegija v Loretu in so bili z idejo slovinstva in obnove pripravljeni misijonariti med pravoslavni Srbi pod Turki. Leksema **slovinski** dalmatinskih in drugih hrvaških piscev 17. in 18. stoletja torej ni mogoče postaviti ob leksem **slovenski** pri severnohrvaških kajkavskih piscih od konca 16. do konca 18. stoletja. Ne gre za razliko v refleksu jata, ampak za bistveno različno genezo, vlogo in vsebino enega in drugega izraza. **Slovinski** je učeni pojem in se uporablja večinoma kot genus v takšnem obsegu kot dotlej humanistični leksem **ilirski**, torej **slovenski** iz okvirov uporabnikove etnične določenosti in iz njegovega slovanškega obzorja, ki je pogosto omejeno na južnoslovanški prostor. Lahko pa je tudi sinonim za hrvaški, kakor je očitno iz Grabovčeve knjige in njenega naslova, a spet sredi 18. stoletja. **Slovinstvo** ime se uporablja v literarnih in verskopropagandnih delih ter rodoljubnih spevih, torej v učenem okolju, kjer je tudi nastalo. **Slovenski** pa kot species živi med ljudstvom od naselitve dalje, ko je postal osnova latinskemu poimenovanju v zgodnjem oziroma najzgodnejšem obdobju. Kot ljudski pojem oziroma ime živi skozi vsa stoletja do danes. Nanaša se na karantansko-panonski prostor in je ves čas navzoč tudi v književnosti kot edini species za tamkajšnje ljudstvo, edino ime njihovega jezika, ki se po odrinjenju v narečno diasporo pri Hrvatih po zmagi ilirske ideje imenuje kajkavski.

Razločevanje slovenski/slovinski: hrvaški bi s pomočjo ilirskega imena in po razlagi, da je razlika med **slovenski** in **slovinski** le v refleksu jata, bilo mogoče premagati in odstraniti tedaj, če bi katerokoli od teh imen pomenilo le ali predvsem **slovenski**. To pa ne velja za leksem slovenski, ki se zgodovinsko nanaša na species v jugozahodnem panonskem in v karantanskem prostoru. Enačenje izključuje tudi obstoj imena **Hrvati**, **hrvaški jezik**, ki je staro vsaj toliko kot **slovenski jezik** in **Sloven(c)i**; ime **Hrvat** pa se je vseskozi uporabljalo le kot species za čisto določeno ljudstvo, ki ga je ohranjalo tudi ob pojavu in širjenju **slovinškega** imena, kar natančno izpričuje ravno Filip Grabovac. Dalmatinski pisci so hrvaško ime s slovinskim, podobno kot poprej z ilirskim, pač širše aktualizirali, nad hrvatstvom pa se z njim nikakor niso hoteli in ne želeli dvigniti, hoteli so ga le utrjevati. Tako in podobno so ravnali tisti, ki so z imenom za genus podpirali in poudarjali species. Med slovenskimi reformacijskimi pisci je podobno ravnal Bohorič; njegov sodobnik Dalmatin pa je kljub široki vednosti o slovanstvu vztrajal tako izjavno kot dejansko pri materinščini, pri jeziku svoje dežele. Brez Pribojevičeve vizije slovanstva ne bi bilo takšnega Bohoričevega posvetila slovnice *Arcticae horulae* 1584 in ne slovinstva dalmatinskih piscev s konca 16. in iz 17. stoletja; pri slednjih tudi Orbinijevega deleža ne gre prezreti.

Regionalizem, povezan s politično razkosanostjo hrvaških dežel, pogojen s trodialektalnostjo, je v 17. in v 18. stoletju v polnem razmahu. V takih razmerah se nujno rojevajo integrativni poskusi in procesi, kar se zgodi tudi v tem primeru. V ilirski smeri, v kateri je sredi 18. stoletja poskušal Slavonec Kanižlić, je že pol stoletja poprej odločno krenil Primorec iz Senja Pavao Ritter Vitezović. Očitno mu ni bilo do tega, da bi v minulosti povezoval tisto, kar je bilo in je ostalo ločeno, marveč je želel in hotel dotlej razdeljeno združevati in povezovati za prihodnji razvoj, hotel je torej združiti ‚slovenski‘ in ‚hrvaški‘ prostor in jezik. Predložil je prvi projekt jezikovne in etnične homogenizacije Hrvatov. Poldrugo leto se je izobraževal in širil svoje obzorje tudi na

Kranjskem pri polihistorju Janezu Vajkardu Valvasorju na Bogenšperku⁷⁴ pri Litiji in se je tu mogel seznanjati s slovenščino. Za Vitezovića ni moglo biti nepomembno, da je polihistor Valvasor gledal na Slovane kot na celoto, sledi tega pa lahko odkrivamo tudi pri Vitezoviću.

Vitezović se je torej lotil vprašanj, ki so bila temeljno izhodišče za razvoj enotnega hrvaškega nacionalnega jezika in književnosti in so opominjajoče čakala na svojo rešitev, kot pravi M. Kombol,⁷⁵ da bi se etnogeneza utrjevala in bi pripeljala h končnemu cilju. Dotlej jih niso odpravili ne v eni ne v drugi in potlej tudi ne v tretji, najmlajši regionalno se razvijajoči hrvaški književnosti, torej v slavonski.

V Predgovoru Kronike, 1696, pomika Vitezović vprašanje »slovenskega« jezika in »slovinskega« imena izrazito v ospredje, in sicer v južnoslovanskem pomenskem obsegu: »Naslidovah večim delom Vramca Popa, kojega, kako takoj drugih razumnih ljudih, kih pisma najдох, vlastovite reči popisah. Zato nemojte se čuditi, da negdi čete Slovensku, negdi Majdačku, negdi Posavsku a negdi i Kranjsku reč, budući i ja tako pisane našel, i to vse Slovenski jezik: od koih vsakoga lipše se pristoi uzeti reči neg od tujega kakogoder, Diačkoga, Nemškoga ali Ugerskoga posudjavati.« Kroniki je dopisal Pridavak in je šele tu ob **slovenskem** kót skupno zapisal tudi **ilirsko** ime. Nato je v drugem delu Pridavka po izrazito polihistorijski navadi našteval vsa mogoča slovanska imena in dežele in je s tem kazal vseslovanski interes. Njegov neposredni program pa je ilirski: »Vzeh u spomenu ovom na več mestih Slovin i Slovincov ime, nemoj zato štirati, da bi po tom imenu samo onu stranu Slovenskoga Naroda razumil, ká se mej Dravom i Savom ali takoj i Dunajem zaderžava, i osebujno još današnji dan ime Slovin zahranja; neg i vse druge Orsage, ki se pod **Illyriae** imenom pri Gerkih i Latinih razumiju: a navlastito **Pannoniu**, kotera je mej Dravom i Dunajem, zovući se oni ljudi i današnji dan Slovenci, i jezik svoj od starine slovenski, da su prem od nikuliko vremen s Ugri zmišani i nyim vekšim delom podolžni. Od te imena i zapovidništva Slovinskoga veličine i širine da bolje uputyen budeš, ovo nakratko pridati hoteh.«⁷⁶

Kot v Predgovoru torej niti v Pridavku ne izpostavlja hrvaškega imena, mogoče iz previdnosti, da bi z njim ne zoževal »slovinstva« oziroma izločeval »slovenstvo«, kjer »vsaki po svojoj volji i prez reda piše«, medtem ko hoče sam usmerjati k skupnemu in enotnemu. Na koncu Pridavka je še očitna Vitezovićevo novina, mogoče izoblikovana ob branju besedila tik pred izidom Kronike. Namesto učenega imena Sclavonia Vitezović v Pridavku namreč uporablja etnik Sloveni in Slovenci ob zgodovinsko avtentičnih starih imenih, toponimih Illyria in Pannonia. Tu zgodovinsko določenost leksema **slovenski** širi k **slovanstvu**, ko piše: »Nemoj zato štirati, da bi po tom imenu samo onu stran Slovenskoga Naroda razumil, ká se mej Dravom i Savom ali takaj i Dunajem zaderžava i osebujno još današnji dan ime Slovin zahranja . . .« Pri tem seveda enači Ilire in Sloven(c)e, torej Slovane na jugu in v Panoniji, ko pravi: »neg i vse druge Orsage, ki se pod imenom Illyriae zahranjaju, a navlastito Pannoniu . . .« Nacionalni zgodovinar Šišić tu prebere malo več, kot je pri Vitezoviću zapisano in skuša prebroditi tiste razdalje med poimenovanji, ki so bile pravkar obravnavane, toda njegova poanta je nadvse zanimiva, ko pravi: »A budući da neki dalmatinski pisci zovu svoj jezik uz slovenski još i hrvatski, Vitezović učini korak dalje i reče, da su nazivi ilirski, slovinski i hrvatski samo sinonimi.«⁷⁷ To pa Vitezović stori šele v svojem naslednjem delu, v knjigi **Croatia rediviva**.

⁷⁴ Nekateri publicisti radi pišejo slovenska krajevna imena kar po nemško, Georgijević 1969, 124 piše Wagensperg. V priložnostnem članku o avtorju Postile je bilo leta 1986 Vramčevo rojstno mesto Ormož napisano v ljubljanskem štirinajstdnevniku za kulturna vprašanja kratko malo Friedau!

⁷⁵ Kombol 1945, 327.

⁷⁶ Vitezović, Pridavak Kronike, 221.

⁷⁷ Šišić 1962, 316.

Več oporišč je v Vitezovičevem Pridavku za trditev, da je imel v rokah dela slovenskih protestantskih piscev. Sicer se sklicuje na Venceslava Ivana Roša Čehorečnost, »i vnogi drugi«, v Predgovoru pa omenja tudi »kranjsko reč«. Sklepno poudarjanje, da se »u Dvoru Turskoga zapovednika z jezikom našim za Turškim največe se služe«, in ko omenja na koncu »zlatne knjige (Bulla Aurea) Karla IV. Cesara, u koj se zapovida svetoga rimskoga cesarstva izbornikom, »da imaju sinove svoje činiti naučiti najosobujnije mej drugimi Evropejskimi jeziki: Nimskoga, Latinskoga i Slovinskoga«, kar vse je, kot je znano, značilnost Trubarjevega in Bohoričevega utemeljevanja pomena slovenskega in slovanskega jezika, tedaj je upravičeno sklepati, da je prebiral predgovore in posvetila slovenskih reformatorjev.⁷⁸

S Pridavkom se je Vitezović očitno pripravljajl za naslednji korak v oblikovanju maksimalnega programa združevalnega procesa ne le Hrvatov, ampak južnih Slovanov. V knjigi Croatia rediviva iz leta 1700 je Vitezović Hrvaško razširil na Belo (primorsko), Črno (Srbija, Bolgarija, Macedonija in Tracija; izhodišče je izoblikoval že v Pridavku 1696: »Vsa Tracija aliti Drinopoljska zemlja, i vsa Grčka Ladanja s Otokmi okolnimi k Slovinji aliti Illyrii pripisuju se.«) in končno še Planinsko Hrvaško (Croatia Alpestis, tj. Koroška, Štajerska, Kranjska).

Tu ni več mogoče govoriti o polihistorsem, ampak o političnem nastopu, in v takem smislu je zanimiva tudi zgodovinarjeva poanta, ko pravi: Različna narečja teh dežel so za Vitezovića »samo dijelovi jednoga hrvatskoga jezika«, pravi F. Šišić in povzema: »Međutim je za tom Vitezovičevom slikom daleko zaostajalo pravo stanje. Jer i ono zemljište što su ga Hrvati i carevi osvojili bijaše tek po historijskom imenu hrvatsko; ono je ponajviše opustošeno i naseljeno najvećim dijelom novim žiteljima, u prvom redu Srbima.«⁷⁹

Toda upoštevati je treba, da je ta Vitezovičev konstrukt in manj politična vizija nasledek avtorjevih osebnih okoliščin, povezanih z njegovim negotovim gmotnim položajem. Delo Croatia rediviva regnante Leopoldo Magno Caesare je namreč napisal, obetajoč si nagrade, v zagovor in podporo interesov dunajske dinastije nasproti interesom Beneške republike, ko je ob miru v Sremskih Karlovcih leta 1699 postalo pereče vprašanje delitve dotlej turških področij, zlasti v Primorju, Podonavju in na Balkanu. Vitezović se je že v Kroniki 1696 nagibal k filodinastičnim občutjem na taki politični osnovi, in je na primer za leto 1616 zapisal: »Počeše očito vojska medi Benečani i Senjani, Benečani ne moguć toliko Senjanom škoditi, robljahu i druge strane Hiši Austrijanskoj pristojeeće okolu Rike i po Istrii.«

Ob Vitezovičevem konstrukt, pisanem iz osebnih motivov in v prid Avstrije oziroma Habsburžanov pa njihovih političnih namenov, vendarle izstopata dve težnji. Tu se pri južnih Slovanih prvič bolj ali manj zavestno oblikuje nacionalnopolitična misel, ki načelo ene etnične integracije in potrditve gradi na vključevanju drugih enot, kar postane v naslednjih stoletjih kronična slabost in prihaja do nje iz različnih okolij. Druga težnja je pomembnejša in je pripeljala kasneje do cilja, čeprav spet z aktualizacijo prve: doseči etnično

⁷⁸ Razne misli oziroma sintagme v Kroniki, Predgovoru in v Pridavku opominjajo na možnost, da je Vitezović na Bogenšperku v Valvasorjevi knjižnici prebiral posamezne knjige slovenskih protestantskih piscev, najbrž tudi posvetilo Bohoričeve slovnice, kjer je našel podobno nastevanje slovanskih ljudstev in dežel. Marsikaj je lahko prebral tudi iz Valvasorjeve Die Ehre des Herzogthums Crain iz leta 1689, VI, 271–277, mogoče tudi opozorila glede jezikovne čistosti in izogibanja tujkam, na kar opozarja Vitezović v Pregovoru; »od Diačkoga, Nemsckoga ali Ugersckoga posudjavati«, »kako od drugih prositi ništar mu ne bi bilo potrebno.«

⁷⁹ Šišić 1962, 316. Pogosto se sicer piše in trdi, da je domislica o »planinskih Hrvatih« sad frivolne narodne ljubezni Anteja Starčevića in zagnanih pravašev konec prejšnjega stoletja, vendar je njen zakoniti oče v resnici Vitezović. S podobnimi zadržki je Vitezovičeve kombinacije označil I. Frangeš, nakazujoč tudi naslednike in nasledke: »Vitezović kao da je bio neka vrsta hrvatskog Linnéa: svojom bizarnom političkom nomenklaturom on je želio sistematizirati (i riješiti!) sve hrvatske probleme ... u svojim bezbrojnim anagramima — menda tudi po Bohoričevem zgledu! — nalazio je izlaz iz povijesnog labirinta; najavljujući tako, stoljeće i pol unaprijed, parahistorička maštanja Kvaternikova i Starčevićeva.« Frangeš 1987, 106–107.

homogenizacijo, kulturno in literarnojezikovno integracijo dotlej razdruženih hrvaških dežel in ljudstev, etnij teh dežel.

Kakor pri Budiniću in Divkoviću se je tudi pri Vitezoviću očitno začel uveljavljati poskus premagovanja trodialektalne razdeljenosti v književnem delovanju in v književnem jeziku, ki je posledica etnične, politične in upravne razdeljenosti Hrvatov. Že proti koncu 18. stoletja se je pokazalo, da Slavonija s svojo regionalno književnostjo ni v nasprotju s hrvaškimi imenom in z etnično celoto, čeprav so bili slavonski pisci pri poimenovanju svojega jezika ne le regionalno osrediščeni v svoj prostor, ampak so bili podobno kot Primorec Vitezović previdni, ko skupnega etničnega imena niso uveljavljali mogoče ravno zato, ker so ga imeli prav tako za delnega, za regionalnega, »hrvatskega«, v tem času že osrediščenega na hrvaško narodno središče, torej za zagrebskega,⁸⁰ kajkavskega. Mogoče pa so tako ravnali tudi zato, ker so z rabo slavonskega ali ilirskega jezika zagovarjali in varovali svojo regionalno določenost in pripadnost in so jo utrjevali preprosto nasproti drugim regionalnim jezikovnim možnostim, kar je bilo tudi čisto v duhu marijaterzijanskih reform in njihovega pojmovanja politične in kulturne avtonomnosti. Razen tega so kot pisci v štokavskem narečju lahko občutili večje jezikovno zaledje okoli sebe, kot če bi pisali v »zagrebškem« jeziku. Slavonski pisci so naravno in sproščeno upoštevali močne posledice valov sekundarne kolonizacije in z njimi nastalih jezikovnih sprememb.⁸¹

Drugače pa je v nekdanji gornji Sklavoniji, v kajkavskem področju in njegovem središču Zagrebu, ki postaja vse trdnjše hrvaško jezikovno središče in se »seit dem Ende des 17. Jahrhundert gerade par excellence ‚hrvatski jezik‘ hiess«, kakor vsebinsko upravičeno trdi V. Jagić.⁸² V resnici pa se je jezik te književnosti in tega etničnega okolja še precej časa imenoval pogosteje ‚slovenki‘ kakor ‚hrvaški‘, seveda »naš slovenski«, pri čemer sta leksema nekaj časa sinonima, saj je zavest pišočih vse bolj usmerjena k hrvaškemu občutju in politični pripadnosti. Pri ‚slovenski‘ zavesti ostaja neuko ljudstvo in tisti pisci, ki so se ozirali predvsem nanj. Med temi so prevladovali ravno nabožni pisci, saj se je tudi tod književno delovanje odvijalo pretežno v cerkvenih okvirih in za njene potrebe. Cerkveno vodstvo je najdelj upoštevalo govorico svojega ljudstva, kar je izpričal strogo k slovenščini usmerjeni P. Petretić, skoraj sto let za njim pa tudi škof Tausi. Pač pa so plemiči v banski Hrvaški v 17. stoletju nadpokrajinske, hrvaške zavesti, kar je gotovo tudi nasledek takšnega samozavestnega dejanja, kot je bila zarota Zrinskih in Frankopanov ter somišljenikov, ki se je s porazom globoko travmatično zarezala v zavest velikašev, torej v hrvaško zavest. Katarina Frankapanska, avtorica knjižice Putni tovaruš (1. izdaja v Benetkah, 2. in 3. v Ljubljani 1687 in 1715), je dala zapisati na naslovni strani, da je »po meni iz nimškoga na hrvatski jezik to-mačen«. Tudi Magdalena Nadaždi vdova Drašković je delce Sobotni kinč »na hrvatski jezik prenesti učinila« (Zagreb 1696), drugo nabožno delo Žitek (Dunaj 1718) pa je »na naš Hrvatski iliti Slovenski jezik obrnjen«.⁸³

V tem pogledu je zanimiv J. Habelić, delujoč v Zagrebu in v Varaždinu, ki za kajkavce uporablja ime Slovenci in imenuje jezik slovenski, a se obrača tudi k Hrvatom že na naslovni strani slovarja 1670, ko zelo razločno piše, da

⁸⁰ Razločujoč od štokavskega slavonskih piscev je kajkavski severne Hrvaške T. Maretić imenoval »hrvatski ili zagrebački«; Maretić 1910, 148.

⁸¹ A. Kanižlić v delu Kamen pravi smutnje velike /shizme/, 1780, k pravoslavnim prišteva tudi Slavonce poleg Srbov, Bosancev in Moskovitov, ki so vsi »plemeniti list slavne Illyrianske gore«. O mlajših kolonizacijskih valovih prim.: S. Pavičić, O govoru u Slavoniji do ratova s Turcima i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću, Rad 222, 1920, 194–269; isti: Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, Rad JAZU 27, 1953; J. Buturac, Stanovništvo Požege i okolice 1703–1950, Zbornik za narodni život i običaje 43, 1967.

⁸² AslPh 31, 1910, 553; prim.: A. Jembrin, Vatroslav Jagić i starija kajkavska književnost kao oslonac u pogledima na kajkavštinu, Jagićev zbornik 1986, 59–68; 70.

⁸³ Kukuljević 1860, 31–40, 106; koliko sta Frankapanka in Nadaždijeva res sami prevajali, je težko presojati, še teže dokazati.

je delo »mašnika tovaruštva Jezuševoga na pomoč napredka u Dijačkom navuku školneih mladencov Horvatskoga i Slovenskoga Naroda«. Rojeni Medmurec Boltižar Milovec je svoje delo Dvojdušni kinč (1661) seveda napisal v kajkavskem jeziku in ga posvetil Katarini Frankapan-Zrinski, ki je izid omogočila. Zelo verjetno je, da ravno zavoljo tega svojo drugo knjžico v kajkavščini, Dušni vrt, 1664, označuje s hrvaškimi imenom. »Milovec je uopće prvi pisac, koji naziva i kajkavsko narječje hrvatskim imenom«, pravi Vladimir Vrana.⁸⁴ Med hrvaškimi plemiškimi zarotniki zoper Habsburžane, pobujenimi stanovsko in politično, je imela žena Petra Zrinskega, Katarina, zelo vidno vlogo.

Hrvaško ime se je v nekdanji gornji Sklavoniji, sedaj omejeni na vsega tri županije, zagrebško, križevečko in varaždinsko, na »reliquiae reliquiarum«, iz vse potrebnějšíh političnih nagibov uveljavljalo v zavesti gornjih slojev in cerkvene pa politične uprave ter se tako pojavlja tudi že v maloštevilnih učbenikih v banski Hrvaški. Kolikor je mogoče dognati, je ena prvih uradnih učnih knjig, ki nosi hrvaško ime, Arithmetika Horvatzka Mihalya Silloboda, Zagreb 1758, sledi ji Kratki navuk za pravopisanje horvatsko za potrebnost narodnih škol. Sestavljen je bil leta 1779 po Jambrešičevem slovarju *Manuductio ad croaticam orthographiam* iz leta 1732. Hrvaško ime se pojavlja tudi v ljudskih knjigah, npr. Pet kamenov preche Davidove, iz latinskoga na Horvaczki (1764), uveljavlja pa se tudi ime za slavonski jezik.

Toda kakor se je v 18. stoletju poleg ilirskega postopno uveljavljalo tudi hrvaško ime za kajkavsko pisane knjige, je kajkavska jezikovna tradicija naravno postajala vse močnejša in resnični sinonim za hrvaško knjigo. Druga izdaja Vitezovićeve Kronike je bila leta 1744 celo kajkavizirana in taka je izšla tudi tretja izdaja leta 1762. A prav Vitezović je pred Oživljeno Hrvaško (Croatia rediviva) v devetdesetih letih 17. stoletja s svojimi spisi skušal uveljavljati hrvaško ime, le da z njim kot čakavec oziroma Primorec še ni mogel dovolj prodreti v banski, kajkavski Hrvaški.

Slovenski dialektologi so bili v prejšnjem in v tem stoletju spričo bližine med kajkavščino in slovenščino, pa nespregledljivo večje razdalje med kajkavščino in štokavščino ali čakavščino, ki je slednji bližja kot kajkavščini, prepričani v svoj prav, ko so kajkavščino genetično povezovali s slovenščino kot najsorodnejšo. V dialektološkem pojasnjevanju piše F. Klun v Novicah 1858 takole: »Slovenec vprašuje s kaj, Horvat s ča (pravilniše: ca), Serb s što itd. Naj bi se tedaj pazilo in povedalo: kje se nahaja kaj, kje ča ali ca, — kje pa što? Vse troje se menda sliši v Istri.«⁸⁵ Vramca so imeli za slovenskega pisca, kar se je glede rojstva in etnične pripadnosti končno tudi potrdilo, a so že pred tem sklepali po jezikovni naravi njegovega dela. Slóvstveniki so bolj upoštevali vse tisto, kar je slovenščino in kajkavščino povezovalo, manj so dialektologi upoštevali sledove sekundarne kolonizacije. Niso upoštevali odločilne, od 13. stoletja trajajoče politične ločitve ljudstva obakraj Sotle in Kolpe ter s tem nastalih sprememb v zavesti in v antropoloških okoliščinah, ki označujejo posamezno skupnost, ne glede na jezikovno sorodnost, bližino ali celo izvorno istost z ljudstvom drugega okolja.

Hrvaški dialektologi so nasprotno večinoma dokazovali različnost obeh jezikov in so mimo razlik, ki so nastale v vrsti stoletij med jezikom zgornje Sklavonije in tistim v spodnji Sklavoniji, utemeljevali prepričanje, da med kajkavščino in slovenščino ni odločilne genetične povezave in da je področje med Savo in Dravo jezikovno od nekdanj sklenjeno, izvirajoče iz iste osnove, in sicer tiste, ki označuje Slavonijo, nekdanjo spodnjo Sklavonijo, ter da kajkavsko narečje pripada že od začetka hrvaško-srbskemu diasistemu. Pri obrav-

⁸⁴ V. Vrana, Dušni prt o. Baltazara Milovca (1664). Vrela i prinosi, Sarajevo 12, 1941, 193—209.

⁸⁵ Dr. Klun, Prošnja do naših učenih rodoljubov, Novice, 52, 1858, 414. Prim. op. 41.

navi teh vprašanj so bolj ali manj utišano soodločale tudi splošne politične okoliščine posameznega zgodovinskega časa ali trenutka, ko je obravnava nastajala. Take okoliščine po svoje prihajajo do izraza pri V. Jagiću, ki se sicer ni sistematično posvečal raziskavam kajkavskega narečja in njegovega nastanka, se je pa o njem rad razsojevalno izražal. Spet drugače in v drugem času je duh časa odločal pri A. Beliću, ki spričo končno skupne države ljudstev in narodov vseh teh narečij in jezikov skuša najštevilčneje zastopanemu narečju tesneje približati še kajkavščino in »kekavce«, kakor jih slabšalno imenujejo štokavci.

Od slovenskih dialektologov sta temeljito obravnavala kajkavščino V. Oblak v prejšnjem in F. Ramovš v tem stoletju, ki sta jo genetično povezovala s slovenščino. V našem času sta se na obravnavo geneze kajkavščine kritično oglasila Jakob Rigler in Josip Hamm s sintetično označitvijo problematike in s trezno, iz širšega jezikoslovnega zaledja izoblikovano presojo o domačih kontroverzah. Hamm je izpostavil dve konkretni dejstvi: 1. da je hrvaško kajkavsko narečje prehod med srbohrvaščino (novoštokavskimi govori) in pa slovenščino, in 2. da je od konca 16. stoletja do srede 19. stoletja v kajkavščini rastla od slovenske neodvisna literatura. V neposrednem kontekstu je izrekel tudi svoje razumevanje hrvaške etnogeneze in jo je ob vdiranju štokavskih prvin v hrvaško čakavsko narečje izrazil takole: »Na taj način su se i neki susjedni štokavci počeli približavati Hrvatima i s vremenom kroatizirati tako da su Hrvati u etničkom pogledu uz čakavce, koji su oduvijek pripadali hrvatskom plemenu, i uz hrvatske kajkavce koji predstavljaju prijelaz prema susjednim Slovencima, počeli obuhvaćati i neka štokavska područja (u Slavoniji, u Bosni i Hercegovini i u južnoj Dalmaciji, sve do Kotora i Bara, uključujući ovamo i Dubrovnik).«⁸⁶ Hote ali nehote gre Hamm tu v resnici po sledeh Kopitarjevih in Miklošičevih tez v razlaganju razmerij med južnoslovanskimi jeziki in etnijami, le da ustrezno upošteva razvoj od konca 15. stoletja dalje in pa posledice političnih razmejitev, kar sta predhodnika ali prezrla ali premalo upoštevala, za kajkavce pa pravzaprav trdi, da so ostali prehod med hrvaščino in slovenščino.

Ob upoštevanju gradiva starejšega slovenskega in hrvaškega kajkavskega slovstva in njunih jezikovnih značilnosti, predvsem pa dialektov, se je pretresa geneze kajkavskega narečja in njegovega razmerja do slovenščine lotil Jakob Rigler.⁸⁷ Njegovo razpravljanje je spodbudila doktorska disertacija Zvonimira Junkovića o genezi kajkavščine, ki jo je gradil tudi na predpostavki, da je Vramec po rojstvu hrvaški kajkavec. Ob Junkovićevi tezi je Rigler kritično razčlenil Ramovševo in Beličevo obravnavo, pa tudi Ivšičevo kritično oceno ene in druge. Rigler je prišel do temeljnih povzetkov, načelno in vsebinsko pomembnih oziroma povednih za razpravljanja o zgodovinski Trubarjevi dediščini, ki se kaže tudi v razmerju med slovenščino in kajkavščino. Med drugim je zapisal:

»Njegovo /Junkovićevo/ razlaganje odnosov med akcentskimi pojavi je skonstruirano, saj zanemarja pri njem sicer toliko proklamirano načelo diahronije in kronologije in izhaja iz sedanjih razmerij, ki pa so plod številnih kasnejših razvojev; pri tem se opira na posamezne, deloma celo nesprejemljive primere, ki jih je treba včasih le zamenjati pa dobimo drugačne odnose. Delno je te razlage zakrivil tudi Ivšić. On je podobnost kajkavske in slovenske akcentuacije sicer priznaval, vendar je zaradi nepoznavanja slovenskih narečnih akcentov mislil, da je razlik med slovenščino in kajkavščino več, kot jih je v resnici, obenem pa je mislil, da je slovenska akcentuacija bolj enot-

⁸⁶ Hamm, Gramatika hrvatskosrpskog književnog jezika za strance, Zagreb 1968, 9; isti: Grammatik der serbokroatischen Sprache, Wiesbaden 1975, 9.

⁸⁷ J. Rigler, Junkovićevo kajkavska teorija in slovenščina, Slavistična revija 24, 1976, 4, 437–465, ponatis v J. Rigler, Razprave o slovenskem jeziku, 1986, 129–138.

na. /.../ Osnovni akcentski sistem kajkavščine se v bistvu ne loči od slovenskega, če izvzamemo premik cirkumfleksa.«⁸⁸

Druga sklepna Riglerjeva misel prav v bistvu zadeva vprašanje etnogeneze posameznega naroda in torej predvsem tistih, o katerih je beseda v tem razpravljanju. Ob Junkovičevi tezi o izviru kajkavščine Rigler pravi:

»Južnoslovanski jeziki se niso formirali na tak način, da bi se razvijali ločeno. Že v začetnem obdobju najbrž ni bilo trdnih samostojnih enot, ampak so se ob naselitvi najbrž pomešali razni elementi. Posamezne izoglose, ki se ne pokrivajo, niso bile tako izrazite, da bi že same izločevale jezike. Kake rasne čistosti v tem smislu ne moremo iskati ne pri slovenščini in ne pri srbohrvaščini. Niti kakih prajezikov ne moremo nastavlјati. Sedanji južnoslovanski jeziki so produkt celotnega sklopa jezikovnih procesov, zlasti pa političnih in kulturnih dejavnikov, ki so delovali v njihovi zgodovini.«⁸⁹ Podobno sklepa tudi F. Bezljaj: »Po zaniku nekdanje alpskoslovanske družbe se je /slovenski jezik/ obdržal kot najbolj južna in zato južni slovanščini najbližja veja stare alpske slovanščine, deloma tudi stare panonske slovanščine.«⁹⁰ Z Bezlajevo tezo soglaša tudi stališče J. Jurančiča: »Kad su Sloveni u VI i VII stoljeću naselјavali balkansko-panonsko-alpske oblasti, oni su govorili relativno jedinstven jezik, koji nauka danas zove praslavenski. Dijalekatske razlike, naravno postojale su već tada, kako to dokazuju savremena lingvistička ispitivanja.«⁹¹ Riglerjevi razlagi razmerja med kajkavščino in slovenščino pa se pridružuje A. Jebrih in pripominja: »Spomenimo da su ti istočno štajerski govori /ki jim je pripadal govor Antona Vramca/ u genetskoj vezi s govorima uz rijeku Sutu na hrvatskoj strani, dakle sa zapadnim kajkavskim govorima kao i obratno.«⁹² Jakob Rigler na koncu svoje dialektološke razprave o kajkavščini opozarja še na »veliko leksikalno sorodnost kajkavščine in slovenščine, zlasti z vzhodnimi slovenskimi narečji, ki tvorijo s kajkavščino precej povezan prostor«. Opozarja na vprašalnico »kaj«, iz leksike pa bi lahko dodali še antroponime, posebno priimke, dalje imena naselij, oikonime, tudi številne antropološke značilnosti, ki je nanje opozarjal že Trubar in jih je omenjal v posvetilu leta 1562, skratka številne nasledke istega in sorodnega jezikovnega in civilizacijskega kroga prvih obdobij razvoja panonske slovanščine oziroma slovenščine, kajkavskega ljudstva danes enega in drugega jezika.⁹³

Analitično izčrpno, a dovolj dokumentirano pretresa tehtne dosedanje obravnave slovensko-kajkavske povezave A. Šivic-Dularjeva. O Riglerjevih dognanjih pove tudi naslednje: »Kakovostno nov prispevek k razpravi o slovensko-kajkavskem razmerju je podal Rigler; v kontekstu razvoja vseh slovenskih narečij je dokazal nevzdržnost Junkovičevega dokazovanja in opozoril, da se v razpravljanju o najstarejših jezikovnih razmerjih ne sme izhajati ne iz slovenščine ne iz srbohrvaščine. Današnja razmejitev med njima je po Riglerjevem mnenju bolj izraz tipičnih političnih in kulturnozgodovinskih okoliščin kot pa golih jezikovnih dejstev.«⁹⁴ Riglerjev podrobno dokumentirani pretres dosedanjih obravnav nastajanja in razvoja kajkavskega narečja, ki je

⁸⁸ Rigler 1986, 133–134.

⁸⁹ Prav tam, 136.

⁹⁰ Bezljaj 1967, 21.

⁹¹ J. Jurančič, Slovenske koordinate na Balkanu i na njegovoj severnoj periferiji, Zbornik radova Leksikologija i leksikografija, Novi Sad—Beograd 1984, 83.

⁹² Jembrin 1981, 149. O kajkavsko-slovenskih jezikovnih razmerjih so v zadnjem času pisali J. Rigler (Jezikovno-kulturna orijentacija Štajercev v starejših obdobjih, Svet med Muro in Dravo 1968, 661–680; isti: O slovensko-kajkavskih jezikovnih razmerjih, XIII. seminar slovenskega jezika, književnosti in kulture, 1977, 29–38); V. Novak (Jezik prve prekmurske knjige, Studia slavica Hung. XXV, 1979, 279–285; isti: Izbor iz prekmurskega slovstva, študija, 1976; isti: Jezik in slovstvo XXII, 1976–77; XXVII, 1981–82; isti: Naši razgledi XXXVI, 1987, 530); J. Jurančič, O kajkavskem narodu, Svet med Muro in Dravo, ur. V. Vrbnjak, Mb, 1968, 654–660.

⁹³ J. Jurančič, O jeziku in priimkih na obeh straneh slovensko-hrvaške meje v nekdanji Panoniji, Onomastica jugoslavica, Zagreb 9, 1982, 217–228; R. Kolarič, Imena na -ci, -ovci v Vojvodini, Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske, Novi Sad 2, 1959, 138–141.

⁹⁴ A. Šivic-Dularjeva, O dosedanjem preučevanju slovenske lingvogeneze, XXIII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 1987, 53–67; 58.

tudi sad četrstoletnega dialektološkega preučevanja, doslej še ni doživel metodološko ustreznega odziva.⁹⁵ Mijo Lončarić v »preglednem članku« (kakor ga označuje redakcija publikacije, v kateri je objavljen⁹⁶), te vrzeli še ni zapolnil, ko studiozno, a brez širše dokumentacije zavrača Riglerjeve ugotovitve; pri tem se sklicuje na F. Ramovša in R. Kolariča — ki ju je za osnovo jemal Z. Junković, Rigler pa ovrednotil s svojih vidikov —, da je namreč prleški dialekt v ožjem smislu kajkavski. Lončarić se sklicuje tudi na Antuna Šojata in na njegovo tezo, po kateri je »kajkavština, odnosno panonska skupina zapadnog južnoslavenskog prajezika od početka dio hrvatsko-srpskog diasistema, a da su se iz nj razvili i neki današnji slovenski govori (prleški, koji je u užem smislu kajkavski, prekmurski i neki istočnoštajerski), te neki slavonski govori.«⁹⁷

Ta teza ne upošteva dejstva, da je v predpostavljene — po Riglerjevem mnenju težko dokazljivem — prajeziku začeta in zajeta tudi slovenščina. To ne more biti le predpostavka, če upoštevamo predmigracijsko stanje (in skupna poimenovanja v etničnem pogledu), ko sekundarni naselitveni valovi temeljnega govora prvotne naselitve (slovensko-kajkavske) niso mogli prekvasiti, kaj šele prekriti, kar pa se je zgodilo niže med Savo in Dravo. Tezo A. Šojata prav iz jezikovnozgodovinskega razvoja izključuje razlaga, ki jo podaja D. Brozović: »Novoštokavština je plod trečeg razdoblja u historiji srpsko-hrvatskog jezika. Prvo razdoblje (→ ± 12. st.) predstavlja konsolidaciju srpsko-hrvatskog jezika kao posebne slavenske individualnosti. Karakterizirano je reorganizacijom praslavenskog materijala, već reduciranog u južnoslavenskoj i srpskohrvatsko-slovenskoj prethistoriji srpskohrvatskog jezika, tj. promjenama ne u broju fonemā nego u njihovoj distribuciji i frekvenciji, ne u broju gramatičkih kategorija nego u broju homofunkcionalnih sredstava za njihovo izražavanje. Razvoj je spor, dijalekatska je diferencijacija slaba, izuzmu li se izoglose naslijeđene iz spomenute prethistorije. Postoji pet jedinica: kajkavska, čakavska, zapadnoštokavska i istočnoštokavska i torlačka.«⁹⁸

D. Brozović med drugim predpostavlja, da sta Bilogora in sploh Slavonija (v današnjem pomenu in obsegu), torej nekdanja spodnja Sklavonija, z naselitvenimi valovi sekundarne kolonizacije postali štokavski (ijekavci), medtem ko je prvotno narečje tudi tam bilo kajkavsko, a je izginilo. To pa se ni zgodilo v zgornji Sklavoniji in je stara osnova ostala, mogoče tudi zaradi sorodne, če ne iste jezikovnonarečne slovenske sosesčine, če sklepamo na vplive od tod na čakavsko diasporo v Burgenlandu (Gradišću).⁹⁹ Kar zadeva Bilogoro, je M. Lončarić v obširni razčlembi monografske dialektološke obravnave razmejil odnose med kajkavskimi in nekajkavskimi prvinami in je, posnemajoč sedanje stanje, ustrezno opozoril na zgodovino, povezano z migracijskimi tokovi.¹⁰⁰

Z velikim interesom v širšem obsegu jezikovnih dogajanj zanima današnje hrvaške dialektologe in jezikoslovce stanje na slovenskem mejnem področju, v Beli krajini in tudi na Dolenjskem, povezujoč jih z migracijskimi tokovi in njihovimi posledicami v jezikovnem in etničnem obsegu. V Beli krajini so bile predmigracijske razmere verjetno podobne tistim v tedanji Sklavoniji. Sklepati je mogoče, da je bilo belokranjsko območje slovensko, in sicer v načelno

⁹⁵ Ko poročata o razpravah, ki obravnavajo kajkavsko narečje in kajkavsko-slovenska jezikovna razmerja v svojih izčrpnih prikazih dva avtorja Riglerja ne omenjata; prim.: Z. Vince, Putovima hrvatskog književnog jezika, 1978, 29–36, kjer so navedene nove kontroverze; podobno A. Jembrih, Vatroslav Jagić i starija kajkavska književnost, Jagićev zbornik 1986, 68, op. 35.

⁹⁶ M. Lončarić, Kajkavsko narečje u svjetlu dosadašnjih proučavanja, Rasprave zavoda za jezik IFF, 10–11, 1985, 281–294.

⁹⁷ Prav tam, 292.

⁹⁸ D. Brozović, Standardni jezik, 1970, 108; isti, O rekonstrukciji premigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata, Filologija 4, 1963, 45–56.

⁹⁹ Prim.: G. Neweklowsky, Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete, Dunaj, 1978; isti: O kajkavskim osobinama u nekajkavskim govorima Gradišća, Hrvatski dialektološki zbornik 6, 1982, 257–264; isti: Lexikalische Übereinstimmungen im Nord-westlichen Südslawischen, Slavistična revija 35, 1987, 1, 3–16, 2, 187–209.

¹⁰⁰ Lončarić, Bilogorski kajkavski govori, 1986, 11–20.

znanem slovensko/kajkavskem razmerju. M. Lončarić sklepa: »Osim starosjedilačkih govora, koji su, negdje više, negdje manje, ostali u Beloj krajini, i novodoseljenih govora (slovenskih, sa sjeverozapada i hrvatskih s istoka) arealno su djelovali također slovenski govori na zapadu i sjeveru izvan Bele krajine, uključujući i književni jezik, i hrvatski govori u Hrvatskoj, kao i prije migracije. Samo su hrvatski govori sada bili većim dijelom drugi i drukčiji nego prije migracija, i to više čakavski, odnosno čakavsko-kajkavski, dok su prije bili vjerojatno kajkavski.«¹⁰¹

Tu je za razumevanje premen — ob vseh avtorjevih samoomejitvah — vendarle treba opozoriti na nekdanje razmerje med kranjsko-slovenskim in kajkavsko-slovenskim v tistem smislu, kot svoj jezik in jezik svoje škofije imenujeta Petretić in kasneje Tausi in verjetno tisti med njima. Težko je z današnjim poimenovanjem hrvatski-kajkavski operirati tedaj, ko se hrvaško ime za kajkavščino/slovenščino tod ni pojavljalo. Drugo, kar je treba upoštevati, je dejstvo, da so priselitve z vseh strani Gorjancev, tako žumberške kot belokranjske, bile v glavnem vlaške, in sicer vlaške pravoslavne. »Krajnci so vsi katoliški; samu med Novem mestam inu Metliko stanujejo starovirci«, piše M. Pohlin leta 1789.¹⁰² Če so prišleke okoli Žumberka imenovali Majdake, so te v Beli krajini po njihovem poimenovanju imenovali Vlahe, in to ime še danes živi za posamezna področja, kamor so dosepele pravoslavne skupine; svojo veroizpoved so ali ohranile ali pa prilagodile s prestopom v unijo, kar se je pa z Majdaki drugače dogajalo in so se zlili s kajkavskim okoljem.

Pač pa ima M. Lončarić prav, ko sklepa o vplivu knjižne slovenščine, kajti ta vpliv se je začel že v času reformacije, saj je bilo belokranjsko območje v reformacijskem gibanju prav živahno, evangeličansko cerkev v novozgrajenem Karlovcu pa so postavili ravno kranjski, štajerski in koroški stanovni s svojimi sredstvi, očitno v interesu vernikov, ki so v mejaški službi in protiturški brambi tudi iz slovenskih dežel delovali in živeli v tem okolišju. Sem so prihajali tudi istrski glagoljaši, ki so vplivu slovenščine toliko laže podlegali, ker niso bili trdni v svojem jeziku, ali kakor pišeta Anton Dalmata in Stefan Konzul 12. 9. 1562 deželnim odbornikom Kranjske: »In Istria seien viele priester, die nicht rechte Crabatten sind, seien allda geboren, und könnten nichts mehr; denn ein wenig lesen in ihrem brevier und messbuch, und verstehen nicht alle solche wörter, die herr Anton als ein rechter und geborner Dalmater geschrieben und vertiert.«¹⁰³

¹⁰¹ M. Lončarić, Jezični odnosi u karlovačkom Pokuplju i Beloj krajini, Etnološka tribina 9, 1986, 11—22. Za hrvaške dialektologe, ki se zanimajo za narečno in etnično naravo Bele krajine, utegne biti zanimivo pisanje v Novicah 1858: »Vrednik Novic je večkrat med »bellni Kranjci« bivši spoznaval njih narečje za hrvaško narečje. To poterjuje tudi spis o »bellih Kranjcih«, ki ga je prezgodaj umeril prof. J. Kobe priobčil v Novicah leta 1845, kjer med drugim pravi, da »belli Kranjci« govorijo hrvaško in »da je v njih izgovarjanji velika enakost s Primorci, kteri okoli Bakra stanujejo, na priliko vina dobroga, ča bi rekal, sritja (sreča) ti zaspala itd.« Novice 1856, 414, op. pod črto. Tudi ta podatek opozarja, da so se ljudstva od nekdanj selila predvsem proti severu. Zanimiv utegne biti tudi drobci iz knjige B. Hacquet, Abbildung und Beschreibung der Südwest- und Westlichen Slawen, nach deren Ausbreitung von dem Adriatischen Meere bis an dem Ponto, kjer je poleg drugega mikavnega slovenskega etnološkega gradiva tudi zapis dveh kitic ljudske pesmi pod zaglavjem Wenden oder Dolenzern: »Der Dolenzler singt schon etwas Illyrisch, da er an Illyrien angränzt, z. B. wen der Bursche ein Mädchen freyert, so singt er:

Hod ti divojka, hod ti deklíč
poveš mjene kadi spieß,
draga duša moja.

Na povam za K. dat,
saki perši k mjeni spat,
draga duša moja.

Hacquetovo besedilo je zanimivo tudi zaradi pojmovanj, ko po polihistorški šegi uporabljata stara imena, Vendi, Iliri, dodaja pa jim sodobne toponime z etničnim sopomenom — Dolenzern!

¹⁰² M. Pohlin, Kmetam za potrebo inu pomoč ali ukapolne vesele inu žalostne pergode te vasy Mildhajm, Ljubljana 1789.

¹⁰³ Elze, Primus Trubers Briefe, Tübingen 1897, 238.

To torej jasno opozarja, da za minula stoletja in zlasti za tista, ko so potekale migracijske spremembe, ni mogoče konkretno v današnjem pomenu uporabljati terminov kajkavski, slovenski, hrvaški ter podobno označevati medsebojnih vplivov in njihovih navzkrižnih tokov.¹⁰⁴ Pri tem pa je treba še celo upoštevati specifične nemirne in negotove razmere spričo turških vdorov in napadov martolozov, ko so bili tisti ljudje, ki so morali svoje poprejšnje ognjišče in domovanje dokončno zapustiti, tako rekoč nenehno na nogah in v neprestanem preseljevanju. O tem zgovorno priča dolgotrajna in s prekinitvami ter začasnimi domovanji označena preselitvena pot čakavskega ljudstva, ki je prišlo v diasporo na Ogrsko, o kateri piše Bohorič v posvetilu slovnice 1584.

Končno se je treba srečati še s poskusom značilne možnosti premagovanja težav glede poimenovanj na slovensko-kajkavski črti. Poleg premagovanja razločkov oziroma poskusov zanikovanja razločevanja med leksemoma ‚slovenski‘ in ‚slavonski‘ torej ‚hrvaški‘, so nekateri razlagalci nalagali in zagovarjali drugačno razločevanje, in sicer med pojmom »slovenski« in »kranjski«. Na ta način bi se v drugačen soodnos postavljala kajkavski in slovenski oziroma po tej terminologiji ‚slovenski‘ (tj. kajkavski) in ‚kranjski‘ kot jezik na Kranjskem; ta bi se po nekih intencijah, ki smo jih pravkar mimogrede že nakazovali, omejeval le na ožjo kranjščino, manj na slovenski jezik Koroške in Spodnještajerske.

Začetnik tega pristopa in argumentiranja je spet Vatroslav Jagić, ki, kot že rečeno, ni sistematično raziskoval razmerij med slovenščino in kajkavščino,¹⁰⁵ večkrat pa je dokaj razreševalno apodiktično zadeval temeljna vprašanja. Kot je znano, je dolgo sledil svojemu akademskemu učitelju in vzorniku Francu Miklošiču ter njegovi razlagi, da je zibelka obeh idiomov skupna. Po Miklošičevi smrti pa je Jagić leta 1891 — takrat že na Miklošičevi dunajski slavistični katedri — spremenil svoje prepričanje. Dotedanjo privrženost Miklošičevi razlagi in tezi, da je kajkavščina izvorno slovenščina oziroma da je izvir skupen, je opravičeval z vdanostjo, ki da ga je vezala na učitelja.¹⁰⁶ Ko je Jagić najprej zapisal trditev, da slovensko ime za kajkavce ničesar ne prejudicira, je kmalu nato postavil še zahtevo po razločevanju med leksemom **slovenski** in **kranjski jezik** in je zapisal: »Die heutige slovenische Sprache den kajkavischen Schriftstellern des 17. und 18. Jahrhundert nur unter dem Name ‚kranjski‘ geläufig war.«¹⁰⁷ To trditev je prvi povzel in ponovil M. Kombol,¹⁰⁸ ki se sicer z utilitarno književnostjo severne Hrvaške sploh ni posebej ukvarjal, ker je njegovo znanstveno zanimanje namenjeno umetniški književnosti v Dalmaciji in Dubrovniku. Sledil pa mu je tudi uveljavljeni raziskovalec je-

¹⁰⁴ Lončarić, Jezični odnosi, 14; ob trditvi, da je do 14. stoletja imela Bela krajina poseben status v Kranjski, »a do tada je i crkveno pripadala zagrebačkoj biskupiji kao dio goričkoga arhidakonata«, je treba reči, da se je zagrebska škofija se sredi 17. stoletja imenovala slovenska, kakor izpricuje skof Petretić, kar pomeni, da ni bila hrvaška v takratnem pomenu in zemljepisnem obsegu tega pojma, jezikovno pa je prejšnja in posebno še v 14. stoletju gotovo bila razlika med kranjsko in zagrebsko govorico, takrat imenovano slovenščina (v Petretičevem predgovoru celo s tem imenom!), manjša kot pa hrvaščina, posebno še cerkveno, glagolsko. Prim.: E. Hercigonja, Kajkavski elementi u jeziku glagoljške književnosti 15. in 16. stoljeća, Croatia 5, 1973, 169–246; S. Damjanović, Tragom jezika hrvatskih glagoljša, 1984.

¹⁰⁵ Prim. op. 95.

¹⁰⁶ V zgoraj navedenem referatu navaja Jembrin značilni Jagićev stavek, ki pojasnjuje njegovo filološko Canosso: »Ako u svojim radovima o tom pitanju nisam uvijek tako jasno mislio, objašnjava se to tako, kao mnogo toga u ljudskom životu, snagom ugleda i autoriteta uzora, sve dok se pomalo ne prestane misliti tuđim mislima.« Prim.: Jembrin 1986, 66. Kako dolgo je zaradi osamosvojitve Jagić v tem pogledu omahoval, pove podatek, da je Miklošič umrl 1891. leta, njegov učenec pa se je rodil v Varaždinu 1838, a Miklošiča je na dunajski slavistiki nasledil po letih v Odessi, Berlinu in Petrogradu resda šele 1886.

¹⁰⁷ V. Jagić, Nochmals Juraj Habelić und seine literarische Tätigkeit in XVII. Jahrhundert, AslPh 31, 1910, 532. Najbrž se je v 19. stoletju izoblikoval zagrebski sopomen leksema Kranjec (Kranjac), mogoče med tamkajšnjimi ilirci, v svojih maksimalnih političnih in kulturnih težnjah razočaranih spričo razhajanja s Slovenci; ta sopomen ima analogni slabšalni prizvok kot »švabski«, a je danes že skoraj docela pozabljen. Toda izraz Kranjac, kranjski so prebivalci Like in Krbave ter Slavonije, torej štokavci, vse 19. in tudi v začetku 20. stoletja uporabljali tudi za prebivalce Gorskoga Kotarja in za druge kajkavce in Slovence, vendar le razločevalno do sebe in ne slabšalno.

¹⁰⁸ Kombol 1945, 208.

zika vseh treh okolij starejše hrvaške književnosti Josip Vončina, in je tezo najprej zapisal takole: »Za današnji slovenski jezik u ta je vremena bio u općoj upotrebi naziv **kranjski jezik**.«¹⁰⁹ Trditve je dve leti kasneje znova zapisal in pomen nekoliko spremenil: »Za današnje Slovence i slovenski jezik upotrebljavaju kajkavski pisci nazive »Kranjci« i »kranjski jezik.«¹¹⁰

Nobeden od zastopnikov te teze ne navede primerov iz hrvaške književnosti 17. in 18. stoletja. Po celovitem pregledu gradiva se »kranjska« oznaka pojavlja v teh-le primerih: V Petretič-Krajačevićevih Evangelijomih 1651 je v predgovoru zapisano: »... poleg običaja i navade prodekatorov vugerskeh, nemških, čeških i kranjskeh, kateri svete Evangelijome vsaki vu svoj jezik imaju preobernene i štampane.« J. Habelić ima v Zrcalu marijanskem 1666 v Opomenku takole zapisano: »Znam da bude ki reče, ova je majdačka, ova zagorska, kranska ova, ova solarska, ova nemška, tukavska ova reč.« Tretji primer iz 17. stoletja je nekajkavski Vitezovićev, ko v Predgovoru Kronike 1696 stoji: »Nemojte se čuditi da negdi čete Slovensku, negdi Majdačku, negdi Posavsku, negdi Podravsku, negdi pako Primorsku a negdi i Krajnsku reč...«

Ni izključeno, da je v 17. in v 18. stoletju v hrvaških tiskih še kje zapisana »kranjska reč«, a tako kategorične trditve, kot je Jagićeva, ti primeri ne opravičujejo. Sklepajoč po teh izjavah, pa so bile med kajkavskimi pisci slovenske knjige očitno pogostejše pri rokah. Tedaj je treba, upoštevaje prvo formulacijo J. Vončine, pogledati tudi v slovenske objave 17. in 18. stoletja in odgovoriti na vprašanje, kako so pisci označevali svoj jezik oziroma jezik svojih knjig. Upoštewane so tiste, ki imajo v naslovih ali predgovorih zajeto ime jezika.

Iz 17. in 18. stoletja se v naslednjih knjižnih delih pojavljajo imena **slovenski, kranjski, kranjski in slovenski, kranjski ali slovenski**, ki v napovednih položajih pridejo v poštev za odgovor na naše vprašanje, zvrščena pa so po časovnem načelu:

- 1643, Adam Skalar, Eksemplar od svetiga Bonaventura, iz nemškiga na slovensko perložen
- 1672, Janez Ludvik Schönleben, Evangelia inu lystuvi. — Vsem katoliškim slovenskim cerkvam, stuprav v kranski deželi k dobrimu, iz latinskiga na slovenski jezik zvestu preložen
- 1682, Matija Kastelec, Bratovske bukvice, z nemškiga, laškiga inu latinskiga na kranjsko besedo
- 1688, Matija Kastelec, Nauk kristjanski, na crainsku zložen
- 1691, Janez Svetokriški, Pridige I. — ... Sim se podstopil moje pridige drukat storiti v slovenskim jeziku, dokler dosehmal obeden nej tiga sturil, de si lih veliku lepši slovenski jezik so imeli, kakor je moj vipavski..., da je nucnu inu potrebnu pisat inu drukat v' slejdnem jeziku, de vsim bo pomaganu, katero pomoč večkrat tij mašniki so želeli inu prosili, de bi ijm moje slovenske pridige posodil inu prepisat pustil... Inu gvišnu bi veliku nucalu inu pomoglu, kadar bi več pridig v slovenskim jeziku drukanih bilu... za naš folk. Inu de si lih spoznam, de težku je slovensku pisat inu cilu nej mogoče v taki viži pisat, de bi vsim zadosti mogal sturiti sledno deželo se zglihat, dokler cilu tij, kateri blizu prebivajo, eden drugači, kakor ta drugi eno besedo zreče..., jest pak bom pisal, kakor so Slovenci pisali, lastne slovenske besede bom nucal...
- 1715, Franc Temlin, Mali Katechismus, zdaj pak na slovenski jezik preložen
- 1715, Adam Gajger — Hipolit, Evangelija inu lystuvi, Vsem katoliškim slovenskim cerkvam stuprav v krajnski deželi k dobrimu nucu iz latinskiga na slovenski jezik preloženi
- 1718, Adam Gajger — Hipolit, Evangelija inu lystuvi, Vsem katoliškim cerkvam stuprav v' kranjski deželi, k dobrimu iz latinskiga na slovenski jezik zvejstu preloženi inu znovič popravleni
- 1719, Adam Gajger — Hipolit, Bukvice od slejda, z nemškiga na sloveski krajnski, De pak le-te visoku preštimate bukvice tudi v slovenski in crainski šprahi bodo tim originalu enake, sem jest teisto iz nemškiga eksemplarja na slovenski jezik prestavil

¹⁰⁹ J. Vončina, Analize starih hrvatskih pisaca. 1972, 185.

¹¹⁰ J. Vončina, Jezik Antuna Kanižlića, 1976, 16., op. 18.

- 1725, Anonim, Abecedarium slowensko
- 1733, Franc Mihael Paglovec, Tobiove bukve v krajski jezik zvestu preložene..., na krajsko špraho, kakor se v gorenski krajski strani govori..., kir družiga skuz to ne želim, koker svojim deželanam, nu svim te slovenske šprahne znanim poslužit.
- 1734, Jernej Basar, Pridige..., skuzi taku kransku pisane jest Slovincam obene terdne regelce ne stavim..., kaj za enimi puštabi al čerkami be krajske besede zapisal..., mej ljudmi slovenskiga jezika eni l špogajo u
- 1740, Anonim, Duhouna Branua, iz nemškiga u to suovensko špraho sprabernjana
- 1742, Franc Mihael Paglovec, Zvesti tovarš, Tabla teh puštavov inu viža se naučiti krajsku ali slovensku brati
- 1745, Franc Mihael Paglovec, Tomaža Kempenzarja bukve, v to krajsko navadno špraho k dobrimu nucu tim Slovencom... De bi tedaj tudi ti lubi Slovenci inu Krainci
- 1747, Franc Mihael Paglovec, Sveta vojska, Kar vi, lubi moy Krainci ali Slovenci, v le tih bukvicah budete brali... Lubi moy Krainci ali Slovenci..., de bi tedej tudi ti ludje, kateri samu crajnsko ali slovensko špraho znajo
- 1750, Janez Žiga Popovič, Die Untersuchungen vom Meere..., Meine Landesleute, die Viertelzilerischen Winden, nennen sich Slowenzi, und ihre Muttersprache to Slowensko
- 1768, Marko Pohlin, Kraynska grammatika
- 1770, Ožbalt Gutsman, Kristjanske resnice..., pomenkanje slovenskeh takeh buku
- 1770, Jožef Hasl, Sveti post. — Na vzemi meni za zlo, če sim se kje al v' besedi, al pak v pravopisnosti zalejtjel. Mislím, de jest nisim noben vučenic tiga kraynskiga jezika, ja de nisim enkrat en rojeni Kraync, ampak le en Slovec iz celanskiga mejsta na Štajerskim
- 1771, Štefan Kúzmič, Nuovi zakon, na stari slovenski jezik
- 1774, Jurij Japelj, Catehismus, iz nemškiga na slavenski k dobrimu nuci tim Slovencom
- 1774, David Novak, Slovenska pesem — Versus Vandalici (Vendski verz)
- 1777, Ožbalt Gutsman, Krščanski nauk na slovenski jezik
- 1779, Jurij Japelj, Veliki katekizem, leté na slavenski jezik prenesene bukve perpisati..., te narbolši matere tudi Slavěncam pokazal
- 1780, Štefan Kúzmič, Slovenski silabikar
- 1781, Marko Pohlin, Kmetam za potrebo inu pomoč, Usi kraynsku ali slavejnsku govore
- 1783, Jurij Japelj, Katehismus, iz nemškiga na slovinski jezik prepisan
- 1783, Leopold Volkmer, Pesme, iz nemškiga na slovensko prestavlene
- 1784, Jurij Japelj, Cerkvene pesmi na slovensku perstavlene
- 1785, Marko Pohlin, Pridige, iz nemškiga na slovenske jezik
- 1786, Mihael Bakoš, Slovenski abecedar, Požun
- 1789, Ožbalt Gutsman, Deutsch-windisches Wörterbuch, Slav — slovec, slovienc, Slavín — slovenka, slovienska, Slavenland — slovenska dežela, Slawisch — slovenski, slavenski
- 1790, Ožbalt Gutsman, ABC ali bukvice..., kateri očejo se naučiti prav slovensku brati
- 1790, Anonim, ABC knjižica, Slovenske i vogrskere reči
- 1791, Mihael Zagajšek, Slovenska gramatika oder Windische Sprachlehre
- 1792, Marko Pohlin, Glossarium Slavicum, Slavenc, germ. Slav, lat. Slavus (male Sclavus), aliis qui scriptum volunt Slovec a slovu (vox)
- 1795, Valentin Vodnik, Dramilo, Slovec, tvoja zemlja je zdrava
- 1798, Marko Pohlin, Bukve za brati ino moliti slavenskim žovnjem na Štajerskem, Koroškem inu Kraynskem omišlene
- 1801, Franc Jakomini, Krščanski navuk v slovenski jezik
- 1802, Ožbalt Gutsman, Pot svetiga križa slovensku na svetlobo dan
- 1805, Anonim, Podvučenje za setev tega prediva, za slovensko Štajersko deželo
- 1806, Valentin Vodnik, Slovesek besednjak — Slowenisches Wörterbuch
- 1809, Valentin Vodnik, Pesmi za brambovce, Pojite tedaj, lubi Slovenci te pesmi, vne-
majte se s petjam k pravimu junaštvu, k brambi našiga svetiga cesarstva
- 1810, Anonim, ABC bukvice za Slovence, Maribor
- 1811, Urban Jarnik, Na Slovence, Carinthia, Celovec
- 1811, Urban Jarnikonov, Na Slovence, Carinthia, Celovec
- 1812, Janez Leopold Šmigoc, Vadbe v slovnici, Slovenci so od mladega na žmetno delo navajeni
- 1812, Janez Primic, Prava pot k dobremu stanu. Lubi Slovenci
- 1812, Janez Primic, Abeceda za Slovence, Gradec
- 1813, Janez Primic, Poldanski Slovani v Veliki Moraviji ino Panoniji so bili ti prvi, kateri so (po 803. p. K. r.) kerščansko vero gori vzeli

- 1813, Mihael Krišovec, ABC bukve h nucu teh, katiri se iz grunta na eno lahko vižo slovensku inu nemšku brati navučiti želijo
- 1814, Urban Jarnik, Zber lepih naukov za slovensko mladino. Nova, v Lublani v letu 1808. od gosp. Kopitarja na svetlobo dana gramatika je nam v našim jeziku en nov pot pokazala, kako bi mogli čisto slovenščino pisati
- 1815, Matevž Ravnikar, Zgodbe svetega pisma za mlade ljudi, ... ves krajnski jezik obruzdá in ga ptujim Slovencam perostudi

Našteti primeri kažejo poleg prevlade imena species **slovenski, Slovenec** in poleg naravnosti tako rekoč vseh piscev k slovenskim bralcem vseh dežel — razen Slovenske krajine v Ogrski ali Slovenske okrogline, kakor prekmurski pisci za Marije Terezije imenujejo svojo Krajino —, da se je ohranjala zveza s protestantsko tradicijo v poimenovanju jezika in ljudstev slovenskih dežel. Navezanost na tradicijo 16. stoletja se kaže z naslednjimi okoliščinami.

1. Tudi katoliški pisci 17. stoletja se obračajo k svojim bralcem z nagovorom **Lubi Slovenci, Krajnci inu Slovenci, Krajnci** ali **Slovenci** in s tem izražajo namero in zavest, da pišejo za tiste, katerih materinščina je slovenski jezik oziroma poznajo le slovenščino.

2. Opozarjajo na »pomenkanje takeh buku« tako v 17. kot v 18. stoletju.

3. Zavedajo se narečnih različnosti in se v soočanju s pisnimi značilnostmi slovenščine kranjskih avtorjev povesem vendarle ne odpovedujejo značilnostim svoje govorice, ki je pa ne vsiljujejo drugim, ali kakor piše Svetokriški: »Nobene besede ne bom zaznamoval, ali se ima hitru ali počasi zreči, temuč sledni po navadi svoje dežele bo govuril, jest pak bom pisal, kakor so Slovenci pisali«; kakor Svetokriški opominja na svoj »vipavski slovenski«, tudi Hasl izjavlja, da je njegova govornica »celanski slovenski«; Basar prav tako ve, da obstaja »velik razločik mej ludmy slovenskiga jezika.

4. Zunajkranjski pisci priznavajo usmerjevalno moč in naravo slovenščine kranjskih piscev (Svetokriški, Basar, Hasl), kranjski pisatelji pa poudarjajo veljavo svoje tradicije in opozarjajo celo na svojo ožjo narečno naravo. Težnja k regionalizaciji oziroma uveljavljanju lastnega narečja se torej zravna s težnjo po upoštevanju tradicije (Svetokriški piše, »kakor so Slovenci pisali«); tako ravnavo zavoljo tega, ker namenjajo knjige vsem Slovencem, čemur se nihče od piscev 17. in 18. stoletja ne odreka oziroma se ne zamejuje le v okviru svoje ožje deželne pripadnosti. Zaradi tega ob deželnem imenu dodajajo ime Slovenci, kar je hkrati izraz njihove zavesti o pripadnosti in o zgodovinski povezanosti slovenskih dežel prav v skupnem slovenskem jeziku.

5. Od srede 17. do zadnje tretjine 18. stoletja v slovenski književnosti prevladujejo ljudski pisatelji, ki pospešujejo duhovno vzgojo ljudstva, skrbijo za vzgojo in razvijajo govorništvo. Dela sicer namenjajo vsem slovenskim slojem (Svetokriški, Rogerij, Basar) in pri tem kažejo primerno kulturno razgledanost ne le v biblijskem in homiletičnem, ampak tudi v zgodovinskem in celo literarnem obsegu. Kot pisatelji pa so naravnani izključno le k slovenskim bralcem in poslušalcem. Etnično obzorje teh pisateljev je izrazito označeno s slovenskim zgodovinskim prostorom in ga ne presegajo razen v kulturnih zastranitvah, ki se nanašajo na zgodovinski in tudi na sodobni evropski prostor. O slovenski usmerjenosti pričajo tudi bolj ali manj redne pripombe o slovenskih narečnih razlikah, te opombe so izraz spremljajoče zavesti o potrebi osredinjenosti.

7. O slovanskih obzorjih in o včlenjenosti slovenščine v slovansko jezikovno skupnost v poldrugstoletnem obdobju poreformacijskega časa ni dokazov oziroma ni izjav tedanjih piscev, ki so pisali v slovenščini za slovensko ljudstvo in za druge sloje. Njihovo obzorje je v tem pogledu mnogo tesnejše, kot je Trubarjevo in Dalmatinovo, še zlasti pa Bohoričevo.

8. Ker so bralci slovenskih knjig 17. in 18. stoletja le Slovenci oziroma Kranjci in Slovenci in ker se pisatelji ne ozirajo na druga ljudstva, se tudi

etnik pojavlja le v enopomenski vlogi, kot species Slovenci, slovenski. Kot v 16. stoletju ostaja to ime načelo in ga pisci 17. in 18. stoletja s tem, ko se obračajo le k svojim rojakom, utrjujejo brez omahovanja spričo možne dvo-pomenskosti, ko se ne kaže potreba, da bi s tem ali z drugim imenom poime-novali slovanska ljudstva, ki jih ne jemljejo v misel.

9. Za slovenske pisce poldrugstoletja po reformaciji je značilno, da ni-majo polihistoriskih nagnjenj; učena sodobnika Schönleben in Valvasor v svo-jih tujejezičnih delih pojmujeta Slovence celo kot Germane.¹¹¹ Slovenski pisci opozarjajo pred rabo nemških in popačenih besed (mogoče tudi po Valvasor-jevem zgledu, ki opominja zaradi »gemengte crainerische Sprache«).¹¹² Svetokriški v predgovoru 1691 zapiše, »da jest obene laške, ali latinske, ali nemške besede ne bom mešal«, podobno pa opominja tudi Basar: »Sem se ogibal nem-ških besedy, kulkur sem mogel, zunej tistih, kotere so že krajnskimo jeziko lastne postale, koker: uržoh, folk, kunšt.«¹¹³

10. Kadar govorijo o skrbnosti prevoda, mislijo na jezikovno razumlji-vost, ali kakor pripominja Paglovec: »De bi tedej tudi ti lubi Slovenci inu Krajnci tiga velikiga nuca inu fruhta, kateri skuz branje ali poslušanje teh bukvic se zadobi, se mogli poslužiti . . ., se je ta moja perložila, taiste v krajn-sko okuli Lublane navadno špraho s tako skrbjo inu pregledanjem, de tudi ti gmein ludje bodo taiste lahko zastopili.«

V teh značilnih prvinah in lastnostih pisanja so se slovenski pisatelji 17. in prve polovice 18. stoletja torej opirali na tradicijo reformacijske književ-nosti 16. stoletja. Glede germanizmov in nemških besedi so se ravnali pri-bližno tako, kakor je zapisal Basar, ki je uporabljal take, »kotere so že kran-skimo jeziko lastne postale«, takih pa je bilo razmeroma veliko več kot v 16. stoletju.

Iz upoštevanja zgolj napovednih položajev iz naslovov in predgovorov za-jetih knjig je mogoče spoznati, da se pri piscih iz slovenskih dežel enako-merno uporablja slovensko ime za jezik in za bralce teh knjig. Druga značil-nost je, da so Kranjci kar radi uporabljali že stoletje in delj v knjigi uveljav-ljeno ime svoje središčne dežele, pridajali pa so mu slovenski etnik skoraj brez izjeme (M. Kastelec), pa še tedaj je v knjigi na tak ali drugačen način za-pisano slovensko ime. Ker je bila literarna dejavnost živahnejša v središčni Kranjski in so bile knjige večinoma tiskane v Ljubljani, je poleg upravno-politične središčne lege na vodniško vlogo Kranjske in tod nastajajoče knji-ževnosti oziroma jezika vplivalo tudi dejstvo, da je bila dežela v celoti slo-venska in da so le v mestih govorili in živeli tujejezični prebivalci. Ko posa-mezni pisci označujejo vodniško vlogo kranjske slovenščine, jezika ne ozna-čujejo zgolj s tem deželnim imenom in ga ne pojmujejo kot etnik. Nasploh so se pisci zavedali deželnoupravne in narečne različnosti in razčlenjenosti celot-nega slovenskega prostora, ki so ga pojmovali kot enotnega tako jezikovno kot narodnostno, razlikujoč ga od drugih jezikov — od »laške, ali latinske, ali nemške besede«, kakor pravi Svetokriški konec 17. stoletja —, ki pa tudi v posameznih besedilih dobro označujejo jezikovno-narodnostne členitve in razmejitve. Značilno je, da ne omenjajo drugih slovanskih ljudstev, niti naj-bližjih Hrvatov in njihovega jezika.

Zatišje dolgotrajnega poreformacijskega obdobja in zaprtost v lastni zgo-dovinski in katoliški duhovno prerodni prostor je vznemirilo šele neofilološko razmišljanje, iskanje in raziskovanje. V drugi polovici 18. stoletja se je novo jezikoslovje razbremenilo polihistorске vseobsežnosti, statičnega opazovanja

¹¹¹ Zwitter 1939, 357—358, 359.

¹¹² Popačenost slovenščine obžaluje Valvasor takole: »Seit wenig Jahren hero aber, wird diese Sprache sehr corrupt- und täglich corrupter geredt, wiewohl an einem Ort mehr als am andern; fürnehmlich aber zu Laybach und dort herum, wie auch in Oberkrain.« Die Ehre, V, 276.

¹¹³ J. Basar, Pridige, 1734, predgovor, 14. točka pravorečno-pravopisnega besedila.

jezikov, površnosti in navidezne univerzalnosti. Asociativne pobude in domisljice so bile pogostna spodbuda tako svojevrstnih etimoloških razglabljanj, ki dobro označujejo Bohoriča z njegovim posvetilom slovnice 1584, in drugih značilnosti. Označujejo tudi Janeza Žiga Popoviča, ki je sicer napovedovalec neofilološkega obdobja, a v svoji knjigi *Untersuchungen vom Meere*, izpričuje še številne značilne lastnosti polihistorjskega odnosa do raznih vprašanj; ko na primer označuje jezik svojih rojakov, ga na 337. strani imenuje »to Slovensko, welche Endung ganz Schwedisch lautet«!¹¹⁴

V poreformacijskem obdobju ni nastalo nobeno izvirno slovensko jezikoslovno delo razen dveh prilagojenih ponatisov Bohoričeve slovnice, celovška že z zelo zoženim slovanskim obzorjem v predgovoru. Tudi ta okoliščina kaže, da je zamejenost slovenskih pisateljev v svojo materinščino povezana s krogom bralcev in jim ni nalagala nikakršnega primerjanja z drugimi, niti z najbližjimi slovanskimi jeziki. Za celovski ponatis je treba reči, da se z njim potrjuje težnja k osrediščenosti slovenščine, zakoreninjeni v reformacijski dobi. Slovarski in drugi poskusi so še precej časa ostajali v zametkih ali na stopnji rokopisnih zasnov. Prve nove in celovitejše zametke slovenske pravopisnosti in pravorečnosti po tipajočih Schönlebnovih poskusih izoblikuje v poreformacijskem obdobju šele Basar proti sredi 18. stoletja, ko v predgovoru Pridig 1734 zapiše šestnajst načel slovenskega pisanja, pomikajoč v ospredje kranjsko tradicijo. Ob izoblikovanih načelih je značilno zapisal: »Skuzi taku krajnsku pisanje jest Slovenceam obene terdne regelce ne stavim, temuč samu pot razodenem k' lohkešimo branjo tiga mojga pisanja.« Basarjevo opozorilo obsega tudi tisto povednost, ki kaže, da se je pisatelj zavedal narečnih različnosti slovenščine, jezika Slovencev, naslovnikov oziroma bralnega kroga, h kateremu se obrača. Iz tega primera je tudi očitno, da je etnik rabljen v enopomenskem obsegu in da se Basar ni obračal k Slovanom sploh. Enaka okoliščina je značilna že za Svetokriškega, potem za Hipolita, Paglovca in za druge pisce tega obdobja, ko so se obračali zgolj k svojim rojakom, ki poznajo samo svoj materinski jezik.

Neofilološki, antropološko utemeljeni pristop k jezikovnim vprašanjem, k vprašanjem živih jezikov posameznih evropskih narodov, je izpodrinil sta-tično jezikovno pojmovanje poprejšnjih stoletij. Novofilološki pristop na rudimentarnih antropoloških in zgodovinske osnovah razsvetljevsko usmerjeni pisci naglo stopnjujejo in z jezikoslovjem pomikajo v ospredje svojo narodno podstavo. Napovedi J. Ž. Popoviča razvijajo in poglobljajo zgodovinarji, narodoslovci in jezikoslovci A. L. Schlözer, J. G. Herder, J. Ch. Adelung, W. von Humboldt in drugi.

Med prvimi, če ne kar prvi, ki je presegal poldrugstoletno zaprtost v meje slovenskega notranjeavstrijskega prostora v duhovnem in v jezikovnem pomenu, je bil Popovičev osebni znanec Marko Pohlín, sobesednik vrstnikov v češkem in tudi v hrvaškem jeziku. Prav in stikih s Čehi na Dunaju je spoznaval, da je veljava slovenščine neprimerno manjša kot jo na vzgojnih in drugih ravneh znotraj države uživa češčina, kar mu je dalo neposredne pobude za lastno delo. Toda v slovničarskem in zgodovinske delu označujejo Pohlína še nekatere izrazite lastnosti polihistorstva, zlasti vseobsežnost in iz nje izvirajoča površnost. Kljub temu se je osrediščal na slovenščino in »slovenstvo je videl kot enoto, ki je ne bi na samem začetku smeli razgristi razni spori«, kakor ugotavlja J. Pogačnik.¹¹⁵

Glede označevanja svojega jezika in bralcev svojih knjig ravna Pohlín podobno kot predhodniki, le da spričo poglobljenega regionalizma kot nasledka terezijanskih reform in povzdige deželnih jezikov oziroma narečij, ki

¹¹⁴ J. S. Popovič, *Untersuchungen vom Meere*, Frankfurt-Leipzig 1750, 337.

¹¹⁵ J. Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva*, Klasicizem in predromantika, 2, Maribor 1939, 168.

so se domogla knjižne ravni, bolj poudarja kranjsko ime, slovenski etnik pa piše po narečnih izgovorjavah in zatorej spremenljivo. Ko v knjižici Kmetam za potrebo inu pomoč, 1789, piše: »Usi kraynsku ali slavejnsku govore«, je mogoče misliti, da išče nov species za Slovence, opiraje se na ime Slavi — kakor sodi F. Kidrič¹¹⁶ — toda v drugih primerih ima zapisani spet drugačni obliki: »iz nemškiga na slovenske jezik« (Pridige 1785), a Bukve za brati ino pisati, 1798, namenja »slavenskim žovnirjem na Štajerskem, Koroškem inu Kraynskem omišlene«. S tem imenom in poimenovanji dežel se seveda obrača k rojakom naštetih dežel. Ob vseh znanih Pohlinovih jezikovnih svoboščinah in svojevoljnosti je verjetno utemeljeno sklepati, da je ime zapisoval v aka-joči narečni izgovorjavi in da ni iskal novega imena za species ali celo za genus. Ni torej izključena možnost, da je knjižno obliko Slovenec skušal podrediti narečni obliki in na ta način doseči razločevanje za genus in species — »qui scriptum volunt Slovinc«, piše v Glosariu 1792!

Tudi Pohlinov koroški vrstnik Ožbalt Gutsman je zapisoval slovensko ime po svoji ljudski narečni izgovorjavi. Koroško ljudsko rabo etnika, ki jo poznamo že iz pliberške prisege iz 17. stoletja, je zapisana v knjižici Duhouna branua, prad duhounah inu shuotnah nauarnostah sakobart per sabe nositi... Is nemshkiga u to suovensko Spraho šprabernjana, 1740. Gutsman v predgovoru Kristjanskih resnic 1770 opozarja na »pomenkanje slovenjih takeh buku«. V nemško-slovenskem slovarju pa je »prvi zajel slovensko ime«, ¹¹⁷ in sicer ob Slav in ob Windisch, ko dodaja slovenske sopomenke: Slovinc, Slovenc, Slovenka, Slovienka, slovenski, slavenski oziroma Slavenc, slovenski, slovenji, slavenski. V nemščini razločuje med slawisch (genus) in windisch (species, slovenski), v njegovih zapisih **slovenski** in **slavenski** pa ni mogoče spoznati, če gre za razločevanje med posebnim in med skupnim imenom, če imeni nista kar enakega pomena, a enkrat po tradicionalno knjižni, drugič pa narečni rabi ali po latinski besedi Slavi. V Krščanskem nauku piše 1777 »na slovenski jezik«, 1802 pa piše »na slovensku«. Ker se ves čas obrača k enim in istim bralcem, k svojim rojakom Korošcem, smemo sklepati, da ne uporablja imena za Slovane sploh. Raba slovenskega imena med Korošci je v ljudski govorici izpričana v pomenu species Slovenci in s sopomenko Windische.¹¹⁸

Če ne bi bilo teh narečnih zapisov slovenskega imena, bi sklepali, da je Gorenjec Jurij Japelj prvi uveljavljal termin za skupno slovansko ime v slovensčini, izoblikovano po imenu Slavi. 1774 je v Catechismu zapisal »iz nemškiga na slavenski k dobrimu nucu tim Slovencom«. Iz tega zapisa bi lahko sklepali, da razločuje med slavenski in slovenski. Podobno ravna tudi v Velikem katekizmu 1779, ko v posvetilu »Presvetli samooblastnici« piše Mariji Tereziji: »leté na slavénski jezik prenesene bukve«, zapiše pa tudi ime Slavénci. Pri Gorenjcu Japlju najbrž ne kaže govoriti o upoštevanju narečnega akanja, ampak smemo misliti o poskusu, da bi razločeval med etnikom Slovenci in skupnim imenom Slavén(c)i, opiraje se na latinsko Slavi. Toda ni našel posnemovalcev in niti sam ni bil trden v svojih poskusih. V Katehismu 1783 opozarja nase z novo obliko »slovinski jezik«, Cerkevne pesmi pa je 1784 in 1788 izdal »na slovensku prestavlene«, zapisano torej spet narečno. Ob vsem tem smemo sklepati, da skušajo Pohlin, Japelj in Gutsman s svojevrstnimi, v glavnem opiraje se na narečno izgovarjane in pisane oblike imena za species premagovati dvopomensko naravo in rabo leksema **slovenski**, ki je za pisce konec 18. stoletja nasploh značilna. Pisci v nemških besedilih niso imeli težav in so se dvopomenskosti lahko izognili, ker je Windische, windisch po-

¹¹⁶ F. Kidrič, Marko Pohlin, Slovenski biografski leksikon 7, 1949, 421.

¹¹⁷ F. Kidrič, Zgodovina slovenskega slovstva, Ljubljana 1938, 252.

¹¹⁸ T. Domej, Pliberška prisega iz druge polovice 17. stoletja. JIS 1973/74, 255–257; E. Prunč, Ustna in pisna tradicija v slovenskem slovstvu na Koroškem, IX. SSJLK, Zbornik, 1973, 59–69; T. Domej, Die Slowenen in Kärnten und ihre Sprache mit besonderer Berücksichtigung des Zeitalters von 1740 bis 1848, Wien 1986, 479.

menilo le Slovenci, slovenski, Slawen, Slavonisch in slawisch pa Slovani, slovanski. Natanko tako ima zapisano že J. Ž. Popovič v registru svoje knjige leta 1750.

V poimenovanjih s **slovenski, Slovenci** za species in za genus je zelo zanimiv Valentin Vodnik, prvi ljudski pisec in hkrati učeni pesnik, ki je spet razširjal slovensko obzorje v slovanske prostore. Pozna oziroma našteva več slovanskih ljudstev ali narodov kakor Bohorič, a ne toliko kot Vitezovič. V Povedanju od slovenskiga jezika, prvem slovenskem feljtonu, v Lublanskih Novicah leta 1797 in 1798 redno uporablja ime Slovenci, slovenski v pomenu za genus in za species. Kakor Pohlin je tudi Vodnik nekoliko poznal hrvaščino in hrvaško etnično soseščino. Ko F. Kidrič poudarja, da Vodnik uporablja ime Slovenec za genus,¹¹⁹ hkrati vendarle navaja prav take primere, kjer pesnik Zadovoljnega Kranjca in Dramila uporablja slovensko ime za species in misli le na svoje rojake, zlasti pa prebivalce na Koroškem in Štajerskem imenuje Slovence. Sicer pa je Vodnik slovensko območje nazorno nakazal v svojih pesmih. V Prošnji na Kraysko modrino se 1781 obrača k istim rojakom in bralcem kot v pesmi Zadovoljni Kranjec, čigar etnična območja določajo pojmi »od straže hrvaške«, »v nograde laške«, »z beneškega morja«, »od Štajerca borja«. Izrazito poveden primer je pesem Dramila v Lublanskih novicah 1795, kjer svoje rojake že v uvodnem verzu nagovori »Slovenec, tvoja zemlja je zdrava«, ob čemer ni misliti, da se obrača k Slovanom sploh. Razen tega je v Vodnikovih pesmih zapisano posebno ime za druge Slovane, na primer: Poljci, Čehi, Boemi. V pesmi z naslovom Nemški in kranjski konj se prvi verz glasi: »Nemški konj slovenjmu reče«, kjer spet ni dvoma, da z leksemom **slovenji** ne označuje slovanskega obsega, ampak slovenski.

Vodnikovo razširjeno slovansko obzorje in pomensko naravo imena Slovenci najbolje izpričuje Povedanje od slovenskiga jezika. Opomniti kaže, da se tudi Vodnik kot nekoč Trubar v razločevanju med ljudstvi in za označevanje njihove etnične pripadnosti opira predvsem na jezik, tako da z imenom za jezik označuje tudi ljudstva. Opiraje se na Valvasorja na začetku predstavljanja Slovencev oziroma Slovanov pravi: »Krajnci so en odrastik velikiga slovenskiga naroda, kateri zdey prebiva od teržaškiga morja noter do zmerzliga morja v Moskovii skuz 400 mil široko... Skorej vsa ljudstva v tim prostori so Slovenci, to je Krajnci, Slovenci, Hrvatje, Dalmatinci, Bosnjaki, Slavonci, Slovaki, sem ter kje po turskim inu ogrskim, ti so ta kraj Donave. Na uni kraj Donave pak so Pemci, Moravci, Polci, Pomorjani, Lužici, Vandali, Vendi, Litvanci, Leti, inu ena neizmerjena prostranost moskovitarskih prebivalcev po Moskovii, Severii inu na meji Tartarie. Ti vsi imajo sploh ime, de so Slovenci, inu imajo jezik od ene same matere, namreč slovenski jezik.« Nasproti temu »sploh imenu Slovenci«, nasproti »unajnim Slovincem«, kakor Slovane tu imenuje, se Vodnik s posebno skrbnostjo obrne k svojim rojakom in pravi: »zdey pridem na same Slovence« in nato največ govori o njih, o Kranjcih, Kraševcih, Korošcih. Tudi z zapovrstnim naštevanjem »Kranjci, Slovenci, Hrvatje, Dalmatinci...« izpričuje navezanost na protestantske avtorje, ki so ob imenu Kranjci dodajali Slovenci in s tem zajeli zunajkranjske Slovence in panonske Slovence, Bezejake. Tako v Povedanju kot tudi v Pesmih za brambovce, kjer v predgovoru pravi: »Pojite tedaj lubi Slovenci... k brambi našiga svetiga cesarstva«, izpričuje rabo imena Slovenci v pomenu za species. Ko v pomenu za genus uporablja isto ime, je to vsekakor nasledek okoliščine, da imena za genus v slovenščini ni, torej si mora pomagati z določnicami »sploh ime Slovenci«, »unanji Slovenci« in podobno. V značilnem letu 1809 se v brambovski pesmi gotovo ne obrača k drugim Slovanom, ampak k svojim rojakom, varuhom avstrijskega cesarstva, ne obrača se k Peamom ali

¹¹⁹ Kidrič 1938, 286.

Čehom in tudi ne k Poljcem. V Iliriji oživljeni 1811 v novem političnem ozračju poje: »Duh stopa v Slovence Napoleonov...« V širši svoj slovanski krog vabi »Pokópljane« in »Dobrovčane«. Toda v Iliriji oživljeni poje spet v spremenjenih, avstrijskih političnih razmerah ter se popravlja »Mat stara Slovenija«, vključuje pa tudi priljubljeno etimologijo: »Vindisa, Vindona slovenski sta ble, na Nemcih Slovincu je Vindec ime.«

Od Prošnje na kraynsko modrino 1781, prek Povedanja od slovenskiga jezika do Ilirije zveličane se pri Vodniku kaže izraževalna zadrega v razločevanju med slovenskim in slovanskim, ko mora za oba pomena uporabljati isto ime. V stikih z drugimi Slovani je mogel opaziti, da se ne učlenjujejo med »Slovence« v takšnem smislu, kot jih je povezoval sam. Tudi v nemščini se je že od nekdaj ohranjalo razločevanje med **die Slawen** in **die Windische**, kar sam izpričuje na več mestih. Kot Gutsman je tudi Vodnik izhajal iz ljudskega jezika in je vedel, da se njegovi rojaki na Koroškem imenujejo tako, kot je avtentično zapisoval Gutsman v naslovih in v predgovorih svojih številnih knjig, v slovnici in slovarju pa je za slovenski dosledno uporabljal ime Windische, Windische Sprachlehre, Deutschwindisches Wörterbuch. Vodnik sam je svoj rokopisni slovar značilno imenoval kot »Slovenisches Wörterbuch — Slovensek Besednjak.¹²⁰ Zadrege torej niso bile zaradi imena Slovenec za species, ampak za manj pogostno poimenovanje slovanstva, Slovanov sploh.

Kakor si je Vodnik pomagal z določnicami »sploh ime«, »unanji«, si je iz dvopomenske zadrege in pomenske odprtosti skušal pomagati tudi Matevž Ravnikar in je v predgovoru Zgodb svetega pisma za mlade ljudi leta 1815 zapisal »ptuji Slovenci« in »drugi Slovenci«, pri čemer je s prvim mislil na Slované sploh, z drugim poimenovanjem pa zunajkranjske Slovence, »unkraj Štajerskiga«, »po Koroškim inu po Štajerskim«.

Pisci do Pohlina, Gutsmana in Vodnika takšne zadrege niso poznali, ker niso pisali o drugih slovenskih jezikih in narodih in se k njim niso obračali.

Jezikoslovec in besednik, ki bi na prehodu iz 18. v 19. stoletje te težave mogel odpraviti, bi bil Jernej Kopitar. Srednjeveška dediščina je z latinskim poimenovanjem zajemala Sloven(c)e in Slované ter je ostala v rabi pri nenarodnih polihistorjih v 16. in 17. stoletju in se je z njihovim vplivom prenašala dalje. Slovenski reformacijski pisci so jo z ljudskim poimenovanjem v svojem času uspešno premagovali, ko so za posamezno deželo uporabljali konkretno zgodovinsko ime, za ljudstvo in njegovo materinščino pa so uporabljali etnik Slovenci, slovenski in ga uveljavili tako za svoj čas kot s poreformacijskimi pisci tudi za naslednje poldrugo stoletje, ko sta taka raba in tak pomen dobra utrjena in ko se dvopomenskost sploh ne pojavlja oziroma ni potrebe zanjo, in tako tudi ne nastane posebno ime za Slavi, Slawen.

Jernej Kopitar je v marsikaterem pogledu še v živem stiku s polihistorško dediščino minulih dveh stoletij, hkrati pa je bolj kot katerikoli Slovenec dotlej dejavno usmerjen v slovanstvo. Polihistorško dediščino je med drugim upošteval, ko jo je rekapituliral na stopnji definicije v poimenovanjih za slovensko ljudstvo, pri čemer pa se je oziral tako na Trubarja kot tudi na Bohoriča, kakor se je sploh rad in pogosto skliceval na slovenske reformacijske pisce. Ko pojasnjuje ime za Slovence, piše:

»Vindi v južni Nemčiji, na Kranjskem, Koroškem, Štajerskem in v Furlaniji.« To etnično enoto v opombi imenoslovno in antropološko takole pojasnjuje: »To ime, tako udobno za navajanje, pa ni čisto pravilno. Samo štajerskim in koroškim Slovanom pravijo Vindi, se pravi Slovani, da se ločijo od svojih nemških rojakov (Vindi, Vendi je namreč nemški sinonim za Slované, kakor je Oger za Madžare in podobno); ravno zato se tudi sami imenujejo Slovenci, se pravi ljudje iz slovanskega ljudskega debla, ne iz nemškega:

¹²⁰ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Ms 437 a.

skupno ime naroda se je spremenilo v ime vrste. — Na Kranjskem, kjer je vsa dežela poseljena s Slovani, pa je bil ta povod odveč, zato je v veljavi posebno ime Kranjci že, odkar ljudje pomnijo. — Jezik, obleka, način življenja — povzema Trubarjeve misli iz posvetila kralju Maksimilijanu 1562! — so pri Vindih isti kakor pri Kranjcih, a nikoli Kranjca ne imenujejo Slovénc v posebnem pomenu in obratno nikoli Kranjec.¹²¹

Kot se vidi iz gradiva o slovenskih protestantskih piscih, so se ravno Kranjci dosledno imenovali tako **Windische** kot **Sloveni** in Kopitarjevo utemeljevanje »odkar ljudje pomnijo« je nekolikanj svojevoljno, ker se v tem primeru pač ni treba sklicevati na ljudski spomin. Tako se ime Kranjec ne v Trubarjevem ne v kasnejšem času ni uveljavljalo kot etnik species, kot »posebno ime«, kakor piše Kopitar, ampak se je kot deželno ime povezovalo z etnikom Slovenec, Slovenci, v čemer so reformatorjem sledili tako rekoč vsi katoliški pisci 17. in 18. stoletja, kakor ponazarja zgoraj objavljeno gradivo.

Prav presenetljivo je, da Kopitar, ki je svojega preprostega slovenskega človeka v svoji korespondenci imenoval Stockslowene,¹²² ni hotel ne upoštevati poimenovanj svojih sodobnikov Vodnika, Gutsmana in Japlja, ki so rojake vsi imenovali Slovence, dopolnjujoč poimenovanje s posameznimi toponimi, deželnimi imeni. Še izrazito v nasprotju z Linhartovim pa je Kopitarjevo obravnavanje imena Vindi. Ta je v knjigi Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs v drugi knjigi zapisal: »Kranjci — mejaši, in Gorotanci — prebivalci gora, so bili eni in isti Vindi in Slovani na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem. Posledica kasnejše politične ureditve pa je bila, da so bile te dežele razdeljene ter da so se Vindi na Koroškem in Štajerskem ločili od Vindov na Kranjskem.«¹²³ Tej razlagi je v Povedanju od slovenskiga jezika sledil tudi V. Vodnik. V razlagi »splošnih imen« je Linhart še jasnejši: »Od tod proti zahodu na Štajerskem in Koroškem, med Savo, Dravo in Muro bivajo Vindi, ki se sami imenujejo Slovenci in svoj materni jezik **slovenski**. Na Kranjskem se vsak domačin spozna po imenu **Slovenz** in njegova govornica po označbi **slovenski** jesik.«

Toda Kopitar s svojo razlago tudi izpričuje, kako je bilo v njegovem času globoko in bolj kot kadarkoli poprej ukoreninjeno kranjsko deželno poimenovanje, kar pa pri pisateljih ni ne izpodrinilo in ne nadomestilo slovenskega poimenovanja. Najbrž je k temu veliko pripomoglo dejstvo, da so Korošci in Štajerci vseskozi uporabljali ta etnik.

Ko Kopitar trdi, da je za Korošce in Štajerce etnik Slovenci nastal iz skupnega imena (genus), se s tem pridružuje dotakratnim polihistoriskim razlagam, zgodovinska kronologija pa govori zoper nje: od imena species za dvoje

¹²¹ J. Kopitar, M. Cop, Izbrano delo, ur. J. Kos, Ljubljana 1977, 9, 35, op. 5.

¹²² Natančnega začetka rabe imena Slowene, slowenisch ni težko ugotoviti. »Im slowenischen Raum war es B. Kopitar, der den Terminus »Slowene, slowenisch« zuerst gebrauchte. Er führte ihm in seinen deutschsprachigen Briefen mit seiner heutigen Bedeutung.« Domej 1986, 310. Spričo tega pa je toliko bolj čudno, da je Kopitar v slovnici 1908 Slovence delil na Kranjce in na Vinde, ko je ravno Linhart v drugi knjigi Poskusa 1791. leta zelo razločno zapisal: »... na Štajerskem in Koroškem, med Savo, Dravo in Muro bivajo Vindi, ki se imenujejo Slovenci in svoj materni jezik **slovenski**. /.../ Na Kranjskem se vsak domačin spozna po imenu **Slovenz** in njegova govornica po označbi **slovenski** jesik.«

¹²³ A. T. Linhart, Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs, Ljubljana 1788, je na 418. strani prve knjige zavračal Pribojevičev in pri njem povzeto razlago imena Slovanov: »Sloviti, od slava, govoreči, od slovo — kakor je razlagal tudi Pohlin v Glosarium Slavicum 1792 —, imenovani, nazvani, od sluti ter mnogo drugih samovoljnih izpeljav mi ne ugaja, dasi menim, da je koren besed slava in slovo isti.« V drugi knjigi, 1791. pa na strani 203 piše o Slovencih takole: »Vsi Slovani na italijanski mejli, se pravi vsi Kranjci, so prebivali v goratih deželi, Gorotanu. Zato so se nekoč vsi imenovali Gorotanci, Karantanci v različnih besednih sklonih. Kranjci — mejaši, in Gorotanci — prebivalci gora, so bili eni in isti Vindi ali Slovani na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem. Posledica kasnejše politične ureditve pa je bila, da so bile te dežele razdeljene ter da so se Vindi na Koroškem in Štajerskem ločili od Vindov na Kranjskem.« Cit. po: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov v Avstriji od Antona Linharta, prev. Marjeta Sašel-Kos, Alfonz Gspan. Nada Gspan-Praselj, Ljubljana 1981, 158, 242—243. Linhartove razlage se je držal V. Vodnik v Povedanju od slovenskiga jezika leta 1797/98, Kopitar pa je šel nekoliko svojo pot, kar zadeva Kranjce, kar pa zadeva Slovence na jugu, je razvrstitev v dve skupini tudi kasneje nekoliko spreminjal.

južnoslovanskih plemen, imenovanih ob naselitvi na Balkanu z imenom Slovene, je v jezikih sosednih, bolj civiliziranih grškobizantinskih in latinskih okolij nastal genus za poimenovanje slovanskih ljudstev sploh. Slovanska plemena ne v stari domovini ne v preselitvi v novo niso imela med sabo takšnih stikov, da bi se ob velikanskih širjavah medsebojno mogla poznati in se poimenovati s skupnim imenom. Potreba po razločevanju med species in genus je postajala konec 18. stoletja v slovenski kulturi in knjigi, v slovenski zavesti vse bolj pereča. Pri pisateljih, ki so izhajali iz jezika ljudstva in so pisali zanj, ko so v njih imeli svoje adresate, svoje naslovnike ali Leserkreis, kakor pravi F. Kidrič, takšno razločevanje ni bilo vprašljivo oziroma se njegova potreba še ni kazala. Ogovarjali so jih »moji Slovenci«, »lubi Slovenci« tako v 16., kot v 17. in 18. stoletju.

Polihistorje, ki so se z vprašanji Slovanov ukvarjali iz ljubiteljskih pobud in nasploh naklonjeno, niso pristopali v razločevalnem in tudi ne v združevalnem hotenju, ker v svoji neslovanski zavesti ne za eno ne za drugo niso bili motivirani, ampak so se slovanstvu približevali kot notranje kulturno nediferencirani celoti. Tako pri njih ni bilo ne motiva ne prave potrebe za razločevanje med imenom za species in imenom za genus; uporabljajoč v latinskem ali v nemškem pisanju ime za genus, so se opirali le še na zemljepisna imena, na deželna poimenovanja posebno glede Slovencev. S tem svojim pristopom in s poimenovanji so vplivali na nekatere domače pisce; posebno Pohlin se je pri njih navzel učenjaške ohlapnosti, ki je Bohoriču še ne gre zameriti, in tudi svojevoljnosti kot nasledka namišljene univerzalnosti. Okoliščina, da se pisatelji 17. in 18. stoletja ne izogibajo germanizmu, je povezana tudi z njihovim zgolj slovenskim obzorjem in z nepoznavanjem širšega slovanskega sveta in jezikov. Še Ravnikar se je jel ozirati tudi na to, kako in koliko bodo z germanizmi iznakaženo slovenščino cenili in mogli spoštovati »ptuji Slovenci«, ker lahko zanemarjanje jezika »Krajnca po nedolžnim v' zaničovanje spravi . . . , če nam očitajo, de smo Krajnci vso besedo skazili.«¹²⁴

Proti koncu 18. stoletja so se razmere med slovenskimi besedniki, kar zadeva slovanska obzorja, vendarle naglo spreminjale, nagleje kot pa so se kazale tudi posledice. Pojmovanje slovanstva kot celote uveljavljajo šele posamezniki, kolikor bolj so nasploh razgledani, spodbujalo pa ga je tudi rastoče germanstvo, prevladujoči germanski duh. Ta se je utrjeval zlasti na področju zgodovinopisja, nastajajoče kulturne zgodovine in v upoštevanju zgodovine ter duhovnega in gmotnega izročila, kakor ga je prenašalo in ohranjalo ljudstvo posebno v svoji jezikovni in besednoumetniški zakladnici (Herder, Humboldt). Kakor se je krepila germanska pripadnostna zavest, tako se je z njo spodbujena jela krepiti tudi zavest slovanske pripadnosti. Zaradi tolikšne preplavljenosti slovenskega jezika z germanizmi so se enega in drugega procesa prvi ovedli ravno poljudni pisci, na primer Vodnik, ki v Povedanju od slovenskiga jezika pravi, da smo vsi od ene matere, torej tako »unanji Slovenci« kot »sami Slovenci«. Ravnikar celih osemnajst let kasneje opominja: »Ne le mi Krajnci, šedeset milijonov ljudi govori slovenski jezik, in vsim pridejo naše bukve sim ter tje v' roke, in gerdo je, jélite, če nam očitajo, da smo Krajnci vso besedo skazili? Torej vsaki pametni Krajnc more sam želeti, de se v' bukvah sej čista kranjščina perhrani.«¹²⁵

Najvišja stopnja izoblikovanosti slovanske zavesti, ki dosega izrazito kulturno, jezikovno in s tem tudi narodnopolitično naravnost, označuje Jerneja Kopitarja. Prvi se v svoji slovnici odločno postavi po robu germanizmu in Jernej Kopitar je tudi prvi Slovenec, ki se z utrjevalno zavestjo o svoji državni pripadnosti domore do konkretnih načrtov slavizacije države, ki ji pripada.

¹²⁴ M. Ravnikar, Zgodbe svetega pisma za mlade ljudi, I, 1815, predgovor.

¹²⁵ Prav tam.

Ker se je vseskozi zavedal svoje narodnostne pripadnosti in je to zavest tudi živel, udejanjal, se je naravno opiral na kulturno preteklost svojega naroda in je zlasti iz tradicije slovenskih reformacijskih pisateljev črpal za sodobnost in za prihodnost. Sprejel je Trubarjevo poimenovanje slovenskih dežel in ljudstva, njegovo antropološko označitev, njegovo vključevanje panonskih, sklavonskih Slovencev v skupnost, ki so jo tvorile zgodovinske slovenske dežele Kranjska, Koroška, Štajerska z Goriško in Istro pa Slovensko krajino, skratka, sprejel je Trubarjevo videnje slovenske zgodovine in slovenske sklenjenosti v 16. stoletju. Sprejel je tudi Trubarjevo označevanje Hrvatov in Srbov, njihovega jezika in njihove čakavske in štokavske narečne določenosti, ki razločuje ene od drugih. Vse to izpričuje Kopitar v predgovoru slovnice leta 1808.¹²⁶

Slovanstvo je postalo preroditeljska potreba tudi zaradi razkosanosti slovenskega ljudstva na zgodovinske dežele, kar je zlasti v 18. stoletju delovalo sredobežno in je doseglo ob prehodu stoletij svoj vzpon. Kidrič sklepa, da je Vodnik v Povedanju od slovenskiga jezika opozarjal, da smo vsi Slovenci »ene same matere« pač v želji, »dobiti osnovo za domorodno ponašanje, kakršna je vodila že pero slovenskih protestantov«.¹²⁷ Za ljudske pisatelje, ki so bili še vedno v večini, je takšna aktualizacija prihajala manj v poštev oziroma se je mogla med bralci kaj malo uveljavljati. Zato se Pohlin v knjižici, namenjeni kmetom ali pa vojakom, nanje obrača z deželnimi imeni in z narečno zapisanim domačim slovenskim imenom, podobno pa ravna tudi Vodnik v proznem pisanju ali v pesmih.

Drugače je bilo v snujoči se slovenski znanosti, pisani v nemščini. Zgodovinar Anton Tomaž Linhart aktualizira preteklost Kranjske in Slovencev na slovanskem zaledju, ko naslavlja svojo knjigo Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs, 1788, 1791. Enako ali podobno ravna Kopitar z naslovom svoje slovnice, le da po Trubarjevem zgledu izrazito poudarja jezikovno skupnost zgodovinskih slovenskih dežel: Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark, 1808. Če upoštevamo, da je že M. Zagajšek leta 1791 svojo slovnico naslovil Slovenska Grammatika oder Georg Sellenko's Windische Sprachlehre, mu je s slovenskim imenom v nemškem naslovu sledil šele Franc Serafin Metelko: Lehrgebäude der slowenischen Sprache, 1825, njemu pa Urban Jarnik: Versuch eines Etymologikons der slovenischen Mundart in Inner-Oesterreich, 1832, in Anton Murko: Theoretisch-praktische Slowenische Sprachlehre, 1832, Deutsch-slowenisches und Slowenisch-deutsches Handwörterbuch, 1833.¹²⁸ Tisti avtorji, ki so bili širše razgledani, a so pisali knjige za šolsko rabo in slovensko izobraževanje, so morali poslej poleg slovenstva prav tako poudarjati tudi slovanstvo. Prav ti pisci so izoblikovali nov izraz za genus, za skupno ime Slovanov, ker nikakor niso mogli več shajati z istim imenom za species in za genus. To se prepričljivo vidi v Ravnikarjevem predgovoru Zgodbam iz leta 1815, ko še nima oziroma ne uporablja razločujočih imen. Od imena Slovenci niso mogli odstopiti in ga uporabljati za Slovane, saj je dolga stoletja živelo med slovenskim ljudstvom in prav tako v slovenski književnosti kot edino ime za etnik, v obdobju razsvetljskega preroda konec 18. in začetek 19. stoletja pa je ravno slovensko ime postalo **kateksohen** ter torej zavestno nenadomestljivo.

¹²⁶ Kopitar je južnoslovanska narečja uvrščal kakor некоč Trubar v dve skupini: »Ilirščina po različnih narečjih, kakor so bolgarsko, ractijsko-srbsko, bosensko, slavensko, dalmatinsko, dubrovniško. Hrvaščina s slovensčino na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem.« K slednjemu je v predgovoru slovnice 1808 dodal še pripombo: »Ob podrobni raziskavi se bo mogoče pokazalo kaj drugega.« Kopitar ID, 12, 37.

¹²⁷ Kidrič 1938, 322.

¹²⁸ Upošteva je Kopitarjevo dopisovanje, Vodnikov naslov rokopišnega slovarja 'Slowenisches Wörterbuch — Slowensck Besednjak' in Metelka drži trditev L. Lénarda, da se nemški termin Slovene, slovenisch pojavi v začetku 19. stoletja. L. Lénard, Rozwój historyczny grammatyki słowieńskiej, Prace filologiczne, Warszawa, VIII, 1913, 101–248.

Japljev zapis imena **Slavén, slavénski** se ni uveljavil ne kot species ne kot genus, enako usodo je doživel tudi Pohlinov podoben poskus prav tako iz leta 1779 v Bukvah za brati slavenskim žovnirjem, ki skuša biti blizu ponemčeni latinski besedi Slavi, die Slaven, slavisch,¹²⁹ kolikor ni zapis akajoče narečne oblike. Vsekakor pa smemo sklepati o zapletenem iskanju poti iz nejasnosti zaradi dvopomenskega imena.

Po Kidričevi in Bezlajevi sodbi so Slovenci skupno ime za Slovane prevzeli od Čehov, h katerim so se od Pohlinovih časov sèm ozirali in kulturno pa politično zgledovali bolj ali manj neprekinjeno domala poldrugo stoletje. Metelko je v predgovoru svoje slovnice priredil naslov slavističnega glasila Josefa Dobrovskega **Slavin** takole: »Von diesem Wercke /o Kopitarjevi slovnici/ schrieb der hochgelehrte Herr J. Dobrovský in seiner Slowanka«. Toda že pred Metelkom je ime Slovani, najbrž po češkem zgledu, uveljavljal Janez Nepomuk Primic, ki je 1813 izdal **Obraz historije starih Slovanov**; istega leta je v Nemško-slovenskih branjih zapisal: »Popoldanski Slovani v Veliki Moravii inu Panoniji so bili ti prvi, kateri so (po 803. po Kr. r.) kerščansko vero gori vzeli.«¹³⁰

Odtlej se je ime Slovani za genus uveljavljalo vse bolj in bolj, čeprav se še več desetletij v pesniških in v retoričnih besedilih pojavlja tudi ruska oblika Slavjani, pri Prešernu pa pesniško »otroci Slave« in »Slovenščna cela«. Slovensko ime se nasproti deželnemu prav tako vse bolj pomika v ospredje, spet pri Primicu v Abecedi za Slovence, 1812, v njegovi Societas slovenica, Vodnik pa v Iliriji zveličani prvič zapiše toponim Slovenija, ki ga nato povzdigne J. Vesel-Koseski. Slovensko ime od Zagajška dalje uveljavljajo tudi Štajerci Krempl, Dajnko, A. Murko, Slomšek, Muršec in drugi. Značilna je izjava F. S. Metelka v slovnici 1825, ki se glasi takole: »Die Winden oder Slowenen lieben ihre Sprache«, s čimer hote ali nehote popravlja Kopitarjevo razlago nepoennotnega etničnega poimenovanja Slovencev.

Opisane terminološke spremembe oziroma iskanja imena genus za Slovane pa ne označujejo le slovenske zgodovine s konca 18. in v začetku 19. stoletja. Zelo podobne razmere odkrivamo glede tega tudi pri Hrvatih v tem času. Značilno razširjanje obzorja od lastnega naroda in njegove upravopolitične in narečne razdeljenosti k slovanskim narodom je spodbujalo skupno poimenovanje ljudstva hrvaških dežel, a ob tem so se kazale potrebe po imenu, ki bi zajemalo vse Slovane. Dolgo časa uporabljano ime Iliri in nato Slovini, Slovinci za Slovane na Balkanu, je v kulturno razvitejšem dalmatinskem prostoru, kjer so živila tudi romanizirana in romanska imena Dalmati, Sclavi, Slavi, Croati, uvedlo kolikor toliko enotno poimenovanje v pisani besedi. V severni Hrvaški, kjer se ob sloveškem imenu tu in tam uveljavlja še ilirsko ime, v Slavoniji pa slavonsko in poredko ilirsko, se vsaj v kajkavskem okolju s središčem v Zagrebu vse bolj uveljavlja hrvaško ime, ki končno v politično-upravnem in v etničnem pomenu dokončno prevlada.

Oblikovanje imena genus za Slovane ima v hrvaščini spričo zaprtosti v pokrajinske okvire majhne možnosti, deloma tudi zaradi imena Slovini, slovinski, ki obsega Slovane v okviru dejanskega obzorja tedanjih piscev in njihovih naslavljanj, torej prebivalcem na slovanskem jugu. Ravno med temi pisci pa se razmeroma že zgodaj pojavi novo poimenovanje Slovanov. Rafael Levaković je dobival pobude za iskanje novega imena v ruščini oziroma ukrajinsčini, ko se je v rimskem kolegiju družil z ukrajinskimi kleriki. Leta 1631 je izdal Missal rimskij va ezik slavenskij, medtem ko je poprejšnje svoje delo leta 1629 še naslovil s slovinskim imenom: Azbukividenjak slovinskij. Sklepati

¹²⁹ Prim. op. 116.

¹³⁰ Institut za slovenski jezik v Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU ima v svoji kartoteki prav tako zapisanega J. N. Primica kot avtorja, ki je prvi objavil v knjigi ime Slovanl kot genus za slovanske narode.

je mogoče, da je ruska oblika, ki je nastala najbrž prek ponemčene oblike **die Slawen**, ta pa na osnovi latinskega imena **Slavi, Sclavi**, spodbudila Levakovića, da je napisal ime **Slaveni**. Zapisal je obliko, ki se spet pojavi v trnavski Jazbukvici (1696), kjer je leksem »slavinski«, ki se je za njim sicer izgubila, kasneje pa se je pojavila znova in v hrvaščini postala genus za Slovane. Ker ni imel posnemovalcev oziroma ker je skupno slovansko poimenovanje preporedko prihajalo v poštev, je to hrvaško ime za nekaj časa potonilo v pozabo. V danem obzorju je za Slovane na jugu za skupno poimenovanje zadoščalo uveljavljeno slovinsko ime, ob njem pa tudi ilirsko.

Po nemško-ruski predlogi za slovanski genus so v 18. stoletju izoblikovali ime tudi Srbi. V njihovi srednjeveški književnosti se genus za Slovane razen izjemoma ni pojavljal. Prenašali so ga z imenom za cerkvenoslovanski jezik, kakor so ga prenašali tudi Ukrajinci, če sklepamo po njihovih slovnica¹³¹. Srbi so politično in kulturno živeli dovolj razgibano znotraj svojih etničnih okvirov. Srbska srednjeveška država je v tistih stoletjih neodvisno od drugih Slovanov uveljavljala svoj etnik species, in sicer boli kot katerokoli slovansko ljudstvo na jugu. Ko so se velike skupine preselile v Podonavje, so Srbi prihajali v tesne stike z dotlej neznano latinsko in nemško kulturo, pa nekoliko bližjo rusko. Kipriian Račanin je še globoko zakoreninjen v srbski srednjeveški pisni tradiciji in v duhu cerkvenoslovanskega jezika izda leta 1717 Bukvar slovenskih pismen, prirejen po ruski začetnici iz leta 1701. Toda večina srbskih piscev v Podonavju uporablja rusko obliko imena za genus. Đorđe Branković je do 1711 napisal obsežno delo Slaveno-serbska kronika. Zaharija Orfelin je bil od 1747 do 1757 »slavianskija školi magister«. Leta 1765 je v Benetkah tiskan njegov Srbliak, tri leta kasneje pa je prav tam izšel Slaveno-serbskij magazin. Toda pri Orfelinu prevladuje srbsko ime in je zapisano največkrat, kar kaže, da je odločala njegova živa raba znotraj srbske skupnosti v diaspori, obkroženi z nemškim in madžarskim jezikovnim okoljem in nemškim pa latinskim upravnim jezikom. Zgodovinar Jovan Raiić, avtor obsežnega dela Istorija raznih slavenskih narodov, najpače Bolgarov, Horvatov i Serbov, 1794, napisanega že 1768, izpričuje naravnost k lastnemu narodu in k slovanski sosesčini, ki jo razločuje z etniki. Uveljavljanje slavianskega imena nadaljuje Avram Mrazović leta 1794 s slovnico Rukovodstvo k slavianstiei gramaticie. Vse to opominja, da se srbski genus Sloveni v 17. in v 18. stoletju le zelo redko pojavlja, ko je pri njih že v srednjem veku vse poredkeje zapisan ravno zaradi prevlade srbskega imena, torej usmerjenosti v lastne kulturne in državne okvire.

Vzporedno z imenom **Slaviani** se uveljavlja tudi ime jezika — **slaveno-serbski**, svojevrstna povezava imen za genus in za species, v čemer se kaže srbska kulturna in verskonolitična usmerjenost po naselitvi v Podonavju. Prvi srbski list, ki je 1794 izhajal na Dunaju — Slaveno-serbskija vedomosti —, nadalje uveljavlja to ime in ga širi v književnosti, ki se razvija v visokem slogu nasproti živemu ljudskemu jeziku, a opira se na širše slovansko, zlasti rusko jezikovno zaledje. Pri Srbih v Podonavju se torej pojavlja in širi povezava s pravoslavnim slovanskim zaledjem in prek srbskih kulturnih, verskih in literarnih glasnikov seže jezikovno mnogo globlje kot pri katerikoli slovanskem narodu in literaturi tega časa. Tudi to je pri Srbih preprečevalo rabo nekdanjega imena Sloveni za genus. Pojavilo se je spet šele po novoštokavski standardizaciji srbskega knjižnega jezika, ko je s Karadžičevo reformo azbuke in jezika po dolgotrajnem in krčevitem procesu premagan in zatrt slavenoserbski jezik kot visoki slog klasicistične, sentimentalistične in predromantične knji-

¹³¹ A. Dergančeva je evidentirala tele naslove: Grammatika dobroglagolivago ellinoslovenskago jazyka, 1591. Grammatika slovenska, 1596. Grammatiki slavenskija pravilnoe syntagma, 1619. Prim. A. Derganc, Prve cerkvenoslovanske in Bohoričeva slovnica, SR 34, 1986, 1, 65–76.

ževnosti, ljudsko izročilo pa se uveljavi tako v splošnem jezikovnem kot v posebnem poetološkem obsegu.

Slavensko oziroma **slavjansko** ime se je od Srbov v Podonavju širilo k sosednjim Hrvatom v Bački, dalje k Slavoncem in tudi v bansko Hrvaško.

Ob začetku ilirskega gibanja Ljudevit Gaj še izrazito omahuje glede oblike in narave imena in očitno poskuša vzpostaviti zvezo med imeni Sloveni, Slovenci in Slovinci. Leta 1830 ima v naslovu Kratke osnove horvatsko-slavonskog pravopisanja **slavensko** ime v pridevniški obliki, a v knjižici ga zapiše enkrat samkrat, sicer pa ima: »polovice Slavov«, »na staro slavenskom jeziku«, »Slavencom«, »Velikoslavenca opata Dobrovskog«, »slovstvenomu Slavstvu«, »vseh Slavencev blago«. Seveda bi bili obliki **Slavenci** in **Slavinci** lahko iz Pohlinove in Japljeve rabe, lahko pa sta analogija na Slavonce. V Gajevem Oglaszu iz leta 1834 je genus za Slovane spet učeno ime dalmatinskih piscev Slovini: »sviju slovinskih pukah«; leksem je mogoče iz Vitezovića, ko Gaj za njim in po Appendiniju v Oglaszu našteva imena »slavnoga naroda Slovinskoga u južnim stranama, kanoti: Horvatom, Slavoncem, Dalmatinom, Serbljanom, Krajncem, Štajercem, Korošcem, Istrianom, Bošnjakom i ostalim Slovincem«.

Narodnopolitični združevalni zagon je zlasti očit en v zanosni in za ilirsko gibanje emblemski pesmi Antuna Mihanovića, davoriji **Horvatom sloga i zjedinenje**, ki jo je Gaj objavil v Danici 1835:

Braća danas kolo vodi, danak svetkuje,
Horvatska se preporodi, sin se raduje.

V kolu jesi vsi Horvati stare države,
Staroj slavi verni svati z Like, Krbave,
Kranjci, Štajer, Gorotanci i Slavonija,
Bosna, Serblji, Istrijanci ter Dalmacija.

Pri oblikovanju imena za genus so se uveljavljali tudi drugi ilirci. Slavonac med njimi, Vekoslav Babukić, je pesem Granici i Danici v prvi številki Danicze Horvatzke, Slavonzke y Dalmatinzke 1835 sklenil v duhu Vitezovićeve vizije o Hrvatih, »naroda Slovinskoga u južnim stranama«:

Lipo ti je daničino lice,
Još je lipše njeno dobro serdce;
Koje ljubi sve stare Horvate,
Serblje, Bosnu, Hercegovce brate.

Ljubi ono drage još Slavonce,
Štajerce i Kranjce, Gorotance;
Jer su ono bratja od starine,
Sini jedne drage domovine.

Svi su ovo Horvatjani bili;
Zdravi bili, rujno vince pili!

Ko L. Gaj nato v Danici priobčuje novi pravopis, prirejen po češkem zgledu, se v deseti številki sklicuje na Vitezovića, ki da je »najvučeneši domači pisec«. Tako se je k vzponu približeval proces hrvaške narodne homogenizacije in integracije, ki ga je bil začel Vitezović. Hrvati so od 1102. leta pripadali ogrski kroni, primorsko-dalmatinski pas do Dubrovnika je bil pod Benečani do napoleonskega obdobja, potlej pa z Dubrovnikom vred pod Avstrijo. Že pred Vitezovićem je narodno integrativno delovalo številno hrvaško drobno plemstvo, in sicer v civilni ter provincialni Hrvaški, torej v tako imenovanem kajkavskem področju; polihistoriko in domovinoznansko usmerjeni pisci, kot Vramec, Rattkay, Vitezović, Krčelić, deloma pa tudi nekateri pisci del za širšo ljudsko rabo, poudarjajo v svojih spisih pomen hrvaške upravopolitične nomenklature (regnum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae), »trojedino hrvatsko

kraljevstvo«. Na ta način je med srednjim slojem zasajena zavest hrvaške politične pripadnosti kot naravna osnova za oblikovanje hrvaške nacije v novodobnem pomenu besede. Zanimivo je, da poteka ta proces mimo zibelke hrvaške lepe književnosti renesančne in baročne dobe v Dalmaciji in Dubrovniku, ki sicer vstopata v politično zavest z Ilirskimi provincami, a enostransko — značilno tudi pri Vodniku!¹³² — dejavno le prek stare dubrovniške književnosti pa v zagrebškem ilirskem gibanju.

Ko se je Gaj po Vitezovićevem zgledu loteval odprave trodialektalnosti hrvaške književnosti in je zasnoval jezikovno in pravopisno homogenizacijo, se prav gotovo ni zavedal bolečih vprašanj tega procesa oziroma jih je prekrival in zavračal s hrvaškim maksimalnim programom.¹³³ Spričo svojevrstne trodialektalnosti, ki zaradi osnove v etnični raznorodnosti ni primerljiva s slovensko narečno razčlenjenostjo, so se svojemu tipu jezika morali odpovedati hrvaški kajkavci in čakavci, in sicer kljub upoštevanja vredni, tri oziroma dve stoletji trajajoči tradiciji. Zato so pri svojih idiomih intimno še naprej ostajali tako na pogovorni ravni, kot tudi na ravni umetniškega oblikovanja, zlasti v liriki. Tako imenovana čakavska in kajkavska dialektalna književnost kljubujeta racionalnim rešitvam. Ostajata globoko v zavesti kot breme ali kot možnost avtentičnega izražanja in bogatitve? To dilemo je svojevrstno močno občutil in izživljal Miroslav Krleža in jo je v diskurzivnih, dnevniških zapisih in esejih načeljal znova in znova. Jezik še zdaleč ni domena zgolj razuma in potem pragmatičnih osmislitev, ampak je v vseh svojih stopnjah, kot ontogeneza in kot filogeneza, globoko v domeni občutij, zavesti prvinske pripadnosti. Jagićeva metafora »hrvatski par excellence« je le svojevrstna hiperbolična ponazoritev pragmatičnega nasprotja temeljni občutenjski imanenci glede jezikovne in etnične prvinskosti.

Današnji hrvaški genus za Slovence je po Levakoviću in nedvomno brez poznavanja njegovih zapisov začel uveljavljati Dragutin Rakovec v Malem Katekizmu za velike ljude leta 1842. Podobno kot tri desetletja poprej J. N. Primic tudi Rakovec ne more brez jasnega terminološkega razločevanja, ko opisuje Slovence. Rakovec prav tako govori o njihovih imenih, razsežnostih, razširjenosti in končno odločitvi ilircev, da si izberejo pravo ime. Skratka, kakor je ravnal Bohorič leta 1584, ko je pisal o Slovanih in slovanskih ljudstvih, kot je 1696 o njih pisal Vitezović in jih v hrvaškem jeziku povezoval z imenom Slovinci in Iliri, podobno ravna tudi Rakovec in poudarja predvsem slovansko skupnost, kakršno po njegovi sodbi analogno tvorijo Nemci, Lahi, Madžari: »Mi smo Slaveni, Njemci i Vlasi, po kervi i jeziku sudeći, isto tako narod kao i Magjari.«¹³⁴ Ilirskim zasnovam pa je vendarle bolj ustrezalo poudarjati hrva-

¹³² V. Vodnik v Iliriji oživljeni leta 1811 v slovanskem zanosu, podobnem Vitezovićevemu, in v parafrazah toponimov in etnikov, podobnih prav tako Vitezovićevim, prvi v slovensko besedilo zapiše ponašeno obliko imena Dubrovnik: »Dobróvčan, Korótan, / Primorec, Gorenje, / Pokópljan po starem / se zove Slovenc.« Svojo politično programsko pesem je objavil v Pismenosti ali gramatiki za prve šole, nato pa 31. 7. 1811 skupaj s svojo latinsko prepesnitvijo v uradnem listu Ilirskih provinc v Ljubljani, *Télégraphe officiel*.

¹³³ O tem specifičnem vprašanju razmišlja I. Frangeš takole: »A u 19. stoljeću, tako senzibiliziranom, došlo je do ustoličenja književnog dijalekta, književnog jezika, pa se pitanje integracije ukazalo prije svega kao pitanje lingvističke integracije. Dva su dijalekta morala odstupiti i priznati pravo prvenstva onome koji je izabran za književni. Taj proces nije mogao proći bez bolnih gubitaka za pripadnike dvaju »odbačenih« dijalekata.« Neka književnost ništa ne zaboravi; pogovor z I. Frangešem. *Danas* 304, 1987, 33–34.

Zelo nazorno pojasnjuje odločitev Hrvatov, da so vzeli štokavsko narečje za osnovo svojega knjižnega jezika D. Brozović: »Moramo dakle spoznati da kajkavsko narečje nije uzeto za osnovicu općehrvatskoga standardnoga jezika ne zato što nije bilo samo po sebi sposobno za tu ulogu, nego samo zato što su tadanji geografski (i lingvističko-geografski), socijalni i politički uvjeti bili nepovoljni za takav izbor.« Brozović 1970, 121. Na drugem mestu je glede političnih okoliščin Brozović konkretniji: »Samo jedan moment iz te domene imao je praktičnu vrijednost: natjecanje u krajevima za koje nije bilo u početku jasno hoće li se okupiti oko ove ili one nacionalne jezgre, a ti su krajevi bili izrazito štokavski.« D. Brozović, Na putovima našeg jezika i nauke o jeziku. *Kolo* 1963, 610–625; 613.

¹³⁴ D. Rakovac, Mali katekizam za velike ljude, 1842, cit. po: M. Šicel, *Riznica ilirska 1835–1985, Zagreb–Ljubljana 1985*, 137. Kar zadeva species »za naš jugozapadne Slavene«, dodaja Rakovac: »Imena pako Hrvat, Srb, Slovenac jesu samo granice na grani ilirskoj, kao god što su imena: švapsko, saksonsko itd. samo grančice na grani njemačkoj«.

ško etnično ime ob vseslovanskem zaledju, v čemer so neposredno sledili Vitezoviću.

Leta 1842 je tudi Stanko Vraz v svojem pohrvačenju prve dialektološke študije na slovanskem jugu, Jarnikovega Obraza slovenskoga narječja u Koruškoj, razločevalno uporabljal imeni Slovenci in Slaveni, torej species in genus. Kakor da bi Vrazovi zavesti o Slovencih bilo po nekajletni izkušnji z ilirci v posebno oporo ravno Jarnikovo zajemanje celotnega slovenskega prostora, ko je v razčenjenju slovenskih narečij kot prvi zajel tudi vzhodna področja, do Murske Sobote in v Slovensko krajino, torčj v ogrsko-panonski slovenski del pa seveda v Slovenske gorice, medtem ko je na zahodu segel prav do Režije in v Kanalsko dolino. Tudi Vraz je namreč zajel Slovence »u zapadnoj strani Ugarske«, ko je leta 1839 v Zagrebu objavil Narodne pesni ilirske, koje se pevaju po Štajerskoj, Kranjskoj, Koruškoj i zapadnoj strani Ugarske.¹³⁵ Tako sta prav Urban Jarnik in Stanko Vraz povezala v celoto tiste dežele, ki jih je že leta 1555 zajel in označil Primož Trubar v znameniti deželno-narečni paradigmi in jih je označil kot slovenske, povezane s slovenskim jezikom. Jarnik in Vraz se najbrž nista ozirala k Trubarju, vendar sta upoštevala isto prvinu kot on — slovenski jezik, ki povezuje ljudstvo slovenskih dežel. Nista se omejevala zgolj na slovenske dežele Notranje Avstrije, ampak sta posegla na vzhodu tudi prek, v Ogrsko. Ravnala sta se po svojem elementarnem čutu, ki se izraža v odnosu do materinščine in ki je usmerjal že Primoža Trubarja. Tak čut označuje v tridesetih, štiridesetih in naslednjih desetletjih 19. stoletja tudi druge slovenske besednike, med njimi zlasti Antona Murka, ki je svaril pred razcepom spričo metelčice in dajncice,¹³⁶ označuje Antona Martina Slomška in tiste, ki so skušali udejanjati zamisel Zedinjene Slovenije. V resnici smemo govoriti o neprekinjenem razvoju tiste koncepcije slovenske zgodovine, ki se je jasno začela oblikovati v Trubarjevem delu in ki so jo prevzeli in nadaljevali preroditelji na prehodu iz 18. v 19. stoletje.

Tako je potekalo in se iztekalo tristoletno obdobje, odločilno pomembno za narodno konstituiranje Slovencev. Začelo se je sredi reformacijskega 16. stoletja, ki se s Trubarjevo tenkočutnostjo za jezik in za etnično pripadnost pa za dotedanjo zgodovino slovenskega ljudstva kot konstituante utrjuje v zavesti besednikov pomen slovenskih zgodovinskih dežel in njihova jezikovna sklenjenost nasproti drugim, sosednim jezikom in etničnim skupinam. Pisci naslednjega poldrugstoletnega obdobja so s svojim šibkejšim literarnim de-

¹³⁵ Če se ne bi zavedali tistega, kar je rečeno ob Vitezoviću (prim. op. 79), da torej njegov konstrukt sega do Kvaternika in Starčevića ter njunih kasnejših privržencev, bi si bilo laže predstavljati, da Gaj in Ilirizem nista le naslednja, značilna stopnja v »parahistoričnih domišljijah«, vsaj kar zadeva njegov maksimalni ilirski program, ter bi tedaj brez omahovanja sprejeli današnjo oznako L. Gaja: »Veliko, plemeniti, sveobuhvatni Gajev program je pozvao u ilirsko kolo sve od Trsta do Varne /.../ Slovincima se — na čelu s Prešernom — činilo da će napustiti sve, odreknu li se svog tipa jezika.« Frangeš 1987, 142. To veliko in plemenito Gajevo povabilo je usodno za kajkavsko materinščino v takšnem smislu, kakor je, ne sluteč razvoja v taki smeri, strahoma pel Pavao Stooš v pesmi Kip domovine vu početku leta 1831:

»Narode druge svetlost obstira,
A mene črna senca podira;
Drugem vre Sunce sveti po noći,
Mu imicu u danu tipat je moći.

Narod se drugi sebi raduje,
A z menum sinko moj se sramuje;
Vre i svoj jezik zabit Horvati
Hoću ter drugi narod postati.«

A podobno dramo je doživljal tudi Stanko Vraz, ki je Gajev program sprejel »u cijelosti i sa svim konzekvencijama. Smatrao je, doduše, da su kajkavci jezično Slovenci a samo politički Hrvati: pa kad oni mogu prihvatiti štokavštinu, mogu to i 'ostali' Slovenci« (prav tam, 142). In tako je Vraz že kmalu občutil svojo osebno dramo, kar je mogoče opaziti tudi ob naslovitvi njegove zbirke ljudskih pesmi slovenskih dežel in še posebej v skrbnem toponimno-imenoslovnem ravnanju, ko je pohrvalil Jarnikovo dialektološko študijo za Kolo 1842, ohranjajoč imena slovenskih dežel vključno s Slovensko krajino.

¹³⁶ J. Juranič, Problem cirilice na severozahodu južnoslovanskega etničnega ozemlja. Nahtigalov zbornik, ur. F. Jakopin, Ljubljana 1977, 135–152; 146; prim. tudi: J. Rotar, Slovenski avtorji in cirilica, JIS XXXIII, 3, 1987/88, 51–57.

ležem, ki pa je bil vseskozi namenjen le Slovincem teh dežel, utrjevali zavest skupne pripadnosti in jezikovne povezanosti. V razgibanih desetletjih razsvetljenskega narodnega preroda se je ta zavest izčiščevala v soodnosu s slovanskim občestvom in ob njegovi vse očitnejši veljavi v duhovnem, kulturnem, pa tudi v političnem pogledu. Ideja o Zedinjeni Sloveniji je nastajala ob zavesti »Slovenščine cele«,¹³⁷ kakor je slovenstvo imenoval France Prešeren, po Trubarju nova velika in odločilna narodnokonstitutivna postava v oblikovanju in utrjevanju slovenske kulture in slovenske narodne zavesti.

Zusammenfassung

QUELLEN ZU TRUBARS BENENNUNG VON LÄNDERN UND VÖLKERN UND DESSEN ERBE

Janez Rotar

Die in lateinischen Aufzeichnungen erhaltenen Benennungen des slawischen Volkes im ursprünglichen norisch-pannonischen Raum werden durch zwei slawische Aufzeichnungen ergänzt, und zwar die des russischen Reisebeschreibers Simeon Suzdal'ski (1437—1439) und diejenige des kroatischen Glagoliten aus Krbava, des Popen Martinac (1493). Sie notierten beide den slovenischen bzw. den slovinischen Namen und unterschieden ihn von dem kroatischen. Das Bewußtsein der ethnischen Verbundenheit des auf dem ehemaligen norisch-pannonischen Gebiet ansässigen Volkes wird aus der Zeit Karantaniens in die darauffolgenden Jahrhunderte tradiert. In Zusammenhang damit sind die Initiativen und Taten der Fürsten (Grafen) von Cilli zu verstehen, die ihr feudales Staatsgebilde ungeachtet der Grenze zwischen Krain, Kärnten und dem an die Steiermark angrenzenden sklavonien Ober- (Sclavonia) aufbauten. Auch der erste bekannte Chronist Anton Vramec erfaßte in seiner Chronik (Ljubljana 1578) diese Länder, insbesondere Kroatien und Dalmatien, auf historischer Grundlage.

Ein Bewußtsein der Verbundenheit der slovenischen Länder war vor allem hinsichtlich der Sprache bereits im 16. Jahrhundert wahrzunehmen und so legte der Reformator Primož Trubar in seinem Vorwort zum Evangelium des hl. Matthäus 1555 ein klares Paradigma der Landesdialekte an, in dem er alle slovenischen Länder und auch die Bewohner des westlichen Sklavonien mit einbezog, die ihre Sprache als slovenisch, sich selbst als Slovenen, im Unterschied zu den Kroaten, bezeichneten. Das slovenische Ethnikon verwendeten die Verfasser des Kreises Varaždin und Zagreb im 16., 17. und tief in das 18. Jahrhundert hinein. Doch, verursacht durch die sekundären Ansiedlungswellen Ende des 15. und im 16. Jahrhundert, wurden in die Mundart des Volkes, das zwischen Drau und Save ansässig war, Sprachelemente jener Völker aufgenommen, die vom Süden her gekommen waren, also des Štokawischen. Die vom Süden, aus dem geschichtlichen Kroatien, zugewanderten Adeligen ließen allmählich auch den kroatischen ethnischen Namen zur Geltung kommen. Infolge der verwaltungsmäßigen Aufteilung Kroatiens in drei Einheiten, wobei die eine auf den kajkawischen Raum mit Zagreb, Varaždin und Križevci entfiel, verhinderten auch die Sprachunterschiede eine politische und ethnische Integration des Volkes. Zu Beginn des 18. Jahrhunderts arbeitete P. R. Vitezović in seinem Buch Croatia rediviva (1700) die erste »illyrisch-slovenische« also eine südslawische ethnisch-integrative Konzeption aus, wozu ihn sowohl die Bindung an die Habsburger Dynastie als auch die schriftsprachliche Zersplitterung angeregt haben muß.

Die slovenischen und kroatischen Dialektologen und Sprachwissenschaftler sind sich wegen der ausgesprochenen Nähe der slovenischen (krainerischen) Sprache und dem kajkawischen Dialekt nicht einig, was die Genese des letzteren betrifft. J. Kopitar, F. Miklošič, B. Raič, J. Daničić, V. Jagić (bis 1891), V. Oblak, M. Murko, F. Ramovš,

¹³⁷ S. 'Slovenščino celo' je Prešeren zajel slovenski narod, ljudi vseh slovenskih dežel, Slovane pa s pesniško besedo 'Slava'. Sicer se v značilni semantiki Prešernovih pesniških besedil leksem 'kranjski' pojavlja osemkrat, štirikrat nevtralnno, štirikrat z negativnim sopomenom; 'slovenščina' je enkrat ime materinščine, dvakrat sinonim slovanstva; 'slovenski' je v obeh pomenih, prav tako 'slovenstvo', medtem ko imena 'Slovan' in 'slovanski' ne uporablja, kakor je dognal P. Scherber, Slovar Prešernovega pesniškega jezika, Maribor 1977, 120—121, 241. Trubar je materinščino največkrat imenoval 'slovenski jezik', kalkirano po 'windische Sprach', zapisal pa je tudi leksem 'slovenščina' (prav tako J. Dalmatin in J. Tuščak), kar je bil gotovo ljudski izraz. Besedotvorno gledano, je to denominativno ime nastalo tako kot npr. 'soseščina' in je 'slovenščina' torej jezik slovenskega občestva. Prešernovo poimenovanje potemtakem izvira od tam kot Trubarjevo.

J. Rigler und J. Toporišič sind der Meinung, daß das Kajkawische genetisch der slovenischen sprachlich-dialektischen Gruppe angehört; M. Rešetar, A. Belič, S. Ivšič, A. Sojat bringen Beweise dafür, daß die kajkawische Mundart schon von Beginn an zum Diasystem der kroatisch-serbischen Sprache gehört; J. Hamm und D. Brozovič betrachten das Kajkawische als eine Übergangsmundart.

Die slovenischen Verfasser in Krain, Kärnten und der Windischen Mark bezeichneten im 17. und 18. Jahrhundert ihre Sprache als slovenisch und folgten damit dem ethnischen Bewußtsein des Volkes und der Benennung, mit der sich dieses selbst bezeichnete; die Verfasser in Krain bezeichneten die Sprache auch nach dem Landesnamen (krainisch, krainerisch), doch kommt auch bei ihnen die Verwendung des slovenischen Namens häufiger vor. Sie alle nahmen in der Benennung die Überlieferung Trubars an und setzten sie auch in den darauffolgenden zwei Jahrhunderten fort, ihr slawischer Horizont jedoch war sehr begrenzt, nicht einmal die Kroaten wurden mit einbezogen. Gegen Ende des 18. Jahrhunderts beginnt sich der slawische Horizont auszuweiten, den slovenischen Namen beginnt man auch für das Genus zu verwenden, die Trennung von der Species versucht man durch verschiedene Schreibweisen anzudeuten. Da der Gebrauch zunimmt, und da man den Volksnamen nicht einfach ablegen kann, wurde zu Beginn des 19. Jahrhunderts der Name für das Genus (die Slawen) den Tschechen entliehen (J. N. Primic 1812).

Trubars regional-dialektales Paradigma aus dem Jahre 1555 bleibt durch die Tradierung der protestantischen slovenischen Sprachnorm bis zum nationalen Erwachen an der Schwelle vom 18. ins 19. Jahrhundert hin im Bewußtsein bewahrt. Urban Jarnik, der erste südslawische Dialektologe, definierte es erneut im Jahre 1842, es wird aber auch schon von Stanko Vraz im Titel zu seiner Sammlung von Volksliedern verwendet: Narodne pesni ilirske, koje se pevaju po Štajerskoj, Kranjskoj, Koruškoj in zapadnoj strani Ugarske (Illyrische Volkslieder, wie sie in der Steiermark, Krain, Kärnten und Westungarn gesungen werden), 1839. Durch Trubars Anhebung der slovenischen Sprache auf das repräsentative, literarische Prestigeniveau fiel von da an die Rolle der slovenischen kulturellen und nationalen Polis an Krain mit Ljubljana, eine Rolle, die es sich hundert Jahre lang von 1770 an mit Klagenfurt teilte. Die geographische Ausbreitung des slovenischen Namens und dessen Verwendung haben sich von der Reformation bis zur Aufklärung nicht verändert.

NARODNI MUZEJ, Ljubljana, Prešernova 20, telefon (061) 218 876

Narodni muzej izdaja knjige s področja arheologije, zgodovine, umetnostne zgodovine in muzeologije.

V seriji **Katalogi in monografije** so obdelana posamezna slovenska arheološka najdišča. Obsežne razprave, prav tako podkrepnjene z gradivom so objavljene v **Situli**. V tej seriji so izšli doslej tudi trije zborniki (št. 13, 14/15 in 20/21). Revija **Argo** nadaljuje tradicijo publikacije izpred 1. svetovne vojne. Namenjena je predvsem popularizaciji muzeologije, spremlja novosti na tem področju v Sloveniji in izven nje. Je tudi osrednje glasilo muzealcev Slovenije, ki je njen soizdajatelj Društva.

Ob posameznih tematskih razstavah so bili objavljeni katalogi, v katerih so tudi tehtne razprave znanih slovenskih zgodovinarjev. Iz bogatega izbora del vam predstavljamo predvsem novejša in tista z zgodovinsko tematiko.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 332 611, int. 210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev

Društveni člani po nižji ceni prejemajo osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 12, 50101-878-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptuj, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa 1 (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo SR Slovenije — organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, 63210 Slovenske Konjice

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postf. 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 69000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški pokrajinski muzej revolucije, 62380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

Robert Matijašić

KASIODOROVA PISMA KAO IZVOR ZA POZNAVANJE KASNOANTIČKE POVIJESTI ISTRE (*Cass. Var. XII, 22, 23, 24*)

Tema definirana gornjim naslovom nije ni pošto slučajno odabrana, već na jedan suvremen način želimo predočiti kasnoantički pisani izvor o Istri koji u historiografiji nije nepoznat. Svjedoci smo, naročito tijekom posljednjih nekoliko desetljeća, svojevrstne renesanse kasnoantičke i ranosrednjovjekovne arheologije i historiografije Istre,¹ te i ovaj naš prilog treba shvatiti kao održavanje tog kontinuiteta proučavanja prijelaza antike u srednji vijek.

Kako smo do danas najviše imali prilike baviti se pitanjima vezanim uz ekonomsku povijest i arheologiju antičke Istre,² prirodno je da takvo postavljanje problema uključuje i ona tzv. granična razdoblja, tj. prijelaz protohistorijskog razdoblja u antiku s jedne strane, odnosno prijelaz iz antičkog razdoblja u kasnu antiku i rani srednji vijek s druge strane.

Zbirka pisama senatora Kasiodora (*Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus*, r. oko 490. godine, u. prije 583. godine) obuhvaća široki vremenski raspon od oko 508. do 537. godine, pokrivajući vrijeme vladavine istočnogotskih kraljeva Teodorika (471—526), Atalarika (526—534), Teodata (534—536) i Vitigesia (536—540). S obzirom da nas ovdje prvenstveno zanimaju pisma iz XII. knjige, potrebno je odmah naglasiti da su upravo u dvije posljednje knjige *Variae* (XI. i XII.) sakupljeni akti nastali dok je Kasiodor bio prefekt pretorija, tj. od 533. do 537. godine, dok ostale knjige (I.—X.) pokrivaju razdoblje njegovog vršenja funkcije *magister officiorum* do 533. godine.³

Značaj skupine od tri Kasiodorova pisma za poznavanje kasnoantičke Istre uočen je krajem prošlog stóljeća, kad je i započelo sustavno i suvremeno izučavanje tog prijelaznog razdoblja. Taj se prvorazredni izvor međutim do nedavno najčešće donosio samo u kratkim odlomcima, kao potkrijepa ove ili one teze.⁴ Nedavno je u nas objavljen cjelovit prijevod (uz originalan tekst) svih pisama koja su zanimljiva za proučavanje Istre,⁵ te su stvoreni uvjeti za pokušaj revalorizacije Kasiodorovih podataka kao izvora za poznavanje kasnoantičke ekonomije Istre.

Sačuvan je čitav slijed Kasiodorove prepiske vezane uz jednu epizodu oko 536—538. godine, kad je u Istri ljetina bila obilnija nego obično, a istovremeno je u nekim dijelovima ostrogotske države podbacila. Prvo u nizu je pismo Istranima u kojemu Senator hvali ljepote i bogatstvo poluotoka i zatim traži od poreznih obveznika tribut u naturi kao i obavezni državni otkup preostalih proizvoda,⁶ slijedi uputstvo Laurenciju kojega šalje u Istru da izvidi količine poljo-

¹ Počevši od prve značajne male sinteze podataka arheologije i povijesti u B. Marušić, *Avaroslavenski napadaji u Istru u svjetlu arheoloških izvora*, *Peristil* 2, 1957, 63—70, isti je autor objavio više manjih priloga; navodimo ovdje neke novije radove u kojima je objavljena starija literatura: B. Marušić, *Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora*, *JZ* 9, 1975, 335—350; V. Jurkić Girardi, *Lo sviluppo di alcuni centri economici sulla costa occidentale dell'Istria dal I al VI secolo*, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno* 12, 1981—1982, 7—31; R. Matijašić, *Alcune considerazioni sulle forme di insediamento rustico in Istria dal III al VI sec.*, *Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste*, *Quaderno* 13-2, 1983/84, 231—243.

² Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od I. do III. st. n. e., *Magistarski rad, u rukopisu*.

³ C. Tanzi, *Studio sulla cronologia dei libri »Variarum« di Cassiodoro Senatore*, *Archeografo triestino* n. s. 13, 1887, 4.

⁴ Npr. A. Degrassi, *Aquileia e l'Istria in età romana*, u: *Scritti aquileiesi offerti a Giovanni Brusin*, *Aquileia* 1953, 57 i 61 (*Scritti vari* 2, 1962).

⁵ M. Križman, *Antička svjedočanstva o Istri*, *Izbor iz djela*, Pula—Rijeka 1979 (*Istra kroz stoljeća*, I/1), 298—313.

⁶ *Cass. Var. XII, 22*.

privrednih proizvoda,⁷ te naređenje zapovjednicima brodova da budu spremni za prijevoz otkupljenog žita iz Istre u Ravennu.⁸ Možda ovom nizu pripada i četvrto pismo,⁹ dekret o otpisu poreza za stanovnike Konkordije, Akvileje i Forum Iuli, koji su se zbog slabe ljetine došli žaliti prefektu pretorija da neće moći ispuniti svoje porezne obaveze.

Glede datacije ovih pisama, svi autori koje smo mogli konzultirati suglasni su u okvirnom smještaju ovih događaja između 535 i 538. godine. Komparativna tabela koju za sva Kasiodorova pisma donosi L. Ruggini,¹⁰ izgleda, u izvanku za ona pisma koja nas ovdje zanimaju, ovako:

	XII, 22 i 23	XII, 24	XII, 26
Th. Hodgkin ¹¹	1. rujan 537	rujan 537	—
C. Tanzi ¹²	536—537	526—537	536—537
Th. Mommsen ¹³	537—538	537—538	533—537
L. Ruggini ¹⁴	537	537—538	535—536

Ne namjeravamo ovdje komentirati ova lagana odstupanja u dataciji pojedinih pisama, uz ostalo i zato što nam to nije relevantno za dalja razmatranja. U svakom slučaju, prihvatit ćemo mogućnost da su pisma XII, 22 i 23, a vjerojatno i XII, 24, nastala 537. godine kao odraz jedne jedinstvene situacije u kojoj se tada našla ostrogotska država, a time i Istra. Ostavljamo otvorenim pitanje pripada li ovoj skupini i pismo XII, 26, čiji je sadržaj bitno drugačiji, ali opet u nekoj vezi s poljoprivrednom proizvodnjom u Istri: kako Mommsen, tako i L. Ruggini, smještaju ga prije ostalih pisama (XII, 22, 23, 24).¹⁵

U literaturi se najčešće citiraju odlomci iz pisma XII, 22, kojeg je Kasiodor uputio Istranima (*Provincialibus Histriae Senator PPO*). Iz njega odmah na početku saznajemo da je »... *Histria provinciam a tribus egregiis fructibus sub laude nominatam, divino munere gravidam vini, olei vel tritici, praesenti anno fecunditate gratulari. Et ideo memoratae species in tot solidos datae pro tributaria functione vobis de praesenti prima indictione reputentur...*« Ove su se dvije rečenice uzimale, u različitim kontekstima, kao dokaz da je Istra bila i tada, početkom VI. st., u osnovi vrlo bogata i da nije trpjela od posljedica nemirnih vremena,¹⁶ a s druge strane kao dokaz da Kasiodor preuveličava bogatstvo Istre iz fiskalnih razloga, tj. da bi namaknuo propisani tribut.¹⁷ Međutim, već iz slijedećih rečenica vidi se da je ova druga mogućnost teško održiva: »... *Sed quoniam nobis in maiore summa sunt quaerenda quae diximus, tot solidos etiam de arca nostra transmisimus, ut res necessariae sine vestro dispendio uberrime debeant congregari. Frequenter enim, dum extraneis urgemini vendere, soletis damna sentire, eo praesetim tempore, cum vobis peregrinus emptor ereptus est et rarum est aurum capere, quando mercatores cognoscitis non adesse...*«

⁷ Cass. Var. XII, 23.

⁸ Cass. Var. XII, 24.

⁹ Cass. Var. XII, 26.

¹⁰ Cfr. L. Ruggini, *Economia e società nell'Italia Annonaria, Rapporti fra agricoltura e commercio dal IV al VI sec. d. C.*, Milano 1969, 557.

¹¹ Th. Hodgkin, *The Letters of Cassiodorus, A Condensed Translation of the Variae Epistolae of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*, London 1886.

¹² C. Tanzi, op. cit.

¹³ Th. Mommsen, *Cassiodori Senatoris Variae, Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi*, 12, 1894. Cf. Cassiodorus, *Variae*, ed. A. J. Fridh, *Corpus Christianorum, Series Latina* 96, 1973.

¹⁴ L. Ruggini, op. cit.

¹⁵ Dok prva tri pisma (Cass. Var. XII, 22, 23, 24) govore u sva tri slučaja o vinu, ulju i žitu (uvijek u tom redosljedu), četvrto pismo spominje samo istarsko vino, odnosno nestašicu vina i pšenice iz Veneta, dok nema traga ulju, trećem članu istarske »trijade«. Međutim, i ako ovo pismo (Cass. Var. XII, 26) nije u vezi s prethodna tri, ono nam svjedoči opet o dobrom urodu grožđa u Istri u tom razdoblju, urodu koji je čak mogao nadoknaditi lošiju berbu u drugim krajevima.

¹⁶ To je znano iz drugih pisanih izvora toga vremena: vrlo su rijetki upadi ratničkih skupina nomadskih naroda u Istru, uglavnom zbog dobre prometne zaštite poluotoka (planinski lanac Cićarije), cfr. B. Marušić, o. c. (bilj. 1).

¹⁷ A. Degrossi, o. c. 57: »... si legga, se anche essa possa esser esagerata per scopi fiscali, la lode che Cassiodoro fa della ricchezza agricola dell'Istria«.

Iz ovoga možemo zaključiti da je bila uobičajena pojava da Istrani svoje žito, vino i ulje prodaju trgovcima koji su dolazili iz drugih pokrajina, tj. izvan nekadašnje Venecije i Histrije (*Venetia et Histria*). Kasiodorove riječi se očito odnose na tada još svježja sjećanja iz bliske prošlosti, a to znači neposredno prije 537. godine. U izvorniku stoji *peregrinus emptor* (u singularu), odnosno odmah zatim *mercatores* (u pluralu). Široka rasprava se razvila oko pitanja tko bi mogli biti ti kupci iz tuđine, trgovci kojih, u vrijeme kad Kasiodor piše Istranima, više nema, sve dok nije postalo jasno da ti kupci odnosno trgovci nestaju iz Istre u vrijeme kad Belizar osvaja Rim. Ova podudarnost možda i nije slučajna, jer je moguće da se radilo o trgovcima koji su nekadašnji glavni grad Carstva, Rim, opskrbljivali žitom.¹⁸ To bi moglo značiti da je Istra, početkom VI. st. bila barem povremeno ako ne kontinuirano, jedna od žitnica grada Rima. Naravno da *Urbs* u to doba više nije imala onaj značaj i onaj demografski potencijal koji ju je ranije definirao Kraljicom gradova, ali su potrebe za žitom i u ovom razdoblju nesumnjivo bile velike: a kako je anona ovisila o vanjskoj opskrbi, ranije iz Egipta i Afrike, kasnije se morala preorijentirati na »unutrašnje italске rezerve«, pri čemu je sjeverna Italija morala imati zapaženu ulogu s obzirom na poljoprivredni potencijal.

I zatim Kasiodor nastavlja: »... *Est enim proxima nobis regio supra sinum mari Ionii constituta, olivis referta, segetibus ornata, vite copiosa (...). Quae non immerito dicitur Ravennae Campania, urbis regiae cella penaria, voluptuosa nimis et deliciosa digressio, fruitur in septentrione progressa caeli admiranda temperie...*« Odmah nakon geografskog opisa, Kasiodor navodi poime-nično dvije najvažnije grane antičke, a sigurno i kasnoantičke ekonomije Istre, masline i vinovu lozu.¹⁹ U ovom kontekstu, kao ranije, javlja se pšenica (*segetibus ornata*, odnosno ranije *triticum*), što nas mora navoditi na mogućnost da su u kasnoj antici žitarice imale značajnije mjesto u istarskoj poljoprivredi, a to nam za ranija stoljeća prema izvorima nije poznato.²⁰ I kad Kasiodor kaže da se »s punim pravom taj kraj naziva Ravenskom Kampanijom...«,²¹ onda to može značiti samo to da je Istra imala prema Ravenni, ostrogotskom kraljevskom gradu, sličnu funkciju kao apeninska Kampanija prema Rimu: drugim riječima Istra je bila jedna od glavnih opskrbljivača pšenicom i drugom hranom.

I dalje: »... *Habet et quasdam, non absurde dixerim, Baias suas, ubi undosum mare terrenas concavitates ingrediens in faciem decoram stagni aequalitate deponitur. (...). Numerosae conspiciuntur piscinae Neptuniae. Quibus etiam cessante industria passim ostrea nascuntur iniussa. (...) Praetoria longe lateque lucentia in margaritarum speciem putes esse disposita, ut hinc appareat, qualia fuerint illius provinciae maiorum iudicia, quam tantis fabricis constat ornatam...*« Prva citirana rečenica jasna je i po danas vidljivim geografskim karakteristikama. Nije čudno što je Kasiodora izgled nekih dijelova obale podjećao na kampanske *Baias*, još i tada, u VI. st., sinonim za morski zaljev na čijim su obala izgrađeni raskošni kompleksi ljetnikovaca.²² Klasični istarski primjer takvih *villae marittimae* jesu zaljev Verige na Brijunima (Val Catena), Barbariga, Sorna kod Poreča, te još mnogo takvih vjerojatnih nalazišta duž čitave istarske

¹⁸ L. Ruggini, op. cit., 341–349.

¹⁹ Vrlo je opsežna literatura o maslinarstvu i vinogradarstvu Istre u antici, i ona zahvaća razne vidove te djelatnosti: arheološke ostatke arhitekture, proizvodnju amfora, žigove na amforama, epigrafiju itd. Korisna sinteza je još i danas A. Degrassi, o. c., noviji podaci u F. Tassaux, Laecanii, Recherches sur une famille sénatoriale d'Istrie, Mélanges de l'École Française de Rome — Antiquité 94, 1, 1982, 227, 269, gdje je opsežna literatura o amforama i prosopografiji.

²⁰ Vjerojatno tek u kasnoj antici raste značaj proizvodnji žitarica u Istri, jer je ranije ta kultura bila ograničena na usko lokalno tržište, odnosno nije se proizvodila za izvoz i plasman u susjedne krajeve. U izvorima nema niti jednog spomena žitarica u Istri, barem ne u onome smislu u kojem nalazimo ulje (Plinije, Marcijal, Pauzanija) ili vino (*vinum pucinum* — Plinije).

²¹ Prijevod M. Križmana (cir. bilj. 5).

²² J. H. D'Arms, Romans on the Bay of Naples, A Social and Cultural Study of the Villas and their Owners from 150. B. C. to A. D. 400, Cambridge Mass., 1970, 252.

zapadne obale.²³ I za *piscinae Neptuniae*, ribnjake u kojima se u morskoj vodi uzgajala živa morska riba, postoje arheološke potvrde u zaljevu Verige,²⁴ dok je za uzgoj školjaka, iako pozitivnih i sigurnih dokaza nema, logično pretpostaviti da je kao i danas i to bio jedan vid marikulture.

I posljednja rečenica gore citiranog teksta može se arheološki dokumentirati prema danas nam dostupnim podacima. Kao ekonomija, i rimska ruralna arhitektura,²⁵ a na to misli Kasiodor kad govori o »građevinama poput niske biserja«, svoj najveći uspon doživljava u I. st. n. e., kada nastaje najveći broj objekata koji se mogu označiti općenitim imenom *villa rustica*, u agerima istarskih kolonija.²⁶ Može se reći da se na zapadnoj obali Istre, od Pule preko Rovinja i Poreča do Novigrada i Umaga, svakih nekoliko stotina metara, u svakom zaljevu, nalazi jedan takav arheološki lokalitet, *villa rustica*,²⁷ tj. zgrada, skup zgrada ili arhitektonski sklop koji ispunjavaju dvije osnovne funkcije, stambenu s manje ili više dekorativnih elemenata (mozaici, freske i sl.), te gospodarsku s postojenijima za preradu poljoprivrednih proizvoda.²⁸ Kasiodor očito misli na ovaj niz građevina, jer većina pokazuje tragove neprekidnog korištenja i življenja od I. st. do VI—VII. st.²⁹ Istini za volju, životni standard u IV—VI. st. ponešto opada, prostorije se pregrađuju, luksuzni dijelovi propadaju, novi sagrađeni dijelovi nisu više rađeni po jedinstvenom planu,³⁰ ali može se reći da većina gospodarskih cjelina (tijeskovi za ulje, magazini za žito i sl.³¹) i u VI. st. služe svojoj svrsi.

Sudeći po gustoći naseljenosti, barem u onom okviru u kojem je danas možemo rekonstruirati prema arheološkim podacima,³² došlo je u tom razdoblju do određenog smanjenja broja stanovnika, ali to nije niti izdaleka doseglo razmjere koje nalazimo u provincijama koje su zbog izravne vojne ugroženosti bile pogođene depopulacijom.³³ Na Istru se stoga teško mogu primijeniti žalopojke koje ponekad nalazimo u izvorima. U jednom trenutku stanovništvo Istre ne samo da se nije smanjivalo, već se naprotiv i povećavalo prilivom brojnih izbjeglica iz Panonije, koja je tijekom V. i VI. st. bila sve nesigurnija.³⁴

Stoga u Istri, općenito govoreći, ne može biti riječi u kasnoj antici o napuštanju zemlje i propadanju poljoprivrednih površina. Uvriježena historiografska »zabluda«³⁵ o kasnoj antici kao razdoblju opće krize civilizacije³⁶ u posljednje vrijeme ozbiljno se opovrgava široko utemeljenim argumentima. Fenomen

²³ R. Matijašić, *Roman Rural Architecture on the territory of Colonia Iulia Pola*, *American Journal of Archaeology*, 86, 1, 1982, 53—64; V. Jurkić Girardi, op. cit., 21—22; V. Jurkić, *Građevinski kontinuitet rimskih gospodarskih vila u zapadnoj Istri od antike do bizantskog doba*, *Historia Historica* 4, 2, 1981, 89.

²⁴ R. Matijašić, op. cit. (bilj. 23), 55; S. Mlakar, *Brioni (vodič)*, 1971, tlocrt na str. 30; A. Gnirs, *Aus Südtirrol, Die römischen Hafenanlagen von Val Catena auf Brioni grande*, *Jahreshefte des Osterreichischen archäol. Inst.* 5, 1902, 159—164.

²⁵ Pod pojmom ruralne arhitekture podrazumijevamo sve građevine ekonomskog i rezidencijalnog karaktera izvan grada, što bi otprilike bio ekvivalent terminu »villa rustica«, ili villa, koji je previše neprecizan za jasno definiranje pojedinih supkategorija: cfr. J. Harmand, *Sur la valeur archéologique du mot »villa«*, *Revue archéologique* 38, 1951, 155—158.

²⁶ Tj. na teritoriju Pule i Poreča. Područje antičke Pule (Colonia Iulia Pola) obuhvaćalo je južni dio poluotoka do Limskog zaljeva na zapadu i do Raškog zaljeva na istoku. Područje Poreča (Colonia Iulia Parentium) bilo je ograničeno Limskim zaljevom i Limskom dragom na jugu i jugoistoku, dolinom rijeke Mirne na sjeveru. Od Limske drage kod Berma granica je vjerojatno išla duž potoka Čipri preko brdovitog područja do doline Botonege u slivu Mirne. Cfr. npr. A. Degrassi, *Il confine nordorientale dell'Italia romana*, *Diss. Bern.* I, 6, 1954, karta u prilogu; S. Mlakar, *Die Römer in Istrien*, *Kulturhistorijski spomenici Istre*, 4. Pula 1962.

²⁷ Gustoću antičke ruralne arhitekture u Istri cf. kod R. Matijašić, op. cit. (bilj. 1), 235.

²⁸ Cfr. bilj. 25.

²⁹ R. Matijašić, op. cit. (bilj. 1), 232—233; V. Jurkić Girardi, *Scavi in una parte della villa rustica romana a Cervera Porto presso Parenzo (I)*, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno*, 9 1978—1979, 265—298.

³⁰ R. Matijašić, op. cit. (bilj. 1), 233.

³¹ V. Jurkić Girardi, op. cit. (bilj. 29), 268.

³² R. Matijašić, op. cit. (bilj. 1), 235.

³³ P. Salmon, *Population et depopulation dans l'Empire romain*, *Coll. Latomus* 137, 1974.

³⁴ B. Marušić, op. cit., 346.

³⁵ Termin »zabluda« stavljam u navodnike i zato što nemamo vremena i mjesta ovdje detaljnije razvijati taj problem: cfr. npr. C. R. Whittaker, *Agri deserti*, u: *La proprietà a Roma*, ur: M. I. Finley, Bari 1980 (izvorno izdanje: *Studies in Roman Properties*, Cambridge 1976), 168.

³⁶ Za jedan takav moderan pristup problemu cfr. M. Verzár Bass, *Le trasformazioni agrarie tra Adriatico nord-orientale e Norico*, u: *Società romana e impero tardoantico*, vol. III, *Le merci, gli insediamenti*, Bari 1986, 683.

napuštene zemlje (*agri deserti*) bio je ograničen samo na neka područja u Italiji i u nekim provincijama.³⁷ Bila je to isključivo posljedica ekonomske propasti jednog načina upravljanja zemljom, a ne posljedica općeg razvoja društvenih i političkih odnosa u Evropi i na Mediteranu. S druge strane, razumljiva je svojevrsna propaganda crkvenih pisaca iz IV. i V. st. koji su rado uveličavali krizne fenomene koji su se dobro uklapali u njihove vizije globalnih odnosa između kršćana i pogana. Proces pokrštavanja nije još bio završen u većini perifernih dijelova Mediterana, te je i križa bila instrument u tom trenutku razvoja kršćanstva.

U najvećem broju slučajeva barbarski plemenski pohodi nisu bili više od pljačkaških pohoda manjih skupina ratnika koje neki danas, možda malo pretjerujući, smatraju gotovo kradljivcima kokoši. Oni su najčešće noću napadali usamljene farme, tj. rustičke vile, a danju se povlačili u brda, šume ili pustinje, već prema okolnostima.³⁸ Zbog toga su nezaštićena naselja na otvorenom bila izloženija opasnostima, te se, i u Istri, postupno javljaju *castra*, fortificirani aglomerati na vrhovima brežuljaka ili na zaštićenim mjestima na morskoj obali.³⁹ Fenomen »kastrizacije« ne znači, međutim, potpuno napuštanje teritorija, već samo napuštanje nekih od brojnih rustičkih vila. Poljoprivredna aktivnost uglavnom se nastavlja, ponešto smanjenim intenzitetom, ali ipak se nastavlja.

S obzirom na činjenicu da su kasnoantički *castra* nastajali gotovo bez izuzetka na mjestima ranijih gradinskih naselja, nije nezanimljivo pitanje eventualnog kontinuiteta između tri eventualne, pretpostavljene faze razvoja naselja: protohistorijska gradina — klasično antičko naselje — kasnoantički *castrum*. Najslabija karika u tom lancu našeg poznavanja činjenica je klasična antička faza, i to stoga što se nakon napuštanja gradinskog naselja najčešće formiraju rustičke vile u okolici, u nizini. Jedini primjeri stvarnog kontinuiteta između gradinske i klasične faze jesu *Pola* i *Nesactium* kao gradinska naselja, a vjerojatno i *Parentium*,⁴⁰ dok faktički, ali kontinuitet s cezurom možemo jasno dokumentirati na primjerima Plomina i Roča (*Flanona* i *Rotium*): ovdje se naselje klasične antičke faze, bez fortifikacija, nalazi u podnožju brežuljka na kojem se nalazila protohistorijska gradina i gdje će se naselje »vratiti« u kasnoj antici.⁴¹ Gotovo svi ostali *castra* kojima je jasno dokazana prethistorijska i srednjovjekovna faza (Buzet, Žminj, Sv. Lovreč Pazenatički i dr.) nemaju jasnih antičkih ostataka koji bi upućivali na urbanu strukturu.⁴² Na sadašnjem stupnju našeg poznavanja kontinuiteta između prethistorijske i kasnoantičke faze možemo zaključiti samo da je jedan dio gradina na početku klasične faze napušten, a neka su se naselja preselila u neposrednu blizinu, ali bez fortifikacija.

U kasnoj antici ponovo se život vraća u utvrđena zaštićena naselja, javljaju se začeci one teritorijalne organizacije koja će biti poznata u ranom srednjem vijeku, gdje stanovnici gradova obrađuju zemljišne posjede oko naselja, ali se svake večeri vraćaju pod zaštitu zidina.⁴³

Danas nama nepoznatom dinamikom, stanovnici agera postupno napuštaju osamljene farme, grupiraju se na pogodnijim lokacijama, te se na takvim mjestima stvaraju manja naselja: iz toga nastaju ranosrednjovjekovna sela.⁴⁴

³⁷ C. R. Whittaker, op. cit., 169—204.

³⁸ C. R. Whittaker, op. cit. 172.

³⁹ R. Matijašić, op. cit. (bilj. 1), 236—237.

⁴⁰ Za Pulu i Nezakcij cfr. C. Marchesetti, I castelli preistorici di Trieste e della regione Giulia, Trieste 1903, 104—105; za Poreč cfr. A. Sonje, Prethistorijski nalazi poslije drugog svjetskog rata u poreštini, Jadranski zbornik 6, 1966, 295—303.

⁴¹ R. Matijašić, op. cit. (bilj. 1), 240.

⁴² M. Mirabella Roberti, La chiesa e le mura di San Lorenzo del Pasenatico, u: Arte del primo Millennio (Atti del II Convegno per lo studio dell'arte medievale), Torino 1950.

⁴³ Mora se računati i s mogućnošću da je takova organizacija poljoprivredne proizvodnje postojala i u klasičnoj antičkoj fazi u prigradskom području (suburbium).

⁴⁴ Rijetka su sela u današnjoj Istri kod kojih može biti dokumentiran kontinuitet naseljenja, djelomično i zbog manjeg ili većeg diskontinuiteta u srednjem vijeku, u razdobljima kuge i depopulacije.

Pismo koje Kasiodor upućuje *Laurentio viro experientissimo*,⁴⁵ sadržajno se nadovezuje na prethodno i predstavlja elegantno sročeni nalog Lovri da pregleđa količinu poljoprivrednih proizvoda koje su stanovnici Istre bili dužni predati državi na ime poreza, kao i one proizvode koje su imali staviti na raspolaganje kraljevskoj blagajni uz »pravičnu naknadu«: »... *ad Histriam provinciam iubemus excurrere, ut in tot solidos vini, olei vel tritici species de tributario solito debeas procurare, in aliis vero tot solidis, quos a nostro arcario percepisti, tam a negotiatoribus quam a possessoribus emere maturabis*...«

Istra ima u Kasiodorovoj prepisci poseban tretman, te je jasno da postoje uslovi za bogatu poljoprivrednu proizvodnju, barem u odnosu na druge krajeve u istočnogotskoj Italiji, odnosno njezinom sjevernom dijelu koji je gravitirao glavnom gradu Ravenni. Interes kraljevskog fiska, kao i svjedočenja o prisustvu, ranije, nakupaca iz drugih krajeva,⁴⁶ navode nas na zaključak da je Istra barem povremeno, s vremena na vrijeme, bila u stanju izvoziti viškove svojih proizvoda, prvenstveno ulje, vino i možda žito. Sigurno je tome najviše pogodovala izrazito zaštićena pozicija poluotoka u odnosu na susjedne regije otvorenije prema prodorima nomadskih naroda. Stoga se Kasiodor trudi da barem verbalno uvjeri Istrane u blagonaklonost centralne vlasti prema takvoj situaciji, blagonaklonost koja je koristila objema zainteresiranim stranama. Prefekt pretorija, da bi udobrovljio porezne obveznike, naglašava da će učiniti sve da im se isplati pravična naknada za onaj dio obaveza koje nisu potpadale pod poreska davanja u naturi, te se stoga obavezuje da će prije određivanja cijena sačekati izvještaj o urodu, te zato i upućuje izaslanika u Istru: »... *Qualis autem supra dictarum specierum ubertas se optata laxaverit, veraci nobis, ut de te credimus, relatione significa, ut nos habito modo constituere debeamus quod nec provinciales laedat nec publicas gravare possit expensas*...«;⁴⁷ a istovremeno obećava Istranima: »... *Prodimus etiam amore iustitiae quod nobis suggerere poteratis. Quia in pretio laedere non debemus, unde nauorum praebitionibus non gravamur*...«⁴⁸

I u ovome, u blizini Istre i Ravenne, Kasiodor kao savjestan državni činovnik vidi prednost. Naime, vrlo je dobro poznato da je pomorski prijevoz u antičko doba (odnosno točnije rečeno do industrijske revolucije) bio brži, sigurniji i nadasve jeftiniji, te se koristio gdje god se moglo.⁴⁹ Ravenni, glavnom gradu ostrogotske države, morskim su putem najpristupačnije luke sjevernog Jadrana, od Aquileje do Pule, te su očito ovdje opskrbljivači tržišta glavnog grada najprije tražili izvore namirnica. Može se pojednostavljeno reći da je pomorski prijevoz na udaljenosti od 130 km (udaljenost Pula—Ravenna) poskupljivao proizvod isto kao kopneni prijevoz na udaljenosti od 40 km (Ravenna—Imola). Brodovi su uz zapadnu obalu Istre mogli pristajati na mnogim mjestima, u brojnim zaljevima, a ne samo u lukama kolonija (*Pola, Parentium i Tergeste*) ili na mjestima gdje su u to doba nicala nova gradska naselja (*Ruginium, Ursaria, Emonia, Humagum, Sapparis, Piranon* i dr.).⁵⁰ Odnosno, *mutatis mutandis*, može se reći i da su gradovi nastajali tamo gdje su postojale određene sidrišne pogodnosti. I taj fenomen nastajanja naselja uz obalu može se uklopiti u proces kastrizacije: neka su naselja morala imati svoju prehistorijsku fazu (Rovinj, Vrsar, očitog su gradinskog karaktera), odnosno neka su postojala u dobá kla-

⁴⁵ Cass. Var. XII, 23.

⁴⁶ Cfr. bilj. 18.

⁴⁷ Cass. Var. XII, 23.

⁴⁸ Cass. Var. XII, 22.

⁴⁹ O tome govore i rimski agronomski pisci, npr. Katon (Cato, De agr., 22, 3); R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies*, Cambridge 1974, 366—369 postavlja omjer koštanja morskog, rječnog i kopnenog transporta kao 1 : 4,9 : 28; cfr. i K. Greene, *The Archaeology of the Roman Economy*, London 1986, 39—40.

⁵⁰ Rovinj: B. Tadić, Rovinj, razvoj naselja. Studije i monografije Instituta za povijest umjetnosti, Knjiga 3, Zagreb 1982; Vrsar: B. Marušić, op. cit. (bilj. 1 — Slavensko-avarski...), 65—69; Novigrad: L. Parentin, *Cittanova d'Istria*, Trieste 1974; Umag: A. Benedetti, *Umag d'Istria nei secoli*, Trieste 1970; Sipar: B. Marušić, op. cit. (bilj. 1 — Neki problemi...), 338—339.

sične antike kao ruralno naselje tipa villa rustica (Novigrad, Umag, Sipar — sva tri na poluotocima).⁵¹

Pored svega rečenog, treba imati na umu da je vrijeme kad je Kasiodor djelovao kao prefekt pretorija ostrogotskih kraljeva,⁵² razdoblje ekonomskog uspona poljoprivrede, pogotovo što se tiče ponovnog naseljavanja i privođenja kulturi već napuštenih zemljišta. Sigurno je da se termin *agri deserti* odnosi ne na neku prirodnu degradaciju zemljišta uzrokovanu intenzivnom i nemarnom, primitivnom eksploatacijom, već ne napuštanje zemlje zbog demografskih razloga.⁵³ U to vrijeme saniraju se dijelovi močvara između Ravenne i delte Pâda, što najrječitije govori o provođenju sustavne politike privođenja obrađivanju neiskorištenih zemalja.⁵⁴

Logično je pretpostaviti da se takva politika provodila gdje god je bilo moguće, tj. i u Istri. Tim više što je Istra bila jedna od »žitnica« Ravenne. Nije nam poznato u kojoj su mjeri obradive površine u Istri između III. i VI. st. ležale neobrađene. Zasigurno ih je bilo, ako je suditi po analogijama s drugim krajevima Italije,⁵⁵ gdje je latifundistička ekonomija dovela do radikalne promjene o načinu eksploatacije zemljišta, što je smanjivalo radnu snagu i naseľjenost. Klasično područje latifundija je južna Italija, gdje se sve više prelazilo na stočarenje, dok je na sjeveru taj proces bio mnogo blaži.⁵⁶ Latifundija u svom klasičnom obliku znači prevladavanje ekstenzivne ekonomije, velike posjede i stočarenje. Međutim, ona kasnije sve više prepušta mjesto mještovitoj ekonomiji, davanju manjih dijelova imanja u zakup. U Istri su, naročito na području parentinskog agera, dokumentirani carski posjedi⁵⁷ po organizaciji vrlo bliski tipu velikih imanja, ali ne identični južnoitalskom latifundiju. A upravo je latifundistička ekonomija sa svojim specifičnim sastavom radne snage uzrok napuštanju zemljišta. Sitni i srednji posjed u pravilu su znak gušće naseljenosti i intenzivne poljoprivredne proizvodnje, te određeni nosilac vitalnosti cjelokupne ekonomije.⁵⁸

Obraćajući se Istranima s molbom, odnosno naređenjem za otkup dijela ljetine, Kasiodor se obraća ne jednoj manjoj skupini velikih posjednika, već velikom broju poljoprivrednih proizvođača (*provincialibus Histriae*⁵⁹), upravo zato što je takva situacija tada bila u Istri: prevladavao je srednji i sitni posjed koji se razvio iz kolonatskog odnosa, tj. davanja u zakup obradivi čestica na kraći ili duži rok.⁶⁰

Ponovo se vraćajući na podatke koje nam pružaju arheološki izvori, jasno je da je izvangradsko područje (*ager*) u Istri bilo gusto naseljeno i u VI. st. U dilemi je li Kasiodor opisao bogatstvo i ljepotu Istre iz fiskalnih razloga ili je pak prikazao stvarno stanje, treba se vjerojatno opredijeliti za ovu drugu mogućnost. Nije rijedak kontinuitet građevinskih cjelina od klasične antičke zgrade (*villa rustica*), preko kasnoantičkih ekonomskih gradnji do kasnoantičkog i rano-srednjovjekovnog kulturnog mjesta. Sakralne građevine, crkvice, postoje i danas

⁵¹ Cfr. bilj. 50.

⁵² Od 533. godine, cfr. C. Tanzi, op. cit., 4.

⁵³ C. R. Whittaker, op. cit., 169—176.

⁵⁴ G. Traina, *Paesaggio e decadenza, la palude nella trasformazione del mondo antico*, u: Società romana e impero tardoantico (cfr. bilj. 36), 711—730, naročito 719—720.

⁵⁵ C. R. Whittaker, op. cit.

⁵⁶ K. D. White, *Latifundia, A Critical Review of the Evidence on Large Estates in Italy and Sicily up to the End of the 1st. Century A. D.*, Bulletin of the Institute of Classical Studies, 14, 1967, 62—79.

⁵⁷ *Inscriptiones Italiae*, X, 1, 592; X, 2, 71—79; cfr. D. J. Crawford, *Proprietà imperiali*, u: *La proprietà a Roma* (cfr. bilj. 35).

⁵⁸ Podjela veličine imanja prema H. Dohru: do 80 iugera — mali posjed, 80—500 iugera — srednji posjed, više od 500 iugera — veleposjed; cfr. H. Dohr, *Die italischen Gutshöfe nach den Schriften Catos und Varros*, Köln 1965, 165.

⁵⁹ Cass. Var. XII, 22.

⁶⁰ P. W. De Neeve, *Colonus, Private Farm-tenancy in Roman Italy During the Republic and the Early Principate*, Amsterdam 1984, 10.

u velikom broju kao direktni nasljednici kasnoantičke situacije⁶¹ i svjedoče o gustoći naseljenosti Istre u to doba. Samo u iznimnim situacijama, nažalost, možemo dokazati kontinuitet i vezu između antičke ruralne arhitekture i srednjovjekovnog odnosno današnjeg seoskog naselja. Često su upravo crkvice jedini ostaci nekadašnjih naselja.

Na pragu smo vremena prijelaza u srednji vijek, kada mnoge antičke i kasnoantičke elemente nalazimo redefinirane unutar nove etničke strukture Istre, u donekle izmjenjenim društveno ekonomskim odnosima, ali u mnogo čemu te se karakteristike izravno napajaju na iskustvima klasičnog antičkog i kasnoantičkog razdoblja.

Sommario

LE LETTERE DI CASSIODORO QUALE FONTE PER LA CONOSCENZA DELL'ECONOMIA ISTRIANA NELLA TARDA ANTICHITÀ

Robert Matijašić

L'importanza del gruppo di tre lettere di Cassiodoro per la conoscenza della storia dell'Istria in epoca tardoantica venne notata alla fine del secolo XIX, quando iniziò lo studio sistematico di quell'epoca di transizione tra antichità e Medio Evo.

Esiste, nelle *Variae*, l'intera sequenza della corrispondenza di Cassiodoro, legata ad un episodio del 536—538, quando il raccolto fu in Istria più abbondante del solito, mentre fallì alle speranze nelle altre regioni del Regno Ostrogoto.

Il contenuto delle lettere è ben noto dalle edizioni di Cassiodoro: nella prima lettera il Senatore e Prefetto al Pretorio elogia le bellezze e le ricchezze della penisola istriana, chiedendo subito dopo un contributo fiscale in natura e decretando un ammasso obbligatorio delle scorte rimanenti. Seguono le istruzioni a Laurentium, inviato in Istria per ispezionare le quantità di prodotti agricoli, e poi un ordine ai comandanti delle imbarcazioni mercantili a tenersi pronti per il trasporto dei cereali dall'Istria a Ravenna. Forse a questa sequenza va aggiunta una quarta lettera, un decreto di condono del tributo per gli abitanti di Concordia, Aquileia e Forum Iuli, venuti a lamentare al Senatore l'impossibilità di pagare il tributo per l'annata alquanto deludente.

Per quanto riguarda la datazione di queste epistole, tutti gli autori che abbiamo potuto consultare sono concordi nell'attribuzione di questi avvenimenti tra il 535 ed il 538. In questa sede riteniamo opportuno affermare la probabile contemporaneità delle tre lettere (XII, 22, 23, 24), mentre lasciamo aperta la questione della datazione della quarta epistola (XII, 26).

Molto spesso si vedono citati frammenti della lettera XII, 22, il più delle volte per convalidare delle tesi sulla continuità economica, che cioè l'Istria fosse nel VI secolo una regione benestante sulla quale non hanno influito gli avvenimenti nelle regioni tra la Pannonia e l'Italia Settentrionale, oppure è una prova del fiscalismo statale di Cassiodoro, il quale esagererebbe la ricchezza dell'Istria per ragioni di tributo. Dalla lettera si può desumere che era pratica normale, ordinaria amministrazione, la vendita di cereali, vino e olio a mercanti venuti da altre regioni. Un dibattito su chi fossero questi acquirenti stranieri (*emptores peregrini, mercatores*) i quali, nel momento della stesura della lettera di Cassiodoro non ci sono più, si concluse quando divenne chiaro che la loro scomparsa era contemporanea alla conquista di Roma da parte di Belisario. La corrispondenza di questi fatti non è necessariamente casuale: è probabile che si tratti di mercanti addetti all'approvvigionamento di Roma.

Immediatamente dopo la descrizione geografica della regione, Cassiodoro indica le due attività agricole di rilievo dell'Istria tardoantica: la produzione dell'olio d'oliva e del vino. In questo contesto egli menziona anche i cereali (*segetibus ornata, triticum*), il che potrebbe indicare un ruolo abbastanza importante di questo terzo segmento dell'agricoltura, non riscontrabile nelle fonti dei secoli precedenti. Subito dopo

⁶¹ A. Sonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre, područje porečke biskupije od IV do XVI stoljeća*, Zagreb 1982; zanimljivo je svjedočenje P. Kandlera iz sredine prošlog stoljeća: «...durano ancora capelle e chiesuole di confino, trifinio, quadrifinio, alle estremità dell'agro, ove convenivano contemporaneamente le processioni di comuni contermini e vi appendono le croci e vi ascoltavano la messa celebrata sull'ara comune...», cit. prema I. Attolini, *La riscoperta della centuriazione: Kandler, u: Misurare la terra, centuriazione e coloni nel mondo romano*, Modena 1983, 170—171.

il Senatore confronta l'aspetto di alcuni tratti della costa istriana con la costa campana, con Baiae, che era evidentemente ancora nel VI sec. un sinonimo di località marittima con lussuosi complessi di ville. Esempi equivalenti in Istria sono Val Caterna sull'isola di Brioni, Barbariga, Sorna presso Parenzo ecc.

Sia l'economia che l'architettura rurale arrivano in Istria al massimo dello sviluppo nel I sec. d. C., quando sorge il maggior numero di impianti abitativi e produttivi definibili come »villae rusticae« nei territori delle due colonie istriane. Si può affermare che sulla costa occidentale tra Pola e Umago ogni baia è occupata da una villa. Ed è a questa successione di edifici che Cassiodoro allude quando parla di »praetoria... in margaritarum speciem... disposita«. Quasi tutte queste ville conservano tracce di abitazione e frequentazione senza interruzioni significative dal I al VI—VII sec. I vani si adattano alle nuove esigenze, si trascurano i dettagli decorativi dell'architettura, ma si può con ragionevole sicurezza affermare che la maggior parte degli impianti produttivi (torchi, magazzini) sono in funzione ancora nel VI sec.

A giudicare dalla densità di popolamento, almeno nella parte ricostruibile dalle tracce archeologiche, si è verificata in questo periodo (IV—VI sec.) una riduzione del numero degli abitanti, ma non comparabile alla proporzione della diminuzione nelle provincie danubiane. Per questa ragione, in Istria non si può parlare di territori deserti e rovina dell'agricoltura. Per la vulnerabilità dei siti all'aperto, anche in Istria le città si fortificano, e sorgono i castra, abitati su colline o penisole, oppure su isolotti vicino alla costa. Questo fenomeno non comporta però l'abbandono totale del territorio, ma soltanto di alcune ville meno difendibili e più lontane dai centri abitati e fortificati. Con una dinamica oggi pressochè impossibile a ricostruire, gli abitanti del territorio abbandonavano gradualmente le ville solitarie, raggruppandosi in località più favorevoli, dove sorsero col tempo dei veri e propri abitati rurali, dai quali traggono origine i villaggi altomedievali.

Dalle rimanenti due epistole di Cassiodoro (XII, 23, 24) si vede l'importanza dell'Istria nello Stato Ostrogoto; all'Istria viene riservato un trattamento speciale per le ricchezze naturali (agricole), mentre il Senatore accenna contemporaneamente al vantaggio rappresentato dal facile collegamento via mare con Ravenna. Le imbarcazioni potevano approdare in molti punti lungo la costa, nelle varie insenature, e non solamente nei porti delle città.

Accanto a tutto il predetto, si deve tenere presente che l'epoca di Cassiodoro Prefetto al Pretorio dei re Ostrogoti, è un periodo di prosperità per l'agricoltura, in particolar modo per quanto riguarda la ripopolazione e sanazione dei terreni precedentemente abbandonati. Si prosciugano grandi appezzamenti di paludi tra Ravenna ed il delta Padano, che è l'illustrazione migliore della politica sistematica di risanamento economico. Si può presumere che lo Stato agiva in questo senso anche in Istria, tanto più che la penisola era uno dei granai di Ravenna.

Concludendo, appare chiaro che i territori extraurbani dell'Istria erano densamente popolati anche nel VI sec. E non è una rarità la continuità di complessi architettonici dalla villa rustica di epoca classica, attraverso una fase tardoantica di carattere più prettamente economico, fino ai luoghi di culto tardoantichi, paleocristiani e altomedievali. Numerose chiesette esistono ancor'oggi quali successori diretti di una situazione tardoantica e sono prova di una forte densità di popolamento dell'Istria in quell'epoca. Sono appunto le chiesette molto spesso i soli resti di abitati abbandonati in epoche successive.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Revija z najdaljšo tradicijo med slovensko zgodovinsko periodiko objavlja prispevke, ki niso zanimivi le za bralce iz severovzhodne Slovenije, saj posegajo tudi v širši okvir slovenske zgodovine.

ČZN izdaja Zgodovinsko društvo v Mariboru s sodelovanjem mariborske univerze. Naročiti ga je moč pri Založbi Obzorja, YU-62001 Maribor, Partizanska 5.

O ČEM SMO PISALI...

... pred štirimi desetletji?

»V celem prevladujejo tako med mestnimi kakor med vaškimi volivnimi možmi premožnejši zastopniki. V vaseh je bilo torej izvoljenih daleko največ celih kmetov, tudi precej kmečkih gostilničarjev in podobnih, pa le malo polovičnih, tretjinskih in še manjših kmetov in le prav redko se pojavljajo kajzarji. Pri volitvah so tedaj odločale višje meščanske plasti in večji kmetje. Koliko in kakšne borbe so se vršile pri pravolitvah med raznimi kandidati, je težko reči, ker pravolivnih zapisnikov ni. Odkritih in jasnih političnih borb nedvomno v celem ni bilo.«

(Vasilij Melik, Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem, ZČ 1948—49, str. 88)

... pred tremi desetletji?

»Od Dušanovega sina carja Uroša ni ohranjen noben voščeni pečat, pač pa je njegov mali tipar dvakrat, toda zelo kratko opisan v dubrovniških arhivnih knjigah. Prvič omenja dubrovniški kancelar »littera domini imperatoris cum bulla leonis«, drugič pa »litteras autenticas domini imperatoris suo vero sigillo cum figura leonis sigillatas«. Iz obeh kratkih opisov se da povzeti samo to, da je car Uroš kot prvi uvedel v našo srednjeveško heraldiko leva, ki je kot simbol že tedaj v Evropi zelo pogost, a se tudi pri nas hitro širi od carja Uroša naprej.«

(Gregor Čremošnik, Doslej neznan južnoslovanski pečati, ZČ 1958—59, str. 55)

... pred dvema desetletjema?

»Potrebno je govoriti o kotorskem uporu, preden preidemo k opisu uporov slovenskega vojaštva, zaradi tega, ker morem le na ta način dobro opravičiti trditev, ki sem jo postavil na simpoziju ob 50. obletnici oktobrske revolucije, da je namreč z neko dobro utemeljitvijo mogoče razvrstiti upore vojaštva v avstro-ogrski vojski leta 1918 v 3 skupine: v upor v Kotoru v začetku februarja, v vrsto uporov maja in junija in v upore konec oktobra.«

(Lojze Ude, Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi, ZČ 1968, str. 187)

... pred desetletjem?

Za dobo po letu 1936 nimamo na voljo virov, ki bi kazali, kako se je razvijalo stališče italijanske partije do manjšinskega vprašanja. Stato operao tega vprašanja ne omenja več; tudi v skupni izjavi italijanske in jugoslovanske komunistične partije, iz maja 1937, ki obsoja Ciano-Stojadinovičev sporazum, ni omenjeno. Pač pa ta izjava odraža revolucionarno situacijo v Jugoslaviji, ki je nastajala ob polarizaciji sil na fašistične in protifašistične pozicije. Prav tedaj je KPJ realizirala sklep o ustanovitvi komunističnih partij Slovenije in Hrvaške, ki sta s svojim vplivom posegli tudi onstran rapalske meje.

(Milica Kacin-Wohinz, Nacionalno vprašanje Slovencev in Hrvatov v Italiji v politiki italijanske komunistične partije 1921—1940, ZČ 1978, str. 289)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega poiščite v starejših letnikih ZČ, ki jih dobite na upravi ZČ.

Ignacij Voje

POSKUSI KVANTIFIKACIJE TRGOVSKEGA PROMETA IN PROIZVODNJE V SREDNJEVEŠKEM DUBROVNIKU

Posvečam spominu univ. prof. dr. Gregorja Čremošnika ob tridesetletnici njegove smrti.

Kadar skušamo kvantificirati neko dejavnost, proizvodnjo, trgovski promet in slično ter nameravamo pri tem uporabljati statistično metodo, moramo ugotoviti, da je obstajal čas, ko ni bilo na razpolago statističnih podatkov, ki bi jih kdo sistematično zbiral, in čas, ko ti obstajajo ter se v praksi uporabljajo. Moderni francoski zgodovinarji često poudarjajo, da obstaja predstatistična in statistična era. V našem zgodovinopisju obstaja več poskusov prikazati na podlagi dubrovniškega arhivskega gradiva kvantifikacijo trgovskega prometa in proizvodnje v srednjeveškem Dubrovniku, ko še niso vodili uradnih statistik. V teh primerih je statistični postopek vzorčne metode neke vrste kvantifikacija. Važno pri tem je, da čimbolj nevtraliziramo slučajnosti in na podlagi določenih pokazateljev prikažemo dejansko stanje.

Pionirja na tem področju sta bila pri nas Konstantin Jireček in Milan Rešetar. Konstantin Jireček je bil med prvimi, ki je spoznal vrednost notarskih in kancelarskih knjig ter drugih aktov Dubrovniškega arhiva. Na tej podlagi je preučeval ekonomski razvoj Dubrovnika in njegov odnos s sosednjimi balkanskimi deželami, predvsem s Srbijo in Bosno.¹ Milan Rešetar je s svojim odličnim delom o dubrovniški numizmatiki² postavil temelje poznavanju razvoja dubrovniškega denarstva, monetarne politike in raznih mer. Dotaknil se je tudi trgovine s plemenitimi kovinami. Pri obeh je prišel do izraza vpliv nemške šole.³ Posebno močni so bili vplivi Josefa Kulischerja.⁴ Nemški zgodovinarji so ekonomsko zgodovino razvili kot posebno znanost. Toda nemški ekonomski zgodovinarji so se v glavnem zadovoljili s tistim arhivskim gradivom, ki je bilo zabeleženo v statutih mest in statutih cehov. Jugoslovanski medievisti so vnesli v proučevanje ekonomske zgodovine nove metodološke prijeme, v kar jih je sililo samo gradivo.

Po stopinjah K. Jirečka je šel Gregor Čremošnik, ki je med prvimi postal pozoren na dotlej neizkoriščeno in edinstveno serijo notarskih knjig v Dubrovniškem arhivu, na serijo *Debita notariae* (knjige zadolžnic).⁵ Bil je tudi eden prvih, ki je na podlagi originalnih metodoloških prijemov prišel do zanimivih rezultatov kvantifikacije trgovskega prometa v srednjeveškem Dubrovniku. Zanimiv je Čremošnikov poskus, da na osnovi plače dubrovniške konzula v Srbiji izračuna vrednost letnega izvoza dubrovniške trgovine v Srbijo. Leta 1325 je dubrovniška vlada prevrgla strošek za delovanje konzulata na trgovce: na ta način, da je uvedla novo carino na tisto trgovsko robo, ki so jo izvažali v Srbijo. Na 100 perperjev vrednosti izvožene robe so plačali 5 grošev carine. Na osnovi plače konzula v višini 400 perperjev in carine v višini 5 grošev na

¹ K. Jireček, *Pregled dubrovačke historije*, v knjigi M. Rešetarja, *Dubrovačka numizmatika*, Sremski Karlovci 1924, str. 1—18; K. J. - J. Radonjić, *Istorija Srba*, knj. I, II, Beograd 1952; K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku*, Zbornik Konstantina Jirečka, I. deo, Beograd 1959, str. 205—303; isti, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjeg veka*, Dubrovnik 1915.

² M. Rešetar, *Dubrovačka numizmatika*, Sremski Karlovci 1924.

³ W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-âge*, Amsterdam 1909; Adolf Schaub, *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebietes bis zum Ende der Kreuzzüge*, München—Berlin 1906.

⁴ J. Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, 2 Bd., München—Berlin 1929.

100 perperjev, na osnovi katere se je določala plača konzula, je izračunal vrednost letnega izvoza v Srbijo. Po tem izračunu naj bi znašala 96.000 perperjev letno. Kasnejši razvoj institucije konzulata je pokazal, da je Veliki svet zelo podcenil vrednost izvoza. Po letu 1327 se je carinska stopnja na izvoženo robo zaradi kritja konzulove plače občutno znižala. Določeno je, da se od 100 perperjev vrednosti plača le 3 groše carine. Z ozirom na to carinsko stopnjo je Cremošnik izračunal, da je imel izvoz v Srbijo leta 1332 vrednost 160.000 perperjev.⁶

Vrednost izvoza v Srbijo lahko primerjamo s skoraj istočasnim podatkom o trgovskem prometu v Bosni. Od začetka vlade kralja Stjepana II. Kotromanića je bil promet trgovske robe v stalnem porastu, o čemer priča med drugim tudi obsežno trgovsko dopisovanje med Stjepanom II. in Dubrovčani. O nagli ekspanziji dubrovniške trgovine na področju Bosne govori tudi neka sodobna vest. V avgustu 1331 so Dubrovčani trdili, da je njihova roba, ki se je takrat nahajala v Bosni, bila vredna 25.000 perperjev. Treba pa je pripomniti, da se ta ocena nanaša le na nek določen moment, ne pa na skupen letni promet.⁷

V obdobju med obema vojnama so se v okviru srbske historiografije formirali novi pogledi na metodologijo proučevanja zgodovine Dubrovnika s posebnim ozirom na povezave Dubrovnika z balkanskim zaledjem. Začetnika in pobudnika te smeri sta bila profesorja beogradske univerze Jorjo Tadić in Mihajlo Dinić. Nadaljevala sta tradicijo Jirečkove šole. Zelo pomemben prispevek k metodologiji proučevanja dubrovniškega arhivskega gradiva, vezanega na ekonomsko problematiko, predstavlja Tadićeva monografija o Židih v Dubrovniku.⁸ V njej je obdelal različne oblike kreditnega in trgovskega poslovanja Židov. Prva Tadićeva dela so predstavljala poskus izdelati določeno kvantifikacijo trgovine in pomorstva, a so istočasno opozorila, da nimamo izdelane metode, na podlagi katere bi bilo možno obdelati nepregledno, razdrobljeno in na prvi pogled nepomembno gradivo množice notarskih in kancelarskih imbreviatur. Toda že pri Tadiću lahko opazimo nov metodološki pristop, ki se je razlikoval od metod nemške šole. On je prvi pri nas, ki je uvedel v jugoslovansko historiografijo metodologijo proučevanja ekonomske zgodovine francoske šole,⁹ ki se je formirala okrog revije *Annales*.¹⁰ Toda kmalu je prišel pod vpliv italijanskih ekonomskih zgodovinarjev, kot sta Armando Saporì¹¹ in Gino Luzzatto.¹² Čeprav sta M. Dinić in predvsem J. Tadić sledila francoski in italijanski ekonomski šoli, sta vnesla mnogo novosti v metodologijo proučevanja ekonomske zgodovine. Delala sta na originalnem arhivskem gradivu Dubrovniške republike, ki je v mnogih ozirih specifično z ozirom na tedanjo notarsko prakso v Evropi in še posebej v Italiji. Preciznost Dinićevega dela na ekonomski problematiki se odraža predvsem v njegovih študijah o rudarstvu Bosne in Hercegovine v srednjem veku,¹³ kjer je dokazal, da lahko na podlagi razdrobljenih, nepovezanih podatkov v dubrovniških notarskih in kancelarskih knjigah dobimo zelo jasen vpogled v produkcijo omenjenih rudnikov srebra in svinca.

⁶ G. Cremošnik, *Kancelariski i notariski spisi 1278—1301, Istorijski spomenici Dubrovačkog arhiva, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, treće odeljenje, Beograd 1932; isti, Spisi dubrovačke kancelarije — Zapisi notara Tomasina de Savere 1278—1282, Monumenta Ragusina, Knj. 1, Zagreb 1951; isti, Dubrovačka kancelarija do god. 1300 i najstarije knjige dubrovačke arhive, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM) XXXIX/2, Sarajevo 1927, str. 231—253; isti, Dodatak članku Dubrovačka kancelarija do god. 1300, GZM XLI/2, Sarajevo 1929, str. 121—122.*

⁷ G. Cremošnik, *Vrednost dubrovačkog izvoza u Srbiju i Bosnu, GZM XLI, Sarajevo 1929, str. 57—62.*

⁸ J. Gelčić, *Monumenta Ragusina, zv. V, Zagreb 1897; V. Vinaver, Problem proizvodnje srebra u srednjovekovnoj Srbiji, Istorijski zapisi, god. XIII, knj. XVIII/3, Titograd 1960, str. 490. Izračunal je, da vrednost dubrovniške robe v Bosni leta 1331 odgovarja vrednosti 580 kg srebra.*

⁹ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII. stoljeća, Sarajevo 1937.*

¹⁰ F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris 1949; isti, Civiltà ed imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II. Torino 1963.*

¹¹ J. Tadić, *Les archives économiques de Raguse. Annales E. S. C. Paris 1961, str. 1158—1175.*

¹² A. Saporì, *Studi di storia economica (secoli XXX—XIX—XV), Firenze 1955.*

¹³ G. Luzzatto, *Storia economica, Torino 1936; isti, Storia economica di Venezia dal'XI° al XVI° secolo, Venezia 1961; isti, L'Italia e i mercati balcanici, Trieste 1922.*

¹⁴ M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni, I, II, del, Beograd 1955; isti, Dubrovačka kovnica u 1422. godini, Istorijski glasnik, 1—2, Beograd 1976, str. 81—90.*

Po drugi svetovni vojni je Dinić-Tadićeva šola dala zelo bogate sadove. V mnogih delih njenih učencev se občuti vpliv metodologije, ki sta jo uveljavila v svojih delih. Ne moremo prezreti dela Ivana Božića o družbenoekonomskem razvoju srednjeveškega Dubrovnika¹⁴ ali študije o odnosih med Dubrovnikom in Osmanskim cesarstvom v 14. in 15. stoletju.¹⁵ Tudi v delih ostalih učencev Dinić-Tadićeve šole lahko odkrijemo originalne poti pri proučevanju posameznih problemov kvantifikacije, kot posledico dosežkov sodobne zgodovinske metode. Do novih, pomembnih rezultatov kvantifikacije prometa z določeno trgovsko robo so prišli v svojih delih in študijah Sima Ćirković,¹⁶ Desanka Kovačević-Kojić,¹⁷ Momčilo Spremić,¹⁸ Bariša Krekić,¹⁹ Dušanka Dinić-Knežević,²⁰ Bogumil Hrabak,²¹ Vuk Vinaver²² in drugi.

Poseben metodološki pristop je zahtevala obravnava kreditne trgovine srednjeveškega Dubrovnika. Upoštevati je bilo treba specifične metodološke rezultate in prijeme. Kvantifikacije trgovskega prometa v zvezi s kreditnim poslovanjem se je prvi lotil Gregor Cremošnik, ko je analiziral zapise prvega svetnega dubrovnškega notarja Tomazina de Savere.²³ Pod njegovim mentorstvom sem zacei obravnavati edinstveno in specializirano notarsko serijo dubrovnškega arhiva, serijo Debita notariae.²⁴ Ta serija je specializirana skoraj izključno za registracijo zadolžnic, pogodb o trgovskih družbah, potrdil o likvidacijah posojil, o prenosu terjatev in podobno. Na takšne specializirane notarske knjige ne naletimo niti v dalmatinskih niti italijanskih mestnih komunah. Eden glavnih vzrokov, zakaj je v dubrovnškem notariatu prišlo do uvajanja specializirane knjige zadolžnic, je brez dvoma ta, da je kreditna trgovina dosegla v Dubrovniku izreden obseg. Poudariti moram še eno dejstvo, ki je bi-

¹⁴ I. Božić, *Ekonomski i društveni razvitak srednjovekovnog Dubrovnika u XIV i XV veku*, Istorijski glasnik, 1, Beograd 1949, str. 21—61.

¹⁵ I. Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd 1952.

¹⁶ S. Ćirković, *Herceg Stevan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Beograd 1964; isti, *Dubrovačka kovnica i proizvodnja srebra u Srbiji i Bosni*, Istorijski glasnik, 1—2, Beograd 1976, str. 91—98; isti, *The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century*, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 2, Stuttgart 1981, str. 41—69; isti, *Masse und Gewichte im mittelalterlichen Bergbau Serbiens und Bosniens*, Zbornik historijskog zavoda Jugoslavenske akademije, Zagreb 1977, str. 133—141.

¹⁷ Desanka Kovačević-Kojić, *Trgovina u srednjovekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961; ista, *Zore Bokšić, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva*, Godišnjak društva istoričara BiH, XIII, Sarajevo 1962, str. 289—916; ista, *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: Les mines d'or et d'argent. Annales économiques, sociétés, civilisations*, 3—4, Paris 1960, str. 248—258; ista, *Gradska naselja srednjovekovne bosanske države*, Sarajevo 1978; ista, *O rudarskoj proizvodnji u srednjovekovnoj Bosni*, Godišnjak društva istor. BiH, XXXIV, Sarajevo 1983, str. 113—122; ista, *Privredni razvoj srednjovekovne bosanske države*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I — Društvo i privreda srednjovekovne bosanske države, Sarajevo 1987, str. 85—190.

¹⁸ M. Spremić, *Dubrovačka trgovačka društva u Despotovini Đurđa Brankovića*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, XIII/1, 1976, str. 85—102; isti, *Dubrovnik i Aragonci 1442—1495*, Beograd 1971; isti, *Le relazioni economiche fra Dubrovnik (Ragus) e l'Abruzzo nel secolo XV*, Congressi sulle relazioni tra le due Sponde adriatiche 3 (Le relazioni economiche e commerciali, Roma 1983, str. 85—96.

¹⁹ B. Krekić, *Dubrovnik (Ragus) et le Levant au Moyen âge*, Paris—Le Haye 1961; isti, *Trgovačka društva u srednjovekovnom dubrovačko-levantinskom saobraćaju*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, IV, 1959, str. 11—28; isti, *Prilog istoriji mletačko-balkanske trgovine druge polovine XIV veka*, Godišnjak FF u Novom Sadu, II, 1957, str. 11—20.

²⁰ D. Dinić-Knežević, *Petar Pantela — trgovac i suknar u Dubrovniku*, Godišnjak FF u Novom Sadu, XIII/1, 1970, str. 87—144; ista, *Tkanine u privredi srednjovekovnog Dubrovnika*, Beograd 1982; ista, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak FF u Novom Sadu, IX, 1966, str. 39—84; ista, *Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak FF u Novom Sadu, X, 1967, str. 79—131; ista, *Trgovina uljem u Dubrovniku u XIV veku*, Historijski zbornik XXIII—XXIV, Zagreb 1971, str. 287—306; ista, *Dubrovnik i Ugarska u srednjem veku*, Novi Sad 1986.

²¹ B. Hrabak, *Dubrovački izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI veku*, Priština 1971; isti, *Rujna, trg u oblasti Užica u XV veku*, Istorijski pregled, 1, Beograd 1954, str. 48—50; isti, *Trg Valjevo u srednjem veku*, Istorijski glasnik, 3—4, Beograd 1953, str. 91—102; isti, *Proizvodnja i prodaja soli u Herceg Novom i odnosi s Dubrovnikom u vezi s tim 1482—1538*, Boka 8, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Herceg Novi 1976, str. 62—109; isti, *Metali i otopine iz Bosne i Srbije na tržištima arapskih zemalja (XIV—XVI. v.)*, Prilozi god. XIII, br. 13, Sarajevo 1977, str. 47—61; isti, *Prodaja proizvoda bosanskog rudarstva u Veneciji i Mećanima u Dalmaciji*, Godišnjak društva istoričara BiH, XXI—XXVII, Sarajevo 1976, str. 59—72.

²² V. Vinaver, *Prilozi istoriji plemenitih metala, cena i nadnica (srednjovekovni Dubrovnik)*, Istorijski glasnik, 1—2, Beograd 1960, str. 51—94; isti, *Problem proizvodnje srebra u srednjovekovnoj Srbiji*, Istorijski zapisi, god. XIII, knj. XVII/3, Titograd 1960, str. 481—512; isti, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, II, 1953, str. 124—147.

²³ G. Cremošnik, *Uvozna trgovina Srbije u godini 1282 i 1283*, Spomenik SANU, LXII, Beograd 1925, str. 61—69.

²⁴ I. Voje, *Knjige zadolžnic, posebna serija Dubrovnškega arhiva*, Zgodovinski časopis (ZČ), XXII/3—4, Ljubljana 1968, str. 207—223.

stveno vplivalo na takšen razvoj notariata v Dubrovniku. Dubrovnika vlada je izdala leta 1275 odredbo, na osnovi katere so se morale vse kreditne pogodbe, ki so se nanašale na trgovske posle, višje od 10 perperjev, skleniti pisno. Dolžnik je moral izročiti upniku v roku 8 dni »cartam notarii« o dolgu.²⁵ S tem zakonom je dubrovnika vlada dala pravno zaščito trgovskemu poslovanju. Na ta način je tudi dosegla, da so se zadolžnice registrirale v specialne imbrevia-turne knjige, ki so se hranile poleg ostalih notarskih knjig.

Izredno dragocena serija notarskih knjig zadolžnic, imenovanih »Debita notariae«, se začena z letom 1282, ko je bil sprejet v državno službo pravni strokovnjak notar Tomasino de Savere iz Lombardije. Posebno bogato in kontinuirano gradivo nudi serija Debita notariae za XV. stoletje. Na osnovi zadolžnic, ki so jih notarji vpisovali v svoj poseben register iz dneva v dan, iz leta v leto, lahko sledimo razvoju različnih oblik kreditnega poslovanja, obseg in vrednost ter nihanja kreditne trgovine v posameznih obdobjih, analiziramo lahko strukturo upnikov in dolžnikov in proučujemo trgovino z različnim trgovskim blagom. Res je, da nam to arhivsko gradivo daje največ podatkov za poznavanje stanja na samem dubrovniškem tržišču. Kljub temu pa dobimo mnogo dragocenih podatkov o kreditnih povezavah z ožjim in širšim dubrovniškim zaledjem, kot tudi o kreditnem povezovanju s trgovci iz posameznih italijanskih mest, iz Španije in iz Levante. Dubrovnik je bil močan kreditni center za celoten Balkan in velik del Sredozemlja. Srbski, bosanski in drugi balkanski trgovci, ki so prihajali po trgovskih poslih v Dubrovnik, so dobivali trgovsko blago na kredit. Zato lahko prav na podlagi podatkov v Debita notariae ugotovimo, kateri kraji iz balkanskega zaledja so gravitirali direktno na dubrovniško tržišče, kakšno zaupanje so uživali domači balkanski trgovci pri dubrovniških poslovnih, kako in s kakšno robo so poravnavali svojo kreditno obveznost in pod kakšnimi pogoji so dobivali kredite.²⁶

Pri analizi tega edinstvenega vira, ki mi je predstavljal podlago za proučevanje kreditne trgovine srednjeveškega Dubrovnika, sem naletel na več odprtih vprašanj metodološkega značaja. V ospredje sta prišli dve osnovni vprašanji, ko sem se lotil kvantifikacije obsega kreditne trgovine: 1) ali so bile vse kreditne pogodbe, ki so jih trgovci sklenili v Dubrovniku, registrirane v notariatu in vpisane v knjige zadolžnic? in 2) ali je slika obsega in prometa kreditnega poslovanja, ki jo dobimo na osnovi podatkov v zadolžnicah, realna? Odgovor na obe vprašanji je precej zapleten. Ugotovil sem namreč, da so v notariatu registrirali le določeno število kreditnih pogodb. Upniki so pogosto izjavljali, da imajo dolžnike »in notaria et extra notariam«.²⁷ Trgovci so namreč na razne načine vodili evidenco svojih dolžnikov. Najbolj pogost način je predstavljal v Dubrovniku uporaba privatnih trgovskih knjig. V te privatne poslovne knjige so poleg drugega trgovci vodili evidenco nad svojimi dolžniki in vpisovali višino posojil. Že v XIV. stoletju, še v večji meri pa v XV. stoletju, je moralo v Dubrovniku biti v praktični uporabi veliko število privatnih trgovskih knjig, kar opozarja tudi na določeno izobrazbo trgovcev.²⁸ Doslej so odkrili raziskovalci le manjše število privatnih poslovnih knjig dubrovniških trgovcev, ki so se ohranile do danes. Vse, ki so ohranjene, predstavljajo izredno pomemben vir. Podrobneje smo seznanjeni s trgovsko knjigo

²⁵ V. Bogišić - K. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium, IX, Zagreb 1904, str. 178.

²⁶ I. Voje, Prilog proučavanju domačih trgovca Srbije u XIV i XV veku, kao i trgovačkih veza sa Dubrovnikom, Oslobođenje gradova u Srbiji od Turaka 1862—1867 (Zbornik radova), Beograd 1970, str. 87—102.

²⁷ Upnik Johannes comes Catellanus pri objavljivanju polnomočja v zvezi z odstopanjem terjatve nekega dolga izjavlja: »asserens se habere plures debitores in notaria et extra qui quamvis sint obligati ad eius nomen«, Historijski arhiv Dubrovnik (HAD), Debita notariae, knj. XXXIII, fol. 196—196^b, 1499.

²⁸ I. Voje, O trgovačkoj djelatnosti dubrovačkih nastavnika u srednjem veku, Dubrovnik, časopis za kulturu, 6, 1980, str. 59—69; isti, Prilog školovanju i osposobljavanju zanatlija u srednjevekovnom Dubrovniku, Naše more, 5, Dubrovnik 1980, str. 175—176.

dubrovniškega trgovca Mihajla Lukarevića.²⁹ Iz nje je razvidno Lukarevićevo poslovanje v tridesetih letih XV. stoletja v največjem srbskem rudniku srebra v Novem Brdu. Delno sta obdelani poslovni knjigi bratov Kabužičev³⁰ in knjiga Živana Pripčinovića.³¹ Določeni deli iz posameznih trgovskih knjig so prepisani v kancelarske knjige, če je prišlo do sporov med trgovskimi partnerji. Tako poznamo nekatere odlomke poslovnih knjig le v fragmentih. V takšni obliki so se ohranile nekatere poslovne knjige, ki so služile pri poslovanju trgovskih družb.³² Iz doslej zbranih podatkov vidimo, da je največ privatnih poslovnih knjig nastalo v zvezi z registracijo kreditnih poslov. Analiza je tudi pokazala, da so trgovci nekatere zadolžnice, ki so jih vpisali v svoje privatne knjige, registrirali naknadno tudi v notariatu v knjigo *Debita notariae* in obratno.³³

Čeprav slika o obsegu in vrednosti kreditne trgovine srednjeveškega Dubrovnikarja ne more biti z vidika kvantifikacije popolna, bo ta prikaz kljub temu odraz stanja in razmer na dubrovniškem tržišču. Podatki o obsegu in vrednosti kreditne trgovine v Dubrovniku imajo prednost pred podatki o obsegu poslovanja drugih vej dubrovniškega gospodarstva, ker jih imamo zbrane na enem mestu in lahko na osnovi njih kontinuirano sledimo gibanju kreditne trgovine in trgovsko-kreditne dejavnosti ter sposobnosti posameznih trgovcev. Dosedanje proučevanje tega gradiva je pokazalo, da je možno na tej osnovi reševati probleme kvantifikacije trgovskega prometa in vrednosti prometa posameznih vrst trgovske robe.

Metodološko podlago predstavlja ugotovitev Gregorja Čremošnika o gibanju in usmerjanju kreditne trgovine v letih 1282 in 1283. On je bil prvi pri nas, ki se je lotil omenjene problematike in prišel do zanimivih ugotovitev. Na podlagi marginalnih beležk ob zadolžnicah je ugotavljal trgovski izvoz v Srbijo. V njih je notar zabeležil, da je napravil original zadolžnica, ki ga nosi trgovec-upnik v Brskovo, zaradi izterjatve dolga.³⁴ Leta 1282 je kreditna trgovina v Dubrovniku dosegla vrednost 80.281 perperjev. Obseg kreditne trgovine, ki je bila namenjena izvozu v Srbijo, naj bi po Čremošnikovih izračunih znašala okrog 33.000 perperjev ali okrog 40 % celotne vrednosti kreditne trgovine. (Čremošnik je izračunal, da bi ta vsota odgovarjala vrednosti 3320 konj ali 1,303.042 kg govedine.) Leta 1283 je vrednost kreditne trgovine izredno padla in je dosegla samo 55.695 perperjev. Padec bi znašal 30 %. Se bolj se to

²⁹ M. Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, knj. I., Beograd 1957.

³⁰ D. Kovacević, *Trgovačka knjiga Nikole i Luke Kabužića*, *Istorijski pregled*, 1, Beograd 1954, str. 46.

³¹ B. Hrabak, *Rujna . . .*, str. 48–50; I. Božić, *Dubrovnik i Turska . . .*, str. 305.

³² I. Voje, *Privatne poslovne knjige dubrovniških trgovcev* (XIV. stoletje), *ZC XXXIV/1–2*, Ljubljana, 1980, str. 77–86. Registrirana je »sententia arbitraria« o sporu, do katerega je prišlo v času poslovanja trgovske družbe. V razsodbi je navedeno: »item habiamo trovato in debiti di la dicta lor compagina debitori, zoe in Bosna ducati trentacinque aspri diexe vel duc. 35 aspri 10, ancora in Suonich aspri mille vel aspri 1000, in Srebreniza in debiti ducati ducente octo, aspri vintisette, vel duc. 208, aspri 27, in Scopia ducati trecento sexantaocto, aspri trecente«. M. Popović-Radenković, *O trgovackim odnosima Dubrovnika sa Bosnom i Hercegovinom 1480–1500*, *Istorijski glasnik* 1–4, Beograd 1952, str. 3–20.

³³ Paulucius apotekar je izjavil, da ima »plures cartas notarias de quibus sunt scripta millesime et dies in uno meo quaterno«, *HAD Testamenta notariae*, knj. VI, fol. 80–80' – 28. IV. 1371; Bratje Kotruljevići so 5. II. 1439 registrirali trgovsko družbo, katere kapital je znašal 16.062 dukatov in 19 grošev. Za velik del te vsote je rečeno: »creditrice, zoe che sono messi ducati quatuordexe milia duxento e tre grossi XXXV zoe parte in debitori parte in merchantie aver et in contadi«. Vse to je vpisano v knjigo omenjene kompanije. Na koncu pogodbe je dodano: »conto del qual sit mentio in la ultrascripta compagnia«. Spisek obsega 143 imen. Pri nekaterih dolžnikih je opomba »in carta di notaria«, pri drugih »aptay« ali pa »avemo una scritura di sua man« oziroma »avemo per pegno«, *HAD Diversa notariae*, knj. XXIII, fol. 1–5, 1439. V nekem spisku dolžnikov se omenja 51 oseb. Pri imenih nekaterih dolžnikov je beležka, da so napravili dolg »per cartam di notariae«, *HAD, Diversa notariae*, knj. XVI, fol. 60–60' – 4. IV. 1429.

³⁴ G. Čremošnik, *Uvozna trgovina Srbije*, str. 62. Primer zadolžnice: *Die V. mai MCCLXXXII, indictione X, Ragusii etc. Ego quidem Draginna zuparrus, filius Radoe, confiteor quod super me et super omnia mea bona per torum mensem augustum proxime venturum debeo dare Damiano Volcasii s(olidos) dr.(denariorum) gross(orum) trecentos quinquaginta. Si vero ultra dictum terminum tenuero dictos solidos, a dicto termino in antea dicti solidi sint in pena de quinque in sex per annum. Hec autem carta nullo testimonio rumpi potest. Testis Dimitrius de Mence, iudex. — Beležka na robu: MCCLXXXIII, ind. XI, die XXII martii. Ista carta debet refici, si perderetur per Matheum de Gleda, qui portat eam in Brescoam, Hec de mandato domini comitis et iudicum omnium quinque.*

odraža v izvozu v Srbijo. Izvoz je dosegel samo 4700 perperjev. Vzrok za to nihanje išče Čremošnik v političnih razmerah v Srbiji. V začetku svoje vlade je bil kralj Uroš II. Milutin v dobrih odnosih z Dubrovnikom. Leta 1283 je bila Srbija v vojni z Bizancem. V soglasju s Karlom Anžujskim sta sevastokrator Joanes Tesalski in kralj Milutin vdrla v Makedonijo. Srbski kralj je zasedel Skopje. To stanje traja vse do 1299. leta, ko so sklenili mir.³⁵ Izvoz v Srbijo leta 1282 je po mnenju Čremošnika večji zato, ker so zaradi svečanosti v zvezi s kronanjem Milutina potrebovali večje količine trgovskega blaga, predvsem tkanin. Izvoz leta 1283 se je zmanjšal zaradi vojne med Srbijo in Bizancem, ki je povzročila ekonomsko slabitev srbske države. G. Čremošnik primerja trgovski promet med Dubrovnikom in Srbijo s prometom v poznem srednjem veku preko prelaza St. Gothard, glavne prometne zveze med severno Italijo in zahodno Evropo. Ta je znašal po teži 1,250.000 kg.³⁶ To pomeni, da promet med Dubrovnikom in Srbijo ni mnogo zaostajal za prometom katerekoli poti v srednji Evropi.

Obsegu, vrednosti in nihanju kreditne trgovine lahko precej strnjeno sledimo po letu 1330.³⁷ Omejil se bom le na nekatere splošne ugotovitve, ki jih bom ilustriral s konkretnimi podatki. Po letu 1330 se namreč izredno poveča obseg in vrednost kreditne trgovine. Vzrokov je več. Razširi se trgovska menjava z državami v zaledju (Srbija, Bosna), predvsem zaradi izkoriščanja bogatih rudnikov srebra in svinca, povečajo pa se v teh deželah tudi potrebe prebivalstva, predvsem plemstva po luksuznih predmetih in tekstilu. Vse to je privabilo v Dubrovnik veliko število tujih, predvsem italijanskih trgovcev, ki so se vključili v kreditno trgovino. Vodilno vlogo igrajo zastopniki in agenti florentinskih trgovskih družb.³⁸ V tem času doseže kreditna trgovina prvo vidnejšo kulminacijo. Leta 1333 so sklenili v dubrovniškem notariatu 738 kreditnih pogodb, skupna vsota kreditov pa je znašala 226.715 perperjev. Leta 1336 pade vrednost kreditne trgovine na 139.375 perperjev, sklenjene pa so bile samo 404 kreditne pogodbe. Vzrok za tako občuten padec kreditne trgovine predstavlja kriza, ki jo je povzročil propad florentinskih trgovskih in bančnih hiš v tem času. Mnogi tuji trgovci takrat zapustijo Dubrovnik, domači trgovci pa še niso bili sposobni finančno izpolniti te vrzeli.

V kolikšni meri lahko na obseg in vrednost kreditne trgovine vplivajo vojne Dubrovnika s sosednjimi vladarji, lahko zelo podrobno sledimo v času od 1401 do 1405. Takrat je prišlo do oboroženega spopada med Dubrovnikom in bosanskim kraljem Ostojo. Leta 1402 je notar registriral 425 zadolžnic, vrednost kreditne trgovine pa je znašala 175.568 perperjev. Leta 1403, ko se je začela vojna, v knjigi zadolžnic najdemo vpisano le 201 zadolžnico (julija, ko se je začela vojna, le 3, v naslednjih mesecih pa ne več kot po 8), vrednost kreditov pa je dosegla samo 72.388 perperjev. Promet kreditne trgovine je padel za okrog 60 %. V naslednjih dveh letih, ko se po padcu kralja Ostoje odnosi z Bosno uredijo, je stanje v kreditni trgovini tako kot pred vojno.

Neprekinjeno lahko sledimo razvoju kreditne trgovine po letu 1420, ko so strnjeno ohranjene skoraj vse knjige zadolžnic. V tem izredno konjunktornem obdobju, ki traja od štiridesetih let XV. stoletja do začetka XVI. stoletja, vplivajo na obseg kreditne trgovine notranji in zunanji dejavniki. Zelo močan je

³⁵ G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959, str. 434, 461.

³⁶ A. Schulte, *Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien*, Leipzig 1900; R. Kötsche, *Grundzüge der deutschen Wirtschaftsgeschichte*, Leipzig 1921, str. 157.

³⁷ Izračuni kreditnega poslovanja v posameznih letih od 1282—1500 so objavljeni v knjigi: I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976, tretje poglavje »Obim i vrijednost kreditne trgovine«, str. 187—258. Dodane so tabele.

³⁸ I. Voje, *Bencio del Buono*, *Istorijski časopis*, XVIII, Beograd 1971, str. 189—199; isti, *L'attività dei commercianti italiani a Ragusa nel Medio evo (secc XIV—XV) e il loro adattamento alle nuove condizioni di vita. Congressi sulle relazioni tra le due sponde adriatiche. I rapporti demografici e popolativi*, Roma 1981, str. 109—129; J. Lucić, *Gli stranieri a Ragusa nel medio evo*, *Bollettino dell'Atlante linguistico Mediterraneo*, 13—15, Firenze 1976, str. 345—348.

pozitivni vpliv razvoja dubrovniške manufakture sukna, trgovine s srbskim in bosanskim srebrom. Med negativne vplive pa lahko uvrstimo prodor Turkov na Balkan in nekatere vojne s sosedi (npr. vojna s hercegom Stjepanom od 1451 do 1454). V normalnih letih so sklenili v dubrovniškem notariatu do 1000 in več kreditnih pogodb, krediti pa so dosegli vrednost med 250.000 do preko 300.000 perperjev.

Kvantifikacijo prometa s trgovskim blagom v srednjeveškem Dubrovniku bom skušal prikazati na več različnih vrstah trgovskega blaga, ki so zavzele pomembno mesto v dubrovniški trgovini. Pri tem bom opozoril na različno metodologijo pri izračunavanju vrednosti. Omejil pa se bom na srebro, svinec, vosek, kože in tkanine.

O proizvodnji **srebra** v srbskih in bosanskih srednjeveških rudnikih, kot tudi o obsegu trgovine s to plemenito kovino, so se pri nas ukvarjali zgodovinarji in geologi. Srednjeveški srbski, zahodni, bizantinski in turški pisci govorijo o bogastvu srbskih rudnikov plemenitih kovin. Zgodovinarji so v zadnjem času zbrali veliko podatkov o obsegu proizvodnje naših srednjeveških rudnikov in poudarili njihovo ogromno vlogo v ekonomsko-druženem razvoju našega srednjega veka. Toda geološke raziskave terena dajejo povsem drugačne rezultate. Geologi se trudijo pokazati, kako neznatna je bila proizvodnja srednjeveških rudnikov.³⁹ Protislovnost zgodovinskega in geološkega raziskovanja je očitna; geologi rušijo v prah slavo Novega Brda kot najpomembnejšega rudnika srebra, pa tudi ostalih rudnikov, medtem ko zgodovinarji iščejo »neko napako« v konkretnih izračunih geologov, ter se sklicujejo na številne podatke v zgodovinskih virih. Geologi namreč trdijo, da zgodovinarji v svojih študijah precenjujejo pomen Novega Brda in precenjujejo njegovo rudno bogastvo. Sklicujejo se na raziskave jalovine in ostanke žilindre in ugotavljajo, da ne potrjujejo izjemne kvalitete srebra. Odklanjajo podatke o srebru v zgodovinskih virih, ki so nastali pri praktičnem poslovanju in smatrajo ostanke jalovine kot »edino prave priče o veličini bogastva Novega Brda«. Njihova analiza jalovine na področju rudnikov Novega Brda je sledeča: od 1326, ko je začel rudnik delovati, pa v naslednjih treh stoletjih obstoja naj bi proizvodnja rudnika v Novem Brdu v celoti znašala le okrog 10.000 ton svinca in le okrog 16,8 ton srebra. Letno torej povprečno 35 ton svinca in 53 kg srebra.⁴⁰ Vuk Vinaver je odklonil tezo geologov kot nesprejemljivo in navedel iz gradiva dubrovniškega arhiva mnogo konkretnih podatkov, ki govorijo ravno nasprotno. Metoda za izračunavanje produkcije srednjeveških srebrnih in bosanskih rudnikov, ki jo uporablja V. Vinaver, je zelo originalna in temelji na naslednjih postavkah. Od izkopane rude je imel vladar velike regalne dohodke. Ti dohodki so bili naslednji: 1) urbura, 2) dajatve na proizvodnjo kovin, 3) carine na izvoz kovin, 4) uvozne carine na tekstil, steklo, začimbe itd., ki so jih trgovci uvažali v rudniške kraje; prodajna cena je delno pokrivala stroške proizvodnje oziroma nakup srebra s strani tujih trgovcev in 5) razne trošarine na rudniškem trgu. Francoski popotnik Bertrandon de la Broquière je v svojem potopisu po Srbiji zapisal leta 1433, da je Novo Brdo dajalo srbskemu despotu letni dohodek 200.000 dukatov⁴¹ (po Vinaverju 9974 kg srebra). Frančiškan Ivan Kapistran je obvestil papeža leta 1455, da je Novo Brdo dajalo sultanu Mehmedu II. letni dohodek 120.000 dukatov (po Vinaverju 5185 kg srebra). Vinaver ugotavlja vrednost proizvodnje srebra na ta način, da jo primerja z vrednostjo uvoženih dobrin, prodanih na trgu. Na tej podlagi smatra, da je letna proizvodnja srebra v rudniku Srebrenica znašala 2,5 tone, ko je bil ta rudnik na višku razvoja.⁴² S. Ćirković meni, da je njegov izračun prenizek

³⁹ V. Simić, Istorijski razvoj našeg rudarstva, Beograd 1951.

⁴⁰ M. Savić, Sljakišta na Novom Brdu i Kačikolu, Starinar V—VI, Beograd 1954—55, str. 283.

⁴¹ Bertrandon de la Broquiere, Putovanje preko mora, Beograd 1950, str. 132.

⁴² V. Vinaver, Problem proizvodnje srebra u srednjovjekovnoj Srbiji, Istorijski zapisi, god. XIII, knj. XVII/3, Titograd 1960, str. 486—487.

in da je proizvodnja v začetku 16. stoletja znašala 5—6 ton.⁴³ Vinaver predvideva za Novo Brdo proizvodnjo srebra okrog 7 ton finega srebra v posameznih letih najintenzivnejše proizvodnje. Srbija naj bi, po mnenju Vinaverja, dajala okrog 1/8 evropske proizvodnje srebra.

Ponovno je odprl problem obsega proizvodnje srebra v srednjeveških srbskih in bosanskih rudnikih M. Dinić v konceptu nedokončane razprave, ki so jo odkrili v njegovi zapuščini.⁴⁴ Analiziral je knjigo nadzornikov dubrovniške kovnice iz leta 1422, toda žal ni napravil na podlagi dobljenih podatkov konkretnih izračunov v zvezi s proizvodnjo rudnikov srebra v Bosni in Srbiji. Toda na nekem mestu v razpravi je poudaril: »Prava vrednost in izjemni značaj te knjige dubrovniške kovnice bo možno oceniti šele tedaj, ko se poveže z našim srednjeveškim rudarstvom«. Brez dvoma je s svojo študijo in analizo samega vira pripravil podlago, ki je omogočila Simi Ćirkoviću postaviti spodnjo mejo obsega proizvodnje srbskih in bosanskih srednjeveških rudnikov v nekem določenem obdobju.^{44a} Rezultati teh raziskav so toliko pomembnejši, ker se sodobna pojmovanja ekonomske zgodovine o proizvodnji srebra konec srednjega veka opirajo na zelo stare študije o tako imenovani statistiki plemenitih kovin, pri tem pa o balkanskem rudarstvu skoraj ne vodijo računa. V zvezi z delom kovnice je pomemben odlok dubrovniške vlade iz leta 1422, da morajo vsi tisti, ki uvažajo srebro preko Dubrovnika, odstopiti kovnici 6 % srebra. Ta obveznost pa ni veljala za Benečane. Na tej podlagi je M. Dinić ugotovil, da je dubrovniška kovnica leta 1422 prejela od trgovcev 1038 liber srebra (dubrovniška tenka libra, s katero so tehtali srebro, je odgovarjala 327,93 gr). V današnjih merah bi to pomenilo, da je leta 1422 dubrovniška kovnica prejela 340,36 kg srebra. Ker pa je šesti del te količine predstavljal 1 % skupnega letnega prometa, bi skupni letni uvoz znašal 5672 kg srebra. To pomeni, da proizvodnja srebra v rudnikih Srbije in Bosne ni bila manjša od 5,67 tone, postavlja pa se vprašanje, koliko je bila večja. Upoštevati je pri tem treba še naslednje izvozne možnosti: del srebra so izvozili direktno Benečani, ki jim ni bilo treba oddati 6 % srebra v kovnico. Dubrovniški trgovci so srebro izvažali tudi preko drugih jadranskih luk,⁴⁵ pogosto so ga tihotapili,⁴⁶ ga izvažali na turško in bizantinsko področje, ga prekovali v denar v kovnicah v Srbiji in Bosni, določene količine pa so ga predelali dubrovniški zlatarji v nakit, posodo, liturgične predmete.⁴⁷ Če primerjamo podatek o izvozu srebra preko Dubrovnika leta 1422 s podatki, ki jih je izračunala stara statistika plemenitih kovin,⁴⁸ lahko podvomimo v njihovo realnost. Če pa so ti podatki točni, potem lahko trdimo, da so balkanske dežele igrale v evropski proizvodnji veliko vlogo. Letni izvoz preko Dubrovnika leta 1422 bi predstavljal več kot eno petino skupne evropske proizvodnje. Tudi nekateri drugi izračuni⁴⁹ potrjujejo, da se v knjigi kovnice omenja le ena petina srebra, ki so ga iz Bo-

⁴³ S. Ćirković, *The Production of Gold, Silver, and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century*, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Stuttgart 1981, str. 52.

⁴⁴ M. Dinić, *Dubrovačka kovnica u 1422. godini*, Istoriski glasnik, 1—2, Beograd 1976, str. 81—90. To edino ohranjeno knjigo dubrovniške kovnice je objavil M. Dinić v publikaciji *Iz Dubrovačkog arhiva*, knj. II, Beograd 1963.

^{44a} S. Ćirković, *Dubrovačka kovnica i proizvodnja srebra u Srbiji i Bosni*, Istorijski glasnik, 1—2, Beograd 1976, str. 91—98.

⁴⁵ Sele 1428 je uvedena obvezna oddaja 6 % tudi za srebro, ki so ga Dubrovčani izvažali preko drugih mest od Splita do Drača.

⁴⁶ V dubrovniškem arhivu so ohranjeni podatki o kaznovanju zaradi poskusov izvoza srebra brez potrdila nadzornikov kovnice o izročitvi 6 % srebra, HAD Sentenze di cancellaria 7, fol. 100, 3. XI. 1424.

⁴⁷ I. Lentić, *Dubrovački zlatari 1600—1900*, Zagreb 1984.

⁴⁸ Največji vpliv na statistiko o proizvodnji plemenitih kovin je imel A. Soetber v delu »Edelmetall-Production und Wertverhältnis zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerikas bis zum Gegenwart, Gotha 1880. Za obdobje od srede XIII. do srede XV. stoletja je predvideval letno proizvodnjo 27.000 kg. V drugem obdobju do leta 1500 pa računa s proizvodnjo 44.000 kg. Madžarski ekonomski zgodovinar B. Homan, ki je upošteval metodo Soetbera je skušal ugotoviti konkretno proizvodnjo plemenitih kovin na področju Habsburške monarhije. V zadnjem desetletju XV. stoletja naj bi letna proizvodnja znašala 47.000 kg.

⁴⁹ J. Tadić, *Privreda Dubrovnika i srpske zemlje u drugoj polovini XV veka*, Zbornik Filozofske fakultete u Beogradu, X/1, 1968, str. 531.

sne in Srbije izvozili Dubrovčani. Ko je S. Ćirković podatke v knjigi dubrovniške kovnice leta 1422 primerjal s podatki o dohodkih rudnikov Srebrenice in Novega Brda, je postavil tezo, da letna proizvodnja v Bosni ter Srbiji ni bila v prvi polovici XV. stoletja manjša od 10 ton.⁵⁰

Izračune S. Ćirkovića o proizvodnji srbskih in bosanskih rudnikov v XV. stoletju potrjujejo tudi podatki, ki jih je za Bosno ugotovila D. Kovačević-Kojić. Ona predvideva na osnovi nekaterih bolj orientacijskih števil, ki bazirajo na podatkih o trgovini s srebrom, da se je letna proizvodnja srebra v srednjobosanskem bazenu v tridesetih letih XV. stoletja gibala od dve do tri tone.⁵¹ Poskusov preračunavanja obilice razdrobljenega arhivskega gradiva v konkretne številke se je lotil tudi Jorjo Tadić. Analiziral je podatke iz glavne poslovne knjige bratov Kabužičev in ugotovil, da so ti trgovci izvozili v manj kot petih letih (1427—1432) okoli 3500 kg finega srebra, okoli 500 kg glamskega srebra ter 17 kg čistega zlata. Ker je bilo v Dubrovniku v tem času tako aktivnih in poslovno sposobnih okrog 40 trgovskih družin, je izračunal, da je s posredovanjem dubrovniških trgovcev vsako leto odšlo iz Srbije in Bosne v svet okrog 25.000 kg (25 ton) srebra, kar predstavlja vrednost preko 500.000 zlatih dukatov. Na podoben način je skušal priti do kvantifikacije trgovskega prometa s Srbijo na osnovi podatkov o karavanah, ki so prenašale trgovsko blago. Za nekatera leta XV. stoletja je Tadić našel podatke za okrog 900 konj, ki so iz Dubrovnika prenašali trgovsko robo v notranjost Balkana. Celotna vrednost robe, ki so jo v enem letu pretovorili v notranjost Balkana, bi znašala vsaj 250.000 dukatov, verjetno pa še mnogo več.⁵²

V notarski seriji *Debita notariae* naletimo v zadolžnicah na številne podatke, ki prav tako govorijo o velikih količinah glamskega srebra kot predmetu trgovine.⁵³ Glamsko srebro je bilo srebro, pomešano z zlatom (1 libra je vsebovala okrog 25 % zlata), ki so ga pridobivali predvsem v rudnikih Novega Brda. Geologi, ki delajo zaključke na podlagi raziskovanja jalovine, smatrajo, da takšno srebro ni moglo obstajati. Po njihovem mnenju gre za srebro s primesmi, ki pa je slabše od finega srebra.⁵⁴ Toda arhivski podatki o glamskem srebru, kjer je točno naveden procent zlata v eni libri in cena glamskega srebra, ki je trikrat večja od navadnega srebra (1 libra: glamsko 25—26 dukatov — fino srebro 8 dukatov!) govori v prid ugotovitvam zgodovinarjev.⁵⁵ V obdobju od 1437 do 1447, kar ni zgolj slučaj, je bilo v okviru kreditnih pogodb in pogodb o trgovskih družbah dano na razpolago za nabavo glamskega srebra okrog 26.800 dukatov. Za to vsoto so trgovci nabavili 1003 libre glamskega srebra, kar odgovarja 343 kg. Če se pa omejimo na leto 1442, ko je bilo vpisanih največ pogodb, in pri tem upoštevamo podatke o glamskem srebru v drugih

⁵⁰ S. Ćirković, *The Production of Gold, Silver, and Copper*, str. 53.

⁵¹ D. Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj srednjovekovne bosanske države*, str. 148. Kot primer navaja neke številke, ki se nanašajo na srednjobosanski rudarski bazen. Tako so nekateri dubrovniški trgovci v času od 1426 do 1428 vložili v trgovsko družbo takšno vsoto dukatov, da bi lahko nabavili 145 kg srebra. V trgovski knjigi bratov Kabužičev je navedeno, da so svojim družabnikom poslali 1847 dukatov in dva groša. Za to vsoto so jim oni kupili v Podvisokem 593 litrov oziroma 195 kg srebra. Dubrovčani, ki so 1434. leta šli s karavano v Visoko, da kupijo srebro, so bili oropani v Konjicu. Iz njihovih izjav pred sodiščem se vidi, da so za skupni znesek oropane trgovske robe, nameravali kupiti okrog pol tone srebra. D. Kovačević-Kojić, *O rudarski proizvodnji u srednjovekovnoj Bosni*, Godišnjak društva istoričara BiH, XXXIV, Sarajevo 1983, str. 117—118.

⁵² J. Tadić, *Privreda Dubrovnika i srpske zemlje*, str. 518—539.

⁵³ I. Voje, *Argentum de glama*, *Istorijski časopis*, XVI—XVII, Beograd 1970, str. 15—43.

⁵⁴ M. Savić, *Sjajkišta na Novom Brdu*, str. 287. Med drugim pravi: »Ipak ostaje sporno: šta je to ‚argentum de glame‘, a šta ‚argento bianco‘. Logično bi bilo, da je ‚beo‘ srebro‘ čisto rafinirano, a ‚glamsko‘ s primesmi.« In nekoliko dalje: »Mislili so, da ‚argentum glame‘ vsebuje zlato, toda z ozirom na paragenetske prilike Novega Brda je treba to mnenje odkloniti.«

⁵⁵ Primer zadolžnice z »argentum de glama«: *Ego quidem Vitichus confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et solvere Damiano Junii de Georgio ducatos aureos 260, usque ad unum mensem proxime futuro. In solutionem et satisfactionem quorum ducat. 260 presentis ego ipse Vitichus promitto et me obligo dare et consignare eidem ser Damiano ad dictum terminum tantum argentum de glama quod teneat onc. tres auri pro libra ad rationem et computum ducat. 25 auri et grossos XII pro singula libra ipsius argenti. Et sit de presenti viagio. Et si ultra dictum terminum etc. Renunciantes etc. Zore de Palmota iudex, Nicola de Stella testis. HAD Debita notariae, knj. XIX, fol. 152 — 26. III. 1440.*

notarskih in kancelarskih knjigah, pridemo do zelo velike količine. Takrat je na podlagi kreditnih in drugih trgovskih pogodb prišlo v Dubrovnik 344 liber glamskega srebra, kar odgovarja 115 kg. Vse to dokazuje, da je bila produkcija glamskega srebra v Novem Brdu mnogo večja, kot predvidevajo geologi.

Pomembno mesto v izvozni trgovini iz balkanskih dežel predstavljala svinca. Prvi, ki je skušal na podlagi dubrovniškega gradiva priti do nekih konkretnih izračunov, je bil B. Krekić. Ugotovil je, da je trgovina s svincom od sedemdesetih let XIV. stoletja dosegla znaten obseg. Del uvoženega svinca je služil za domače potrebe, mnogo večje količine pa so pošiljali Dubrovčani na tuja tržišča, predvsem v Benetke. Samo v obdobju od 1372 do 1391 so izvozili iz Dubrovnika v Benetke okrog 760 milijarjev ali okrog 310.000 kg (310 ton).⁵⁶ Ni slučajno, da se prvi podatki o bosanskem svinu pojavijo v kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovnika šele konec 14. stoletja. V sedemdesetih letih XIV. stoletja začnejo delovati rudniki svinca v severovzhodni Bosni.⁵⁷ Veliko zanimanje za bosanski svinec kaže v tem prvem obdobju dubrovniška vlada. Z raznimi odloki odstranjuje ovire, ki bi preprečevale izvoz iz Bosne. Izdajala je dovoljenje za izvoz soli, ki naj bi se menjala za svinec. Tudi v XV. stoletju lahko sledimo izvozu svinca v Dubrovnik v okviru kreditne trgovine. Predvsem ta trgovina oživi v sedemdesetih letih, medtem ko v osemdesetih letih dobi zelo velik obseg kljub sultanovemu ukazu, da se svinec še s tremi drugimi trgovskimi artikli ne sme pošiljati v Dubrovnik brez plačila carine.⁵⁸ Posebno številni podatki o svinu se pojavijo v zadolžnicah po letu 1490, ko se svinec kot obveza dolžnika pojavlja v 20 zadolžnicah.⁵⁹ Dolžniki so se obvezali, da bodo na račun svojih dolgov izročili upnikom okrog 445 milijarjev svinca (okrog 148.300 kg).

O proizvodnji velikih količin svinca dokazujejo karavane, sestavljene iz več desetih konj, natovorjenih s svincom. Te karavane se spuščajo iz Bosne proti Dubrovniku ali ustju Neretve. Tako je 1403 poslano v Dubrovnik 300 konj, natovorjenih s svincom, kar bi zneslo okrog 3 vagona. Bile pa so tudi večje pošiljke. Tako je Brajlo Tezalović samo leta 1413 poslal v Dubrovnik okrog 11 in pol vagonov svinca.⁶⁰ V novejšem času se je pri nas precej pisalo o bosanskem svinu. Podatki iz dubrovniškega arhiva opozarjajo na veliko proizvodnjo svinca v rudniku Olovo, toda kljub temu so nezadostni za sklepanje o obsegu njegove letne proizvodnje.⁶¹ Dejanski obseg proizvodnje pa je znan iz obdobja, ko je bilo Olovo pod turško oblastjo. Takrat je rudnik delal s polno kapaciteto. Na podlagi defterja iz 1489. leta, oziroma na podlagi sultanovih dohodkov se vidi, da je leta 1489 znašala letna proizvodnja 673 ton.⁶² Gre za rudnik z zelo bogatimi nahajališči rude.

Vosak je imel v srednjeveškem Dubrovniku izreden pomenj za domačo porabo in v trgovini. Po pričevanju nekaterih sodobnikov je prišel v dubrovniškem izvozu takoj za plemenitimi kovinami. D. Kovačević-Kojić⁶³ je skušala

⁵⁶ B. Krekić, Prilog istoriji mletačko-balkanske trgovine, str. 14—20. Na str. 17 objavlja tabelo »Pregled izvoza olova iz Dubrovnika za Mletke«. V seštevku navaja dve številki. Ta izvoz naj bi skupaj znašal 309.853,125 ali 310.819,006 kg. Do razlike je prišel zaradi tega, ker se 1382 navaja količina v »pecias« (150); ker so v tem času pecie imele dve različni teži, in to 114 ali 132 liber, je navedel B. Krekić oba izračuna, zato tudi pri skupnem izračunu pride do dveh različnih vsot. Žal so uporabniki njegovih podatkov to razumeli drugače. D. Kovačević-Kojić navaja, da je šlo v izvoz 309.852,125 milijarjev svinca ali 310.819,006 kg, kar je seveda nemogoče.

⁵⁷ D. Kovačević-Kojić, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, str. 25, 27, 28.

⁵⁸ I. Božić, Dubrovnik i Turska, str. 305.

⁵⁹ I. Voje, Bosenski svinec v kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovnika, ZC 32/1—2, Ljubljana 1978, str. 43. HAD Debita notariae, knj. 58, fol. 144, 166, 178, 194, 146, 177, 162, 178; knj. 59, fol. 34, 49, 67, 68, 73.

⁶⁰ D. Kovačević-Kojić, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, str. 118—120.

⁶¹ D. Kovačević-Kojić, Zore Boksić, str. 289—310; B. Hrabak, Metali i otopine iz Bosne i Srbije na tržištima arapskih zemalja, str. 47; isti, Prodaja proizvoda bosanskog rudarstva u Veneciji, str. 67—70, I. Voje, Bosenski svinec, str. 37—59; D. Kovačević-Kojić, O rudarskoj proizvodnji, str. 116—117.

⁶² A. Handžić, Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV stoljeća, Prilozi za orijentalnu filologiju, zv. XXVI, Sarajevo 1978, str. 14—38.

⁶³ D. Kovačević-Kojić, O izvozu voska iz srednjovjekovne Srbije i Bosne preko Dubrovnika, Istorijski časopis, XVIII, Beograd 1971, str. 143—153.

na podlagi že omenjene ohranjene privatne knjige bratov Nikole in Luke Kabužić, ki sta jo vodila od 1426 do 1433, ugotoviti količine voska, ki je šel s posredovanjem bratov Kabužićev v izvoz iz balkanskih dežel, predvsem v Italijo, v Marke (Ancona, Pesaro). Na podlagi beležk v njuni knjigi je D. Kovačević-Kojić izračunala, da sta brata Kabužić prevzela 380.387 liber oziroma 136.178 kg. To pa predstavlja 12 vagonov. Ta ogromna količina čistega voska je tedaj veljala 30.787 dukatov. Določeno predstavo o obsegu njune trgovine z voskom, ki je skoraj predstavljala monopolni položaj, je D. Kovačević-Kojić prikazala v primerjavi z zbranimi podatki o vosku v spisih dubrovniškega notariata. V prvih treh desetletjih XV. stoletja je na razne načine zabeleženo okrog 23.000 liber voska. Če poleg tega upoštevamo, da je od bratov Kabužićev ohranjena samo ena od treh knjig, in da je bilo v Dubrovniku takrat takšnih trgovsko aktivnih družin vsaj 40, od katerih so nekatere prav tako trgovale z voskom (njihove knjige pa niso ohranjene), potem lahko ugotovimo, da je naše vedenje o mnogih vprašanih ekonomske problematike srednjeveškega Dubrovnika in balkanskih dežel, s katerimi je Dubrovnik trgoval, relativno skromno.

Kože raznih vrst so predstavljale zelo pomemben artikel izvoza z Balkana v Benetke že v drugi polovici XIV. stoletja. B. Krekić, ki se je doslej edini ukvarjal s to trgovino, je ugotovil, da je postal v petdesetih in šestdesetih letih XIV. stoletja tranzit kož preko Dubrovnika vse intenzivnejši. Vrhunec je dosegel v sedemdesetih in osemdesetih letih. On sledi tej trgovini od 1352 do 1390 in ugotavlja, da ni bila v vseh letih enako intenzivna. V drugi polovici XIV. stoletja je naštel 1702 bal različnih vrst kož (predvsem goveje in ovčje), ki so bile predmet trgovine.⁶⁴

Posebne metode za izračun vrednosti in količine izvoza kož iz balkanskih dežel in iz zahodne Evrope na italijansko tržišče se je poslužil v svoji študiji Ferdo Gestrin.⁶⁵ On je predvsem na podlagi arhivskih podatkov v italijanskih arhivih v Markah (Ancona, Fano, Pesaro) prišel do kvantifikacije trgovine s kožami v XV. in prvi polovici XVI. stoletja. Ugotovil je, da prihajajo kože na italijansko tržišče do štiridesetih let XVI. stoletja iz severozahodne smeri prek slovenskih dežel in iz nemškega vzhodnoalpskega prostora in zlasti iz Ogrske in Hrvatske. Italija je bila vezana na uvoz kož, ker so se potrebe po tej surovini izredno povečale. Na podlagi kreditnih pogodb v notarskih knjigah v Fanu, Pesaru in Anconi je F. Gestrin izračunal, da je bilo prodano na kredit 459.200 kož, kar znese preko 303.000 zlatih dukatov. Toda na ta način izkazana vrednost kreditne trgovine predstavlja po Gestrinu komaj eno tretjino celotne trgovine s kožami. Zato Gestrin ocenjuje, da je v navedenem obdobju prišlo v Marke iz severozahodnega področja okrog 1,380.000 različnih kož v skupni vrednosti več kot milijon zlatih dukatov. Ob takšni oceni bi bil letni izvoz okrog 21.000 kož, kar je prej premajhna kot velika številka. Gestrin se pri tem sklicuje na avstrijskega zgodovinarja O. Pickla,⁶⁶ ki je izračunal, da so iz ogrskih in hrvatskih dežel izvozili v smeri proti zahodu v prvi polovici 16. stoletja okrog 200.000 kož letno. Velik del tega izvoza je šel brez dvoma tudi v Marke v Italijo.

Proti koncu štiridesetih let XVI. stoletja je prišlo do preobrata v trgovini s kožami iz ogrskih in hrvatskih dežel. Tranzitna trgovina s tem blagom prek slovenskih dežel je skoraj povsem prenehala. Vzroki za to stanje so bili različni, iskati pa jih je deloma v vojaških in političnih dogajanjih na Ogrskem

⁶⁴ B. Krekić, Prilog istoriji mletačko-balkanske trgovine, str. 11–14.

⁶⁵ F. Gestrin, Trgovina s kožami v Markah v 15. in v prvi polovici 16. stoletja, ZC, XXX/1–2, Ljubljana 1976, str. 23–35.

⁶⁶ O. Pickl, Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert, Des Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650, Die Ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa, 1. Tagung des Seminars für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Philipps-Universität zu Marburg an der Lahn. Köln–Wien 1971, str. 91.

v zvezi z novimi osvajanji sultana Sulejmana II. Veličastnega. Trgovina s kožami se sedaj usmerja preko Bosne v Dubrovnik. Dubrovniški trgovci prevzemajo trgovino s kožami s celotnega, zelo širokega balkanskega zaledja in oskrbujejo s kožami italijanska tržišča, predvsem Ancono. Na podlagi podatkov v notarskih knjigah G. Giustiniana v Anconi je Gestrin izračunal, da je kreditna trgovina na drobno dosegla letni promet od 50.000 do 60.000 različnih kož. Izvoz kož iz Dubrovnika v tem obdobju na podlagi dubrovniškega arhivskega gradiva doslej ni bil proučen.

V prvih desetletjih XV. stoletja je dubrovniška trgovina izgubila pretežno posredniški značaj. Poleg soli, ki je bil njen monopol, je dobila še en važen predmet lastne proizvodnje — »**dubrovniško sukno**«. Dubrovniška vlada ni izbirala sredstev, da v Dubrovniku ustanovi sodobno proizvodnjo sukna manufakturnega tipa. V Italijo je pošiljala poslanca, da poiščejo sposobne mojstre, gradila jim je delavnice, dajala ugodna, brezobrestna posojila, omogočala z ustreznimi zakonodajo uvoz surovin, predvsem volne, s carinskimi predpisi ščitila domačo proizvodnjo pred uvozom tujega sukna, mojstre dobro plačala in dajala razne olajšave. Poleg italijanskih mojstrov so bili med prvimi mojstri tkalci, ki so prišli v Dubrovnik, suknarji iz Nemčije, predvsem iz Kölna in Aachna. Začetek dubrovniške manufakture sukna, prve v jugoslovanskih deželah, vežemo na prihod Pavla Cornela iz Piazenca in njegovega polbrata Petra Pantelle. Leta 1416 je P. Cornelo sklenil pogodbo z dubrovniško vlado o uvajanju kvalitetnega suknarstva v Dubrovniku. Po njegovi smrti 1417 je izvedbo tega načrta prevzel njegov polbrat Peter Pantella. Obvezal se je, da bo prvo leto izdelal 200 bal sukna (1 bala — pezzia je komad sukna, dolg okrog 60 laktov = okrog 30 m), naslednje leto je moral izdelati 280 bal in nato vsako leto povečati število bal za 50. Ker je bila pogodba sklenjena za 10 let, je deseto leto izdelal že 650 bal sukna.⁶⁷ Pantellina delavnica je izdelala več sukna letno kot povprečna florentinska delavnica. V tem času je bilo namreč v Firencah okrog 200 suknerskih delavnic, letna proizvodnja pa se je gibala od 70.000 do 80.000 bal. Ena florentinska delavnica bi torej izdelala povprečno od 350 do 500 bal sukna letno.⁶⁸

Dušanka Dinić-Knežević je v svojem delu, v katerem je obdelala tkanine v dubrovniškem gospodarstvu,⁶⁹ ugotovila, da je poleg Pantelline delavnice obstajalo vsaj 50 večjih ali manjših sukarn. V knjigi prinaša zelo izčrpne, lahko bi rekli kompletne podatke iz arhivskega gradiva, ki se nanašajo na proizvodnjo in trgovino z dubrovniškim suknom. Kljub temu poudarja, da ni možno precizno ugotoviti letne proizvodnje sukna. Za to obdobje se ni ohranil glavni vir, ki bi nam prikazal popolno sliko. To so knjige »camere artis lane«, kjer so registrirali celotno proizvodnjo. Na podlagi teh zapisov je dubrovniška vlada izvajala nadzorstvo nad proizvodnjo. Toda avtorica ugotavlja na podlagi ohranjenega arhivskega gradiva, da so zelo realne navedbe Filipa de Diversisa, humanista in rektorja dubrovniške šole, ki je v svojem delu »Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclyte civitatis Ragusii«⁷⁰ zapisal, da so v Dubrovniku letno stkali 4000 bal sukna. V Dubrovniku so imeli, kot pravi de Diversis, od proizvodnje sukna izredno korist vsi državljani, plemstvo in pučani (meščani), bogati in siromašni, možje in žene. Žená kot predic je moralo biti vključeno mnogo več, kot dajejo podatkov arhivski viri. Tkanje je bilo osnovni proces v proizvodnji in je zahtevalo določeno izurjenost in znanje. Za vsakim tkalskim strojem, kjer so izdelovali široka sukna, sta delali dve osebi. Razumljivo je, da je število tkalcev, s katerimi se srečamo v uradnih knjigah,

⁶⁷ D. Roller, Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću, Zagreb 1951; isti, Naša prva manufakturna sukna u XV stoljeću u Dubrovniku, Ekonomski pregled, 1/2, Zagreb 1950, str. 192—202.

⁶⁸ D. Dinić-Knežević, Peter Pantella, str. 110; G. Luzzatto Storia economica, str. 225.

⁶⁹ D. Dinić-Knežević, Tkanine u privredi srednj. Dubrovnika.

⁷⁰ V. Brunelli, Kommentar v »Programma dell'I. R. Ginnasio Superiore in Zara«, XXIII, 1880, XXIX/1881, XXV/1882; I. Božić, Filip de Diversis — Opis Dubrovnika, Dubrovnik 1973.

izredno veliko. V Dubrovniku je obratovalo, kot smo omenili, vsaj 50 tkalnic. V vsaki od njih so delali vsaj štirje tkalci. D. Dinić-Knežević sklepa, da je bilo v zvezi s tkanjem angažiranih vsaj 300 mojstrov tkalcev. Pri pripravljajnih delih kot so predenje, pranje, češljanje volne ter pri zaključnih opravilih kot je barvanje, nategovanje, zlaganje v bale, pa je bilo vključenih nekaj sto ljudi. D. Dinić-Knežević meni, da se je v Dubrovniku s suknarstvom ukvarjalo okrog 2000 ljudi.

Od leta 1429 lahko kontinuirano sledimo proizvodnji in trgovanju z dubrovniškim suknom v okviru kreditne trgovine.⁷¹ Razvoj manufakture sukna je imel velik vpliv na obseg kreditne trgovine. Pa tudi obratno, uvedba kreditiranja v proizvodnji in trgovini s suknom je pospešila razširitev te donosne veje gospodarstva. Od vseh vrst trgovske robe se v zadolžnicah največ omenja tekstil. Podatki v kreditnih pogodbah nam omogočajo, da lahko spremljamo razvoj proizvodnje sukna in njen obseg, da lahko spremljamo plasma dubrovniških tekstilnih proizvodov na domačem in na tujih tržiščih, da se seznamimo s podatki o kvaliteti, cenah, barvah in vrstah volne, iz katere je bilo sukno stekano. Na podlagi podatkov v kreditnih pogodbah lahko ugotovimo, da so posamezne suknarne stekale tudi po 200 in več bal sukna letno. S pomočjo podatkov v zadolžnicah smo lahko tudi ovrgli tezo, da je kriza v proizvodnji sukna, ki je nastopila s prodorom Turkov po padcu Bosne 1463 do meja dubrovniške republike, popolnoma zaustavila proizvodnjo. V obdobju od 1480 do 1500 je v Dubrovniku obratovalo vsaj 15 suknarn, ki so proizvedle tudi do 100 bal sukna letno. Krize ni povzročila le turška nevarnost, pač pa predvsem zmanjšanje uvoza volne iz Španije. Dubrovniška manufaktura sukna je propadla v začetku XVI. stoletja predvsem iz dveh vzrokov: zaradi prodora tujega, kvalitetnejšega in cenejšega sukna iz Italije, Anglije in Flandrije ter zaradi umika domačega kapitala iz proizvodnje.

Čeprav so podatki o kvantifikaciji trgovine z določenimi trgovskimi artikli in obsegu proizvodnje na podlagi dubrovniškega arhivskega gradiva nepopolni, sem prepričan, da nam tudi taki podatki, če upoštevamo določene ugotovljene konstante v proizvodnji in trgovskem prometu, lahko bistveno pomagajo oceniti z minimalnim odstopanjem od resnice tako obseg kakor viške trgovine in proizvodnje za neko krajše obdobje.

Zusammenfassung

VERSUCHE DER QUANTIFIZIERUNG DES HANDELSVERKEHRS UND DER PRODUKTION IM MITTELALTERLICHEN DUBROVNIK

Ignacij Voje

In unserer Geschichtsschreibung ist schon mehrmals der Versuch unternommen worden, aufgrund des Dubrovniker Archivmaterials die Quantifizierung des Handelsverkehrs und der Produktion darzustellen. Pioniere auf diesem Gebiet waren K. Jireček und M. Rešetar. Bei beiden hat sich der Einfluß der deutschen Schule bemerkbar gemacht. Dem Vorbild von K. Jireček folgte Gregor Čremošnik. Interessant ist dessen Versuch, auf der Grundlage des Gehalts des Dubrovniker Konsuls in Serbien den jährlichen Wert des Dubrovniker Handels mit Serbien in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts zu berechnen. Im Jahr 1325 soll der Umsatz 96.000 Perper, im Jahr 1332 aber bereits 160.000 Perper betragen haben.

In der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen haben sich im Rahmen der serbischen Historiographie neue Ansichten zur Methodologie der Erforschung der Geschichte der Republik Dubrovnik unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen

⁷¹ I. Voje, Kreditna trgovina, IV. del (str. 259–337) je posvečen kreditni trgovini s tkaninami. Isti, Michaele Georgii de Florentia procuratore della Camera apostolica e le sue operazioni, a Ragusa nella seconda metà del Quattrocento. Congressi sulle relazioni tra le due Sponde adriatiche, 1. Roma 1979, str. 157–170.

Dubrovniks zu seinem Hinterland auf dem Balkan herausgebildet. Die Initiatoren und Anreger dieser Forschungsrichtung waren Jorjo Tadić und Mihajlo Dinić. Obwohl M. Dinić und vor allem J. Tadić der französischen und der italienischen Methode folgten, brachten sie viel Neues in die Methodologie der Erforschung der Wirtschaftsproblematik des mittelalterlichen Dubrovnik ein. Sie forschten am originalen Archivmaterial der Republik Dubrovnik, das in mancherlei Hinsicht spezifisch ist, was die damalige Notariatspraxis in Europa, besonders aber in Italien, betrifft.

Ein besonderes methodologisches Verfahren war für die Erörterung des Kredithandels im mittelalterlichen Dubrovnik erforderlich. Als einer der ersten wurde Gregor Čremošnik auf die bis zu jener Zeit ungenutzte, einzigartige Notariatsserie des Dubrovniker Archivs *Debita notariae* (Schuldscheinbuch) aufmerksam. Als er die ersten erhaltengebliebenen Bücher der *Debita notariae* analysierte, die der erste weltliche Notar von Dubrovnik, Tomasino de Savere, geführt hatte, versuchte er den Umfang des Kredithandels in den Jahren 1282 und 1283 festzustellen. Er erschloß für diese beiden Jahre daraus den Wert der Ausfuhr nach Serbien. Der Autor dieser Abhandlung aber verfolgte unter fachlicher Beratung Čremošniks (ihm ist auch anlässlich der 30. Wiederkehr seines Todes der vorliegende Beitrag gewidmet) anhand von Schuldscheinen, die Notare täglich jahrein jahraus in ihr Register eintrugen, die Entwicklung von verschiedenen Formen des Kredithandels, den Umfang, den Wert sowie die Schwankungen des Kredithandels in den einzelnen Zeitabschnitten. Weiterhin analysierte er die Struktur von Gläubigern und Schuldern und erforschte den Kredithandel mit unterschiedlicher Handelsware. Der Autor der Abhandlung versuchte auf der Basis einiger abgeschlossener Zeitabschnitte den Umfang und den Wert des Kredithandels darzustellen und die Gründe aufzudecken, die Schwankungen von Wert und Umfang des Kredithandels bewirkten. Ohne Unterbrechung können wir den Umfang des Kredithandels in der Zeit von 1330 bis 1340 verfolgen. In dieser Zeit erreicht der Wert des Kredithandels einen ersten Höhepunkt (im Jahre 1333 226.715 Perper), sinkt jedoch im Jahre 1336 um die Hälfte (139.375 Perper). Bedingt wurde dieser beträchtliche Rückgang des Kredithandels in Dubrovnik durch eine Krise, die der Verfall von florentinischen Handels- und Bankhäusern ausgelöst hatte. Detaillierter wird auf den Zeitabschnitt von 1401 bis 1405 eingegangen, wo der Umfang des Kredithandels durch den Krieg zwischen Dubrovnik und dem bosnischen König Ostoja beeinträchtigt wurde. Fortlaufend können wir die Entwicklung des Kredithandels seit dem Jahr 1420, wo sich die Schuldscheinbücher beinahe zur Gänze erhalten haben, verfolgen. Bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts wird der Umfang des Kredithandels durch innere und äußere Faktoren beeinflusst. In positivem Sinne ist dabei die Entwicklung der Tuchmanufaktur in Dubrovnik sowie der Handel mit bosnischem und serbischem Silber und Blei zu betrachten, in negativem aber das Vordringen der Türken auf den Balkan und einige Kriege, die mit den Nachbarländern geführt wurden.

Die Quantifizierung des Warenhandels im mittelalterlichen Dubrovnik stellt der Autor dieser Abhandlung anhand von folgenden Arten der Handelsware dar: Silber, Blei, Wachs und Felle; die Produktion aber illustriert er am Beispiel von Textilien und Silber.

Der Umfang des Silberhandels steht in Verbindung mit der Produktion von Silber in serbischen und bosnischen Bergwerken. Hier wird noch besonders deutlich, wie die Feststellungen der Geologen und die der Historiker sowohl hinsichtlich des Umfangs von Handel und Produktion als auch hinsichtlich der Qualität des Silbers voneinander abweichen. Eine Analyse des Buches, das die Vorstände der Dubrovniker Münzstätte im Jahr 1422 geführt hatten, hat ergeben, daß die Jahresausfuhr über Dubrovnik 5,67 Tonnen betrug. In der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts kann die jährliche Silberproduktion in den Bergwerken Bosniens und Serbiens nicht weniger als 10 Tonnen betragen haben, was mehr als ein Fünftel der gesamten Silberproduktion in Europa darstellte. Eingehender behandelt der Autor den Handel mit Glama-Silber (*argentum de glama*), das vor allem in den Bergwerken von Novo Brdo gewonnen wurde und das einen hohen Prozentsatz von Gold enthielt (1 Liber etwa 25 %).

Einen bedeutenden Platz im Außenhandel der Balkanländer nahm das Blei ein. B. Krekić war der erste Forscher, der den Versuch unternahm, auf der Grundlage des Dubrovniker Archivmaterials zu konkreten Berechnungen zu kommen. In der Zeitspanne von 1372 bis 1391 wurden etwa 310 Tonnen Blei von Dubrovnik nach Venedig ausgeführt. Im Rahmen des Kredithandels wird der Bleihandel in den siebziger und achtziger Jahren des 15. Jahrhunderts belebt. Die Angaben aus dem Dubrovniker Archiv weisen zwar auf eine große Produktion in den Bergwerken hin, der tatsächliche Umfang der Produktion ist allerdings erst für die Zeit bekannt, wo das Bergwerk Olovo der türkischen Herrschaft unterstand. Im Jahre 1489 betrug die Jahresproduktion 673 Tonnen.

Wachs hatte im mittelalterlichen Dubrovnik eine außergewöhnlich große Bedeutung sowohl für den heimischen Bedarf wie auch für den Handel. In der Liste der

Dubrovniker Exportwaren stand es unmittelbar hinter den Edelmetallen. Aus dem privaten Geschäftsbuch der Brüder Nikola und Luka de Caboga, das sie von 1426 bis 1433 führten, geht hervor, daß durch deren Vermittlung etwa 12 Waggons Wachs nach Italien (in die Marken) in den Export gingen. Diese Menge wird noch durch andere Angaben bestätigt.

Felle verschiedener Art (Rinder- und Schafsfelle) stellten bereits in der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts einen sehr wichtigen Exportartikel der Balkanländer in Richtung Venedig dar. Ferdo Gestrin gelangte anhand von Archivangaben in italienischen Archiven (Ancona, Fano, Pesaro) und mit Hilfe einer besonderen Methode zur Quantifizierung des Fellhandels im 15. und in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts, der zwischen den Balkanländern (Ungarn, Kroatien) und den Alpenländern einerseits und dem italienischen Markt andererseits abgewickelt wurde. Nach Gestrins Schätzung waren in dem erwähnten Zeitabschnitt aus dem nordwestlichen Gebiet in die Marken rund 1.380.000 verschiedene Felle geliefert worden. Nach einer solchen Schätzung würde die Jahresausfuhr etwa 21.000 Felle betragen haben, was eher eine kleine als eine große Zahl bedeutet. Gegen Ende der vierziger Jahre des 16. Jahrhunderts kam es zu einer Wende im Handel mit Fellen aus den ungarischen und kroatischen Ländern. Der Transithandel mit dieser Ware über die slowenischen Länder kam infolge der Eroberungszüge des Sultans Suleiman II. nach dem Westen zum Erliegen. Der Fellhandel nimmt jetzt die Richtung über Bosnien nach Dubrovnik und über dieses weiter auf den italienischen Markt. Anhand von Angaben in den Notariatsbüchern von G. Giustiniano in Ancona hat Gestrin errechnet, daß der Jahresumsatz innerhalb des Kredithandels 50.000 bis 60.000 Felle betrug. Diese Felle waren auf dem Weg über Dubrovnik nach Ancona gekommen.

In den ersten Jahrzehnten des 15. Jahrhunderts erlangte noch eine weitere wichtige Ware aus eigener Produktion Bedeutung für den Handel — nämlich das Dubrovniker Tuch. Dušanka Dinić-Knezević hat bis jetzt am eingehendsten die Tuchproduktion in Dubrovnik erforscht und festgestellt, daß Tuchmanufakturen von Petro Pantella aus Piacenza, der die Tuchproduktion in Dubrovnik organisiert hatte, mehr Tuchballen (650!) jährlich produzierten als eine mittelgroße florentinische Werkstatt. Mit der Tuchherstellung waren in Dubrovnik etwa 2000 Menschen beschäftigt. Auch die Angaben in Kreditverträgen liefern einen Beweis für den beträchtlichen Umfang der Tuchproduktion in Dubrovnik. Aus diesen Angaben geht auch hervor, daß einzelne Tuchmacherwerkstätten (es gab etwa 50 davon) auch 200 Tuchballen jährlich webten. Es wurde auch die These widerlegt, nach der die Krise in der Tuchproduktion in Dubrovnik bereits 1463 eingesetzt hätte, als die Türken nach dem Fall Bosniens bis an die Grenzen der Dubrovniker Republik vordrangen.

GORISKI LETNIK — ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Doslej je izšlo trinajst števil. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v deželi Furlaniji-Juljski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, YU-65001 Nova Gorica.

SLOVENSKA MATICA, Ljubljana, Trg osvoboditve 7, (061) 214 190

in Zveza zgodovinskih društev Slovenije imata sklenjen dogovor o sodelovanju, po katerem lahko člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev ob predložitvi potrjene članske izkaznice v prostorih Slovenske matice nabavljajo vse Matične publikacije po ugodnejši ceni, ki sicer velja le za redne Matične člane.

Iz bogatega izbora leposlovnih in različnih strokovnih del opozarjamo zlasti na nekaj knjig z zgodovinsko tematiko (zaloga nekaterih med njimi bo v kratkem času pošla!):

Slovenska matica 1864—1964 (zbornik razprav in člankov)	14.000 din
Jože Munda: Bibliografija Slovenske matice 1864—1964	12.000 din
Jože Munda: Bibliografija Slovenske matice 1964—1983	12.000 din
Koroški plebiscit (zbornik razprav in člankov)	25.200 din
Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem	12.800 din
Vojeslav Molè: Iz knjige spominov	12.000 din
Lavo Čermelj: Spomini na moja tržaška leta	12.100 din
Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom	12.000 din
Francè Koblar: Moj obračun	15.400 din
Franc Petek - Janko Pleterski: Spomini koroškega politika	15.400 din
Edvard Kocbek: Peščena ura. Pisma Borisu Pahorju 1940—1980	12.600 din
Primož Simoniti: Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja	22.000 din
Alojz Rebula: Zeleno izgnanstvo (roman o tržaških letih Eneja Silvija Piccolominija)	18.900 din
Andrej Capuder: Rapsodija 20 (roman o obdobju med obema vojnama)	11.500 din
Anton Linhart: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije (komentiran prevod knjig iz let 1788 in 1791)	18.500 din
Karel Clarici: Knjiga moje mladosti (spominski opis grajskega in meščanskega življenja na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja)	12.600 din
Josip Vošnjak: Spomini (uredil in opombe napisal Vasilij Melik)	17.500 din
Franc Kos: Izbrano delo (izbral, uredil in opombe napisal Bogo Grafenauer)	18.900 din
Ivan Hribar: Moji spomini II. (izbral in uredil Vasilij Melik)	27.400 din
Marjan Rožanc: Roman o knjigah (avtobiografsko delo)	10.700 din
Boris Pahor: V labirintu (avtobiografski roman iz časa 1946—1949)	17.000 din
Milko Kos: Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev (izbral, uredil in opombe napisal Bogo Grafenauer)	19.500 din
Anton Novačan: Jeruzalem—Kairo. Spomini 1942—1945	21.700 din
Peter Mohar: Med nebom in peklom. Pričevanje iz plebiscitnega leta	13.400 din
Bogo Grafenauer: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj	21.700 din
Irena Gantar Godina: Masaryk in masarykovstvo pri Slovencih	19.000 din

Slovenska matica pripravlja za prihodnja leta med drugim vrsto izdaj temeljnih del slovenske historiografije in nekaterih najzanimivejših starejših slovenskih memoarnih del.

Vinko Rajšp

ČAROVNIŠKI PROCESI NA SLOVENSKEM

Zgodovinsko zajema ta prikaz deželo Kranjsko in tisti del nekdanje dežele Štajerske, ki je danes v okviru republike Slovenije. Ne dotika se čarovniških procesov v Prekmurju, ki je spadalo v času procesov v ogrski del Habsburške monarhije, in na Primorskem (Goriška, tržaški teritorij in Istra), ker doslej na tem področju nismo odkrili še nobenega procesa. Ostaja le domneva, da jih tukaj v resnici ni bilo, prav tako pa tudi možnost, da nobenega še odkrili nismo. Gotovo pa je, da tukaj čarovniški procesi niso zajeli takih razsežnosti kot na Kranjskem in Štajerskem, saj bi se v nasprotnem primeru vsi viri težko izgubili. Vprašanje ostaja še odprto. Tudi slovenski del Štajerske bom predstavil le sumarno, ker so čarovniški procesi na tem področju sorazmerno dobro raziskani. Podrobneje pa se bom pomudil pri čarovniških procesih na Kranjskem, kjer doslej niso bili deležni takšne pozornosti.

Na vprašanje, kako daleč nazaj sega na Slovenskem pojem čarovništva, danes še ne moremo dokončno odgovoriti. Poročila o čarovniških procesih imamo od 16. stoletja dalje. Pravzaprav poznamo že iz leta 1427 proces proti Veroniki Deseniški, ki ga je dal uprizoriti celjski grof Herman II., češ da je začarala njegovega sina, da jo je poročil in da je s pomočjo čarovniških veščin zastrupljanja tudi njemu, očetu, stregla po življenju.¹ Vendar to še ni bil tipičen čarovniški proces kasnejše dobe. Obtoženka je bila pred celjskim mestnim sodiščem zaradi pomanjkanja dokazov oproščena. Da je pa moralo biti čarovništvo tudi že v tem času splošno znano, nam priča freska iz let 1460—1470 na fasadi cerkve v Crngrobu pri Škofji Loki, kjer sta uprizorjeni dve čarovnici, ki kuhata točo, ki že kar leti iz lonca.² V kmečkem uporu leta 1515 so se konjiški kmetje pritoževali, »da izpuščajo gospodje tatove ali čarovnice za denar«.

Pojem čarovništva nastopa tudi že v prvi slovenski tiskani knjigi, v katekizmu iz leta 1550, kjer imenuje Trubar katoliško obredje čarovnijo.³ Pojem čarovništva nastopa še v drugih delih slovenskih reformatorjev. V Slovenski Cerkovni ordningi našteva Trubar med dolžnostmi svetne gosposke tudi zatiranje čarovništva.⁴ V Katekizmu iz leta 1575 Trubar čarovništvo večkrat omenja. Našteva ga med najhujšimi pregrehami. K čarovništvu še vedno prišteva katoliško obredje.⁵ Našteva pa tudi škodljiva dejanja, ki bi jih naj bile čarovnice in čarovniki zmožni: povzročanje neurij, grmenja, toče, povzročanje bolezní pri mladih in starih ljudeh⁶ in vedeževanje.⁷ Šiba tudi navade, ko se ljudje sami zatekajo po pomoč k čarovnikom in čarovnicam v različnih boleznih in drugih stiskah.⁸ Kot čarovnice omenja stare ženske.⁹

Globoko zakoreninjenost vere v čarovnice in čarovništvo razberemo tudi iz umetnostne in knjižne produkcije 17. stoletja. Na stropu župnišča v Sloven-

¹ Franz Otto Roth, »Die Hexe« Veronika. Liebeszauber, Adelspolitik und »Renaissance« — Menschen im Steirischen frühen 15. Jahrhundert. In: Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs, Folge 37, Graz 1987, s. 57—69.

² Emilijan Cevc, Etnografski problemi ob freski »Sv. Nedelje« v Crngrobu. Slovenski Etnografi III—IV, 1951, str. 182.

³ Primož Trubar, Katehismus 1550. 113 (65 a).

⁴ Primož Trubar, Cerkovna ordninga, 1564, 94 a.

⁵ Primož Trubar, Katehismus s dvehma islagama. 165, 271, 337, 449.

⁶ ibid. 241.

⁷ ibid. 140.

⁸ ibid. 142.

⁹ ibid. 200.

skih Konjicah iz leta 1680 imamo sliko ženske, ki jaha ježa; nekateri umetnostni zgodovinarji jo razlagajo kot čarovnico.¹⁰

Kranjski polihistor J. W. Valvasor v *Theatrum Mortis humanae tripartitum /Schau Bühne des Menschlichen Todts in drey Theil/* v tretjem delu *Poenas Damnatorum continens /Der Verdambten Höllen = Peyn vorstellend/*, ki je bilo natisnjeno v Salzburgu 1682. leta, predstavlja čarovnico, ki začenja peklenški ples. Satiru podoben vrag jo tovari v peklenko brezno.¹¹ Je prva v vrsti najhujših grešnikov, ki jih hudiči mučijo: preklinjevalca, skrunitelja praznikov, razbojnika, prešuštnika, tatu, nečistnika in drugih.¹² Sliko je pospremil z besedilom hudiča čarovnici: »Ja, dovolj si se klatila v največjih višavah, zdaj pa popeljal te bom prav v sredino pekla. Tako plačilo ti gre za tvoje hudobno početje. Da, po takih poteh takle spodobi se mir«. Čarovnica pa mu odgovarja: »Joj mi, nesrečni, koliko solz bo namesto veselja! Preje brezmejna prostost, zdaj pa v ječi gorje!«

Proučiti in pritegniti bo potrebno še politične in gospodarske faktorje, ki so vplivali na množične čarovniške procese na Kranjskem po letu 1690. Možno pa je, da je svoje doprinesel tudi kulturni faktor. Leta 1689 je izšlo Valvasorjevo monumentalno delo *Slava vojvodine Kranjske*. Sam Valvasor je bil glede nekaterih točk, ki so bile bistvene pri množičnih čarovniških procesih, za tisti čas nadpovprečno pogumno skeptičen. Predvsem je zavračal prepričanje, da čarovnice letajo na shode. Razlagal je, da prihaja do tega pojava zaradi zelišč, ki jih ljudje mešajo in jim povzročajo občutke letenja. Menil je, da tudi sodniki preveč lahkomišelnost sprejemajo prepričanje o letenju čarovnic. Tudi glede tega je ostajal zvest lastnemu prepričanju, da zmore narava veliko več kot lahko človek dojame, in da zato ni potrebno imeti vsega, česar ne razumemo, za nadnaravno.¹³ V zvezi s prepričanjem o letu čarovnic je zato kritično predočil sodnikom, da morajo le opazovati in rzsoditi, kaj narava sama zmore in kako se to dogaja. »Gotovo ni dovolj, če nekdo bere dobrega jurista ali celo Delria, poznati in razumeti mora tudi druge eksperience in avtorje.« Dvomil je tudi v torturo, ki služi sodnikom kot sredstvo za spoznanje resnice, saj piše: »Številni sodniki hočejo izsiliti resnico z mučenjem, vendar ni nič bolj varljivega kot je tortura.« Ni pa dvomil v možnost sklenitve pakta s hudičem.¹⁴ Nasprotno pa je Valvasorjev jezikovni redaktor Francisci, ki je bil doma iz Nemčije in ki je tudi sam izdal več knjig proti čarovnicam, zabelil tudi Valvasorjevo delo s številnimi coprnškimi zgodbami. K temu je leta 1668 izšlo v Gradcu še Beckmanovo pravno delo, ki je prav tako gradilo na veri v čarovništvo.¹⁵

Čas do srede sedemnajstega stoletja bi za slovensko ozemlje lahko označili kot čas posameznih čarovniških procesov. Vrhunec je čarovniška blodnja dosegla v drugi polovici 17. stoletja in v prvem desetletju osemnajstega stoletja, ko so obtožene množično sežigali. Prosesi so trajali še celo prvo polovico osemnajstega stoletja, čeprav obtoženih vsaj po letu 1720 niso več sežigali.

Na Slovenskem nimamo ohranjenega niti enega zapisnika čarovniškega procesa v slovenskem jeziku, so le v nemščini. Tako pravzaprav nimamo nobenega jezikovno avtentičnega zapisa kakšnega procesa. Vendar so procesi morali potekati v slovenskem jeziku, saj obtoženi v večini primerov nemško niso znali. To nam potrjuje tudi dejstvo, da se pojavlja v začetku čarovniških procesov na Auersperškem posestvu Poljane (Pölland) pri izpraševanju za čarovništvo slovenska beseda ‚vešerija‘ — ob nemških Hexerei in Zauberei, pa tudi

¹⁰ Nataša Golob, *Slovenske Konjice: Poslikava baročnega stropa*. V: Celjski zbornik 1983, s. 263–299.

¹¹ Emilijan Cevc, *Ob Valvasorjevem prizorišču človeške smrti (Maribor 1969)*, s. 301.

¹² Branko Reisp, *Janez Vajkard Valvasor (Ljubljana 1983)*, s. 136.

¹³ J. W. Valvasor, *Die Ehre IV*, p. 580.

¹⁴ J. W. Valvasor, *Die Ehre XI*, p. 102.

¹⁵ Sergij Vilfan, *Die Hexenprozesse in Krain — Zur Frage ihrer Häufigkeit*. In: Helfried Valentinitz (Hrsg.), *Hexen und Zauberer. Die Große Verfolgung — ein europäisches Phänomen in der Steiermark, Graz—Wien 1987*, s. 294.

nekatera krajevna imena pišejo v začetku še slovensko, v kasnejši dobi pa ne več. Tako na primer zbiranje čarovnic v začetku pišejo po slovensko NA KLEKI, kasneje pa po nemško auf dem Klek.

Na Štajerskem v celoti, pa tudi na Kranjskem z izjemo cerkniškega področja, so doslej znani procesi potekali izključno v vinorodnih okoliših.

Osnovo pri čarovniških procesih je vedno predstavljalo škodljivo čarovništvo: povzročanje toče, predvsem v vinogradih, neurij, pozeb, škodovanja živini in ljudem, preprečevanje rasti posevkov. Obtoževali so jih, da pobirajo v podobni vran požejano pšenico s polj. Ob tem pa so bile obtožene, da izdelujejo maže za letenje. Pri izdelovanju maž niso našteve nobene naravne sestavine ali zelišča, temveč se v zapisnikih omenjajo kot sestavina le otroška srca in posvečene hostije. Vendar nam Valvasor našteva tudi zelišča, ki so veljala kot čarovniška: petoprsnik (petaphylon), pasje zelje, potočnik, kolmež, zelena, volčji koren in praprot (filix).¹⁶ Pri delanju toče so bile največkrat obtožene, da pri tem uporabljajo pepel pepelnice (Quatemberasche). Redno so bile obtožene odpada od krščanske vere, podpisovanja pakta s hudičem z lastno krvjo in spolnega občevanja s hudičem. V dveh primerih sta obtoženki po mirni poti priznali, da sta zdravili z zelišči. Ena je trdila, da je zdravila samo tako, kot se je naučila od pokojnega župnika. Na mučilih sta priznali še vse ostalo. Svojevstveno sliko daje čarovniški proces na gospostvu Pobrežje (Freithurn) leta 1694. Sezgane so bile štiri ženske, ki so bile obtožene čarovništva in zastrupitve grofice Purgstall, ki je umrla. Obtoženkam so izsilili še priznanje, da so se s hudičevom pomočjo hotele rešiti gospode, ker bi sicer gospoda spravila s poti njih čaravnice.¹⁷

Kar zadeva žrtve, je slovenski del Štajerske, vključno z mestom Radgono, s 305 dokazljivo pred sodišče privedenimi osebami, kar znaša 30,3 % v okviru celotne Štajerske in v primerjavi s Kranjsko na prvem mestu. Če procesa proti Veroniki Deseniški še ne štejemo za pravi čarovniški proces, je potekal prvi čarovniški proces v Mariboru leta 1546 in naslednji v Celju leta 1579, kjer pa za zrelo dobo čarovniških procesov ne poznamo nobenega množičnega čarovnega procesa. Množični čarovniški procesi so se razmahnil v drugi polovici 17. stoletja in trajali v prvo desetletje osemnajstega stoletja, čeprav posamezni procesi trajajo še vso prvo polovico osemnajstega stoletja. Žarišča procesov so bila: Ormož, Ptuj, Ljutomer, Gornja Radgona, Hrustovec in Maribor. Čaravnice bi se naj sestajale na Pesniškem hribu in na Rogaški gori.¹⁸ Na Spodnjem Štajerskem je potekal zadnji znani čarovniški proces pred sodiščem v Gornji Radgoni v letih 1744—1746.¹⁹

Na Kranjskem so posamezni čarovniški procesi prerasli v množične v devetdesetih letih sedemnajstega stoletja. Kot shajališča čarovnic se navajajo Slivnica (958 m) sredi dežele, Klek (1210 m) na Hrvaškem in Grintovec v Karavankah (2558 m).

Do leta 1690 pravih žarišč ne poznamo, ampak le posamezne procese. Za te procese za Kranjsko zaenkrat ne poznamo nobenega popolnega zapisnika. Za Škofjo Loko, ki je bila v lasti freisinških škofov, poznamo v šestdesetih in sedemdesetih letih sedemnajstega stoletja dva procesa, eno čaravnico so sezgali, eno izpustili in za eno ne vemo izida. S tega območja je bila oproščena še ena obtoženka po zaslugi železarskega sodnika v Železnikih. Katarino Vendelič je loško sodišče leta 1644 obsodilo kot čaravnico na grmado. Ker je bila noseča, je niso mogli takoj usmrtiti. Medtem pa ji je priskočil na pomoč rudarski sodnik iz Železnikov Würz von Würzenstein, ki je trdil, da loško gospo-

¹⁶ J. v. Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske*, Mladinska knjiga 1984, s. 66.

¹⁷ Hammer Purgstall, *Die Gallerin*, III., s. 281—285.

¹⁸ F. Byloff, *Hexenglaube und Hexenverfolgung in den österreichischen Alpenländern. Quellen zur deutschen Volkskunde* 3, Berlin 1929.

¹⁹ Alfred Seebacher-Mesaritsch, *Der letzte Hexenprozeß im Herzogthum Steiermark*. In: Helfried Valentinitz (Hrsg.), *Hexen und Zauberer. Die große Vervolgung — ein europäisches Phänomen in der Steiermark* (Graz—Wien 1987), s. 345—350.

stvo nad njo, ženo rudarja, nima sodne pravice. Pred višjim sodiščem se je vlekel proces celih deset let. Würz je na koncu pravdo sicer izgubil, vendar čarovniški proces proti obtoženki ni bil obnovljen in je bila obsojena le bogokletstva. V primeru župnika Novaka iz Mošenj, ki so ga dolžili čarovništva, je o tem razpravljalo tudi duhovno sodišče v Ljubljani 1669. leta. Po dvajsetletni pravdi je bil zaradi pomanjkanja dokazov oproščen, vendar ni nihče dvomil v realnost obtožb. Ne vemo pa za izid procesa proti obtoženi čarovništva v Kranju, v zvezi s katero se nam je ohranila pravda proti omenjenemu župniku, ker bi se ji naj ta držal za peto, ko je letela na Grintovec.²⁰

Za ta čas sta izpričani še dve grmadi zaradi čarovništva, sežgana sta bila en moški in ena ženska. V skupnem seštevku so na Kranjskem do leta 1690 poimensko dokazane tri sežgane žrtve, za dve ne vemo izida, vendar je bila možnost oprostitev še velika, tri pa so bile zanesljivo oproščene.

Vera v škodljivost čarovnic in čarovnikov je bila neprestano prisotna. Leta 1635 so kmetje v okolici Zavřča in Veržeja na Štajerskem sami sežgali tri ženske, ki so jih obdolžili, da so povzročile točo. Za cistercijsko opatijo Kostanjevico in jezuitsko rezidenco v Pleterjah vemo, da so od konca 16. stoletja pa do osemnajstega stoletja obravnavali pravde, ko je nekdo nekoga imenoval čarovnika — čarovnico, že pred gorskim sodiščem. Če so spoznali obtožbo za utemeljeno, so predali osumljenca ali osumljenko krvnemu sodišču.²¹

Za sedemdeseta leta poroča Valvasor o množičnih procesih v okolici Cerknice in Planine ter v vasi Bočkovo,²² katere prebivalci bi naj bili vsi žrtev čarovniškega procesa. Vendar Valvasor dodaja, »daß in dieser Gegend in einem Jahre mehr Zaubereiprozesse vorkämen als seit Menschengedenken im ganzen Lande«, sicer pa »daß das Land von den Hexen und Unholdinen noch ziemlich sauber sei«.²³

Vsaj zaenkrat je ta podatek nepreverljiv, ne poznamo nobenega zapisnika kakšnega čarovniškega procesa niti kakšnega drugega sočasno zapisanega poročila. Z druge strani pa gre upoštevati dejstvo, da se Valvasorjevo poročilo nanaša na področje, ki ga je sam zelo dobro poznal, področje presihajočega Cerkniškega jezera, ki ga je znanstveno preučeval in zaradi tega tudi postal član Kraljevske družbe (The Royal Society) v Londonu. Vsekakor pa je to poročilo iz časa, ki se približuje meji množičnih čarovniških procesov na Kranjskem. Da so se klasični množični čarovniški procesi na Kranjskem razmahnili šele po letu 1690, nam kaže tudi dejstvo, da pri mučenjih pri čarovniških procesih v Poljanah leta 1692 še ne uporabljajo čarovniškega stola, v rabi je šele od leta 1693 naprej. Med stroški čarovniških procesov v Ljubljani pa najdemo leta 1692 podatke, da so čarovniški stol prav tako šele na novo nabavili.

Prvi množični čarovniški procesi na Kranjskem so danes dokazljivi za deželsko sodišče Poljane, ki je bilo v rokah Auerspergov. Ker je bilo gradivo za te procese doslej neznano in ker edino predstavlja zaokroženo celoto ohranjenega gradiva, jih bom podrobneje predstavil.²⁴

Prve zapisnike čarovniških procesov pred deželskim sodiščem Poljane poznamo iz jeseni leta 1692. Vendar to ni bil prvi proces, ampak nadaljevanje prejšnjega, katerega zapisniki nam niso ohranjeni in v katerem je bilo sežganih pet čarovnic. Obtoženka, ki je bila sedaj drugič pred sodiščem, je priznala šele po skupaj trinajstih urah mučenja. Meseca oktobra istega leta je bilo justificiranih šest žensk. V obstoječih zapisnikih je bilo naznanjenih 48 žensk, ki bi jih naj obtožene videle na čarovniških sabatih. Leta 1693 izvememo iz zapisnikov istega sodišča za tri sežgane ženske in enega moškega. V zapisniku ene

²⁰ Nadškofijski arhiv Ljubljana, Zapuščina Podlogar.

²¹ Dolenc, Pravosodstvo cistercijske opatije v Kostanjevici in jezuitske rezidence Pleterje od konca 16. stoletja do 18. stoletja.

²² J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, Laibach 1689, IV. knjiga, s. 602.

²³ J. W. Valvasor, Die Ehre, IV., s. 602.

²⁴ Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien, Auersperg, Pölland, A-VII-3/2.

ženske je bilo posebej omenjeno, da bo sežgana živa »anderen dergleichen zuerspiegelungen exempl lebendig auf dem sheuterhauften zuwerfen und zu verbrennen«. Preden je priznala, je prebila 21 ur na mučilih. V treh zapisnikih je bilo naznanjenih 32 ljudi. Za leto 1694 je ohranjenih pet zapisnikov procesov, po katerih so bile sežgane štiri ženske in en moški. Iz teh zapisnikov pa izluščimo še dvanajst imen zaradi čarovništva justificiranih oseb, za katere sicer ne poznamo zapisnikov. Med njimi je bil en moški. Ohranjen pa je tudi zapisnik čarovniškega procesa proti nekemu drugemu moškemu, ki nam kaže, da so bile obtožbe enake ženskim, le da je na čarovniških sabatih plesal in spolno občeval s hudičko (Teüflin) Magdalenko. Enako je potekal tudi sam proces. Potem nimamo do leta 1699 nobenega zapisnika več. Tega leta pa imamo štiri zapisnike s štirimi justificiranimi. Najmlajša je bila stara 28 let in je imela dva otroke. Iz zapisnikov izluščimo ime še enega zaradi čarovništva sežganega moškega in dveh žensk. Po teh zapisnikih je bilo skupaj naznanjenih 92 ljudi, med njimi večina žensk. Tako je bilo samo pred tem deželskim sodiščem v devetih letih sežganih poimensko znanih 39 ljudi, naznanjenih, da so sodelovali na čarovniških shodih, pa 235 ljudi. Da tudi leta med 1694 in 1699 niso bila čisto mirna, nam kaže poročilo deželnega krvnega sodnika Gotscheerja notranjeavstrijski vladi leta 1696, ki poroča o hudi čarovniški blodnji na Aueršperškem gospostvu Poljane, da so bili v čarovništvo zapleteni celo petletni otroci.²⁵

Leti 1691 in 1692 sta bili najhujši glede čarovniških procesov tudi v glavnem mestu dežele, v Ljubljani. Zanje izvemo le iz mestnih računskih knjig (Rechnungsbücher). Izdatki »Scharfrichter«ju, ki so bili skoraj v celoti porabljeni za čarovniške procese, so znašali 247 fl. Leta 1691 je bilo justificiranih pet čarovništva obdolženih žensk. Leta 1692 je bilo justificiranih 17 čarovnic, 7 žensk in en moški pa so med mučenji umrli. Skupaj so terjali procesi v Ljubljani v dveh letih 30 žrtev. Leta 1694 je rabelj mučil zaradi čarovništva še dve ženski, vendar za izid né vemo.

Iz istega desetletja vemo iz drugih deželskih sodišč še za 8 sežganih žrtev.

V Ribnici na Dolenjskem s širšo okolico okrog leta 1700 in v Kršem okrog leta 1710, kjer so bile v naslednjih letih sežgane po doslej znanih podatkih zadnje žrtve na Kranjskem.

V letih 1700 in 1701 je zgorelo pred deželskim sodiščem Ribnica zanesljivo šest žrtev. Ob koncu tega in v začetku naslednjega desetletja pa so divjali čarovniški procesi v mestu Krško. Zapisniki nam niso ohranjeni. Po sekundarnih virih je zgorelo med 20 in 40 ljudi. Iz kapucinske kronike iz tega mesta vidimo, da so bili prežeti s čarovniško blodnjo tudi tamkajšnji kapucini. Ena njihovih kuharic je zgorela, za enega patra, ki je bil označen kot nasprotnik čarovnic, pa kronika trdi, da je umrl kot žrtev začaranja neke čaravnice.

Okoliščine teh procesov niso raziskane. Vsekakor je vprašanje, kako je do tako množičnih procesov še prišlo, ko so se oblasti v Gradcu načelno že obračale proti vodenju čarovniških procesov. Nimamo sicer dokazov, da bi oblasti iz Gradca direktno vplivale za prenehanje čarovniških procesov na Kranjskem. O pozivanju teh oblasti k opreznosti glede vodenja čarovniških procesov pa so tudi na Kranjskem bili seznanjeni. V Arhivu Slovenije se nahaja prepis pisma Kanclerja v Gradcu deželnemu krvnemu sodniku v Celju 6. marca leta 1702. Kancler svari krvnega sodnika k opreznosti, naj se v primeru procesov obrne najprej na vlado v Gradcu. Kancler ne odobrava procesa v Zavrču, kjer so nekega moškega šele po 31 urah neprekinjenega mučenja prisilili, da je priznal. Prepovedal je krvniku in njegovemu hlapcu preiskovati ženske glede hudičevih znamenj. Prav tako je najstrožje prepovedal, da bodisi on sam ali njegov hlapec strižeta in brijeta ženske »in ,verecundis partibus«. Vendar je bilo

²⁵ Byloff, Hexenglaube, s. 140.

znamenja krvniku še vedno dovoljeno iskati v navzočnosti sodnika in dveh prisednikov. Tudi stroga omejitev mučenja na dvanajst do štirinajst ur je bila relativna, saj je velika večina vsaj na Kranjskem popustila že po treh do šestih urah. Bolj zanimiva je bila naredba, da do nadaljnjih navodil ne sme voditi nobenega procesa.²⁶

Na Kranjskem sta bila obdolžena čarovništva dva duhovnika, eden se je rešil z begom, drugemu pa so sodili, vendar je bil zaradi pomanjkanja dokazov oproščen. Po nekaterih poročilih so bili v čarovniške procese množično vpleteni tudi otroci, vendar se tega po dosedaj znanih aktih še ni dalo podrobneje raziskati. Za Kranjsko je vsaj zaenkrat število žrtev čarovniških procesov težko določiti, ker je v primerjavi s poročili veliko aktov neznanih.

Za Kranjsko se je število znanih žrtev od izida knjige Fritza Byloffa *Hexenglaube und Hexenverfolgung in den österreichischen Alpenländern* do danes izredno povečalo. Byloff je poznal 12 sežganih žrtev, dvema pa ni vedel izida. S tem, da puščamo neoštevilčene žrtve, ki jih navaja Valvasor, katerih tudi Byloff ni oštevilčil, da jemljemo za številko kapucinske kronike najnižjo številko, s katero računamo tudi pri Byloffu, se povzpenja številka iz 32 žrtev Byloffu znanih žrtev na 97 danes znanih z odkritjem podrobnejših poročil za samo dve deželski sodišči, Poljane in Ljubljano. Število žrtev z neznanim izidom ali oprostitevijo se je dvignilo z 2 na 8.

Med žrtvami čarovniških procesov je bila najstarejša stara 60 let, najmlajša pa osemindvajset let. Večina žensk je bila poročenih in so imele otroke. Nekaj je bilo vdov, samska ni bila nobena. Večina je bila starih okoli štirideset let. Za eno izmed justificiranih piše v zapisniku, da jo je zapeljala mati, ki je bila justificirana prejšnje leto, ko je bila stara šele osem let.

Čarovniške procese so vodili v okviru obstoječe zakonodaje. Omenjajo se ‚*Constitutio Criminalis Carolina*‘ iz leta 1532,²⁷ po kateri sta čarovništvo prepovedovala deželna sodna reda za deželna sodišča, za Kranjsko iz leta 1535²⁸ in Štajersko iz leta 1574. Višje oblasti so sodnike pri čarovniških procesih opozarjale še na Ferdinando, v konkretnih primerih pa so priporočale mnenje »sodnih izvedencev«. Med ‚znanstveno čarovniško‘ literaturo je bil na Kranjskem najbolj znan Delrio ‚*Disquisitiones magicae*‘.²⁹ Preko zakonodaje so imeli velik vpliv na potek in razširjenost čarovniških procesov krvni sodniki, ki so jih vodili. Valvasor se je spotaknil ob praznovernost takratnih sodnikov. Poroča, da prenekateri ‚*Bannrichter*‘ v svojem praznovanju, »*unterschiedliche Hexen = Mittel braucht, damit ihm keine Zauberey schaden möge und mancher implicirten Mittel sich bedient, um dadurch die Wahrheit von den Hexen heraus zu bringen*«. Sodniki so mogli biti sila različni ljudje. Na Štajerskem sta znana predvsem dva, Lempertič in Wendseisen, ki sta delovala v zadnji četrtini sedemnajstega stoletja, ko je na Štajerskem zgorelo največ čarovnic. Wendseisen, ki je užival vso podporo deželne vlade v Gradcu, je dobil celo patent od cesarja Leopolda I. 24. maja 1684, v katerem naroča ‚našemu zvestemu J. Wendseisnu‘, naj v ljutomerskem in radgonskem okraju ter v ostalih, ki mejijo nanju, polovi vse čaravnice in proti njim ukrepa. Ta je naročilo temeljito izvršil.³¹

V kasnejšem središču čarovniških procesov, v Poljanah, je isti sodnik Samberger, ki je kasnejše čarovniške procese vodil, leta 1679 zavrnil obtožbe proti dvema ženskama, da sta čaravnici, kot neosnovane in ju izpustil. Podpisi sodnih aktov izdajajo tresočo se roko starega sodnika. V naslednjih letih je res

²⁶ Arhiv Slovenije, Dol F. 178.

²⁷ M. Dolenc, *Pravna zgodovina*, s. 239.

²⁸ J. Zontar, *Kranjski sodni red za deželna sodišča iz leta 1535*. *Zgodovinski časopis* VI-VII, 1952/53, s. 566–586; Ivan Vrhovec, *Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih*, Ljubljana 1886, s. 87.

²⁹ J. W. Valvasor, *Die Ehre* XI, p. 106.

³⁰ J. W. Valvasor, *Die Ehre* XI, p. 103.

³¹ A. Seebacher-Mesaritsch, *Hexenreport*, s. 51

moral umreti. Čarovniški proces v Mehovem leta 1696 je namreč že vodil novi deželni krvni sodnik Janez Jurij Hočevar (Gotscheer), ki je vodil naslednje čarovniške procese na Kranjskem. Čarovniške procese je začel voditi v svojih zrelih moških letih. Byloff ga je označil: »er ist ein über die Maßen grausamer Hexenverfolger gewesen«. ³² Zgodovinar, ki je poročal o njem konec prejšnjega stoletja, pa je njegovo vlogo čarovniškega sodnika popolnoma prezrl in ga je predstavil: »Rojen je bil leta 1656 v Novem mestu. Študiral pravo v Padovi, in končal leta 1686 študije z doktorskim naslovom. Službo je nastopil v Ljubljani »als der römisch = kaiserl. Majestät Bannrichter in Herzogthum Krain«. Leta 1690 se je priženil v meščansko famulijo. Leta 1695 se je pridružil akademiji Operosorum, pozneje Phil-Harmonicorum, ki je bila takrat najvišja znanstvena in kulturna ustanova v deželi. Leta 1701 so ga izvolili za predsednika te ustanove. Slovel je tudi kot zvezdoslovec in glasbenik. Leta 1693 je spisal *Dissertatio astrologica seu curiosa ac selectiores astronomicae observationes* in napisal nekaj glasbenih del. Bil je oče številne družine, imel je štiri sinove in sedem hčera. ³³

Čarovniški procesi niso potekali le pri nižjih sodiščih, ampak so se morali z njimi večkrat ukvarjati tudi višja. Sežiganje čarovnic preneha na Slovenskem po letu 1714. Zmagovati so začele nove prosvetljske ideje. Pa tudi gospostva in mesta, se zdi, so postajala sita vodenja čarovniških procesov. Večkrat naletimo na pritožbe, da nekatera gospostva, kot na primer vurbersko pri Mariboru, nočejo voditi čarovniških procesov, ker so ti predragi. Podobno je bilo tudi v mestu Krško, kjer je po doslej znanih podatkih zgorela 1714. leta zadnja čarovnica na Slovenskem, ko se je mesto branilo procesov iz finančnih razlogov.

Koliko je bilo nasprotnikov čarovniških procesov, je težko reči. Na Štajerskem je znan primer radgonskega župnika, ki je prišel v spor s sodnikom Wendseisnom, ker je pri spovedi zahteval preklic tistih oseb, ki so jih obtoženke naznanile med torturo. Tudi v tem primeru ne gre za načelno nasprotovanje čarovniškemu procesu. Vseeno je prišla zadeva pred vlado v Gradcu, ki jo je pa rešila v prid sodniku Wendseisnu.

Največkrat so imeli sodniki popolnoma čisto delo. Sami preiskave namreč niso vodili, ampak posebni preiskovalci skupaj s krvnikom (Freimann), ta pa s hlapcem. Pri tem so se ravnali po že iz srednjega veka uveljavljenem inkvizicijskem sodnem kazenskem procesu. Bistvo tega je bilo, da je potekalo preganjanje kaznivega dejanja, ki je bilo v našem primeru čarovništvo, po službeni dolžnosti. Pri procesu je bil voden zapisnik. Sodišče je ugotavljalo, ali je bilo kaznivo dejanje resnično storjeno in ali je bil obtoženi storilec. Priznanje je bilo izsiljeno z mučenjem. Sodnik je potem skupaj s prisodniki, ki so bili domačini, iz ljudstva, na osnovi preiskave in priznanja preiskovanega izrekel »pravično in zaslužno«³⁴ obsodbo.

Pri tem seveda ne gre zanemariti, da je morala biti vera v škodljivo čarovništvo tudi med preprostim ljudstvom na Kranjskem že globoko zakoreninjena. Proces, pri katerih je igralo čarovništvo poglobilno vlogo, so trajali še skozi vso prvo polovico 18. stoletja. Na domnevne čaravnice ljudje niso kazali le v primerih nesreč, ampak so se nanje tudi sicer obračali. Zanimiv proces je potekal leta 1733 pred sodiščem na Ortneku. Krošnjar Mahnè je krošnjaril s prijateljem in prihajal domov brez denarja. Doma je trdil, da mu ga nekdo krade. Žena se je obrnila na Lucijo Rotarjevo in Nežo Kovačevo, ki sta bili v vasi znani, da znata čarati. Zmikavta sta odkrili v krošnjarjevem spremljevalcu, ki je bil tudi obsojen. Pred sodišče je kasneje prišel tudi krošnjar zaradi raznih deliktov. Izkazalo se je, da mu tudi že prej denarja ni nihče kradel,

³² Byloff, *Hexenglaube*, s. 147.

³³ Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, X, 1900, s. 52.

ampak ga je zapravlil in zapil. Čez nekaj let je na tem področju hudo pustošila toča. Ljudje so zanjo obdolžili Rotarjevo in Kovačevo, za kateri so verjeli, da imata zmožnost čaranja. Ljudski bes je bil tako hud, da so ju morale oblasti zapreti v graščino, da jima niso ljudje sami sodili.

Zadnja doslej znana čarovniška pravda na Kranjskem je potekala pred sodiščem v Metliki leta 1746. To je bilo že v času, ko je Marija Terezija preko oblasti izkoreninjala čarovniške procese. Vendar tamkajšnji prebivalci v to še niso hoteli verjeti. Za Margareto Kukerzo so bili prepričani, da je čaravnica, in so zahtevali, kot je poročal ljubljanski krvni sodnik vladi v Gradec, »Mann solle die Hex hergeben. Sie wollen es gleich verbrennen und sogestalten wöllen selbe jenes so daß recht und justiz geben wird«. Na vprašanja, zakaj to zahtevajo, je eden voditeljev odgovoril: »Der lieben gerechtigkeit willen, damit diese gesündl einmahl ausgerothen = und sogestalt der all Jahrliche durch den Hagl verursachende Schaden vermeydet wurde.«³⁴

Sodnik je v poročilo kot posebno resne označil naslednje momente: da se je zbrala vsa soseska, da se je pokazala tako »erbittert«, in še kot posebej zaskrbljujoče, da ljudje več ne verjamejo oblastem, na kar kaže umor ‚Verwalterja‘ in njegovega hlapca. Pravda je trajala skoraj celo leto. Konec nam ni znan.

Žrtvi sta bila upravitelj gospodstva Metlike in njegov hlapec. Ne edini, vendar eden pglavitnih razlogov za umor je bil v tem, ker po prepričanju ljudi krvni sodnik iz Ljubljane ni prišel, da bi obtoženko sežgal, po upraviteljevi krivdi. Sodnik je prišel v spremstvu vojaškega kontigenta, ki ga je določila vlada v Gradcu, »ker se je bilo bati kmečkega upora ‚Bauernaufuhr‘, da bi raziskal tako umor upravitelja in hlapca, kot tudi primer zaprte obtoženke čarovništva. Sodnikovo poročilo je takšno, da človek še danes ne ve, koliko je bil tudi sam prepričan v pravilnost ravnanja višjih oblasti, ko so začele preprečevati čarovniške procese.

Čarovništvo je zapustilo vidne sledove tudi v ljudskih pripovedkah. V teh je ostalo v ospredju škodljivo čarovništvo. Pojmi se ujemajo s tistimi v poteku čarovniških procesov. Čaravnice letajo po zraku in se zato mažejo s posebno mažo. Delajo točo in neurja, čaravnice spremenjene v vrane pobirajo posevke na njivah, čaravnice imajo lepšo živino kot drugi, krave čarovnic imajo več mleka in podobno. Povzročajo bolezni pri ljudeh in živalih. V pripovedkah so vsi ti pojavi predstavljeni z nasprotnimi učinki, tako se recimo nekdo, ki je slišal za recept letenja po zraku, ki ga pa ni do kraja obvladal, znašel ves krvav v kakšnem grmovju in podobno. Vendar imajo v pripovedkah nenavadno velik pomen tudi moški. Pripovedke o čarovnicah so bile zelo močne tudi v krajih, za katere nimamo nobenih podatkov za čarovniške procese. Kot dežele naj omenim le Goriško in tržaški teritorij, kjer se je udomačila iz italijanščine prevzeta beseda striga — štriga, ali v Logarski dolini na Štajerskem, za katero ne poznamo nobenega čarovniškega procesa, čeprav še danes kažejo hišo, v kateri da je živela čaravnica.³⁵

V obdobju posameznih čarovniških procesov je bila možnost oprostive še sorazmerno velika. Obtožba čarovništva je bila največkrat povezana še s kakšno drugo obtožbo, najpogosteje krajo hostij. Za čas množičnih čarovniških procesov, v katerem je bilo na Kranjskem justificiranih 95 ljudi, pa je bila možnost oprostive minimalna. Razen štirih žrtev v Pobrežju, ki so bile obtožene, da so zastrupile grofico Purgstall s pomočjo čarovništva, kjer bi naj šlo torej tudi za umor, so bili vsi ostali čisti čarovniški procesi in jih lahko kot takšne mirno označimo kot čiste justične umore.

³⁴ Arhiv Slovenije. Vicedomski arhiv I/124, 15. Pravdo je odkril in me nanjo opozoril Dušan Kos, za kar se mu na tem mestu pristržno zahvaljujem.

³⁵ Fran Kocbek, Savinjske alpe, Celje 1926, s. 252—256; Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva. Uredil Jakob Kelemina, Celje 1930, s. 94—103.

Zusammenfassung

HEXENPROZESSE IN SLOWENISCHEN LÄNDERN

Vinko Rajšp

Der Autor stellt die Hexenprozesse auf dem Gebiet der heutigen Republik Slowenien dar. Historisch erfaßt diese Darstellung vor allem das Land Krain und jenen Teil der Steiermark, der sich heute im Rahmen der Republik Slowenien befindet. Außer acht gelassen werden die Hexenprozesse im Übermurgebiet (Prekmurje), das in jener Zeit zu Ungarn gehörte, ebenso das Küstenland (Görz und Gradisca, das Triester Territorium und Istrien), weil hier noch kein solcher Prozeß festgestellt werden konnte. Auch der slowenische Teil der Steiermark wird nur summarisch beschrieben, sind doch die Hexenprozesse in dieser Gegend verhältnismäßig gut erforscht worden. Ausführlicher wird auf diejenigen in Krain eingegangen, die bis jetzt noch nie in dem Maße beachtet worden sind.

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, telefon (061) 332 611, int. 210) lahko naročite še nekaj letnikov predhodnika »Zgodovinskega časopisa« — revije »Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo«. V Glasniku je objavljena vrsta razprav, ki so še danes ohranile svojo znanstveno vrednost. Vsem ljubiteljem zgodovinskega branja, posebej pa še raziskovalcem naše zgodovine zato priporočamo, da si omislijo komplet dostopnih števil »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo« (GMDS).

Cene so razprodajne in so za posamezne številke naslednje:

GMDS 1/1919-20 — 200 din	GMDS 16/1935, št. 3-4 — razprodan
GMDS 2-3/1921-22 — razprodan	GMDS 17/1936 — razprodan
GMDS 4-6/1923-25 — 200 din	GMDS 18/1937, št. 1-2 — razprodan
GMDS 7-8/1926-27 — 300 din	GMDS 18/1937, št. 3-4 — razprodan
GMDS 9/1928 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 1-2 — razprodan
GMDS 10/1929 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 3-4 — razprodan
GMDS 11/1930 — razprodan	GMDS 20/1939 — 2000 din
GMDS 12/1931 — razprodan	GMDS 21/1940 — razprodan
GMDS 13/1932 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 1-2 — razprodan
GMDS 14/1933 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 3-4 — 300 din
GMDS 15/1934 — razprodan	GMDS 23/1942 — 600 din
GMDS 16/1935, št. 1-2 — razprodan	GMDS 24/1943 — 400 din
	GMDS 25-26/1944-45 — 300 din

Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenije velja 800 dinarjev.

Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta GMDS odobravamo poseben popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek in dejanske poštno stroške.

Pri Slovenski matici je izšla knjiga

Božo Otorepec

Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem

S kritično študijo o srednjeveških grbih in pečatih naših starejših urbanih naselij smo dobili delo, ki smo ga zelo pogrešali, toda to dokaj obsežno delo prinaša v resnici več, kot obljublja naslovni okvir. Avtor je zbral domala vse dostopne arhivsko izpričane podatke o starejši zgodovini naših mest in trgov, ne samo tistih v današnjih političnih mejah Slovenije, marveč celotnega slovenskega etničnega ozemlja. Pri tem je kritično ovrednotil in mnogokrat tudi korigiral ali vsaj izpopolnil dosedanja zgodovinska spoznanja.

Otorepčeva študija je znanstveno pomembno delo, rezultat dolgotrajnega in zavzetega študija. S svojo akribijo in razgledanostjo presega marsikatero podobno tuje delo, pri nas pa je popolnoma pionirskega značaja. Lahko rečemo, da je to ena najpomembnejših edicij, kar smo jih za starejši čas naše zgodovine doživeli v zadnjih desetletjih. Delo spremljajo tudi reprodukcije ohranjenih pečatov.

Po dogovoru med Slovensko matico in Zvezo zgodovinskih društev Slovenije imajo člani zgodovinskega in muzejskih društev možnost kupovati knjige SM po posebnih članskih cenah, ki sicer veljajo samo za člane Maticе. Tako stane Otorepčeva knjiga v prosti prodaji 45.000 din, **članska cena pa je 31.000 din.**

Slovenska matica, Trg osvoboditve 7, 61000 Ljubljana
Telefon: (061) 214 190

István György Tóth

ZNAJANJE BRANJA IN PISANJA V ŽELEZNI ŽUPANIJ 1600—1800

Pismenost, sposobnost branja in pisanja in obseg pisane informacije so zadnje čase vedno bolj v ospredju raziskav v Evropi. Nima smisla pretirano poudarjati pomembnost te važne poteze v človeški kulturi, bistveno vprašanje je poiskati primerne vire in pravilno metodo za njeno vrednotenje.

Kálmán Benda je bil na Madžarskem prvi zgodovinar, ki je napravil splošen pregled pismenosti med kmeti. Kot vire je uporabljal podatke, zbrane za časa Marije Terezije. Ko se je pripravljala velika agrarna reforma, so morali leta 1769 zapriseženci posameznih vasi odgovoriti na vprašanja o zemljiščih, o kmetijstvu v vasi in po ustni prisegi so morali dokumente podpisati ali pa se podkrižati. Benda je v svoji študiji analiziral pismenost v Prekdonavju (Dunantul, Transdanubia), se pravi na območju med Donavo in avstrijsko mejo. Ugotovil je, da se je povprečno samo 12—15 % zaprisežencev, se pravi kmečke elite, znalo podpisati. Pri tem pa ni tako značilno povprečje, pač pa ogromne razlike med posameznimi kraji. V županijah Sopron in Moson, blizu Dunaja in trga cesarskega glavnega mesta, najdemo v 45—49 % vsaj enega zapriseženca, ki se je znal podpisati, v 16—28 % vasi pa so bili po trije zapriseženci, ki so se znali podpisati. V Baranji pa, v zaostali pokrajini na južnem delu Prekdonavja, ni bilo niti ene vasi s tremi pismenimi zapriseženci, v 98,5 % vasi pa ne zasledimo prav nikogar, ki bi se znal podpisati. Povprečno v Prekdonavju, ki je bilo nedvomno nadpovprečno razvito v primeru s celotno državo, je bil v 11,5 % vasi vsaj en zapriseženec pismen, in samo v 4,8 % vasi srečamo po tri pismene osebe.¹

Prekdonavje, v zapadnem delu kraljestva, je bilo sicer heterogeno, vendar razvito, medtem ko je bila Erdeljska (Transilvanija), na vzhodu Ogrske (v današnji Romuniji), zaostala. Ambrus Miskolczy je analiziral podpise in znake križa ankete, ki je bila opravljena 50 let kasneje, leta 1819, in je našel samo v 129 od 2241 vasi (se pravi v 5,8 %, medtem ko jih je bilo v Prekdonavju 11,5 %) vsaj enega zapriseženca, ki se je znal podpisati.²

Da preidem iz splošnega pregleda in da spoznam miselnost kmetov, kar zadeva pisanje, in vez med sposobnostjo podpisovanja ter vsakdanjo rabo pisave, sem se odločil, da bom proučil ožji prostor. Niso me namreč zadovoljile mehanične statistike križev in podpisov, pač pa sem primerjal glede pismenosti različne dokumente, često si nasprotujoče med seboj. Za to analizo sem si izbral Železno županijo (Vas vármegye), danes na meji med tremi državami, Jugoslavijo, Avstrijo in Madžarsko, ki je bila v 17. stoletju na meji med turškim in habsburškim cesarstvom. Bogastvo virov omogoča tu bolj razčlenjeno

¹ Kálmán Benda, *Les Lumières et la culture paysanne dans la Hongrie du XVIIIe siècle*. Izšlo v: *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Troisième Colloque de Mátrafüred, 26 septembre — 2 octobre 1975*. Budapest 1978, 97—108. Tu lahko navedem še nekaj splošnih del: Carlo M. Cipolla, *Literacy and development in the West*, Penguin Books, Harmondsworth 1969. *Literacy in Traditional Societies*, Ed. Jack Goody, Cambridge 1968. François Furet - Jacques Ozouf, *Lire et écrire. L'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*, Paris 1977, I—II. David Cressy, *Literacy and the Social Order. Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, Cambridge 1980. Rab Houston, *Literacy and Society in the West 1500—1800*, *Social History* Vol. 8, no. 3, Oct. 1983. *Literacy and Social Development in the West: a Reader*, Ed. Harvey J. Graff, Cambridge 1981. Jochen Richter, *Zur Schriftkundigkeit mecklenburgischer Bauern im 17. Jh. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1981, III*, Rolf Engelsing, *Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens im Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft*, Stuttgart 1973.

² Ambrus Miskolczy, *Az írní-tudás és a társadalmi rétegződés Erdélyben az 1820—30-as években*. (Pismenost in socialna struktura na Erdeljskem 1820—1830). Izšlo v: *Ráday-évkönyv*, 1981, II. Budapest 121—134.

in poglobljeno raziskavo. V županiji so živele kar štiri narodnosti, vendar so bivali hrvaški, nemški, slovenski in madžarski kmetje v ločenih vaseh: prav zato je lažje prepoznati in primerjati raven pismenosti. V županiji je leta 1769 od 356 vasi samo v 25 (7,0 %) živel po en zapriseženec, ki se je znal podpisati, in samo v 6 vaseh (1,7 %) so bili vsaj po trije pismeni. S takšnim »rezultatom« se je ta županija znašla v sredini lestvice v Prekdonavju.

Potreben je bil vsaj minimalen prodor pismenosti v družbo, tudi zato, da so se lahko pojavili znaki križa nepismenih na dokumentih. V srednjem veku se ni za overovitev dokumentov zahteval niti znak križa. Če je bil na razpolago žig, so ga uporabili, sicer pa ne. Tudi v obravnavani županiji lahko pričnemo z analizo nepismenosti šele v prvi polovici 17. stoletja. Prvi znaki križa, ki nadomeščajo podpise, se pojavijo v začetku 17. stoletja. Leta 1604 je carinik trga Körmend izdal dokument in, kot je sam dejal (bil je namreč nepismen in ni imel lastnega žiga) »sem osebno izrezal lesen križ in ga vtisnil na papir«. Tako je bil lesen križ prehodna rešitev med »zapisanim« križem, podpisom nepismenega, in pravim žigom, kar jasno dokazuje spremembo miselnosti: v prvih letih 17. stoletja so tudi tisti, ki niso znali pisati, že čutili potrebo avtografske potrditve.³

Nekoliko kasneje, okrog sredine stoletja, se pojavijo na dokumentih znaki križa kmetov tudi po vaseh. Pred tem so bili ti dokumenti overovljeni samo z žigom občine, toda okrog leta 1650 so župan in zapriseženci že uporabljali znak križa. Vendar naletimo po vaseh šele sredi 18. stoletja na pravi podpis kmetov.

V zapadni Evropi so raziskovanja odkrila, poleg znakov križa in podpisov, še druge številne prehodne oblike. Na Madžarskem so celo najbolj okorni podpisi vedno popolni — v primeru, da kdo ni znal zapisati celotnega imena, je pod tekstom enostavno napravil znak križa. Na osnovi položaja v Železni županiji in raziskav, ki sem jih opravil tudi v drugih arhivih, lahko mirno zadržim, da na Madžarskem ni zaslediti, v splošnem, osebnih zavojkov, risb, obrtniških znakov, monogramov in podob, kombiniranih z začetnicami imena, zelo redki pa so podpisi s tiskano pisavo. Podpis Jánosa Salija z zmedenimi črkami, prej narisanimi kot zapisanimi, je bil edinstven primer, sprejet kot podpis. Če kdo ni zmožgal niti tega, se je pač podkrižal. Tako je bila na Madžarskem razlika med pismenimi in nepismenimi mnogo večja kot v zapadni Evropi; polpismeni se istovetijo s popolnoma nepismenimi, zato moramo pri primerjanju madžarskih statistik z evropskimi to primerno upoštevati.⁴

Pismenost v trgu Körmend

	Križ	Podpis	Križ	Podpis
1670—1699	91	43	67,9 %	32,1 %
1700—1799	346	180	65,8 %	34,2 %

V 17. in 18. stoletju je bilo število prebivalstva trga skoraj enako. Leta 1697 je škofijski vizitator naštel 1844 duš (vključno z otroki in protestantsko manjšino), leta 1756 drugi vizitator eno več, točno 1845. V zadnjih 30 letih 17. stoletja sem zasledil 134 podpisov in križev, kar predstavlja le 7,2 % prebivalstva. Bolj značilen je rezultat naslednjega stoletja: v tem sem zasledil 526 podpisov in križev, kar pomeni 28,5 % prebivalstva trga. Ker pa je bilo prebivalstvo prešteto v danem trenutku, podpisi in križi pa so iz obdobja sto let, je to razmerje zelo približno.

³ Madžarski državni arhiv. (Magyar Országos Levéltár = MOL). E 554, 40 cs. Fol. Hung., p. 5, 2. Nov. 1604.

⁴ Znaki, risbe: Emmanuel Le Roy Ladurie. Les paysans de Languedoc, Paris, 1966, 345—346. Pierre Goubert, Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Paris 1960, 167. Guy Cabourdin, Terre et hommes en Lorraine 1550—1635. Nancy 1974, 707. Cressy, op. cit., passim.

Ta preglednica daje sprva vtis, da ni bilo v 150 letih v Kőrömendu nobenega napredovanja v pismenosti, kajti razmerje med nepismenimi je ostalo skoraj nespremenjeno. Toda ta napačen vtis povzroča dejstvo, da so viri 18. stoletja zajemali mnogo širši segment prebivalstva kakor sto let prej. Ob koncu 17. stoletja zasledimo križe in podpise na zastavnih pismih: podpisovali so se pač tisti, ki so imeli kaj zastaviti (zemljo ali hišo). V 18. stoletju pa se pojavijo na fakturah tudi nižji sloji v trgu, tako dninarji, služkinje, vajenci in sploh taki, ki niso imeli prej nobenega opravila s pisavo.

Pismenost kmetov v vaseh kőrömenskega gospostva

	1600—1699		1700—1799		1800—1848	
	križi	podpisi	križi	podpisi	križi	podpisi
Hrvaške vasi ^{4a}						
Berkifalu	—	—	26	0	51	2
Horvátnádajla	6	0	13	2	29	2
Harasztifalu	11	0	8	0	44	1
Madžarske vasi, ki niso bile nikdar pod Turki						
Hidashollós	16	0	36	4	66	35
Egyházashollós	11	0	25	2	51	24
Molnaszecsöd	38	0	88	6	12	14
Madžarske vasi, ki so bile v 17. stoletju pod Turki						
Nádasd	—	—	20	0	108	18
Halogy	—	—	26	0	125	0
Nemške vasi						
Németsároslak	46	0	66	2	26	17
Kertes						
Skupaj	128	0	308	16	512	113

Madžarske vasi sem razdelil v dve različni skupini; vasi, ki niso bile nikdar pod Turki, in vasi, ki so bile v 17. stoletju pod turško oblastjo. To in pa razlike v narodnosti so bili zelo pomembni dejavniki v pismenosti. Nemci so slabo znali madžarsko, Madžari slabo nemško, medtem ko so Hrvati dobro govorili madžarščino. V vseh treh narodnostnih skupinah je v šoli pouk potekal v materinščini. Toda hrvaški in slovenski kmetje so se mnogo redkeje znašli pred zastavnim pismom in koledarjem, napisanim v njihovem jeziku, kakor Nemci in Madžari. Pisanje je bilo namreč v njim znanem, vendar tujem jeziku.⁵

Bilo bi povsem napačno vrednotiti v odstotkih znake križa in podpise, najdene po vaseh. Neki dokument, ki so ga podpisale številne priče, npr. pogodba z zemljiškim gospodom, precej poveča število križev na naši preglednici: to pa ne pomeni, da je bilo stanje nepismenosti tistega leta slabše od drugih, v katerih zasledimo samo križe župana in nekaterih zaprisežencev. Edino pravilno merilo za preverjanje razvoja pismenosti je, da preštejemo podpise, ne da bi upoštevali število križev. Na podoben način je treba upoštevati, da se na dokumentih nižji sloji pojavljajo v večjem številu vzporedno s širjenjem pisanja: na ta način se bolje razbere prodor pismenosti v vedno večjem absolutnem številu podpisov, čeprav je razmerje podpis/križ skoraj vedno enako.

^{4a} V teh vaseh danes Hrvatov ni več. (Enc. Jugoslavije 3, 1958, 535). (Pripomba uredništva.)

⁵ »Idiomatis ungarici non sunt expertes«, Canonica visitatio Stephani Kazó. MOL Film 52, p. 411. (l 697), »Hungarica lingua haud ignota«. (MOL P 1322. Összeírások 1762, p. 96 et 140/a). Statistika opismenjevanja je napravljena po dokumentih v Madžarskem državnem arhivu. (Batthyány, Kamara, Békássy, 1526 utáni, ecc., zbirke) in v arhivu Železne županije. (Vas megyei Levéltár), Szombathely. Za število prebivalcev glej Visitaciones canonicae MOL Film 52 et 5197.

Gospodstvo cistercijanske opatije v Monoštru (Szentgotthárd) je bilo blizu gospodstva, o katerem smo govorili. Leta 1757 je bilo na opatijskem gospodstvu 4615 ljudi, ki so morali k spovedi (otroci torej niso šteti): v 18. stoletju sem našel skoraj 600 znakov križa, se pravi 13 % popisanih, ker pa ženske niso bile skoraj nikoli za pričo, imamo informacijo o domala četrtini kmetov. Razmerje seveda ni ustrezno, kajti osebe so bile popisane v enem letu, 600 križev pa se je zaznamovalo v vseh letih stoletja.

Pismenost kmetov v vaseh gospodstva opatije v Monoštru

	1650—1699		1700—1799		1800—1848	
	križi	podpisi	križi	podpisi	križi	podpisi
Slovenske vasi						
Otkovci — Borgolin	15	0	28	0	68	0
Števanovci — Istvánfalva	59	0	22	0	66	0
Andovci — Orfalu	30	0	43	0	54	0
Verica — Permise	4	0	17	0	56	0
Sakalovci — Szakonyfalva	34	0	19	0	74	0
Slov. ves — Tótfalu	18	0	22	0	47	0
Nemške vasi^{5a}						
Badafalva	1	0	39	0	53	0
Nagyfalva	10	0	23	0	33	7
Németlak	9	0	8	0	120	0
Raks	7	0	37	0	133	1
Kristyán	11	0	12	0	130	24
Ercsenye	12	0	44	0	176	8
Olaszfalu	—	—	19	0	106	0
Janafalva	—	—	25	0	—	—
Horvátfalva	—	—	14	0	71	0
Magyarlak	—	—	39	0	—	—
Pócsfalva	—	—	—	—	63	0
Madžarske vasi						
Csörötnek	22	0	41	0	31	0
Farkasfa	5	0	39	0	16	0
Háromház	10	0	14	0	12	0
Kethely	5	0	8	0	25	0
Kisfalud	6	0	—	—	11	0
Kondorfa	8	0	45	0	—	—
Rábagyarmat	15	0	28	0	47	0
Talapataka	7	0	4	0	16	0
Zsidó	2	0	17	0	10	0

Kar zadeva nepismenost, je bilo monoštrsko območje vidno bolj zaostalo od svojega soseda. Ta pojav si lahko razložimo samo z majhnim številom šol, kajti četudi je bila v kaki vasi šola, je otroci niso dosti obiskovali.

Izračunal sem delež otrok, ki so obiskovali te šole. Po točnem preštetju ljudi, ki niso bili še godni za spoved, to je otrok, starih manj kot 7 let (število je bilo skoraj enako onemu šoloobveznih otrok, od 7 do 12 let), sem to število delil s številom otrok, ki so dejansko obiskovali šolo.⁶

Šole niso bile posebno obiskovane: od 20 otrok je samo eden hodil v šolo.

Tudi če je otrok obiskoval šolo, s tem še ni rečeno, da je znal pisati. Dobro je namreč znano in se pogosto citira dejstvo, da so učitelji prejeli nekoliko več denarja od staršev otrok, ki so se naučili ne samo brati, temveč tudi pisati.

^{5a} Skoraj vsi ti kraji so med Rabo in Labnico (Lapincs, Lafnitz) in pripadajo danes avstrijski Gradiščanski. Glavna med njimi sta Jennersdorf (Gyanafalva, Zenavci) in Mogersdorf (Nagyfalva, Magdinci, Modinci). (Pripomba uredništva.)

⁶ Statistika opismenjevanja je napravljena po dokumentih arhiva monoštrske opatije (XI-604), v Arhivu Železne županije (Szombathely). Za šole glej omenjene vizitacije in MOL Consilium Locumtenentiale, Acta fundationalia C-39, Lad. E, Fasc. 12, I.

Delež dečkov, ki so v vaseh okrog Monoštra obiskovali šolo

Župnije	I.	II.	III. (v %)
Szentgotthárd (Monošter)	204	20	9,8
Rábagyarmat (Žormot)	116	10	8,6
Kethely (Trošče)	152	9	5,9
Mogersdorf (Nagyfalu)	415	15	3,6
Jennersdorf (Gyanafalva)	498	30	6,0
Skupaj	1385	84	6,1

- I. število tistih, ki še ne morejo k spovedi (1757)
- II. število dečkov, ki so hodili v šolo (1770)
- III. razmerje med I. in II. v odstotkih

Iz tega sledi, da se niso vsi naučili v šoli pisati: številni so se zadovoljili s pasivnim poznavanjem črk. Osebo pa uporabljam ta pojav v nasprotnem smislu. Če je imel učitelj eno tarifo za tiste, ki so brali, in drugo za tiste, ki so tudi pisali, je pač gotovo, da se vsi niso naučili pisati. Prav tako pa je gotovo, da so se številni naučili pisati, ker so starši plačevali višjo tarifo. Vendar nisem v 26 vaseh monoštrskega gospostva našel v 17. in 18. stoletju niti enega podpisa. Z drugimi besedami povedano: tudi tisti, ki so se v šoli naučili pisati, so znanje pisave kaj kmalu pozabili, ker niso imeli priložnosti to svojo sposobnost praktimirati, in kadar so morali kot odrasli overovljati dokumente, niso bili sposobni se podpisati, pač pa so se podkrižali.

Na ta način si lahko razlagamo veliko razliko med dvema območjema. Körmend je bil na stičišču številnih pomembnih trgovskih poti in tudi prebivalci sosednjih vasi so aktivno sodelovali pri tem živahnem trgovanju. Vasi gospostva monoštrske opatije pa so živele v bolj zaprtem svetu. Niso imele toliko potrebe po znanju pisanja in branja kot kmetje okrog Körmenda, ki so prevažali blago do Dunaja. Kmetov seveda ni spodbujal k poznavanju pisave samo finančni interes (tudi nepismeni je znal šteti na prste), temveč blago in vesti, ki so se širile enako po istih poteh, ter knjižice, ki so se prodajale na trgih.⁷

Štiri nemške vasi, ki v njih zasledimo edine podpise na monoštrskem območju, so bile blizu glavne trgovske poti proti Avstriji. Verjetno si lahko na ta način razlagamo prve pojave podpisov. V vasi Grieselstein (Kristyán) so leta 1825 trije kmetje, ki so se dotlej na vaških letnih računih vselej podkrižali, svoje ime napisali. Led je bil prebit: v tej vasi se je torej zabeležila potreba po lastnoročnem podpisu. Naslednje leto je že 12 kmetov podpisalo račun: sicer se je našlo 18 podpisov, šest jih je napisala roka prijateljev: gre torej za »dvojne podpise«. Lastnoročni podpis je bil v modi in je užival določen prestiž. Nekateri kmetje, ki so se naučili pisanja, so čutili potrebo, da izkoristijo to svojo sposobnost in so spodbujali tiste, ki so ostali na različnih stopnjah polpismenosti, in celo popolnoma nepismene, da dajo s podpisom vtis, da zares znajo pisati.

V strokovni literaturi o pismenosti ni enotnega pogleda v zvezi z naslednjim vprašanjem: ali so razen podpisa sploh znali pisati tisti, ki so se podpisovali? Drugih pisanih dokumentov teh kmetov ne poznamo in različne stopnje polpismenosti se mešajo, zato se mi zdi, da ne bomo mogli nikoli izčrpno odgovoriti na to vprašanje. Treba pa si je postaviti še dve vprašanji, če se ne mislimo zadovoljiti z mehničnim preštevanjem križev in podpisov. Prvo: ali je gotovo, da so tisti, katerih podpise poznamo, znali res pisati? Moj odgovor je: ne. Drugo: ali je gotovo, da tisti, ki so se podkrižali, niso bili sposobni napisati svojega imena? Moj odgovor je: ne.

⁷ Knjižice: MOL Batthyány, Missles P 1314., 31164., o trgovini: ibidem. 7529., 33641., 33912., 33829., 33847., 33749., 54884., 33766.

Odgovora sta kategorično negativna na obe vprašanji. To ne pomeni samo, da zasledimo potvorbene podpise nepismenih, ampak tudi, da so osebe, sposobne pisanja, overavljale dokumente z znakom križa. Ta pojav lahko ugotovimo samo v primeru, da se podpis iste osebe na dokumentih večkrat ponavlja. V trgu Körmend sem utegnil identificirati (izvzeti so soimenjaki) v 18. stoletju vsaj 44 oseb in še 32 kmetov iz bližnjih vasi, ki so se bodisi podpisovali bodisi podkriževali. Poleg tega sem našel 6 dokumentov, na katerih se je ista oseba na eni strani podkrižala, na drugi pa podpisala. Z istim pojavom se srečujemo v trgih in vaseh v 17., 18. in 19. stoletju, vendar je interpretacija pojava zelo različna z ozirom na kraj in čas. Našel sem dokumente iz 17. stoletja z »lastnoročnimi«⁸ podpisi nekaterih prebivalcev trga Körmend, o katerih je grajski gospod v pismu jasno zapisal, da »so dobri vojaki, čeprav ne znajo ne pisati ne brati«, ter da, »ker ne poznajo črk, gredo skupaj k pisarju«. Neki upravnik istega gospoda je znal pisati (v arhivu sem našel 200 njegovih lastnoročno napisanih pisem), vendar na nekem dokumentu podpis ni njegov, čeprav je zapisano, da je »lastnoročen«, pač pa je njegovo ime napisala, skupno z drugimi devetimi, ista roka, se pravi roka pisarja.⁹ V prvi polovici 17. stoletja niso bila v tem primeru zapisana imena zato, da bi bilo videti, da znajo pisati. Sredstvo za overovitev je bil žig kot v srednjem veku, »podpisi«⁸ so pričevali le o osebi, ki je imela v lasti žig.

V tistih časih, ko niti trški župan ni znal napisati svojega imena, podpis ni imel še veljave pri overovljanju in ni mogel nadomeščati pečata. Kdor je imel svoj žig, ga je uporabljal, znak križa je napravil samo v primeru, da žiga ni imel. Nedvomno zasledimo tudi avtentične podpise z velikim znakom križa, kar pa ni pomenilo, da dotični ni znal pisati, pač pa da ni imel lastnega žiga.

V Körmendu se je v drugi polovici 18. stoletja zelo spremenila miselnost v zvezi s sposobnostjo pisanja. Ko je večina zapriseženecv že znala pisati, so se ostali nepismeni zapriseženci **sramovali** svoje nevednosti. To je razvidno ob pojavu dvojnega podpisa. Na dokumentih zasledimo imeni dveh zapriseženecv, enega pod drugim, in ker je pisava popolnoma enaka, je razvidno, da eden med njima ni znal pisati. Če pregledamo še druge podpise teh zapriseženecv in zasledimo ime, ki ga je napisala roka tretjega zapriseženca (kajti običajni prijatelj je bil odsoten), lahko ugotovimo, kdo je bil nepismen. Ti dvojni podpisi so zelo stabilni: očitvidno je zapriseženec prosil za pomoč vedno istega prijatelja. V drugih primerih se je ista oseba podkrižala, ko je šlo za zasebnika, zasledimo pa njegov podpis, očitno ponarejen, ko je moral podpisovati v svojstvu zapriseženca kot »uradna oseba«.

Naleteli smo na dve nasprotujoči si interpretaciji pri istem pojavu. Po eni miselnosti, značilni za trške zaprisežence v prvi polovici 18. stoletja in za ljudstvo do konca stoletja, v pretežno nepismeni skupnosti podpis ni imel overovitvene veljavnosti, zato ni bilo posebno pomembno, ali se je kdo podkrižal ali pa se je podpisal. Po drugi miselnosti, ko je znalo vedno več ljudi pisati, so se tisti, ki so izostali iz skupnosti pismenih, tega sramovali in so se hoteli vsaj navidezno znati podpisati. V tej še močno nepismeni skupnosti oseben in značilen podpis še ni imel iste veljavnosti, kot jo ima v današnji družbi, recimo, podpis na bančnem čeku.

Po skoraj stoletni zamudi razberemo po vaseh tako miselnost enih kot drugih. V vasi Halogy je na neki pogodbi iz leta 1830 vseh 54 družinskih poglavarjev napravilo znak križa. Tako tudi József Mihályka, katerega križ zasledimo kasneje tudi na drugih dokumentih. Je pa gotovo, da je znal dobro pisati. Njegovo pismenost potrjujejo ne le enaki in s tem avtentični podpisi, temveč tudi njegov poklic: bil je namreč v vasi notar.⁹

⁸ Nepismeni: MOL P 1322. Instructiones No. 42, P 1314. Missiles 7609. MOL P 1322. Földesuri fam. No. 961. Pisma upravnika: MOL P 1314. Missiles 13030 ecc.

⁹ MOL P 1322. Községi iratok, 73., 152.; P 1313. Majoratus Ladula 9/a. No. 85.

Kjer ni znal nihče pisati, se ni niti notar potrudil, da bi se podpisal. Kmetje, ki so se v Nadasdu leta 1830 podkrižali, ko se razen ene izjeme ni nihče podpisal, so po 15 letih, ko se je znala podpisati že petina družinskih poglavarjev (17,9 %), začutili potrebo, da pišejo, se pravi, da se lotijo tega očitno precej težavnega opravila.¹⁰

Ne samo zgodovinar, temveč tudi tedanji kmet se je zanimal za problem pismenih, ko se je podkrižal. Advokat zemljiškega gospoda je priredil proces proti dedičem nekega kmeta zaradi tega, ker so v njegovi oporoki nastopile nekatere priče, o katerih se je v vasi dobro vedelo, da znajo pisati, pa so se kljub temu na oporoki podpisale z znakom križa. »Kako je mogoče verjeti,« je vprašal advokat, »da se tako pismen človek, kakršen je János Kis, ki je znal celo nekaj latinščine, podpiše z znakom križa?« Predstavnik dedičev je zatrdil, da so bili tudi drugi primeri, ko se je pismena oseba podkrižala: to je bilo zelo v navadi med kmeti, saj je bil notarjev podpis tisti, ki je dajal istovetnost dokumentu, ne pa podpis priči. Dvoje miselnosti se je bilo v dolgih govorih na procesu. Advokat zemljiškega gospoda je predstavljal miselnost pismenih: podpis je zelo važen in na procesu lahko odločilen; če se torej pismeni podkrižajo, je zelo lahko potvoriti dokumente, saj »vsakdo lahko napiše imena in napravi znake križa.«¹¹ Obramba je predstavljala tradicionalno miselnost nepismenih. Istovetnosti dokumenta ne zagotavljajo podpisi, pač pa žig, notarjev podpis in predvsem skupinski spomin: vsi, tako tisti, ki se podpišejo, kakor tisti, ki se podkrižajo, so lahko pozvani na sodišče kot priče, kot se je dejansko dogajalo na številnih drugih procesih.

Tradicionalna miselnost je razvidna tudi v primeru »anonimnih podpisov«, se pravi, ko je nekdo podpisal dokument lastnoročno, vendar ne s svojim imenom, pač pa z besedami »idem qui supra«, saj je bil žig tisti, ki je dajal dokumentu veljavnost, ne pa črke, karakteristične za posameznika.¹²

David Cressy, izvrsten opisovalec alfabeticizacije v Angliji, ironizira po pravi literarne zgodovinarje, ki nočejo priznati, da je bil Shakespearjev oče nepismen, in iščejo nekakšno magično tolmačenje risbe, ki je nadomeščala njegov podpis. Cressy pravi, da je bil v srednjem veku znak križa znak potrditve, medtem ko je bil v 16. stoletju samo dokaz nepismenosti. Kmetje v vaseh v okolici Monoštra so živeli še v začetku 19. stoletja v srednjem veku, vsaj kar zadeva pismenost. Znak križa torej še ni izgubil svojega izvirnega, magičnega pomena. Leta 1829 je v neki vasi notar zapisal imena 39 prič, te pa so se podkrižale druga za drugo, razen zadnje: Caspar Jud se ni hotel podkrižati, ker ni bil kristjan in notar je moral pripisati »brez križa.«¹³

Pismenost je zelo stabilna historična dimenzija. Zadnja leta preteklega stoletja je bilo ob ljudskem štetju postavljeno tudi vprašanje sposobnosti pisanja in branja. Leta 1880 se je v državnem povprečju izkazalo, da je samo 40 % prebivalstva v starosti od 6. leta dalje znalo pisati in brati, v letu 1890 49,6 % in leta 1900 58 %. Železna županija je bila ena najbolj razvitih, toda velike razlike med posameznimi naselji so ostale. Šele leta 1900, ko se je osnovna šola (obvezna od 1868. dalje) bolj razširila, in je kmečki tradicionalni način življenja propadel, so postale razlike med posameznimi vasi manj občutne.¹⁴

Obilica virov, nanašajočih se na to županijo, nam nudi priložnost, da raziščemo poleg sposobnosti pisanja še drug aspekt pismenosti, ki je v Evropi še malo raziskan: gre za **navado** pisanja med kmeti. Z drugimi besedami povedano: kako in kdaj je prišlo do prehoda med dvema miselnostma; kdaj je kmet

¹⁰ Ibidem.

¹¹ MOL P 1313 Batthyány Majoratus, Ladula 9/a. No. 38.

¹² Ibidem, Ladula 2. No. 10. Cf. Andrzej Wyczański, L'alphabétisation et structure sociale en Pologne au XVIe siècle. Annales ESC 29 (1974), 706.

¹³ Cressy, op. cit. 214. Arhiv opatije, XI-604. G/1. Badafalva 1829.

¹⁴ 1869: Tibor Kovács, Vas megye népessége, 1804—1870. (Prebivalstvo Železne županije, 1804—1870). Szombathely 1970, 308—312. Idem, Das südliche Burgenland in den Volkszählungen der Jahre 1857 und 1869. Eisenstadt 1972, 150—153. 1900: A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. (Popis prebivalstva v deželah ogrske krone, 1900). I. Budapest 1902, 136—137.

Delež prebivalstva, ki je znalo brati in pisati, v vaseh okrog Körmenda

	1869 (v %)	1900 (v %)
Hrvaške vasi ^{14a}		
Alsóberkifalu	19,7	47,9
Felsőberkifalu	29,5	71,7
Horvát nádalya	30,9	63,1
Harasztifalu	32,9	72,5
Madžarske vasi, ki niso bile nikdar pod Turki		
Hidashollós	55,5	73,0
Egyházashollós	42,9	74,8
Molnászcserőd	50,7	67,3
Vasi, ki so bile v 17. stoletju pod Turki		
Nádasd	35,6	66,2
Halogy	15,4	46,3
Nemške vasi		
Kertes	20,7	65,0
Németsároslak	30,8	61,4

Raba pisave ob prodaji zemlje v körmendskem gospostvu

	1646			1762			1812		
	I.	II.	III. (v %)	I.	II.	III. (v %)	I.	II.	III. (v %)
trg Körmend	168	297	36,1	—	—	—	—	—	—
Berkifalu	28	43	39,4	122	36	77,2	—	—	—
Horvát nádalya	—	—	—	212	28	88,3	—	—	—
Hidashollós	16	93	14,7	45	45	50,0	393	410	48,5
Egyházashollós	2	27	6,9	34	17	66,6	—	—	—
Molnászcserőd	39	54	41,9	—	—	—	263	343	43,4
Nádasd	—	—	—	18	?	?	69	304	13,1
Halogy	—	—	—	6	202	4,6	38	253	18,5

- I. število prodaj z uporabo pisave
 II. število prodaj brez uporabe pisave
 III. delež prodaj z uporabo pisave v odstotkih

ob prodaji zemlje že zahteval od kupca pisano kupoprodajno pogodbo ter se ni več zadovoljil z ustnim pričevanjem sosedov ali starešin v vasi?

Zemljiška gosposka v körmendskem gospostvu je trikrat zahtevala popis prodanih ali zastavljenih kmečkih zemljišč. Kmetje so predložili pisane listine, če pa jih niso imeli, so poklicali starešine v vasi, da so jim bili za priče.¹⁵

Kakor v primeru križev in podpisov, tako je tudi v rabi pisave napredovanje razvidno bolj iz absolutnih števil kot iz proporcev. Podobni odstotki skrivajo velikanski napredek: v Molnászcserödu je leta 1646 enainšestdeset kmetov predstavilo 41 pisanih listin, leta 1812 pa jih je dvainpetdeset predstavilo ne manj ko 226. V tem predelu je bil socialni položaj kmetov odvisen predvsem od površine njihove kupljene ali zastavljene zemlje. Če primerjamo površino zemlje s številom dokumentov, ki so jih predstavili kmetje sami, najdemo povezavo med socialnim položajem in rabo pisave. Moja raziskava je pokazala, da ni bilo neposredne in tesne zveze med socialnim položajem in številom dokumentov, ali, z drugimi besedami: raba pisave ni bila privilegij najbolj bogatih kmetov. Seveda pravi reveži niso mogli predstaviti dokumentov o svoji zemlji, ker je niso imeli. Toda v srednjem sloju je bila raba pisave

^{14a} Glej opombo 4a.

¹⁵ 1646: P 1313. Batthyány Majoratus, Ladula 1. No. 33/1–3. 1762: MOL P 1322. Összeírások, No. 10, 12, 13, 27. 1812: Ibidem, No. 184, 185, 189.

enako razširjena kakor med bogatimi. Se pravi, da bogastvo ni odločalo o številu in sorazmerju dokumentov, ki jih je kmet hranil, pač pa miselnost vasi in še posebej posameznega kmeta. V kraju Egyházashollós je prebivalec »zaradi svojih sinov poskrbel, da se dokumenti napišejo pred sodnikom in zapriseženci« (pro cautela filiorum suorum coram iudice et juratis conscribi curaverit litteras), neka vdova iz neke druge vasi pa »ne poseduje nobenih dokumentov, ker ni predvidela, da ji bodo potrebni« (nullas habet litteras, quia non providit sibi necessarias futuras).¹⁶

Podatki o dokumentih, predloženih v letu 1762:

1600—1649	36
1650—1699	89
1700—1749	175
1750—1762	61
brez datuma	26
skupno	387

Podatki o dokumentih, predloženih v letu 1812:

1600—1699	4
1700—1749	23
1750—1789	81
1790—1799	121
1800—1812	340
brez datuma	15
skupno	584

Če preverjamo podatke iz vasi na obeh preglednicah, opazimo, da večine dokumentov, ki jih je zemljiški gospod pregledal leta 1762, 50 let pozneje ni bilo več. Vedno bolj intenzivno prekupčevanje z zemljo je povzročilo, da so postali stari dokumenti nepotrebni in kmetje jih niso več hranili. Leta 1812 je imel Mihály Kecskés še v posesti listino iz leta 1624 — in teh 188 let je na kmetih najdaljši razpon.

Z razširjenostjo pisave po vaseh se je omajalo zaupanje v spomin starejših oseb in v tehtnost njihovih ustnih pričevanj. Leta 1765 je šest prič srednje starosti (med 31 in 55 leti) soglasno izjavilo, da je neka starejša priča na nekem procesu »prišla v svoji starosti tako daleč, da v teku ene ure ne ve več, kaj je pred eno uro povedala: zdi se, da je popoln idiot, in če ga kaj vprašajo, mu lahko storijo povedati kar hočejo, kot majhnemu otroku.« To je sicer osamljen primer. Avtoriteta starejših je bila po vaseh v 18. stoletju sicer nekoliko okrnjena, vendar še vedno upoštevana.

Če primerjamo sposobnost pisanja z rabo pisave, je jasno, da rabe pisave ni določalo število pismenih v vasi, pač pa potreba tržišča z zemljo. Tudi nepismen kmet je zahteval od prodajalca iz druge vasi pisano pogodbo, če pa se je ta parcela kasneje prodala v vasi med poznanimi ljudmi, se je upoštevalec samo ustno izročilo.¹⁷

Raba pisave se je pojavila nekaj desetletij pred obsežno alfabetizacijo v vaseh; z drugimi besedami, kmetje so doma hranili že številne dokumente, še preden so se bili sposobni podpisati. Branje ne pušča sledov kakor pisava, zato je zelo težko preverljivo: nedvomno so bili številni taki, ki so znali brati, ne pa pisati, kot ženska, ki je kupila molitvenik, pa se je na računu podkrižala.¹⁸

¹⁶ Ibidem (1762).

¹⁷ Ibidem, No. 27. V kraju Berkifalu sta leta 1762 dva kmeta predložila dokumente, napisane pred 76 leti, kupljene od tujcev, nista pa več vedela, kako sta jih pozneje dobila njuna očeta.

¹⁸ Arhiv Železne županije, Szombathely, Arvaügy, Fasc. 4, No. 45 et No. 21.

Vsekakor je zelo možno, da kmet, ki ni znal napisati niti svojega imena, četudi je za silo zlogoval črke, ni vedel, kaj naj bi z juridičnimi dokumenti.¹⁹

Imamo konkretne dokaze, da številni ljudje niso znali brati svojih dokumentov. Kot bi danes miličnik nekoga vprašal po vozniskem dovoljenju, pa bi mu dotični kazal osebno izkaznico, tako je leta 1733 Anna Szabó predložila na sodišču dokument, rekoč, da vsebuje točno ceno zemljišča, na dokumentu pa ni bilo niti sledu o ceni. Leta 1762 in 1812 so razni kmetje hoteli dokazati svoje pravice do zemljišč z listinami, ki so se nanašale na **druga** zelo oddaljena zemljišča.²⁰

Pisava je pomenila vplivnost; kmetje so se tega zavedali in so predlagali dokumente o zemljišču, vendar je bilo to zanje nekaj nepoznanega, nekaj nedoumljivega. Za nepismene je imela pisava magične dimenzije. Pisava je sama po sebi predstavljala demonsko moč, vsaj za tiste, ki je niso znali prebrati. V Nagymacsordu je leta 1727 neka ženska (pozneje so jo obtožili, da je čarovnica) pokazala zapis neki drugi ženski in jo prosila, naj ga prečita. Ta pa ji je odgovorila, da »pisanih črk ne zna prebrati, pač pa samo tiskane« (s tem je jasno pokazala to stopnjo polpismenosti!); čarovnica pa je zadržila: »to je taka pisava, da ima, kdor jo poseduje, vedno masla v izobilju.«²¹ Pisava je pomenila v tem primeru **pozitivno** vplivnost. Nisem pa zasledil nobenega primera, kjer bi čarovnice pripisovale pisavi zlo ali škodljivo moč. Pač pa je imela pisava magično moč, da je lahko ozdravljala, podobno kot Maove rdeče bukvice na Kitajskem v šestdesetih letih. V Serdici, v slovenski vasi Železne županije, danes v občini Murska Sobota, je neki kmet, Peter Bosoki po imenu, okrog leta 1760 »vedel za tako pisavo, da tistemu, ki jo je imel privezано okrog vratu, ni mogel škoditi ugriz steklega psa«. Že prej smo ugotovili zelo nizko raven pismenosti v slovenskih vaseh: Bosoki je bil najbrž edini človek v vasi, ki je znal pisati in brati.²²

Leta 1743 je v kraju Peresznye János Somogyi — kmet tudi ta — imel »hudičevo pisavo«, ki, kot je sam pripovedoval, je bila tako čudovita, da je ni znal prebrati ne duhovnik ne menih«. Ne vemo zagotovo, toda domnevamo, da je bil Somogyi nepismen: iz njegovih besed je vsekakor razvidno, da je zavidal »duhovniku in menihu«, da sta znala brati, in je bil ponosen, da je posedoval pisavo, ki je nista zmogla prebrati. Pri sovaščanih to Somogyijevo ponašanje ni ostalo brez sledu. Somogyijeva tašča je nekoč odprla skrivnostno škatlo zeta in je med mnogimi pisavami zagledala samega hudiča. Stara kmetica, skoraj gotovo nepismena, je zagotovila, da je med papirji jasno zapazila hudiča »s človeškim obrazom in belo čepico.«²³

Za kmeti bi rad analiziral tudi pismenost plemičev, pravzaprav plemičev na podeželju, ne pa tistih, ki so bivali v mestih. Za 17. stoletje nimamo podatkov o pismenosti plemičev v Železni županiji in zaman brskamo po arhivih.²⁴ To pomanjkanje že samo po sebi priča o nizki ravni pismenosti: naši plemiči 17. stoletja so se bolj ukvarjali z mečem kot pa s peresom ter so svoje zadeve urejevali ustno in ne pismeno. Tudi med zapriseženci v županiji so se našli nepismeni in polpismeni. V 17. stoletju je večina zaprisežencev podpisovala z gotovo roko, toda devet se jih je podkrižalo, nekateri pa so zapisali svoje ime z velikimi napakami in niso poznali latinske oblike svojega imena. Zapriseženec János Bodics je napravil velik križ na dokumentu iz leta 1653, pet let prej

¹⁹ Ibidem, VK 36/MV 1. Kőrmend, p. 362. MOL P 1322. Összeírások, 1762. No. 27.12. No. 184.49.

²⁰ Ibidem, No. 10 in MOL P 1313. Majoratus, Ladula 8/a. No. 114.

²¹ Ferenc Schramm (urednik): Magyarországi boszorkánypercek. (Carovniški procesi na Madžarskem), Budapest 1983, I, 516.

²² Arhiv Železne županije, IV/5. Inquisitio nobilium. Fasc. 1, No. 57. 15. Dec. 1770.

²³ MOL Eszterházy P 157. Acta criminalia Series, XIII. No. 20/I. Schramm, op. cit. II., 189.

²⁴ Statistika je narejena na podlagi podatkov v rodbinskih arhivih v državnem arhivu (MOL) in v županijskem arhivu. Za probleme 17. in 18. stoletja glej moj članek: Schichten der Gesellschaft-Schichten der Kultur-Analphabetentum und Bücherkultur im Südburgenland im 16–17. Jahrhundert. Schlaininger Gespräche. Hrsg: R. Kropf. Schlaining 1987.

pa je napisal prve črke imena poleg svojega žiga, kar je značilen primer polpismenosti.²⁵

Za 18. stoletje imamo na razpolago že več virov: tu sem odbral le oporoke z namenom, da raziščem tudi socialni položaj plemičev. V Železni županiji je bilo veliko plemiškega prebivalstva in raziskava o njih je zelo pomembna za madžarsko zgodovino. Leta 1754 jih je popis plemičev v tej županiji naštel 2595 (število pa je bilo vsekakor večje); za 18. stoletje sem našel vsega skupaj 385 podpisov in križev.²⁶

Pismenost plemičev v Železni županiji

	Križ	Podpis	Delež pismenih (v %)
1701—1720	1	5	—
1721—1740	56	9	13,8
1741—1760	32	11	25,6
1761—1780	118	42	26,3
1781—1800	60	51	45,9
Skupaj	267	118	30,6

Iz te preglednice se jasno razvidi razvoj v 18. stoletju, še posebno v zadnjih letih, ko se delež nepismenih zmanjša od 75 % na 50 %.

Pismenost plemičev v Železni županiji po velikosti posesti

	Posest v oralih	Križ	Podpis	Delež pismenih (v %)
1721—1740	0—10	59	19	24,4
	11—25	35	6	14,7
	26—100	7	3	—
1741—1760	0—10	63	13	17,2
	11—25	17	7	29,2
	26—100	0	0	—
1761—1780	0—10	135	48	26,2
	11—25	30	7	18,9
	26—100	0	0	—
1781—1800	0—10	64	45	41,3
	11—25	6	0	—
	26—100	4	2	—

Da bi lažje razbral vez med bogastvom in pismenostjo, sem razdelil plemiče v tri kategorije: 1. plemiče, ki so posedovali manj kot deset oralov zemlje; 2. tiste z 10—25 oralih in 3. tiste, ki so imeli med 25 in 100 oralih zemlje. Višji sloj ni dovolj zastopan v arhivih županije, da bi v zvezi z ravno pismenosti lahko kaj več ugotovili. Med nižjim in srednjim slojem pa ni bilo pomembnejših razlik. Z drugimi besedami povedano, raven pismenosti ni bila odvisna neposredno od bogastva, pač pa — v zelo širokih mejah socialnega položaja — od miselnosti posameznika.

Kakor je imela pismenost med kmeti velik prestiž, tako je bilo tudi med plemiči: tudi tu zasledimo pojav dvojnih podpisov; imena plemičev, ki se niso

²⁵ AN Archivium familiae Békássy P 45., 23. aprila 1675. Arhiv Železne županije, IV/1/kk. Fasc. 1. No. 23, 21, 27, 29, 32, 44.

²⁶ O županijskem plemstvu glej članek Zsuzsanna Wirth, A nemesi kisbirtok differenciálódása Vas megyében... (Diferenciálódása male plemiške posesti v Železni županiji). Izšlo v: Vas megye multjából. Szombathely 1986, 140—166. Károly Vörös, Vas megye 1744. évi adóösszeírása. (Popis Železne županije v letu 1744). Budapest 1962.

znali podpisati, je zapisala roka vedno istega prijatelja. Pismeni plemiči, ki so bili bolni in niso mogli podpisati svoje oporoke, so to dejstvo podčrtali, zato da ne bi izgledalo, da so nevedneži.²⁷

Skušal sem preveriti sposobnost pisanja, pa tudi branja. Kolikor mi je znano, so doslej samo švedski strokovnjaki znali pravilno vrednotiti obsežnost sposobnosti branja na Švedskem so morali namreč protestantski pastori sestavljati poročila, koliko vernikov zna brati Sveto pismo in koliko je takih, ki tega niso bili sposobni.²⁸

Obstojal je tip dokumenta, ki je bil enako dragocen za naše plemiče kot Sveto pismo, to je bila diploma pripadnosti k plemstvu. Ti dokumenti so se v številnih primerih izgubili ali pa so bili požgani med tako pogostimi vojnami v 17. stoletju; v prvih 60. letih 18. stoletja je prišlo v zvezi z njimi do številnih poizvedb. Če so plemiči znali dokazati obstoj izgubljenih dokumentov, so lahko izstopali iz kmetijskega okolja kot pravi plemiči. Del plemiških prič je lahko prisegel, da je pred mnogimi leti prebral izgubljeni dokument, del pa, da ga je samo videl. Našel sem 112 pričevanj, kar predstavlja samo 4,3 % plemstva. Ta delež je za statistiko skromen, vendar pa nam nudi jasno podobo miselnosti. Od teh 112 oseb jih je 34 priseglo, da je prebralo diplomu (to je 30 %), 78 (to je 70 %) pa je diplomu samo videlo in povedalo, da so bili na njej veliki žigi, zlate črke, orumeneli pergamenti... Če računamo po rojstnem letu prič, je razviden precejšen napredek: v 17. stoletju je znalo brati samo 22,2 % plemičev, od tistih, ki so se rodili v 18. stoletju pa je znalo brati 52,4 %.

Prestiž pismenosti je razviden tudi iz teh pričevanj: samo nekateri starejši plemiči so domala z nekim ponosom izjavili, da so nepismeni in zato nesposobni razbrati dokumente. V splošnem so pričje priznale svojo nevednost le ob natančnem spraševanju.

Analiza sposobnosti branja pri plemičih bi nas morala siliti v raziskavo njihovih knjižnic (kjer imamo inventarje), toda to vprašanje presega obseg mojega poročila.

Ob zaključku lahko rečemo, da je pismenost pojav socialne in kulturne zgodovine, ki ga lahko preverjamo tudi statistično. Prepričan pa sem, da ne moremo pravilno tolmačiti naših statistik, če ne skušamo razumeti miselnosti družbe, ki se skriva za številkami.

(prevedel Milko Renner)

Riassunto

CAPACITÀ DI LEGGERE E DI SCRIVERE NELLA REGIONE DI VAS 1600—1800

István György Tóth

Nella regione di Vas (Ungheria) le abbondanti fonti permettono analisi raffinate. Nella regione vivevano insieme quattro nazionalità, ma i contadini croati, tedeschi, sloveni ed ungheresi abitavano in villaggi separati, e così possiamo paragonare le differenze nel livello del loro alfabetismo. Nella regione di Vas, nel 1769 dei 356 villaggi solo in 25 (il 7,0 %) c'era un giurato capace di firmare, e solo in 6 villaggi (l'1,7 %) c'erano almeno tre giurati alfabeti. Le prime croci che sostituiscono le firme, apparvero all'inizio del '600. Nel 1604 il doganiere del borgo di Körmend aveva emesso un documento, e come scrisse lui stesso, siccome non sapeva scrivere e non

²⁷ Arhiv Železne županije, Testamenta Fasc. 2, No. 41/a.

²⁸ Egil Johansson, The history of literacy in Sweden. Izšlo v: Graff, op. cit., 151—182. Michael T. Clanchy, From Memory to Written Record: England 1066—1307. Harvard University Press 1979, 175—178.

aveva un proprio sigillo, cito: »ho intagliato io stesso una croce di legno, che applicavo sulla carta«. Un po' più tardi, verso la metà del secolo, sono apparse le croci dei contadini sui documenti, anche nei villaggi. Prima di questo tempo questi erano convalidati solo con il sigillo del commune, ma verso 1650 il sindaco ed i giurati del villaggio ci mettevano le loro croci. Dobbiamo però aspettare gli anni 1750 per vedere la prima vera firma di un contadino nei villaggi. Il solo metodo giusto per misurare lo sviluppo dell'alfabetismo è di contare le firme, senza tener conto del numero delle croci. In modo simile, nei borghi e nelle cittadine dobbiamo tener conto del fatto, che nei documenti i ceti inferiori appaiono sempre di più con l'uso crescente della scrittura e così la penetrazione dell'alfabetismo si vede nel numero assoluto sempre più grande delle firme, malgrado che la proporzione firma/croce sia quasi costante. Nell'alfabetizzazione il territorio di Szentgotthárd era decisamente più arretrato del dominio di Kőrmend. Kőrmend era all'incrocio di molte importanti vie commerciali, ed anche gli abitanti dei villaggi vicini avevano attivamente partecipato a questo animato commercio. I villaggi del dominio di Szentgotthárd vivono invece in un mondo più chiuso. Non avevano tanto bisogno di saper scrivere, leggere come i contadini della regione di Kőrmend, che carreggiavano merci fino a Vienna. Naturalmente non era solo un interesse finanziario che ispirava i contadini a penetrare nel mondo delle lettere — anche un analfabeta poteva contare con le dita — ma le merci e le notizie che si diffondevano ugualmente per le stesse strade, ed i piccoli libretti erano venduti sui mercati.

L'abbondanza delle fonti dà la possibilità di esaminare oltre la capacità di scrivere anche un altro aspetto dell'alfabetismo, ancora poco studiato in Europa: l'uso della scrittura tra i contadini. L'uso della scrittura è apparso parecchi decenni prima dell'ampia alfabetizzazione dei villaggi, in altri termini, i contadini conservavano già molti documenti a casa loro, quando non erano ancora capaci di firmare.

Dopo i contadini, vorrei analizzare anche l'alfabetismo dei nobili, più esattamente dei nobili di provincia, e non dei nobili che vivevano nelle città. Per il '600 non abbiamo informazioni sull'alfabetismo dei nobili della regione di Vas, invano sfogliamo i documenti degli archivi.²⁴ Però questa mancanza in se stessa testimonia il basso livello dell'alfabetismo, i nostri nobili del '600 erano uomini piuttosto di sciabola, che di penna, e sbrigliavano i loro affari oralmente, senza scrivere. Anche tra i giurati della regione (ufficiali di alto livello) c'erano ancora analfabeti e semi-analfabeti. Nel '600 la maggioranza dei giurati firmava con mano sicura, ma nove giurati avevano messo una croce, ad alcuni avevano scritto il loro proprio nome con errori enormi, non sapevano neanche la forma latina del loro nome. Per il '700 abbiamo già fonti più abbondanti, ho scelto l'analisi dei testamenti, perchè così possiamo determinare anche lo stato sociale dei nobili. Nella regione di Vas c'era una grande popolazione nobile, così l'analisi di questa nobiltà è molto importante per la storia ungherese. Nel 1754 la coscrizione dei nobili aveva enumerato 2595 uomini nobili in questa regione (però sicuramente il loro numero era maggiore), io ho trovato 385 firme e croci del '700. Per vedere il nesso tra la ricchezza e l'alfabetismo, ho classificato i nobili in tre categorie: 1. nobili che avevano meno di 10 iugeri di terra, 2. quelli con 10—25 iugeri, 3. quelli che avevano terre tra 25 e 100 iugeri. Il ceto superiore non è rappresentato in modo sufficiente negli archivi della regione per poter tirare conclusioni sul loro livello di alfabetismo. Tra il ceto basso e medio invece non c'erano differenze significative. In altri termini, il livello dell'alfabetismo non dipendeva direttamente dalla ricchezza, ma — tra i limiti molto larghi dello stato sociale — dipendeva dalla mentalità individuale.

Ho tentato di misurare non solo la capacità di scrivere, ma anche la capacità di leggere. Quanto mi consta, finò adesso solo i ricercatori svedesi hanno saputo valutare la diffusione della capacità di leggere, perchè in Svezia i pastori luterani hanno dovuto fare rapporti, su quanti sapevano leggere la Santa Scrittura e quanti ne erano incapaci. Esisteva un tipo di scrittura che era altrettanto preziosa per i nobili Ungheresi che la Bibbia: il diploma di nobiltà. Questi documenti erano spesso scomparsi oppure venivano bruciati nelle guerre così frequenti del '600 e nei primi 60 anni del '700 c'erano molte investigazioni su di loro. Se i nobili avevano saputo provare l'esistenza dei documenti dispersi, potevano emergere dal mondo contadino come nobili veri. Una parte dei testimoni nobili aveva potuto giurare che aveva letto il documento perduto molti anni prima, l'altra parte li aveva solo visti. Ho trovato 112 testimonianze che rappresentano solo il 4,3 % della popolazione nobile. Questa proporzione è piccola per una statistica, ma può dare un'immagine chiara della mentalità.

Di queste 112 persone, 34, cioè il 30 % sapevano giurare di aver letto il diploma, e 78 (il 70 %) avevano solo visto e avevano raccontato che c'erano grandi sigilli, lettere dorate oppure pergamene gialle già consumate... Se facciamo il calcolo secondo l'anno di nascita dei testimoni, lo sviluppo è chiaro: Mentre dei nobili nati nel '600 sapevano leggere solo il 22,2 %, di quelli nati nel '700, ne sapeva leggere il 52,4 %.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, tel. (061) 332 611, int. 210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZC:

1. Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje. Ljubljana 1980, 44 strani.

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«. Gradivo je izšlo kot separaten odtis iz »Zgodovinskega časopisa«, št. 4/1979.

2. Franc Sebjanič: Solnik in domoljub Adam Farkaš (1730—1786). Ljubljana 1982, 24 strani.

Razprava o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmurskem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja je izšla kot separata publikacija — ponatis iz »Zgodovinskega časopisa«, št. 1-2/1981.

3. Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana. 11. in 12. decembra 1984. Ljubljana 1987, 134 strani.

Zbornik objavlja 15 razprav o denarstvu, bančništvu, zaslužkih, cenah in življenjskih stroških na Slovenskem od antike do obdobja po drugi svetovni vojni. Večina razprav je bila objavljenih v »Zgodovinskem časopisu« od številke 3/1984 do 4/1986; novo je v zborniku med drugim tudi slikovno gradivo.

4. Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku. Ljubljana 1987, 76 strani.

Razprava o srednjeveški zgodovini Bele krajine (politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospostva, mesta, agrarna kolonizacija). Separatna publikacija — ponatis iz »Zgodovinskega časopisa«, št. 2 in 3/1987.

Za člane slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev ter za študente veljajo običajni popusti.

Janez Cvirn

POLITIČNA ORIENTACIJA CELJSKEGA NEMŠTVA
(1861—1907)
(2. nadaljevanje)

POLITIČNA ORIENTACIJA CELJSKEGA NEMŠTVA
OD SREDE DEVETDESETIH LET DO LETA 1907

Celjsko gimnazijsko vprašanje, ki ga je Charmatz upravičeno označil za mejnik v avstrijski zgodovini,³⁶⁹ pomeni dokončen poraz nemškega liberalizma v Avstriji in odločilen korak k radikalizaciji nemštva v monarhiji, še zlasti v alpskih deželah. Po sprejemu proračuna, ki je bil potrjen s pomočjo glasov precejšnjega števila članov Združene nemške levice, Deutsche Wacht zapiše: »Der steirische Liberalismus besonders ist an dem Tage der Abstimmung über des Gesamtbudget gestorben«³⁷⁰ in članek zaključí s preroškimi besedami, da bodo volilci na prihodnjih volitvah »liberalno stranko« sami pospravili v grob. Časopis nadaljuje z radikalnim tonom, kot ga srečamo že v zadnji fazi bojev za celjsko gimnazijsko vprašanje, napada liberalce in klerikalce³⁷¹ ter krščanske socialce,³⁷² obenem pa poudarja, da je edino sredstvo nemške politike v Avstriji le še skrajni radikalizem (po načelu: oko za oko, zob za zob),³⁷³ temelječ na popolni nemški solidarnosti in enotnosti.³⁷⁴

Avgusta 1895 začenja časopis z agitacijo za ustanovitev »prave« nemške ljudske stranke, ki naj sledi naprednjaškimi in svobodnjaškimi tendencam in združi vse nemško čuteče elemente na nacionalni podlagi. Ko Deutsche Wacht ugotavlja, da je bila do tega časa le Nemška nacionalna stranka (poleg schönererjancev in 3 štajerskih divjakov) z Bareutherjem in Hofmannom von Wellenhofo na čelu edini resnični zastopnik nemštva v monarhiji, energično dodaja, da je mogoče stranki le želeči, da se njena stara oblika napolni z novim, svežim, mladostnim duhom in da razsodna politika omogoči pridruženje nacionalno čutečih, doslej deloma ob strani, deloma v nemškoliberalnem taboru stoječih zastopnikov nemških volilcev.³⁷⁵ Obenem navaja tudi citat iz Bozener Zeitung in poudarja, da se z njim popolnoma strinja: Nismo za to, da bi ob dosedanjih frakcijah nastala nova frakcija. Naj se združijo najboljši možje vseh skupin, ki jih je mogoče označiti kot nemške in svobodomiselné.³⁷⁶

V polemikah glede programa nove stranke (akcijo za njeno ustanovitev je začel koroški poslanec Dobernigg),³⁷⁷ celjsko nemštvo sprva zagovarja svoja stara stališča, katerih nosilec je celjski poslanec dr. Richard Foregger. Deutsche

³⁶⁹ R. Charmatz: Der demokratisch-nationale Bundesstaat Oesterreich. Betrachtungen. Frankfurt a. M., 1904. str. 41; citirano po: Sutter, n. d., 11., str. 34.

³⁷⁰ Deutsche Wacht 25. 7. 1895. Die Annahme des Budget.

³⁷¹ Npr. Deutsche Wacht 15. 8. 1895. Was ist's mit Herren Kaltenecker? Deutsche Wacht, 22. 8. 1895. Die Liberalen — gehen; Deutsche Wacht, 13. 10. 1895. Gegen Liberale und Clericale.

³⁷² Ne glede na to, da so krščanski socialci glasovali zoper postavko Celje. jih časopis stalno napada. Pri tem se poslužuje tudi člankov v slovenskem časopisju. Tako 15. 12. 1895 v celoti navaja članek iz Slovenskega gospodarja, ki pravi, da je večjega pomena kot Luegerjevo glasovanje proti slovenski gimnaziji, njegov energičen boj proti liberalizmu. Od zmage krščanskih socialcev na Dunaju (poraz liberalcev) imajo Slovenci večjo korist kot pa od ene same slovensko-nemške nižje gimnazije. Po mnenju Slovenskega gospodarja Lueger ni sovražnik Slovencev. To je tudi sam potrdil v razgovorih z nekim našim narodnim možem v poletnih mesecih v Zidanem mostu, ko mu je zagotovil, da je moral glasovati proti slovenski gimnaziji le zaradi bližnjih občinskih volitev na Dunaju. Proti pa je glasoval tudi zaradi tega, ker je uvidel, da bodo Slovenci dosegli uresničitev svoje pravične zahteve brez pomoči njegove stranke. Če pa bi slovenska stvar prišla v nevarnost, bi Slovincem s svojo stranko zagotovo priskočil na pomoč.

³⁷³ Deutsche Wacht 8. 8. 1895. Ueber die Wohlthätigkeit der Deutschösterreicher.

³⁷⁴ prav tam.

³⁷⁵ Deutsche Wacht 11. 8. 1895. Eine deutsche Volkspartei?

³⁷⁶ prav tam.

³⁷⁷ Josef Wolfgang Dobernigg (1862—1918), žurnalst, politik. Leta 1881 je bil urednik Triester Zeitung, v letih 1886—1907 pa lastnik časopisa Freie Stimmen v Celovcu. Od leta 1895 je bil državni poslanec. Po izvolitvi je dal pobudo za ustanovitev Nemške ljudske stranke, katere član je bil vse do leta

Wacht meni, da bi morala biti nova stranka izključno nacionalna in svobodomiselnost (deutsch und freisinnig), zastopati pa bi morala interese malega obrtnika in trgovca, pa tudi kmeta.³⁷⁸ Ko pa se v nemškem tisku pojavijo zahteve po protizidovski usmerjenosti bodoče stranke, jih Deutsche Wacht odločno zavrača in pravi: »Die Deutsche Volkspartei soll und darf nur nationale Ziele haben.«³⁷⁹ Po njenem mnenju sicer lahko pristopijo novi stranki tudi nacionalno čuteči antisemiti, vendar pa v programu nove stranke ne bi smelo biti prostora za antisemitizem.³⁸⁰

Takšna gledanja so prisotna v časopisu vse do konca leta 1895, že v prvih številkah v naslednjem letu pa v Deutsche Wacht opazimo precej radikalnejši ton, ki kmalu privede do tega, da pride dr. Foregger s svojimi starimi stališči v odkrito nasprotje s časopisom.³⁸¹ Razlika v gledanjih se kaže zlasti pri vprašanju odnosa do volilne reforme, za katero se zavzemajo vsi pristaši bodoče Nemške ljudske stranke (in tako tudi Deutsche Wacht), medtem ko je dr. Foregger odločno proti splošni in enaki volilni pravici, ki je po njegovem mnenju še najmanj primerna za mnogonacionalno Avstrijo.³⁸² Na volilnem zborovanju v Celju 28. decembra 1895 celjski poslanec pravi, da je proti volilni reformi zaradi tega, ker je naperjena proti nemškemu posestnemu stanju na Spodnjem Štajerskem.³⁸³ Njegovo odklonilno stališče do volilne reforme pa izvira tudi iz povsem »liberalnega predsodka«, češ da nikakor ne gre enačiti navadnega hlapca ali drvarja z zdravnikom ali inženirjem, prav tako pa Avstrija zaenkrat še ni socialistična država.³⁸⁴ Po njegovem mnenju bi bil najpravičnejši princip odmeriti vsakemu državljanu državljanske pravice po meri njegovega prispevka k izpolnjevanju namena države, pri tem pa je najti pravi ključ za to odmero pravic.³⁸⁵

Kmalu pa se pokaže tudi razlika v gledanjih na vprašanje antisemitizma, ki bi naj bil vsebovan v programu bodoče stranke. Če Deutsche Wacht do konca leta 1895 zavrača antisemitizem kot programsko točko nove stranke, pa se ob ustanovitvi Nemške ljudske stranke poleti 1896 strinja z njenim celotnim programom, tako tudi z zahtevo po omejitvi židovskega vpliva v javnem življenju.³⁸⁶ Po mnenju časopisa je boj proti »internacionalno organiziranemu židovstvu« in njegovemu vplivu v gospodarskem življenju ter zlasti v tisku, obramben boj (Der Kampf gegen das Judenthum ist kein Kampf des Angriffs, er ist ein Kampf der Abwehr),³⁸⁷ prav tako pa tudi boj proti korupciji, zato je antisemitska usmerjenost nove stranke povsem upravičena.³⁸⁸ Foregger še vedno vztraja na svojih starih stališčih in na številnih zborovanjih prepričuje volilce o zgrešenosti takšne politike, ki samo cepi že tako slabotne nemške sile. Vendar pa pri tem nima uspeha in počasi izgublja podporo svojih volilcev. Ko se na volilnem zborovanju Moritza Stallnerja pred deželnozborskimi volitvami septembra 1896 v Celju zaplete z voditeljem Nemške ljudske stranke na Štajerskem Juliusom von Derschatto v polemiko glede obeh (zanj) spornih programskih točk Nemške ljudske stranke, se izkaže, da so njegova gledanja v popolnem nasprotju s stališči celjskega nemštva.³⁸⁹ Zaradi tega na naslednjih državnozborskih volitvah ne kandidira več, celjsko nemštvo pa si na podlagi programa

1910, ko se je stranka pridružila Nemški nacionalni zvezi. Ko je dr. Gross odložil načelstvo v Nemške nacionalne zveze, je postal načelnik Dobernigg. Od leta 1914 dalje je bil tudi načelnik Südmarke. Od srede devetdesetih let dalje je bil eden izmed najpomembnejših nemških politikov na Koroškem.

³⁷⁸ Deutsche Wacht 8. 9. 1895. Unser Heil in einer deutschen Volkspartei.

³⁷⁹ Deutsche Wacht 27. 10. 1895. Ohne Deutsche Nichtantisemiten?

³⁸⁰ prav tam.

³⁸¹ To je verjetno tudi posledica tega, da z januarjem 1896 Foregger preneha biti lastnik časopisa, ki ga odtlej izdaja in tiska društvena tiskarna Celeja.

³⁸² Deutsche Wacht 1. 1. 1896.

³⁸³ Deutsche Wacht 3. 5. 1896.

³⁸⁴ Deutsche Wacht 30. 4. 1896.

³⁸⁵ prav tam.

³⁸⁶ Deutsche Wacht 18. 6. 1896. Die Deutsche Volkspartei. (Naveden je celoten program stranke.)

³⁸⁷ Deutsche Wacht 30. 7. 1896. Wählerversammlung der Deutschen Volkspartei.

³⁸⁸ prav tam.

³⁸⁹ Deutsche Wacht 17. 9. 1896. Landtagscandidat Stallner vor den Cillier Wählern.

Nemške ljudske stranke izvoli za »svojega« poslanca radikalnejšega dr. Josefa Pommerja.³⁹⁰

Junija 1896 ustanovljena Nemška ljudska stranka (Deutsche Volkspartei) postane stranka, na katero prisega celjsko nemštvo in se identificira z njenim programom: »Die deutsche Volkspartei ist streng national und daher entsprechend den Forderungen eines praktischen Nationalismus freiheitlich und social-reformerisch.«³⁹¹ Po mnenju Deutsche Wacht je prav Nemška ljudska stranka edini resnični zastopnik nemških interesov v državi, saj lahko v njej najde svoje mesto vsak resnično nacionalno čuteči mož: v njej je lahko tako Schönenerer kot tudi dr. Steinwender, ki izhaja iz vrst nacionalno čutečih liberalcev.³⁹² Zato časopis v številnih člankih propagira njen program, ki v vseh glavnih točkah sledi linškemu programu iz leta 1882 (podreditev vseh notranjepolitičnih vprašanj najvišjim nacionalnim interesom, krepitev povezav z nemškimi rajhom, poseben položaj Galicije, odstranitev židovskega vpliva v javnem življenju, gospodarske in socialne reforme v korist srednjih slojev po mestih, ohranitev svobodne šole, splošna in enaka volilna pravica).³⁹³ obenem pa ostro napada klerikalce in izkoriščanje vere v politične namene.³⁹⁴ pa tudi snujočo se Nemško napredno stranko (Deutsche Fortschrittspartei), ki je po mnenju urednika Otta Ambroschitscha državna stranka v najslabšem pomenu besede: »Das Wesen dieser Partei ist die Corruption; das Ziel ihres Strebens war und ist die Erlangung von Minister-, Hofraths-, und Verwaltungsrathsstellen.«³⁹⁵ Deutsche Wacht se tudi povsem strinja z odnosom nove stranke do vseh pomembnejših političnih vprašanj v monarhiji, celo z zahtevo po uvedbi splošne in enake volilne pravice,³⁹⁶ prav tako pa se strinja tudi z njenim kritičnim odnosom do Badenijske vlade, ki poskuša vladati po sistemu: »Eins, Zwei, Drei und ein bischen Polizei«³⁹⁷

Vidimo torej, da je nova politična orientacija celjskega nemštva povsem izoblikovana že ob koncu leta 1896 (torej pred t. i. Badenijsko krizo), pri čemer

³⁹⁰ Deutsche Wacht 25. 2. 1897. — Dr. Josef Pommer (7. II. 1845, Mürzzuschlag — 27. XI. 1918, Dunaj), filozof, glasbenik in politik. Rodil se je v družini deželnega sodnega svetnika Franza Pommerja, ki je med drugim služboval tudi v Ljubljani in na koncu še kot okrajni sodnik v Celju, kjer je tudi umrl. Ljudsko šolo je obiskoval kot privatist v Gradcu, kjer je opravil tudi I. razred gimnazije, na gimnazijo pa je hodil v Ljubljani (1857), Celju (1858—1862) in Mariboru (1862—1864). Jeseni 1864 je šel študirat filozofijo na Dunaj in študij dokončal leta 1870. Med študijem se je zlasti posvetil preučevanju Schopenhauerja in kasneje napisal tudi nekaj filozofskih razprav: Zur Abwehr einiger Angriffe auf Kants Lehre von der syntetischen Natur mathematischer Urtheile (Dunaj, 1873), Beispiele und Aufgaben zur Lehre von kategorischen Syllogismus (Dunaj 1884), Beispiele und Aufgaben zur Lehre von den Folgerungen (Dunaj, 1890). Po končanem študiju se je najprej zaposlil kot vzgojitelj pri neki dunaiski plemiški družini, leta 1871 pa je opravil državni izpit za gimnazijskega profesorja iz filozofske propedeutike, matematike in fizike in se je jeseni zaposlil kot poskusni kandidat na mariahilski realni višji gimnaziji na Dunaju. Redni profesor na tej gimnaziji je postal šele septembra 1874, potem ko je že dva meseca delal na gimnaziji v Linzu. Glavno polje njegovega delovanja je bila nemška ljudska pesem, ki ji je posvetil vse svoje moči. Ze leta 1881 je izdal v korist nemškega šulferajna, pri katerega ustanovitvi je sodeloval, knjižico nemških ljudskih pesmi (Liederbuch für die Deutschen in Oesterreich), v kateri je zbral vse nemške narodne pesmi v Avstriji. V zadnjem poročilu Schönenererjevega Schulverein für Deutsche je skupaj z Aug. Göllicherom napisal razpravo Die Pflege des deutschen Volksliedes eine Ehrenpflicht der Deutschnationalen, v letih 1889/90 pa je v Leipzigu izdal knjižico z naslovom: Steirerlieder für vierstimmigen Männerchor. Leta 1888 je prevzel pevski zbor društva nemških Steirerjev na Dunaju (društvo je v letu 1887 ustanovil dr. Richard Foregger), leta 1889 pa je sam ustanovil Nemško ljudsko pevsko društvo na Dunaju, ki je kasneje postalo znano širom po državi. V osemdesetih letih je bil pristaš Schönenererja, leta 1889 je sodeloval s K. H. Wolfom pri urejanju časopisa Deutsches Volksblatt, kasneje pa se je schönenererlianskemu gibanju odtujil. Leta 1895 je bil izvoljen v dunaiski mestni svet in leta 1896 v njem dosegel, da je dunajska občina prispevala 1000 gld za izgradnjo celjskega nemškega dijaškega doma. To je bil tudi eden izmed razlogov, da ga je celjsko Nemško društvo leta 1897 potrdilo za državnozborskega kandidata v celjski mestni kuriji. V državnem zboru je bil član Nemške ljudske stranke, vendar pa v nasprotju z zahtevami celjskega nemštva ne preveč radikalen. (Deutsche Wacht 25. 2. 1897 in 30. 11. 1918.)

³⁹¹ Deutsche Wacht 18. 6. 1896. Die Deutsche Volkspartei.

³⁹² Deutsche Wacht 19. 7. 1896. Deutsche Volkspartei und neue freie Fortschrittspartei.

³⁹³ Deutsche Wacht 18. 6. 1896. Die Deutsche Volkspartei. (O programu Nemške ljudske stranke glej tudi R. Malli: Die steirischen Abgeordneten im österreichischen Reichsrath 1897—1901. Mit besonderer Berücksichtigung des Nationalitätenproblems. Graz 1973, str. 6.)

³⁹⁴ Deutsche Wacht 13. 8. 1896. Die Deutsche Volkspartei und die Clericalen.

³⁹⁵ kot v op. 392.

³⁹⁶ Jedro volilcev Nemške ljudske stranke na Štajerskem so tvorili privilegirani meščani, zato bi glede na to morale biti štajersko krilo Nemške ljudske stranke zainteresirano za ohranitev obstoječega volilnega sistema. Tu se je pred stranko postavljala dilema: na eni strani je bila rojena iz starega volilnega sistema in kot taka glavni predstavnik privilegirane meščanstva; na drugi strani pa se je morala ozirati tudi na množice, med katerimi je postajala vedno bolj popularna. Ta dilema je v stranki stalno prisotna, ne glede na to, da je ena izmed programskih točk stranke tudi zahteva po splošni in enaki volilni pravici (glej R. Malli, n. d., str. 20).

³⁹⁷ Deutsche Wacht 19. 1. 1896. Kritische Zeiten.

velja še enkrat poudariti, da nanjo predvsem vpliva celjsko gimnazijsko vprašanje, ki tudi po ustanovitvi I. razreda nemško-slovenskih gimnazijskih razredov še zdaleč ni končano. Celjsko nemštvo smatra ustanovitev nižje gimnazije z nemško-slovenskim učnim jezikom v Celju za napad na nemško posestno stanje, ki ga je treba za vsako ceno obvarovati. Zato se oprime ideje o ustanovitvi nemškega dijaškega doma, ki naj okrepi nemško dijaštvo na celjski gimnaziji in s tem obvaruje njen skoraj stoletni nemški značaj. Celjski občinski odbor že na seji 24. julija 1895 sprejme enoglasen sklep o ustanovitvi nemškega dijaškega doma v mestu,³⁹⁸ istega dne pa je na zborovanju v gostilni Pri levu izvoljen tudi posebni odbor, ki že štiri dni kasneje izda obsežen oklic na vse nemške nacionalno čuteče može s pozivom, da podprejo akcijo za izgradnjo nemške hiše in nemškega dijaškega doma v Celju.³⁹⁹ Ta oklic glasno odmeva po vsej državi in že kmalu začenjajo prihajati v Celje tudi prvi denarni prispevki.⁴⁰⁰ Poleg celjskega odbora je novembra 1895 na pobudo dr. Raimunda Neckermanna (sina prejšnjega celjskega župana in deželnega poslanca dr. Josefa Neckermanna) ustanovljen poseben podporni odbor tudi v Gradcu,⁴⁰¹ januarja 1896 v Münchnu⁴⁰² in oktobra 1896 tudi na Dunaju.⁴⁰³ Vsi ti odbori zberejo v korist nemškega dijaškega doma v Celju precejšnja sredstva,⁴⁰⁴ tako da lahko celjsko nemštvo že kmalu začne z uresničevanjem svoje zamisli.

Še preden imenovani odbori prenehajo z delom, se v Celju ustanovi društvo Nemški dijaški dom, katerega načelnik je celjski župan Gustav Stiger.⁴⁰⁵ Društvo si zada nalogo »das deutsche Studentenheim als ein kräftiges Bollwerk gegen die Angriffe der Slaven ins Leben zu rufen«⁴⁰⁶ in s tem na umeten način obvarovati nemško posestno stanje na celjski gimnaziji. Odbor društva si na vse kriplje prizadeva izpolniti svojo nalogo še pred začetkom novega šolskega leta in je pri tem deležen tudi močne podpore celjske mestne občine, ki mu podari staro brambovsko kasarno v Gaberjih. Po temeljiti prenovi poslopja je nemški dijaški dom slavnostno otvorjen 15. septembra 1896, v prvem letu pa najde v njem poceni zatočišče 34 nemških dijakov z vseh koncev monarhije.⁴⁰⁷ Kasneje število gojencev stalno raste in se po letu 1898, ko je zgrajeno še drugo nadstropje in se povečajo zmogljivosti doma na okrog 80 postelj, ustali na meji med 70 in 80 dijakih.

Nemški dijaški dom je po statutih namenjen predvsem revnim dijakom iz Spodnje Štajerske, vendar pa v njem (kot je razvidno iz tabel) že od vsega začetka prevladujejo dijaki iz ostalih avstrijskih dežel in celo iz tujine. S tem celjsko nemštvo doseže, da se nacionalna struktura na celjski gimnaziji spremeni v korist nemških dijakov (tabela), ki so bili do tega časa vedno v manjšini. Obenem pa si lahko »vzgoji« tudi precejšnje število nemških izobražencev v radikalnem nemškem nacionalnem duhu, ki je do Slovencev še posebej sovražen.⁴⁰⁸

Še bolj kot učinkovita podporna akcija za ustanovitev nemškega dijaškega doma v Celju, ob kateri se po dolgem času izkaže resnična vsenemška solidarnost, pa na politično orientacijo celjskega nemštva vpliva zavrnitev proračunske postavke za nižjo gimnazijo v Celju na seji državnega zbora 5. januarja

³⁹⁸ Bericht des Vereines Deutsches Studentenheim in Cilli über den dreijährigen Bestand des Hauses, Celje 1899, str. 1 (navajam: Bericht); Denkschrift zur Feier des zehnjährigen Bestandes des Deutschen Studentenheims in Cilli, Celje 1906, str. 7 (navajam: Denkschrift).

³⁹⁹ Deutsche Wacht 28. 7. 1895; Bericht, str. 1.

⁴⁰⁰ Deutsche Wacht je prvič objavila pregled prispelih prispevkov dne 4. 8. 1895, kasneje pa je objavljala pregled enkrat tedensko.

⁴⁰¹ Deutsche Wacht 21. 11. 1895; Bericht, str. 3; Denkschrift, str. 9.

⁴⁰² Deutsche Wacht 16. 1. 1896. (Na ustanovnem zboru podpornega odbora je govoril H. Wastian, njegov govor pa je izšel v posebni brošuri z naslovom: Der Kampf um Cilli, ki jo je založil celjski knjigar Georg Adler.)

⁴⁰³ Deutsche Wacht 15. 10. 1896. Wien für Cilli.

⁴⁰⁴ Samo graški podporni odbor je do 15. 7. 1897, ko je prenehal delovati, zbral 37.631 gld. 57 kr. (Bericht, str. 3).

⁴⁰⁵ Deutsche Wacht 23. 4. 1896; Bericht, str. 5; Denkschrift, str. 7.

⁴⁰⁶ Bericht, str. 6.

⁴⁰⁷ Bericht, str. 6; Denkschrift, str. 8.

⁴⁰⁸ Denkschrift, str. 11.

Nacionalna struktura dijakov na celjski gimnaziji

Šolsko leto	Slovenska nižja gimn.	Nemška državna (popolna) gimnazija	
	Slovenci	Nemci	Slovenci
1895/96	70	146	184 ^a
1896/97	88	159	141
1897/98	108	183	116
1898/99	128	190	84
1899/1900	119	208	78
1900/01	136 ^b	226	92
1901/02	152	223	94
1902/03	185	213	92
1903/04	185	236	96
1904/05	200	258	92
1905/06	194	246	90
1906/07	191	261	86
1907/08	164	252	95
1908/09	136	249	85
1909/10	145	233	83
1910/11	160	244	78
1911/12	169	239	75
1912/13	194	223	80
1913/14	215	225	85
1914/15	195	203	77

a) zraven so šteti tudi maloštevilni učenci hrvaške ali češke narodnosti.

b) zraven je štet 1 nemški dijak (edina izjema).

1897.⁴⁰⁹ Zato novi elementi v politični orientaciji celjskega nemštva pridejo do polnega izraza že med volilnimi boji pred državnozbornskimi volitvami marca 1897,⁴¹⁰ še zlasti pa med bojem proti Badenijevim jezikovnim naredbam za Češko in Moravsko,⁴¹¹ ki pomeni odločilen prehod k radikalizaciji nemštva v monarhiji nasploh.

Jezikovni naredbi pomenita velik udarec vsemu avstrijskemu nemštvu, ki sproži ostre reakcije ne samo na Češkem, ampak tudi v alpskih deželah in kmalu privede v državnem zboru do nemške obstrukcije, v kateri na koncu sodelujejo vse nemške stranke. Izven Češke in Moravske pride do najostrejših reakcij na jezikovni naredbi prav na Štajerskem, kjer se še vedno čutijo posledice celjskega vprašanja, še posebej pa v Celju, saj celjsko nemštvo meni, da bodo (podobno kot leta 1890) za Čehi postavljali enake zahteve tudi Slovenci.⁴¹² Celjsko Nemško društvo že na zborovanju 13. aprila 1897 izda poseben oklic, v katerem se solidarizira s sudetskimi Nemci, apelira na nemške poslance, da si z vsemi sredstvi prizadevajo za ukinitvev jezikovnih naredb in predlaga sklic posebnega nemškega strankinega dne, na katerem se naj ustanovi nekakšen podporni odbor: »Der Deutsche Verein in Cilli eins mit den deutschen Brüdern im Norden, verwahrt sich entschiedenst gegen das Vorgehen der Regierung, erachtet die schleugniste Einberufung eines allgemeinen deutschen Parteitages mit der Tagesordnung: Aufstellung eines deutschen Wohlfahrtsausschusses, für unerlässlich und spricht die bestimmte Erwartung aus, dass die deutschen Abgeordneten die Aufhebung der Sprachenverordnungen mannhaft Begehren, im Fall der Nichtdurchsetzung dieses Begehrens aber aus den gesetzgebenden Vertretungskörpern austreten werden.«⁴¹³

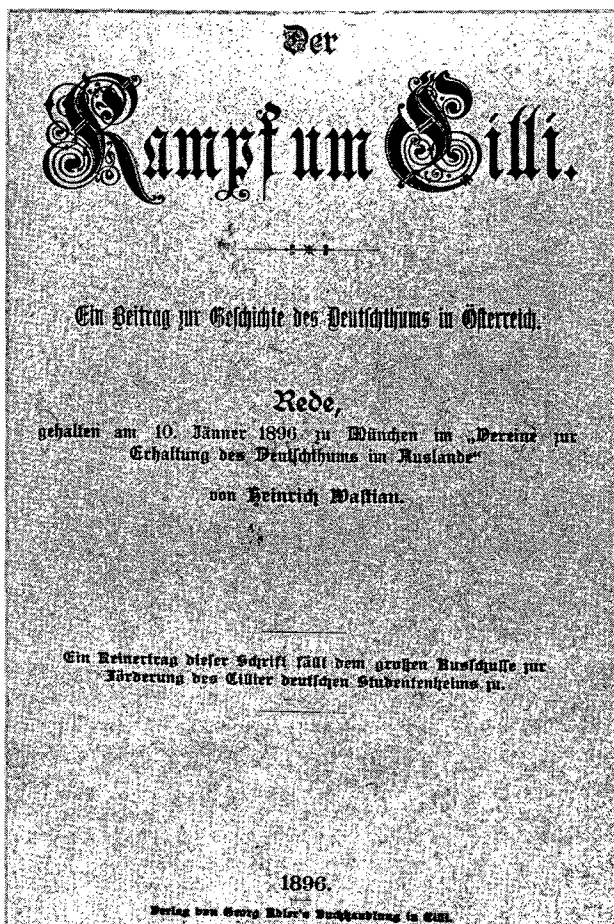
⁴⁰⁹ Deutsche Wacht 10. 1. 1897.

⁴¹⁰ Deutsche Wacht 11. 3. 1897. Reichsratscandidat Prof. Dr. Pommer vor den Wählern; Deutsche Wacht 25. 3. 1897. Der Wahlsieg.

⁴¹¹ Na splošno o tem glej: Sutter, n. d., I. in II.

⁴¹² Deutsche Wacht 15. 4. 1897.

⁴¹³ Deutsche Wacht 15. 4. 1897. Eine Kundgebung gegen die Sprachenverordnungen — Nemško društvo v Celju enotno z nemškimi brati na severu najodločneje proti postopkom vlade, smatra, da je neizogibno potreben kar najhitrejši sklic splošnega nemškega strankinega dne z dnevnim redom: postavitev nemškega odbora za javno blaginjo in izraža pričakovanje, da se bodo nemški poslanci odločno borili za ukinitvev jezikovnih naredb, in da bodo, če je ne bodo dosegli, izstopili iz zakonodajnih predstavniških teles.

Naslovna stran Wastianove brošure o boju za Celje (1896)

Ta oklic naleti na ugoden odmev med avstrijskim, zlasti pa sudetskim nemštvom, ki se še posebej strinja s predlogom po sklicu posebnega »Partei-taga« in ustanovitvi predlaganega odbora, prav tako pa tudi z zahtevo po abstinen-⁴¹⁴ nenci. Vendar pa med celjskim nemštvom že kmalu prevlada prepričanje, da je edini način za doseg cilja (ukinitvev jezikovnih naredb) obstrukcija, kajti abstinenca bi lahko prinesla uspeh le ob popolni složnosti vseh nemških poslancev v parlamentu.⁴¹⁵ Ko stopi Nemška ljudska stranka skupaj s schönere-ri-janci in Nemško napredno stranko koncem aprila 1897 v obstrukcijo,⁴¹⁶ pozdravi ta korak Deutsche Wacht z velikim navdušenjem,⁴¹⁷ obenem pa vseskozi po-udarja nujnost enotnega nemškega nastopanja v državnem zboru.⁴¹⁸ Prav tako časopis pozdravlja delovanje Nemške ljudske stranke med obstrukcijo, prinaša podrobna poročila o nujnih predlogih, interpelacijah in ministrskih obtožbah obstrukcionistov, ter vseskozi napada vlado, ki skuša vladati s policijo.⁴¹⁹ Ko pride na (prepovedanem) velikem nemškem shodu v Chebu na Češkem do spo-padov s policijo,⁴²⁰ sprejme celjski občinski odbor posebno resolucijo: »Der Ge-

⁴¹⁴ Deutsche Wacht 18. 4. 1897. Das Deutschtum Oesterreich im Kampfessturme.

⁴¹⁵ Deutsche Wacht 29. 4. 1897.

⁴¹⁶ Deutsche Wacht 2. 5. 1897. Das deutsche Volk im Daseinkampfe.

⁴¹⁷ prav tam.

⁴¹⁸ Deutsche Wacht 6. 5. 1897.

⁴¹⁹ Deutsche Wacht 13. 6. 1897. Polizei!

⁴²⁰ Na splošno o tem: Sutter, n. d., II., str. 55/56.

meinderath der Stadt Cilli spricht eine tiefste Entrüstung aus über die den deutschen Brüdern in Eger bei deren gesetzmässiger Vertheidigung angestammter Rechte zugefügten Gewaltthätigkeiten, betont nachdrücklichst die **Gemeinbürgerschaft und Waffenbrüderschaft** aller Deutschen in Oesterreich und erwartet von allen deutschen Gemeindevertretungen des steirischen Unterlandes die gleichen Kundgebungen.«⁴²¹ Ob začetku XIII. sesije koncem septembra 1897 začne Deutsche Wacht ponovno s strastno agitacijo za nadaljevanje obstrukcije, kajti: »Die deutsche Obstruktion ist keine Mache, keine Komödie. sie ist der notwendige Ausdruck des nationalen Selbsterhaltungskampfes, sie ist, wie wir unten zeigen werden, die **patriotische** Seite unseres heutigen Parlamentarismus«,⁴²² in pozdravlja vse radikalnejše nastope nemških poslancev. pri čemer še posebej navdušeno opisuje dvoboj med K. H. Wolfom in ministrskim predsednikom Badenijem.⁴²³ Celjski občinski odbor pa na seji 12. novembra 1897 sprejme novo resolucijo, v kateri se zahvaljuje nemškim strankam za uspešno vodenje obstrukcije in izraža svoje strinjanje z izstopom celjskega poslanca dr. Josefa Pommerja iz dunajskega občinskega sveta zaradi »nenemške« politike krščanskih socialcev: »Dem Gemeinderath der Stadt Cilli bietet die bisherige Haltung der Obstructionsparteien im Reichsrathe und der Austritt des charaktervollen Abgeordneten Dr. Josef Pommer aus dem Wiener Gemeinderathe die sehr willkommene Gelegenheit, den charaktervollen Herrn Abgeordneten seines vollsten Vertrauens zu versichern, die Obstructionsparteien zu beglückwünschen, sie zu rücksichtslosen Ausharren aufzufordern, und den christlich-socialen Abgeordneten im Reichsrathe und Wiener Gemeinderathe das berechtigte Misstrauen auszusprechen.«⁴²⁴ Ko pa pride po škandaloznih dogodkih v državnem zboru, pri katerih igra vidno vlogo radikalni K. H. Wolf, ki ima v Celju številne pristaše,⁴²⁵ in po sprejetju Lex Falkenhayn⁴²⁶ do padca Badenijeve

⁴²¹ Deutsche Wacht, 18. 7. 1897 — Občinski svet mesta Celja izraža globoko ogorčenje zaradi nasilnosti nad nemškimi brati v Chebu, prizadejanih jim pri zakoniti obrambi prirojenih pravic, najostreje poudarja vzajemno jamstvo in bratstvo v orožju vseh Nemcev v Avstriji in pričakuje od vseh nemških občinskih zastopstev na Spodnjem Štajerskem enake izjave.

⁴²² Deutsche Wacht 26. 8. 1897. Die neue Session.

⁴²³ Deutsche Wacht 30. 9. 1897; (glej tudi: Sutter, n. d., II., str. 101).

⁴²⁴ Deutsche Wacht 14. 11. 1897. Eine bedeutungsvolle Kundgebung des Cillier Gemeinderathes. — Občinskemu svetu mesta Celja nudi dosedanje zadržanje obstrukcijskih strank v državnem zboru in izstop značajnega poslanca dr. Josefa Pommerja iz dunajskega občinskega sveta dobrodošlo priložnost, da značajnemu gospodu poslancu zagotovi svoje polno zaupanje, da obstrukcijskim strankam čestita, da jih pozove k brezobzirnemu vztrajanju in da krščansko-socialnim poslancem v državnem zboru in dunajškem občinskem svetu izreče upravičeno nezaupanje.

⁴²⁵ **Karl Hermann Wolf** (27. I. 1862. Cheb — 2. VI. 1941. Dunaj), žurnalist in politik. Gimnazijo je končal v Chebu in v začetku osemdesetih let začel obiskovati univerzo v Pragi, kjer je študiral filozofijo. Na univerzi se je izkazal za odličnega govornika in za moža, ki ima čut »za duh nacionalne politike«. Ze na začetku študija je pristopil burševskemu društvu Chibellinia in kmalu postal vodilna osebnost v praškem burševskem gibanju. Vendar pa je zaradi nekega dvoboja (iz političnih razlogov) moral univerzo zapustiti. Odsel je v Nemčijo in povečini peš prevandral številne nemške kraje. Tu se je navezal čistih vsenemških idealov. Po vrnitvi v domovino se je začel ukvarjati z žurnalistiko in lahko rečemo, da je bil poleg A. Langgasserja, Gerstgrasserja in J. Patzelta med začetniki nemške nacionalne žurnalistike v monarhiji. Leta 1886 je prevzel uredništvo celjske Deutsche Wacht, ki pa jo je urejeval le nekaj mesecev. Po odhodu iz Celja je prevzel uredništvo Deutsche Volkszeitung v Reichenbergu, leta 1888 pa je skupaj s Sedlakom, Gerstgrasserjem in Patzeltom začel izdajati prvi nemško-nationalni list na Dunaju Deutsches Volksblatt. Ta časopis je leto kasneje prešel v krščansko-socialni tabor, vendar pa sta se Wolf in Sedlak že pred tem osamosvojila in ustanovila organ nemške radikalne stranke v Avstriji Ostdeutsche Rundschau (1889). V tem obdobju je Wolf začel s podrobnim nacionalnim delom. Stranka je bila še slabotna, njeni pristaši pa le revni mali obrtniki, mladi uradniki, študentje in delavci. Vendar pa se je s požrtvovalnim Wolfovim delovanjem hitro širila, njeni pristaši pa so bili vedno številnejši. Leta 1895 so dr. Bodirsky, Schultze in Titz ustanovili na Dunaju Nemško nacionalno društvo za Avstrijo. Prvih 85 članov se je takoj zedinilo, da mora postati načelnik društva K. H. Wolf, ki je to tudi postal. Leta 1897 je bil izvoljen v državni zbor in leto kasneje še v češki deželni zbor. V avstrijsko politično dogajanje pa je vstopil skozi velika vrata med Badenijevo krizo, ko se je jezikovnim naredbam in Badeniju zoperstavil ne samo z govori in spisi, temveč tudi z orožjem v roki. Do leta 1901 je tesno sodeloval s Schönererjem, v začetku leta 1902 pa je izstopil iz vsenerškega združenja in ustanovil nemško radikalno stranko v Avstriji. Njen voditelj je ostal vse do razpada monarhije, saj je stranka tudi po ustanovitvi Nemške nacionalne zveze 1910 ohranila svojo samostojnost. Čeprav je v celoti pristajal na linški program, pa se je za razliko od Schönererja, vseskozi zavzemal za vodenje realne nemške politike in v državnem zboru sodeloval tudi z drugimi nemškimi strankami. V državnem zboru je bil vse do leta 1918, po razpadu monarhije pa se politično ni več udeleževal. (Deutsche Wacht 20. I. 1912.) Bil je zet celjskega odvetnika dr. Johanna Stepischnegga, sina nekdanjega celjskega župana M. Stepischnegga in nečaka škofa Maksimilijana. Kot je zapisala Domovina (3. 12. 1897): Nenasitljivo drzoviti »nemški volk« (Wolf) je neodrešenim Celjanom najbolj simpatična prikazen. Kaj čuda, saj ima svojo »volkuljo« ravno iz njihovega brloga.

⁴²⁶ O Lex Falkenhayn glej Sutter, n. d., II., str. 119, F. Suklje: Iz mojih spominov III, Ljubljana 1929, str. 8.

*Indijanski klub v Celju 1898. Peti od zgoraj predstojnik mestnega urada
Thomas Fürstbauer*

vlade, izbruhne med celjskim nemštvom vulkan navdušenja. V mestu pride ob novici z Dunaja do spontanega zbiranja prebivalstva po ulicah in okrog desete ure zvečer je pred Rotovžem zbranih kakih 500 ljudi, ki v hrupnem sprevodu in z bakljami v rokah odidejo do spomenika Jožefa II., kjer ima navdušujoč govor dr. Stepischnegg, hvali nemške poslance in poudarja potrebo po enotnosti Nemcev. Z Jožefovega trga se množica s celjsko mestno godbo na čelu (ki igra Wacht am Rhein) premakne v Gosposko ulico pred hišo župana Stigerja, ki spregovori nekaj besed kar z balkona svojega stanovanja.⁴²⁷ Zmagoslavni sprevod pa še dolgo v noč križari po mestnih ulicah in se ne pusti motiti od redkih slovenskih »izzivačev«.⁴²⁸

Opozorili smo že, da je nova politična orientacija celjskega nemštva v glavnem izoblikovana že v začetku leta 1897. Vendar pa je pri tem treba poudariti, da pride do odločilnega preloma v politični orientaciji celjskega nemštva prav med Badenijevo krizo, ki na splošno močno zradikalizira politiko Nemcev v

⁴²⁷ Deutsche Wacht 28. II. 1897. Das Ministerium Badeni + . Beilage zum Hauptblatte vom 28. November 1897.

⁴²⁸ prav tam. (Članek pravi, da zbiranje po mestnih ulicah ni imelo značaja protislovenske demonstracije, kljub temu pa so Slovenci poskušali motiti slavnost. Tako so se npr. ob Stepischneggovem govoru na Jožefovem trgu slišali iz Narodnega doma glasni klici: Preat dr. Stepischnegg itd.).

Avstriji. Prelom v politični orientaciji celjskega nemštva se kaže v več novih političnih zahtevah.

Sprememba se kaže zlasti v skrajni radikalizaciji celjskega nemštva, ki je sicer značilna za celotno politično dogajanje v monarhiji.⁴²⁹ Celjsko nemštvo in Deutsche Wacht vseskozi poudarjata nujnost radikalne politike avstrijskih Nemcev in enotnosti nemških svobodomiselnih poslancev v parlamentu,⁴³⁰ ker bodo lahko le složni dosegli ukinitvev jezikovnih naredb in osovražene Lex Falkenhayn ter vladanja po čl. 14 državnih osnovnih postav. Obenem pa od srede leta 1897 opazimo v časopisu vedno več navdušujočih člankov, ki hvalijo državnega poslanca (nekdanjega urednika Deutsche Wacht) Karla Hermanna Wolfa, priporočajo bralcem naročbo njegovega lista Ostdeutsche Rundschau⁴³¹ in prinašajo izvlečke njegovih govorov.⁴³² Tiskarna Celeja izda razglednico z njegovo podobo.⁴³³ Wolf ima konec decembra 1897 na pobudo celjskega Nemškega društva izredno dobro obiskano zborovanje v Celju, ki zaradi radikalnega nastopa vzbudi tudi pozornost oblasti.⁴³⁴

Deutsche Wacht nadaljuje s svojim radikalnim tonom tudi po padcu Badenija, saj je po njenem mnenju nova Gautscheva vlada še reakcionarnejša od prejšnje. Časopis meni, da je treba nadaljevati z odločno obstrukcijo in je proti kakršnikoli pogajanjem z vlado glede spornih zahtev. Zato se popolnoma strinja s poslancem Wolfom, ki je na že omenjenem zborovanju v Celju rekel, da je na Badenijevo mesto prišel še nevarnejši sovražnik Nemcev. »Glavna zahteva Nemcev naj bo razglasitev nemškega jezika za državni jezik. Najbrž se bo zdaj dolgo časa vladalo brez parlamenta po čl. 14. Nemški narod tega ne bo dopustil, saj je politično zrel in tako organiziran, da je v vseh svojih slojih pripravljen do skrajnosti.«⁴³⁵

Ko se v začetku marca 1898 sestaneta vodstvi Nemške ljudske in Nemške napredne stranke,⁴³⁶ da se dogovorita za enoten nastop v parlamentu in definirata svoj odnos do Thunove vlade,⁴³⁷ se zdi Deutsche Wacht razglas obeh strank premlačen in celo popustljiv. Časopis meni, da je treba nadaljevati obstrukcijo vse do dosege zadanega si cilja (ukinitvev jezikovnih naredb in Lex Falkenhayn), in se povsem strinja s posebno izjavo celjskega Nemškega društva, s katero le-to zahteva od vodstva Nemške ljudske stranke na Štajerskem in poslanca Pommerja nadaljevanje obstrukcije v državnem zboru.⁴³⁸ Ko pa pride zaradi vprašanja nadaljevanja obstrukcije do trenj v Nemški ljudski stranki (skupina okoli dr. Otta Steinwenderja je za prenehanje obstrukcije v gospodarskih vprašanjih),⁴³⁹ se postavi Deutsche Wacht na stališče poslanca Bareutherja, ki je izstopil iz stranke in svoj korak motiviral s tem, da je proti kakršnikoli oportunisti (ki jo zagovarja večina v stranki) in da je blizu Schönererju in Wolfu, ki imata tudi vse simpatije volilcev.⁴⁴⁰ Pred shodom zaupnih mož Nemške ljudske stranke na Štajerskem v Gradcu 6. novembra 1898⁴⁴¹ Deutsche Wacht izrazi upanje, da bo v stranki prevladalo radikalno krilo, ki je pristaš najtesnejšega sodelovanja s Schönerer-Wolfovno skupino.⁴⁴¹ Ko se njena pričakovanja uresniči, pozdravi sklepe štajerske konference (vztrajanje v obstrukciji skupaj

⁴²⁹ O radikalizaciji nemštva v monarhiji med in po Badenijevi krizi dobimo najboljše podatke v že citirani Sutterjevi knjigi.

⁴³⁰ Deutsche Wacht 9. 1. 1898. Eine grosse Deutsche Volkspartei

⁴³¹ Deutsche Wacht 30. 9. 1897. Die Ostdeutsche Rundschau.

⁴³² Deutsche Wacht 16. 12. 1897.

⁴³³ Domovina 29. 10. 1897. (Budalost nad budalost) uganjajo celjski domišljivi »Germani«. Založili so dopisnice zloglasnega kričača Wolfa z njegovo podobo, stoječo za — mejnim plotom...

⁴³⁴ Deutsche Wacht 30. 12. 1897. Abg. Wolf über die Lage (poročilo); Deutsche Wacht 2. 1. 1898. Zur Lage (celoten govor).

⁴³⁵ Deutsche Wacht 30. 12. 1897. Abg. Wolf über die Lage.

⁴³⁶ Deutsche Wacht 10. 3. 1898. Ministerwechsel.

⁴³⁷ Sutter, n. d., II., str. 276.

⁴³⁸ Deutsche Wacht 20. 3. 1898. Die Furcht vor der Obstruction.

⁴³⁹ Deutsche Wacht 6. 10. 1898, 13. 10. 1898; Malli, n. d., str. 68.

⁴⁴⁰ Deutsche Wacht 13. 10. 1898.

⁴⁴¹ Deutsche Wacht 6. 11. 1898. Zum steirischen Vertrauensmännertage.

Slavnostno odkritje spominske plošče Gabrielu Seidlu (4. 10. 1904)

z nemškimi radikali) z velikim navdušenjem.⁴⁴² Svoje nezadovoljstvo z oportunistično politiko večine v Nemški ljudski stranki s Steinwenderjem na čelu pa izrazi mesec dni kasneje tudi takole: ko Steinwender na nekem zborovanju v Beljaku izreče besede: »Ehe ich ein Deutschradicaler werde, werde lieber ein Sozialdemokrat oder ein Windischer«, Deutsche Wacht ogorčeno zapiše: »Hinaus mit Steinwender aus der Deutschen Volkspartei!«⁴⁴³

Celjsko nemštvo zastopa skrajno radikalno stališče tudi po ukinitvi jezikovnih naredb za Češko in Moravsko,⁴⁴⁴ svoje zahteve pa postavlja na temelju velikonočnega programa, ki ne daje Slovincem na Spodnjem Štajerskem nobenih pravic.⁴⁴⁵ Deutsche Wacht je proti kakršnikoli pogajanjem z vlado glede rešitve jezikovnega vprašanja in še januarja 1900 najdemo v komentarju ob nastopu nove Koerberjeve vlade naslednje stavke: Nemci se ne nameravamo udeleževati sporazumskih konferenc in posvetovanj o »rešitvi jezikovnega vprašanja« vse dotlej, dokler se na zanesljiv način za nekoč nemške zvezne dežele te države ne **dopusti in zagotovi nemški jezik kot državni jezik**.⁴⁴⁶ Zato se celjsko nemštvo tudi povsem strinja s politiko skrajnega levega krila v Nemški ljudski stranki, ki tesno sodeluje z vsenemci. Po mnenju Deutsche Wacht lahko prinese avstrijskemu nemštvu določene uspehe le radikalna politika. Ko na zborovanju Südmarke v Celju septembra 1899 koroški poslanec Dobernigg izjavi, da lahko Celje ostane nemško mesto le pod pogojem, da celjsko nemštvo še naprej ostane radikalno nemškega mišljenja, časopis z zadovoljstvom zapiše:

⁴⁴² Deutsche Wacht 10. 11. 1898. Der steirische Vertrauensmännertag. (Na shodu je Celjane zastopal dr. Mraullag, ki se je v svojem govoru odločno zavzel za radikalno politiko stranke in se izrekel zoper oportunistem Steinwenderja in njegovih pristašev.)

⁴⁴³ Deutsche Wacht 25. 12. 1898.

⁴⁴⁴ Deutsche Wacht 19. 10. 1899.

⁴⁴⁵ Deutsche Wacht 25. 5. 1899. Die national-politischen Forderungen der Deutschen (objavljen je program v celoti).

⁴⁴⁶ Deutsche Wacht 25. 1. 1900. Was hat das deutsche Ostmarkvolk jetzt zu fordern.

»Unser Cilli ist der Ausgangspunkt des deutschen Radicalismus«. ⁴⁴⁷ Pred državnoborskimi volitvami leta 1901 časopis utemeljuje nujnost radikalne nemške politike takole: »Ein österreichische Regierung kann man nicht überzeugen, man kann ihr nur imponieren! **Und imponieren kann ihr nur der Radicalismus!** Damit ist die Haltung der deutschen Steirer für den kommenden Wahlkampf gegeben — wir sagen Steirer, weil Steiermark und dessen schönes Nachbarland Kärnten die einzige Provinzen Oesterreich sind, in denen der deutsche Radicalismus des erste und massgebende Wort spricht«. ⁴⁴⁸

Ob vsem tem Deutsche Wacht vseskozi agitira za K. H. Wolfa in poziva vodstvo Nemške ljudske stranke, da najtesneje sodeluje z nemškimi radikali, ⁴⁴⁹ obenem pa še naprej kritizira zastopnike zmernejše struje v stranki. Zaradi tega je celjsko nemštvo tudi nekoliko nezadovoljno s poslancem Pommerjem, ki glede vprašanja obstrukcije soglaša s Steinwenderjevimi stališči in zavrača tesnejše sodelovanje z vsenemci. Na volilnem zborovanju septembra 1899 v Celju ga zato dr. Stepischnegg direktno vpraša, zakaj zaradi »napetih« razmer v Nemški ljudski stranki ne pristopi k Schönerer-Wolfovi skupini, kot je to storil Bareuther. Pommer mu odgovori, da je bil nekoč tudi sam Schönererjev pristaš in da se še vedno strinja z linškim programom; vendar pa se zaveda, da obstajata dve vrsti programov: eni so **realni** in tak je program Nemške ljudske stranke, drugi pa so **idealni**, to pa je gotovo Schönererjev program. Dejstvo je, da sta v osvobodilnih vojnah pokazala Schill in Lützov veliko hrabrost. Toda vojna proti Francozom ni bila dobljena zaradi njiju, temveč zaradi množice neznanih infanteristov, ki so marširali in opravili svojo dolžnost. Takšna Schill in Lützov sta danes Schönerer in Wolf, vendar pa je njuna politika obsojena na neuspeh. Zato Pommer na koncu poudari, da je kandidiral na podlagi programa Nemške ljudske stranke, ki se ga misli držati tudi za naprej. ⁴⁵⁰

Zavzemanje za tesno sodelovanje Nemške ljudske stranke z radikalno Schönerer-Wolfovo skupino opazimo v Deutsche Wacht vse do srede leta 1901, ko pride do medsebojnega obračunavanja med Schönererjem in vodstvom Nemške ljudske stranke. Prva nasprotja se pojavijo že med deželnozbornimi volitvami na Češkem, ⁴⁵¹ do preloma v medsebojnih odnosih pa pride po govoru v Salzburgu, v katerem je Schönerer ostro izjavil, da člani Nemške ljudske stranke ne želijo ustanoviti nemške Avstrije, temveč delniško družbo za železniške in vodne gradnje, zavarovalnico za poslance, ki stremijo k dobrim nadarbinam in bogato plačanim službam. ⁴⁵² Deutsche Wacht v komentarju navedenih besed ostro udari po Schönererju in označi njegovo izjavo za notorično laž, s katero poskuša Schönerer pridobiti le na prestižu, pri čemer pozablja, da razbija slogo v nemškem taboru in s tem škoduje celotnemu nemškemu narodu. ⁴⁵³

Od tega časa dalje se napadi na »rosenauškega viteza« kar vrstijo in ko pride ob koncu leta 1901 tudi do razkola v vsenemškem taboru, se Deutsche Wacht odločno postavi v bran Karla Hermanna Wolfa. ⁴⁵⁴ Po mnenju časopisa je Wolfova izključitev iz vsenemškega združenja moralne narave (afera Wolf — dr. Seidl), ki nikakor ne more zmanjšati dejstva, da je Wolf predan bojevnik za nemško stvar (kar je že neštetokrat dokazal), medtem ko gre Schönererju le za osebni prestiž. ⁴⁵⁵

⁴⁴⁷ Deutsche Wacht 14. 9. 1899. Cilli als Erzieherin.

⁴⁴⁸ Deutsche Wacht 30. 9. 1900. In den Wahlkampf. — Avstrijske vlade se ne da prepričati, da se ji samo imponirati. In imponira ji lahko le radikalizem. S tem je dano stališče nemških Stajercev za bližnji volilni boj — pravimo Stajercev, ker sta Stajerska in njena lepa sosednja dežela Koroška edini avstrijski provinci, v katerih govori nemški radikalizem prvo in odločilno besedo.

⁴⁴⁹ Deutsche Wacht 5. 11. 1899. Die Deutsche Volkspartei und die Radicalen.

⁴⁵⁰ Deutsche Wacht 17. 9. 1899. Abgeordneter Pommer über die Lage.

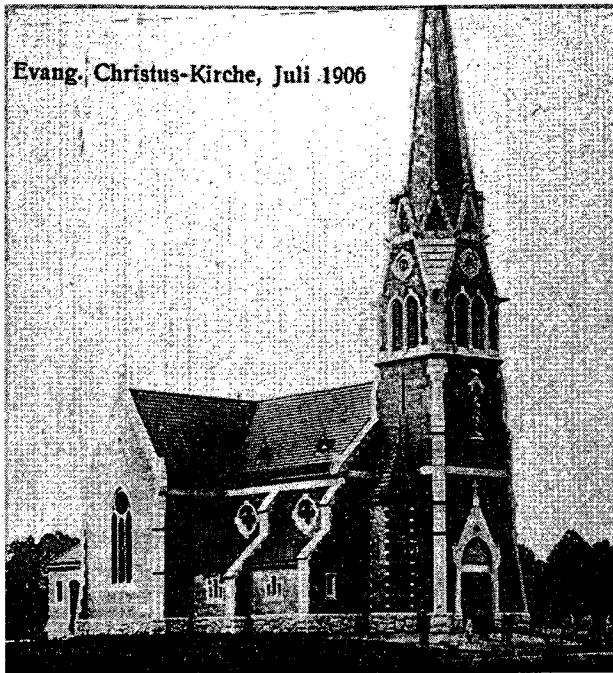
⁴⁵¹ Deutsche Wacht 15. 8. 1901.

⁴⁵² Deutsche Wacht 12. 9. 1901. Der Bruderzwist im Deutschnationalen Lager.

⁴⁵³ prav tam.

⁴⁵⁴ Deutsche Wacht 1. 12. 1901. Karl Hermann Wolf.

⁴⁵⁵ Deutsche Wacht 19. 1. 1902. Die Alldeutsche Ver-sittlichung. (Seidl je obtožil Wolfa, da je ob svojih zborovanjih na Češkem zapeljal neko mladenko in ji obljubil zakon. Afero, ki je razburkala avstrijsko javnost, pa je izkoristil Schönerer, da se je »znebil« vedno popularnejšega tekmeča.)

Evangelikičanska cerkev v Celju (1906), simbol »proč-od-rimskega« gibanja

Vzporedno s skrajno radikalizacijo, ki pride do polnega izraza tudi v številnih ekscesnih dogodkih v mestu (ob otvoritvi Narodnega doma 1897, ob obisku čeških študentov 1899), pa celjsko nemštvo tudi sedaj (podobno kot v celotnem prejšnjem obdobju) vseskozi zagovarja nujnost enotnega sodelovanja vseh Nemcev v monarhiji (ideja o Deutsche Gemeinbürgschaft) ne glede na strankarsko pripadnost. Le od takšne politike lahko spodnještajersko nemštvo pričakuje uspehov pri obrambi vedno bolj ogroženega nemškega posestnega stanja. Zato Deutsche Wacht ostro napada vsak, tudi najmanjši poskus razbijanja nemške sloge in v skladu s programom nemške ljudske stranke poudarja, da je treba podrediti vsa notranjepolitična vprašanja ciljem nemške politike: **»Der nationalen Politik gegenüber muss jede Interessenpolitik in den Hintergrund treten!** Das ist die goldene Devise, unter welcher allein das deutsche Cilli national bestehen und wirtschaftlich aufblühen wird.«⁴⁵⁶ To stališče pride do polnega izraza že med obstrukcijo, pa tudi ob napadih na Schönererja, ko Deutsche Wacht ne napada njegovega programa, temveč njegove nečastne metode boja, ki cepijo že tako slabotne nemške sile. Kasneje to stališče srečamo zlasti ob različnih volitvah, ko celjsko Nemško društvo ponavadi že veliko pred volitvami postavi svojega kandidata, obenem pa že v naprej zavrača vsak poskus postavljanja dvojnih nemških kandidatur. Seveda pri tem nima vedno uspeha in v desetletju pred I. svetovno vojno velikokrat pride do »bratskega boja«, kot npr. ob volitvah celjskega okrajnega zastopa maja 1904, v katere se poskušajo (sicer neuspešno) vmešati »schönererijanci«,⁴⁵⁷ in kasneje med deželnozborskimi volitvami 1909⁴⁵⁸ ter državnozborskimi volitvami leta 1911.⁴⁵⁹ Ob vseh navedenih poskusih razcepiti »uns Cillier in zwei feindlich geschiedene Lager« Deutsche Wacht poudarja, da Celjani nikoli ne smejo pozabiti, da z ne-

⁴⁵⁶ Deutsche Wacht 22. 4. 1900.

⁴⁵⁷ Deutsche Wacht 29. 5. 1904. Schönerianische Arbeit.

⁴⁵⁸ Za deželnozborske volitve 1909 glej: Deutsche Wacht 5. 12. 1908, 12. 12. 1908, 21. 4. 1909, 22. 5. 1909, 26. 5. 1909 itd.

⁴⁵⁹ Za državnozborske volitve 1911 glej: Deutsche Wacht 3. 5. 1911, 6. 5. 1911, 17. 5. 1911 itd.

enotnostjo samo izgublajo, in dodaja: »Wir Cillier kannten bisher nur die eine Losung: **Hie Deutsche, hie Slovenen!**«.⁴⁶⁰

Ob vsem tem je značilno, da se celjsko nemštvo vseskozi strinja s politiko Nemške ljudske stranke, katere član je tudi celjski poslanec Pommer in njegov naslednik Richard Marckhl,⁴⁶¹ pozdravlja njeno sodelovanje z nemškimi radikali (Wolf) v državnem zboru,⁴⁶² kasneje pa z zadovoljstvom sprejme tudi ustanovitev Nemške nacionalne zveze, v katero se leta 1910 združijo Nemška ljudska stranka, Nemško-napredno združenje, nemški radikali in nemški agrarci.⁴⁶³ V odnosu do vseh pomembnejših vprašanj je povsem istega mnenja kot vodstvo Nemške ljudske stranke, kar se lepo vidi iz debat o volilni reformi. Deutsche Wacht se sicer z zahtevami po volilni reformi v glavnem strinja, vendar pa meni, da je sprejemljiva le takšna reforma, ki ne bo oslabilila nemškega posestnega stanja: »Nemci so za odpravo kurij, za ukinitvev volilnih predprav, za odstranitev cenzusa — na kratko, oni so za splošno, enako in direktno volilno pravico; vendar pa so proti slabljenju in oškodovanju nemškega položaja v državi s 33 novoustvarjenimi slovanskimi mandati.«⁴⁶⁴

Zato časopis ostro napada slovenske zahteve po sedmem slovenskem mandatu za Spodnjo Štajersko kot kompenzacijo za kranjski nemški mandat,⁴⁶⁵ še bolj pa zahteve po spremembi celjskega nemškega mandata.⁴⁶⁶ Zadovoljen je z volilno reformo šele potem, ko se uresničijo nemške zahteve.⁴⁶⁷ Z vidika varovanja nemškega posestnega stanja presoja tudi predloge volilne reforme za deželnozborske volitve na Štajerskem in se v tem oziru povsem strinja z resolucijo celjskega Nemškega društva iz januarja 1908, ki odločno nasprotuje kakršnikoli spremembam volilnega reda: »In der Erwägung, dass jede im Sinne der vorliegenden Anträge erfolgende Aenderung der Landtagswahlordnung für das Herzogtum Steiermark nur eine Stärkung des politischen Besitzstandes unserer Gegner herbeiführen muss, sprechen sich die heute im Deutschen Hause versammelten deutschen Landtagswähler mit aller Entschiedenheit gegen jede Abänderung der geltenden Landtagswahlordnung aus und ersuchen den bewährten Vertreter der Stadt Cilli Herrn Landesausschussbeisitzer Moritz Stallner im Landtage und im Ausschusse mit allem Nachdrucke in diesem Sinne zu wirken.«⁴⁶⁸ Obenem celjsko nemštvo vedno tesneje veže svojo politiko na Nemški narodni svet za Spodnje Štajersko, ki se ustanovi v začetku leta 1906 na pobudo poslanca H. Wastiana⁴⁶⁹ in ki postane v desetletju pred prvo svetovno vojno center politične akcije Nemcev na Spodnjem Štajerskem. V njem igra vidno vlogo tudi dr. Otto Ambroschitsch, nekdanji urednik Deutsche Wacht (1896—1902), ki se leta 1906 vrne v Celje in postane kot predstojnik mestnega urada prvi voditelj celjskega nemštva. V svoji osebi združuje številne politične funkcije.⁴⁷⁰ Po njegovi zaslugi Nemški narodni svet, ki si ob

⁴⁶⁰ Deutsche Wacht 29. 5. 1904. Schönarianische Arbeit.

⁴⁶¹ Ob volitvah 1907 je R. Marckhl zamenjal Pommerja. (Deutsche Wacht 14. 5. 1907.)

⁴⁶² Deutsche Wacht 13. 6. 1907.

⁴⁶³ Deutsche Wacht 2. 3. 1910.

⁴⁶⁴ Deutsche Wacht 8. 3. 1906. Der eigentliche Beweggrund.

⁴⁶⁵ Deutsche Wacht 26. 8. 1906.

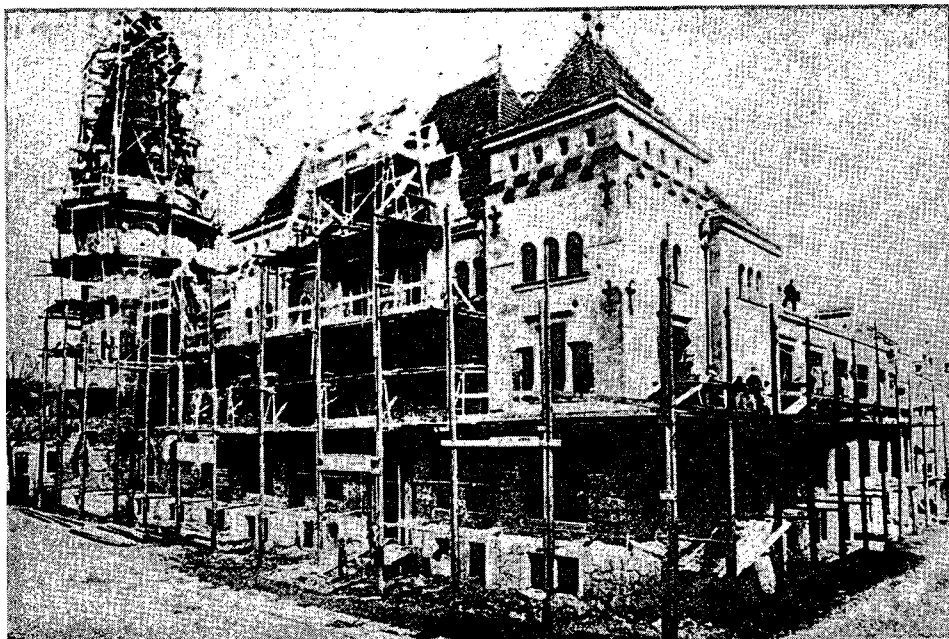
⁴⁶⁶ Deutsche Wacht 6. 12. 1906. Das Cillier Mandat.

⁴⁶⁷ prav tam.

⁴⁶⁸ Deutsche Wacht 23. 1. 1908. Eine hochbedeutsame politische Versammlung. — Glede na to, da mora vsaka v duhu sedanjih predlogov narejena sprememba deželnozborskega volilnega reda za vojvodino Štajersko, pripeljati samo do okrepitev političnega posestnega stanja naših nasprotnikov, se nemški deželnozborski volilci, danes zbrani v Nemški hiši, izrekajo z vso odločnostjo zoper vsakršno spremembo obstoječega deželnozborskega volilnega reda in prosijo izkušnega zastopnika mesta Celja, deželnega odbornika gospoda Moritza Stallnerja, da v deželnem zboru in odboru v tem duhu z vsem poudarkom deluje.

⁴⁶⁹ Deutsche Wacht 8. 2. 1906. Deutscher Volksrat für Untersteiermark.

⁴⁷⁰ Dr. Otto Ambroschitsch (31. VII. 1868, Vipava — 14. V. 1919, Ljubljana), žurnalista in politik. Rodil se je v Vipavi v družini kasnejšega deželnega šolskega inšpektorja na Kranjskem Blasiusa Ambroschitscha. Po končani gimnaziji v Celju je študiral pravo na dunajski univerzi, nato pa se je posvetil žurnalistiki. Od septembra 1893 do konca leta 1894 je bil urednik Obersteier Blatta v Brucku na Muri, od 1. januarja 1895 do začetka leta 1896 urednik Kärntner Nachrichten v Beljaku, od marca 1896 do novembra 1902 urednik Deutsche Wacht v Celju, od decembra 1902 do oktobra 1904 pa urednik Deutsches Blatta v Brnu. Po opravljenem doktoratu na univerzi v Gradcu (1905) se je v začetku leta 1906 vrnil v Celje in prevzel mesto predstojnika mestnega urada ter se aktivno vključil v politično življenje

Gradnja Nemške hiše v Celju (1906)

ustanovitvi zada številne naloge (»Der Volksrat hätte die Aufgabe, für sämtliche wirtschaftliche, politische und Kultur — Angelegenheiten aufzukommen«),⁴⁷¹ uspešno deluje tudi na celjskem območju, še zlasti pri deželnih in državnih volitvah, pa tudi in predvsem pri vodenju gospodarskega boja, ki prihaja v nacionalnih bojih na Štajerskem vedno bolj v ospredje.⁴⁷² V ta namen Nemški narodni svet tesno sodeluje z nemškimi »obrambnimi« organizacijami, zlasti s Südmarko, in je zato deležen obilne podpore celjskega nemštva.⁴⁷³ Deutsche Wacht vseskozi poudarja potrebo po organiziranem nastopanju spodnještajerskega nemštva na gospodarskem področju, opozarja na nujnost vodenja realne politike, ki mora biti usmerjena k vzpostavitvi »nacionalne samouprave«⁴⁷⁴ in zahteva od Nemcev odločno podpiranje nemških obrambnih organizacij: »Wir müssen uns in unseren Schutzvereinen einen Staat im Staate schaffen!«.⁴⁷⁵ Celjsko nemštvo, ki se povsem zaveda nemške gospodarske premoči (»Die Macht des Deutschtums beruht neben dem kulturen Uebergewichte hauptsächlich auf der wirtschaftlichen Kraft«),⁴⁷⁶ zato stalno opozarja, da morajo Nemci ob jezikovni meji izpolniti višje in težje naloge kot pa Nemci v sklenjenih nacionalnih področjih: »Hier ist das Wirtschaftsleben jedes einzelnen unter den Gesichtswinkel der nationalen Tat gestellt.«⁴⁷⁷ Iz tega razloga že kmalu postane nezadovoljno s politiko Südmarke, ki zapravlja velikanska sredstva za nakupe zemljišč v Šentilju, pozablja pa na najbolj ogrožene trge in mesta

v mestu. Bil je poverjenik Nemškega narodnega sveta za celjsko območje, načelnik celjske krajevne skupine Südmarke in nekaj časa tudi načelnik celjskega društva, prav tako pa tudi član številnih društev in zaupnik nemške radikalne stranke v Celju in okolici. V začetku maja 1919. so ga oblasti aretirale in poslale v Ljubljano v prisilno delavnico, kjer je zaradi bolezni že čez nekaj dni umrl. (Cilijer Zeitung 18. 5. 1919.)

⁴⁷¹ kot v op. 469.

⁴⁷³ Pri ustanovitvi Südmarke novembra 1889 sta sodelovala tudi celjski župan dr. Neckermann in

⁴⁷² O tem glej: K. Linhart: Der Abwehrkrieg des unterländischen Deutschtums, Ptuj 1910.

Julius Rakusch, spomladi 1890 pa je društvu pristopila kot ustanovni član tudi celjska občina kot celota. V Celju so bili trikrat tudi letni občni zbori društva: leta 1890, 1899 in 1911.

⁴⁷⁴ Deutsche Wacht 8. 11. 1906. Jenseits von Gut und Böse.

⁴⁷⁵ Deutsche Wacht 8. 9. 1907. Heil der Südmark!

⁴⁷⁶ Deutsche Wacht 14. 8. 1908.

⁴⁷⁷ prav tam.

na jugu Spodnje Štajerske.⁴⁷⁸ V zvezi s tem sprejme celjska krajevna skupina Südmarke pred letnim zborovanjem društva v Beljaku 1908 posebno resolucijo, ki zahteva od vodstva društva, da usmeri svojo pomoč zavarovanju nemškega posestnega stanja v trgih in mestih Spodnje Štajerske, saj te »nemške otoke« že preplavlja slovansko morje.⁴⁷⁹ Vendar pa celjsko nemštvo s svojo zahtevo, ki jo postavlja tudi kasneje, ne doseže vidnejših uspehov, saj že na samem začetku naleti na nasprotovanje dela mariborskega nemštva.⁴⁸⁰

Vzporedno s povedanim se sredi prvega desetletja dvajsetega stoletja celjsko nemštvo ponovno začenja oprijemati ideologije štajercijanstva. Ko se leta 1900 ustanovi Štajerc-Partei in začne izhajati list Štajerc, nova (stara) ideologija v Celju ne naleti na navdušen sprejem, ne glede na to, da celjski občinski odbor podpira časopis z letnim zneskom 100 K.⁴⁸¹ Večje navdušenje za imenovano stranko opazimo šele po ustanovitvi Nemškega narodnega sveta za Spodnjo Štajersko, ko ima stranka nekajkrat zborovanje tudi v Celju⁴⁸² in ko se na prvem »Parteitagu« v Ptujju aprila 1907 preimenuje v Napredno zvezo.⁴⁸³ Kljub vsemu pa štajercijanstvo v Celju nikoli ni tako močno kot v severnem delu Spodnje Štajerske, čeprav velja poudariti, da se štajercijanske ideologije poslužuje tudi celjsko nemštvo, zlasti ob volitvah občinskega odbora v občini Celje-okolica, ki je od leta 1890 v slovenskih rokah.⁴⁸⁴

Druga večja novost v politični orientaciji celjskega nemštva v tem obdobju je **vsenemštvo**, ki je prej v glavnem domena redkih posameznikov in nemškega dijaštva, od boja proti celjski slovenski nižji gimnaziji dalje pa postane stalen element v političnem nastopanju Nemcev v Celju. Že v času gimnazijskega vprašanja se pojavi teza, da je celjsko vprašanje pomembno predvsem zaradi graditve nemškega mostu do Jadrana: »Nepotrebno je omenjati, kakšno nevarnost, kakšno škodo skriva v sebi ta vendska stvaritev za naš narod; Celje ni samo eden najdragocenejših biserov naše narodne posesti, eden najlepših kosov starodavne očetnjave; njegov pomen ni izčrpan s tem, če rečemo, da je naša najpomembnejša obmejna trdnjava na jugu; Celje moramo, če hočemo njegovo vrednost za naš narod povsem presoditi in oceniti, imeti pred očmi tudi kot **most do Jadrana**, ki mora biti in ostati nemško morje, če se naj nemškemu narodu ne pretrga življenjski živec in ga obsodi na smrt.«⁴⁸⁵

Kasneje pa se to stališče pojavi v Deutsche Wacht v številnih člankih in poročilih z raznih zborovanj, pri čemer iz nekaterih veje odkrita protiavtstrijska usmerjenost. Deutsche Wacht meni, da je bila »vzhodna marka« (Ostmark) v zgodovini vedno povezana z »materinsko deželo« (Nemčijo), in dejstvo, da je bila Avstrija ob ustanovitvi nemškega rajha izključena iz nemške zveze, pri tem ne igra nobene vloge: »Doch man kann Länder und Reiche zerstückeln, **nie und nimmer aber wird man das Herz eines Deutschen vor seinem Volke reissen!**«⁴⁸⁶ Po mnenju časopisa je celotno ozemlje od Bodenbacha do Jadrana »sklenjeno nemško področje preteklosti in prihodnosti« in sicer ne samo v kulturnem, temveč predvsem v gospodarskem smislu: »Dem grösseren »Deutschland«, dass an die politische Grenze des Deutschen Reiches nicht gebunden ist, muss der Weg zu Adria frei bleiben!«⁴⁸⁷ Uresničitev teh ciljev je možna le na en način: Galicija (das gelobte Land der polnischen Juden) se mora v upravnem smislu od-

⁴⁷⁸ Deutsche Wacht 22. 8. 1908. Deutsche Wirtschaftspolitik!

⁴⁷⁹ Deutsche Wacht 29. 8. 1908. Die Südmark-hauptversammlung in Villach.

⁴⁸⁰ Deutsche Wacht 2. 9. 1908. Hetzereien der Marburger Zeitung.

⁴⁸¹ ZAC, MOC, fasc. 20; predsedstveni spisi za leto 1902; dopis na uredništvo časopisa Štajerc z dne 5. 7. 1902.

⁴⁸² Deutsche Wacht 18. 4. 1907. Eine Stajerc-Versammlung in Cilli.

⁴⁸³ Deutsche Wacht 14. 4. 1907. Das Programm der »Stajercpartei«.

⁴⁸⁴ Npr. ob volitvah 1910, pred katerimi razvije časopis naslednji program: »Unser Wahlprogramm ist Friede und Zusammenarbeiten, die Gegner aber wollen Verhetzung bis aufs Messer, gegenseitige wirtschaftliche Aushungerung, sie wollen den Hass auf allen Gebieten des sozialen, des nationalen und des wirtschaftlichen Leben's.« (Deutsche Wacht 20. 8. 1910.)

⁴⁸⁵ Heinrich Wastian: Der Kampf um Cilli, Celje 1896, str. 59.

⁴⁸⁶ Deutsche Wacht 5. 9. 1895. Die Sedanfeier in Cilli.

⁴⁸⁷ Deutsche Wacht 16. 2. 1896. Eine deutschnationale Forderung.

cepiti, Ogrska z Dalmacijo in Bosno in Hercegovino vred pa naj bosta z Avstrijo le v personalni uniji.⁴⁸⁸

Vsenemško razpoloženje opazimo v Celju tudi ob vseh večjih nemških prireditvah, ki se v mestu kar vrstijo. Poleg vsakoletnega praznovanja nemške zmage pri Sedanu začenja celjsko nemštvo od srede devetdesetih let prejšnjega stoletja dalje praznovati tudi t. i. »Sonnwendfeier«, ki izvira iz starega germanskega verovanja,⁴⁸⁹ Bismarckov rojstni dan itd., pri čemer se mesto obleče v slavnostne barve frankfurtskih zastav, slavja pa se ponavadi končajo s huronskim vpitjem: »Heil Alldeutschland« in petjem Wacht am Rhein ali pa igranjem Wolfove koračnice. Deutsche Wacht posveča veliko pozornost Bismarcku, ki je simbol nemške združitve in od časa do časa navaja »močna mesta« iz njegovih govorov.⁴⁹⁰ Ob njegovi smrti izide časopis obrobjen v črno, celotna številka pa je posvečena spominu na velikega nemškega voditelja.⁴⁹¹ Prav tako list pozdravi sklep občinskega odbora, da se poimenuje trg pred poslopjem mestne hranilnice Bismarckov trg,⁴⁹² leta 1905 pa pozdravi akcijo za postavitve Bismarckovega stolpa na Liscah,⁴⁹³ katerega lastnik kasneje postane dr. Otto Ambroschitsch, ki si s tem pridobi celo volilno pravico v okoliški občini.⁴⁹⁴ Deutsche Wacht redno objavlja tudi literarna dela različnih avtorjev iz rajha (K. Pröll, F. Dahn),⁴⁹⁵ poroča o dejavnosti vsenemške zveze⁴⁹⁶ in o različnih predavanjih v domovini in tujini, ki se tičejo skupnega nemškega interesa (npr. o predavanjih dr. Paula Samasse v Münchnu)⁴⁹⁷ ter o »nemškem posestnem stanju« po svetu, celo v Afriki.⁴⁹⁸

Vsenemška usmerjenost celjskega nemštva se vidi tudi iz navdušenja za gibanje **Los von Rom**, ki dobi v Celju goreče pristaše že na samem začetku.⁴⁹⁹ Od leta 1898 dalje Deutsche Wacht skoraj v vsaki številki agitira za prestopanje iz katoliške vere v protestantizem, objavlja oglase za nakup letakov, ki jih je v propagandne namene začel izdajati pastor Bräunlich v Münchnu⁵⁰⁰ (to pripelje urednika dr. Otta Ambroschitscha tudi pred sodišče)⁵⁰¹ in natisne tudi formular za prijavo izstopa iz katoliške cerkve, ki je zainteresiranim na voljo v uredništvu lista.⁵⁰² Deutsche Wacht meni, da je gibanje Los von Rom potrebno iz več razlogov: 1) ker je politična potreba, da se uniči državi nevarna moč papeštva, 2) ker je to nacionalna potreba, saj klerikalci delujejo proti nemškemu narodu, 3) ker je to religiozna potreba, saj katoliška cerkev ni v skladu z resničnim Kristusovim duhom, 4) ker je to tudi socialna zahteva.⁵⁰³ Obenem pa vseškozi poudarja: »Deutsch sein heisst evangelisch sein«,⁵⁰⁴ priobčuje različne zgodovinske članke o protestantizmu na Štajerskem⁵⁰⁵ in dokaj redno objavlja tudi statistične podatke o izstopih iz katoliške cerkve na Štajerskem.⁵⁰⁶ Razmah

⁴⁸⁸ prav tam. (Takšna in podobna stališča se zlasti okrepe ob debatah o trializmu v času balkanskih vojn.)

⁴⁸⁹ Deutsche Wacht 26. 6. 1898.

⁴⁹⁰ Deutsche Wacht 4. 8. 1895. Kraftstellen aus Bismarck's Reden. (In tudi kasneje.)

⁴⁹¹ Deutsche Wacht 4. 8. 1898. Bismarck Todt.

⁴⁹² Ob tej priložnosti so celjski dijaki poslali občinskemu odboru posebno zahvalo. (ZAC, MOC, fasc. 7; zapisnik seje občinskega odbora 17. 11. 1899.)

⁴⁹³ Deutsche Wacht 31. 8. 1905. Eine Bismarckwarte in Cilli. (O zbiranju sredstev za postavitve: Deutsche Wacht 5. 8. 1906.)

⁴⁹⁴ Narodni dnevnik 1. 8. 1910.

⁴⁹⁵ O Karlu Pröllu glej Deutsche Wacht 17. 9. 1910; o Felixu Dahn Deutsche Wacht 6. 1. 1912.

⁴⁹⁶ Npr. Deutsche Wacht 19. 12. 1897. Heil Alldeutschland!

⁴⁹⁷ Deutsche Wacht 1. 7. 1900. Alldeuschtum.

⁴⁹⁸ Casopis prinaša tudi obsežna poročila o burskih vojnah in o nemški kolonialni politiki v Afriki.
⁴⁹⁹ Domovina je že 22. 4. 1897 (torej veliko pred »uradnim« začetkom gibanja Los von Rom) zapisala takole: »K protestantizmu prestopajo celjski Nemci, da gledajo bolj nemško nemški...«

⁵⁰⁰ Deutsche Wacht 9. 3. 1899. (Kasneje objavlja časopis reklamo za letake Karla Brauna iz Leipziga; npr. Deutsche Wacht 2. 5. 1901.)

⁵⁰¹ Deutsche Wacht 11. 1. 1900. Die Los von Rom — Bewegung vor dem Cillier Kreisgericht.

⁵⁰² Deutsche Wacht 14. 2. 1904.

⁵⁰³ Deutsche Wacht 21. 11. 1901. Los von Rom — Warum?

⁵⁰⁴ Deutsche Wacht 16. 2. 1905.

⁵⁰⁵ Npr. Deutsche Wacht 9. 3. 1899. Der Protestantismus in Steiermark. Deutsche Wacht 11. 5. 1899. Die evangelische Bewegung von einst und jetzt und die Alpenländer.

⁵⁰⁶ Deutsche Wacht 8. 10. 1903. Do oktobra 1903 je po teh navedbah prestopilo v protestantsko vero skupaj 271 oseb, od tega kar 162 v Gradcu; v Mariboru jih je prestopilo 20, v Celju pa 14. V letu 1904 je bilo v Celju 44 prestopov v protestantsko vero. (Deutsche Wacht 5. 1. 1905.) Zanimivi pa so tudi

»pročodrimskega gibanja« v Celju pa ni samo posledica agitacije časopisa, ampak tudi posledica dejstva, da v Celju že od leta 1854 deluje protestantski vikar,⁵⁰⁷ leta 1900 pa se evangelijska občina Celje odcepi od ljubljanske in dobi samostojnega vikarja.⁵⁰⁸ Celjska protestantska občina z vikarjem Fritzom Mayem na čelu je v naslednjih letih izredno aktivna⁵⁰⁹ in prav njeno delovanje v veliki meri pripomore do uspešnosti navedenega gibanja. Seveda pa uspehi ne izstopajo iz splošnega spodnještajerskega povprečja.⁵¹⁰

Na koncu moramo opozoriti še na en element v politični orientaciji celjskega nemštva v tem obdobju: na antisemitizem. Povedali smo že, da se pojavi antisemitizem v politični orientaciji celjskega nemštva dokaj pozno, šele nekako ob debatah o programu ustanavljaljoče se Nemške ljudske stranke. Pri tem se celjsko nemštvo popolnoma strinja z zahtevo nove stranke po omejitvi židovskega vpliva na vseh področjih javnega življenja⁵¹¹ in se zlasti bori proti židovskemu vplivu v nemškem tisku.⁵¹² Antisemitizem celjskega nemštva ima torej predvsem socialno in politično barvo in pride zlasti do izraza ob napadih na liberalce in kasneje social-demokrate.⁵¹³ Sredi prvega desetletja dvajsetega stoletja pa dobi gledanje celjskega nemštva na antisemitizem novo, rasno vsebino, ki je povsem v skladu s splošnimi trendi v monarhiji.⁵¹⁴ Skupaj z rasnim antisemitizmom se ob rusko-japonski vojni leta 1904 v celjskem nemškem listu pojavi tudi teorija o arijski rasi, ko Deutsche Wacht v uvodniku »Der Rassenkampf im fernen Osten« (14. februarja 1904) zapiše, da je treba na rusko-japonsko vojno gledati z izključno rasnega vidika: »Na področju politike si moramo prizadevati za orientacijo, ki je lahko za nas le »rasno stališče«. Naša težnja se mora potem pustiti vtisniti v besede: Nemški narod med germanskimi narodi naprej, germansko pleme med arijskimi plemeni naprej, arijska plemena, ali če gremo še dlje, narodi bele rase in kulture v svetu naprej. S tega stališča izhaja tudi presoja rusko-japonske vojne za nas Nemce. Rusi so naši konkurenti v tekmovalstvu arijskih narodov, vendar nas od Japonske loči še širši prepad, ona je naš rasni nasprotnik!«. ⁵¹⁵ Takšno stališče pa ni samo posledica v tem času tudi v slovenskem tisku prisotnega strahu pred »rumeno nevarnostjo«, ampak sestavni del politične orientacije celjskega nemštva, kajti Deutsche Wacht tudi kasneje nenehno poudarja nujnost »rasnega stališča« Nemcev v monarhiji (Unser völkische Gefühl schöpft aus der Rassenerkenntnis),⁵¹⁶ priobčuje poročila o knjigah, ki poskušajo na znanstven način dokazovati »genialnost« arijske (nemške) rase⁵¹⁷ in govori o Židih in Slovanih kot o manjvrednih narodih.

podatki za Ljubljano (Deutsche Wacht 23. 2. 1904: leta 1898 so v Ljubljani prestopile 4 osebe, leta 1899 3, leta 1900 14, leta 1901 22, leta 1902 33 in leta 1903 kar 58 oseb.)

⁵⁰⁷ Deutsche Wacht 21. 6. 1900. Die Installation des evangelischen Vicars Herrn Fritz May.

⁵⁰⁸ prav tam.

⁵⁰⁹ Protestantška občina začne z akcijo za izgradnjo evangeličanske cerkve v Celju, ki je ob izdatni finančni podpori številnih meščanov in mestne občine otvorjena leta 1906.

⁵¹⁰ Fr. Kovačič: Zgodovina Lavantinske škofije (1228–1928), Maribor 1928, str. 419. Po Kovačiču se število odpadov iz katoliške vere v Lavantinski škofiji giblje takole:

1897	8	1906	175
1898	13	1907	120
1899	122	1908	94
1900	70	1909	98
1901	72	1910	145
1902	62	1911	68
1903	33	1912	25
1904	155	1913	54
1905	339	1914	143

⁵¹¹ Deutsche Wacht 18. 6. 1896. Die Deutsche Volkspartei.

⁵¹² Deutsche Wacht 5. 4. 1903. Der verderbliche Einfluss der Judenpresse auf das deutsche Volkstum; Deutsche Wacht 16. 6. 1907. Die Judenfrage.

⁵¹³ Deutsche Wacht 4. 8. 1898.

⁵¹⁴ F. L. Carstens, n. d., str. 37.

⁵¹⁵ Deutsche Wacht 14. 2. 1904.

⁵¹⁶ Deutsche Wacht 13. 10. 1907. Abarten des völkischen Gefühls.

⁵¹⁷ Deutsche Wacht 16. 11. 1905. Das Morgenrot des Ariertums. (Članek govori o »genialnem antropologu« Ludwigu Woltmannu in njegovi knjigi Die Germanen und die Renaissance in Italien, v kateri avtor dokazuje, da je bila večina italijanskih genijev (85 do 90 %) germanskega izvora. Po njegovem so bili germanskega izvora tudi Leonardo, Santi, Tizian, Galilei, Kolumbus, Garibaldi, Cavour itd.)

Da povzamemo: celjsko gimnazijsko vprašanje pomeni pomembno prelomnico v politični orientaciji celjskega nemštva, ki se kaže v prodoru več novih elementov v njegovo politično gledanje in nastopanje. Sprememba se kaže zlasti v skrajnem radikalizmu, ki pride še posebej do izraza med Badenijevo krizo ter kasneje med bojem proti jezikovnim naredbam in Lex Falkenhayn, pa tudi v (rasnem) antisemitizmu, vsenemštvu, navdušenju za gibanje Los von Rom in zagovarjanju teorije o arijski rasi. Brez pretiravanja lahko zapišemo, da iz Deutsche Wacht teje v tem obdobju del duha, ki ga trideset let kasneje srečamo v arsenalih Goebbelsove propagande.⁵¹⁸

DODATEK

Uredniki Cillier Zeitung / Deutsche Wacht

Wilhelm Goldmann 26. 4. 1876—22. 4. 1877, Franz Tiefenbacher 22. 4. 1877—3. 10. 1878, Max Besozzi⁵¹⁹ 27. 10. 1878—3. 11. 1881, Anton Langgassner 3. 11. 1881—26. 2. 1882, Max Besozzi 26. 2. 1882—1. 9. 1885, Adolf Harpf 1. 9.—12. 11. 1885, Heinrich Lagier 12. 11. 1885—1. 7. 1886, Karl Hermann Wolf 1. 7.—2. 9. 1886, Anton Ehrlich 2. 9. 1886—20. 8. 1891, Moritz Duftschmid 20. 8. 1891—4. 2. 1892, Franz Günzel 4. 2.—17. 3. 1892, Albert Löger 17. 3.—5. 5. 1892, Franz Czischek 5.—19. 5. 1892, J. G. Müller 19. 5.—23. 6. 1892, Franz Czischek 23. 6. 1892—20. 3. 1893, Hans Lugert 20. 3.—23. 11. 1893, Josef Zörkner 23. 11. 1893—2. 9. 1894, Ferdinand Gollitsch 2. 9. 1894—6. 1. 1895, Maxm. Snop 6.—31. 1. 1895, Franz Hoffmann 31. 1.—31. 12. 1895, Carl Aichinger 31. 12. 1895—22. 3. 1896, Otto Ambroschitsch 22. 3. 1896—27. 11. 1902, Daniel Zeischka 27. 11. 1902—4. 9. 1904, Wilhelm Sesauer 4. 9.—24. 11. 1904, Hugo Webinger 24. 11. 1904—1. 6. 1905, Daniel Walter 1. 6. 1905—18. 11. 1908, Guido Schidlo 18. 11. 1908—25. 9. 1921.

Zusammenfassung

DER KAMPF UM CELJE/CILLI

DIE POLITISCHE ORIENTIERUNG DER DEUTSCHEN IN CELJE IN DEN JAHREN 1861—1907

III.

Janez Cvirn

Die Cillier Frage, die Charnatz zu Recht als einen Markstein in der österreichischen Geschichte bezeichnete, wirkt entscheidend auf den Durchbruch neuer Elemente in der politischen Orientierung der Deutschen in Celje ein. Die Veränderung macht sich vor allem in einem extremen Radikalismus bemerkbar, der zwar bereits in der letzten Phase der Kämpfe um slowenische Parallelklassen am deutschen Gymnasium wahrzunehmen ist, und später im Kampf der Deutschen gegen die Badenischen Sprachenverordnungen und die Lex Falkenhayn zu vollem Ausdruck kommt. Im Einklang mit der Politik des radikalen Flügels in der Deutschen Volkspartei, Anhängern enger Zusammenarbeit mit der Gruppe um Schönerer und Wolf, weisen die Deutschen in Cilli jeglichen Versuch zurück, eine Übereinkunft »hinsichtlich der strittigen Fragen zu erlangen, und erklären stolz, unser Cilli ist der Ausgangspunkt des deutschen Radikalismus«. Gleichzeitig weisen sie ständig auf die Notwendigkeit einer »Gemeinbürgerschaft und Waffenbrüderschaft aller Deutschen in Österreich«, da

⁵¹⁸ Na splošno o tem: F. L. Carstens: Faschismus in Oesterreich. Von Schönerer zu Hitler. Wilhelm Fink Verlag München, 1977.

⁵¹⁹ Max Besozzi (1. IX. 1847, Celje — 16. II. 1914, Gradec), novinar, politik. V Celju je končal normalko in gimnazijo, nato pa odšel v Gradec študirat pravo. Vendar pa študija ni dokončal, ker se je preveč posvetil igralskemu poklicu in časnikarstvu. Najprej je bil urednik Cillier Zeitung oziroma Deutsche Wacht (1878—1885), v naslednjem letu pa se je ukvarjal s časnikarstvom v Reichenbergu, Münchnu in Frankfurtu. Konec leta 1885 je postal urednik nemškega nacionalnega lista Presse v Gradcu, v letih 1887—1891 pa je urejeval Marburger Zeitung. Leta 1891 je prevzel uredništvo novoustanovljene nemškega radikalnega časopisa Grazer Tagblatt, in v njegovem uredništvu delal vse do svoje smrti. Po mnenju Deutsche Wacht je bil Besozzi prvi urednik v Avstriji, ki je pisal v nemško-nacionalnem duhu. (Deutsche Wacht 18. 2. 1914.)

diese ihrer Meinung nach die einzige Voraussetzung zur Erreichung der gesetzten Ziele sei.

Eine andere Neuheit in der politischen Orientierung der deutschen Bevölkerung von Celje ist das unverhohlene Alldeutschtum, das bis zu dieser Zeit eine Domäne einiger wengier und der radikalen Studenten war. Auch das Alldeutschtum erstarkt bereits in der letzten Phase der Kämpfe um das Cillier Gymnasium, als die These aufkommt, daß die Cillier Frage gerade wegen des Ausbaus einer Brücke zur Adria bedeutend sei, »die ein deutsches Meer sein und bleiben muß«. Dieser Standpunkt ist in zahlreichen Artikeln der Deutschen Wacht zu finden, die im Einklang mit dem Linzer Programm eine Sonderstellung Galiziens, Zollunion mit Deutschland, Personalunion mit Ungarn fordern, zeigt sich aber auch in einer starken Propaganda für die Los-von-Rom-Bewegung und macht sich in der Pflege des Bismarck-Kults und in engen Beziehungen der Deutschen in Celje zu den gesamtdeutschen Organisationen im Reich u. ä. bemerkbar.

Die Deutschen beharren jedoch auf den Positionen der Deutschen Volkspartei und (nach der Spaltung in der alldeutschen Partei 1901) der radikalen Partei Wolfs, die beide, im Unterschied zu den utopischen und unproduktiven Ideen Schönereis, immer mehr einsehen, daß eine reale deutsche Politik geführt werden müsse, und die sich für nationale Selbstbestimmung und Selbsthilfe auf Grund nationaler Einheit einsetzen. So binden die Deutschen in Celje ihre Politik in der Untersteiermark gänzlich an die Aktivität des Deutschen Volksrats und der deutschen Schutzvereine (Deutscher Schulverein, Südmark), auch wenn sie mit ihrer Taktik nicht immer übereinstimmen. Deswegen kommt es zu einer offenen Auseinandersetzung mit der Leitung des Vereins Südmark, der Grundstücke in Sentilj (St. Egidi) entlang der Nationalitätengrenze aufkauft, während die Deutsche Wacht die Interessen der deutschen bereits vom slawischen Meer überschwemmt werdenden Sprachinseln vertritt.

Ein bedeutendes Element in der politischen Orientierung der Deutschen in Cilli ist auch der Antisemitismus, den sie, von einzelnen Ausnahmen abgesehen, bis zur Mitte der neunziger Jahre ständig ablehnen, im Zuge der Polemiken über das politische Profil der sich gründenden Deutschen Volkspartei (1896) aber schließlich doch annehmen. Ihr Antisemitismus ist zunächst vor allem sozial und politisch gefärbt, weist doch die Deutsche Wacht vornehmlich auf die Notwendigkeit hin, den Einfluß der Juden im öffentlichen Leben, insbesondere in der deutschen Presse, einzuschränken, ebenso auf die verhängnisvolle Rolle der Juden in der österreichischen sozial-demokratischen Partei. In der Mitte des ersten Jahrzehnts des zwanzigsten Jahrhunderts bekommt der Antisemitismus des Cillier Deutschtums einen neuen Gehalt, der sich auf die Theorie von der Überlegenheit der arischen Rasse stützt. So ist in der Deutschen Wacht im ersten Jahrzehnt vor dem Ersten Weltkrieg viel von jenem Geist zu spüren, der später für den Nazismus charakteristisch war.

* Prispevki Janeza Cvirna so pod naslovom Boj za Celje izšli tudi kot peti zvezek v Zbirki Zgodovinskega časopisa.

* Die Abhandlungen von Janez Cvirn sind als Sonderdruck unter dem Titel Boj za Celje (Der Kampf um Celje/Cilli) in der Reihe Zbirka Zgodovinskega časopisa 5 erschienen.

Bojan Balkovec

VPLIV VOLILNE ZAKONODAJE NA IZIDE PARLAMENTARNIH VOLITEV V NARODNO SKUPŠČINO LETA 1920 IN 1923*

I

V času kraljevine SHS sta za volitve v narodno skupščino veljala dva volilna zakona. Prvi zakon je bil sprejet 2. 9. 1920 in je veljal le za volitve v konstituanto 28. novembra 1920. Drugi zakon pa je bil Zakon o izpremembah zakona, po katerem so se vršile volitve dne 28. novembra 1920, izglasovan v narodni skupščini 21. junija 1922. Ta zakon je bil osnova za volitve 1923, 1925 in 1927.

Poglejmo si posamezne določbe obeh zakonov, ki so bistveno vplivale na rezultate volitev. Pri tem se bomo omejili le na način razdeljevanja mandatov in na razmerje med številom prebivalcev in poslancev. Posredno se bomo dotaknili tudi problema velikosti volilnih okrožij.

Zakon iz leta 1920 je uvedel splošno volilno pravico, vendar pa je potrebno poudariti, da je bila to le moška splošna volilna pravica. Kljub nekaterim zahtevam ženske niso dobile volilne pravice.¹ Starostna meja za aktivno volilno pravico je bila 21 let. V volilne imenike so vpisali vse, ki so do dneva, ko so začeli sestavljati imenike, dopolnili zahtevanih 21 let. Pogoji za vpis je bilo tudi državljanstvo Kraljevine SHS. Ker pa do takrat še ni bil sprejet zakon o državljanstvu, je moral volilni zakon opredeliti pojem državljanstva Kraljevine SHS. Državljanji Kraljevine SHS so bili državljani Kraljevine Srbije in Kraljevine Črne Gore pred 1. decembrom 1918 in tisti, ki so imeli državljanstvo v Hrvaški, Slavoniji in Dalmaciji, pripadništvo v Bosni in Hercegovini ali domovinsko pravico (pristojnost) v občinah v drugih deželah, ki so se združile v novo državo (do 1. decembra 1918). Kot državljane so smatrali tudi tiste »Slovane po plemenu in jeziku«, ki so se do začetka sestavljanja volilnih imenikov stalno naselili v katerikoli občini v Kraljevini SHS (ruski emigranti). Volilne pravice niso imeli prebivalci, ki so imeli pravico do opcije v Nemčijo, Avstrijo in Madžarsko. Prav tako niso imeli volilne pravice tisti, ki so se izselili iz Makedonije pred novembrom 1915 in so bili turški podaniki. Aktivni oficirji in vojaki pod zastavo tudi niso imeli volilne pravice. Edini cenzus je bila določba o šestmesečnem bivanju v občini kot pogoju za vpis v volilni imenik.² Pasivno volilno pravico so imele osebe z aktivno volilno pravico, ki so bile starejše od 25 let. Pogoji so bili pismenost, državljanstvo in desetletna stalna naseljenost na ozemlju Kraljevine SHS. Omejitve so bile za uradnike, ki so lahko obdržali mandat ali pa službo. Policijski uradniki sploh niso smeli

* Razprava je nastala na osnovi avtorjeve diplomske naloge, izdelane pod mentorstvom prof. dr. M. Stiplovska. Za pomoč in nasvete pri nastanku razprave se zahvaljujem prof. dr. V. Meliku.

¹ Glavni viri in literatura: Stenografske beleške privremenog narodnog predstavništva Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca; Volilni red za Ustavotvorno skupščino Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev; Zakon o izpremembah zakona, po katerem so se izvršile volitve dne 28. novembra 1920; Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupščinu Kraljevine SHS, izvršenih na dan 28. novembra 1920. godine; Laza Kostić: Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. 3. 1923; (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962/1); V. Melik: Izidi volitev v konstituanto leta 1920; B. Gligorijević: Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919—1929. — Posebej o ženski volilni pravici: Gligorijević str. 69, Stenografske beleške V, str. 61 (govor J. Hohnjeca).

² Volilni red, člen 9, 10, 20; vojaki pod zastavo so imeli volilno pravico, le izbrati je niso smeli.

kandidirati, sodniki pa niso smeli kandidirati v okrožju, kjer so službovali. Ministri in profesorji pravne fakultete so lahko obdržali mandat in službo.³

Osnovne volilne enote so bila okrožja. Ta pa niso bila povsod enako velika. V delih, ki so spadali pred 1. decembrom 1918 v Avstro-Ogrsko, so bila okrožja večja, v ostalih pa manjša. Država je bila razdeljena na 56 okrožij. Srbija je bila razdeljena na 18 volilnih okrožij, Kosovo, Metohija in Sandžak na 5 okrožij, Makedonija na 7, Bosna in Hercegovina na 6, Črna Gora v mejah pred balkanskimi vojnami je bila eno okrožje, Dalmacija je imela 2 okrožji, Hrvatska-Slavonija 9, Vojvodina (točneje Banat, Bačka, Baranja) 5 in Slovenija 3. Tako je bilo v delih, ki so spadali v Avstro-Ogrsko, skupno 25 okrožij, v Srbiji, na Kosovu, v Makedoniji in Črni Gori pa 31. Volilna okrožja so bila v Srbiji, na Kosovu, v Makedoniji in Črni Gori z nekaj izjemami enaka upravnim okrožjem. Izjeme so bila upravna okrožja Prijepolje, Berane, Pljevlja in Bijelo Polje, ki so bila skupaj eno volilno okrožje. Prav tako sta upravni okrožji Zvečane in Raška sestavljali eno volilno okrožje. Na Hrvatskem in v Slavoniji so bila volilna okrožja enaka županijam. Međimurje je bilo pridruženo županiji Varaždin, Istra pa Reško-modruški županiji. V Bosni in Hercegovini so bila volilna okrožja enaka upravnim. V Sloveniji, Vojvodini in Dalmaciji so meje volilnih okrožij naslonili na meje sodnih okrožij. Območje okrožnih sodišč Kotor, Dubrovnik in Split je bilo eno volilno okrožje, drugo pa območje okrožnih sodišč Zadar in Šibenik. Banat je bil razdeljen na dve volilni okrožji. Eno je bilo območje sodnega stola v Vel. Kikindi in sodnega stola v Vel. Bečkereku, drugo pa območje sodnih stolov v Pančevu in v Beli Crkvi. Bačka z Baranjo je bila razdeljena na tri volilna okrožja. Prvo je bilo na območju sodnega stola Novi Sad, drugo na območju sodnega stola Subotica. Področje Somborja in Baranje je bilo tretje okrožje. Območje okrožnega sodišča Maribor in Celje s Prekmurjem in delom Koroške je bilo eno okrožje. Drugo volilno okrožje v Sloveniji je bilo območje deželnega sodišča v Ljubljani in okrožnega sodišča v Novem mestu, z Goriško in ostalim delom Koroške (zakon je bil sprejet pred koroškim plebiscitom in pogodbo v Rapallu!), tretje okrožje pa je bilo mesto Ljubljana.⁴ Največ debate v zvezi z zgornjo razdelitvijo je bilo zaradi delitve Vojvodine, pa tudi Slovenije, saj je npr. Milan Korun zahteval enotno volilno okrožje za Slovenijo.⁵ Precej hude krvi je bilo tudi zaradi Beograda, Zagreba in Ljubljane, ki so bila volilna okrožja zase in so volila več poslancev, kakor pa jim je šlo po številu prebivalcev: Beograd 6, Zagreb 5, Ljubljana 4, imela pa bi pravico le na 3, 2, 1. Postavljale so se zahteve, da bi volila zase, ločena od okolice, še druga glavna mesta.⁶

Razmerje med številom prebivalcev v volilnem okrožju in enim poslancem je bilo 1:30000, na vsakih 30.000 prebivalcev je prišel en mandat, na ostanek nad 17.000 pa še dodaten mandat. Vlada je bila v predlogu zakona predlagala razmerje 1:40000, opozicija v Začasnem narodnem predstavništvu pa 1:20000. Vlada in opozicija sta se srečali na sredini. Za ugotavljanje števila prebivalcev so bili merodajni rezultati popisa prebivalcev leta 1910.⁷

Poslanski mandati so se delili na navadne in kvalificirane. Za kvalificirane mandate je bil pogoj, da so kandidati končali fakulteto ali kakšno drugo višjo strokovno šolo v rangu fakultete. 14. člen volilnega zakona pravi: »Volilna okrožja, ki volijo več nego 4 poslance s splošnimi pogoji, morajo imeti na kandidatnih listah toliko kandidatov s temi posebnimi pogoji, kolikorkrat se nahaja število štiri v številu poslancev s splošnimi pogoji, ki jih volijo ta okrožja.« Državni odbor, ki je 6. oktobra 1920 predpisal razdelitev števila poslanskih

³ Volilni red, člen 15 in 17.

⁴ Isto, člen 4.

⁵ Stenografske beleške V, str. 19 (govor M. Koruna).

⁶ Pri izdelavi volilnega zakona so se oprali na srbski volilni zakon iz leta 1890. Ta je mesta izločil iz vaške okolice. Vzrok tej ločitvi je bila bojazen, da bi kmečki volilci v enotnem okrožju preglasovali mestne.

⁷ Stenografske beleške V, str. 27 ss (razprava o 5. členu).

mest, je to formulacijo realiziral tako, da je s štiri delil celotno število poslancev in tako (ne)hote povečal število kvalificiranih mandatov.

Kandidatno listo je lahko v volilnem okrožju vložilo 100 podpisanih volilcev. Na listi so morali biti najprej navedeni kandidati za poslanska mesta s splošnimi pogoji, nato pa kandidati za poslance s posebnimi pogoji in za slednje še njihovi namestniki. Obeh vrst poslanskih kandidatov je moralo biti toliko, kot jih je dotično okrožje volilo.

Za konec tega kratkega prikaza volilnega zakona si pogledjmo še element, ki je najbolj vplival na rezultate, to je, način razdeljevanja mandatov. Delili so jih po Harejevem sistemu, posebej za navadna in posebej za kvalificirana mesta.⁸ Za primer si oglejmo rezultate v volilnem okrožju Ljubljana—Novo mesto. To okrožje je volilo 15 poslancev, 12 z navadnimi pogoji in 3 s posebnimi. Posamezne volilne liste so dobile naslednje število glasov:

(SLS) klerikalci	28.268
(NSS) kmetijci	15.641
(SKS) demokrati	4.500
(JDS) komunisti	9.142
(KPJ) narodni socialisti	2.633
(JSDS) socialdemokrati	7.134

Skupno število oddanih glasov (67.318) delimo z 12 (toliko je navadnih mandatov) in dobimo količnik (67.318 : 12 = 5610). Nato delimo število glasov posameznih list s količnikom:

klerikalci	28.268 : 5610 = 5 + ostanek 218
kmetijci	15.641 : 5610 = 2 + ostanek 4421
komunisti	9.142 : 5610 = 1 + ostanek 3532
socialdemokrati	7.134 : 5610 = 1 + ostanek 1524
demokrati	4.500 : 5610 = 0 + ostanek 4500
narodni socialisti	2.633 : 5610 = 0 + ostanek 2633

Z deljenjem s količnikom smo razdelili 9 mandatov. Preostale mandate razdelimo tako, da upoštevamo ostanke, od največjega do najmanjšega. Tako dobijo en mandat demokrati (ostanek 4500), enega dodatnega kmetijci (ostanek 4421) in enega dodatnega komunisti (ostanek 3532). Na ta način smo razdelili vse navadne mandate. Na enak način razdelimo tudi 3 kvalificirane mandate. Te dobijo klerikalci, kmetijci in komunisti, vsak po enega. Količnik je bil tu 22.439 (67.318 : 3). Presegli so ga le klerikalci, kmetijci in komunisti pa so imeli največji ostanek. Od vseh 15 mandatov so torej dobili klerikalci 6 poslancev, kmetijci 4, komunisti 3, socialni demokrati in demokrati pa po enega.

Kot smo že rekli, je zgoraj prikazani zakon veljal le za volitve v Konstituantno. Za parlamentarne volitve 1923, 1925 in 1927 je veljal spremenjen zakon. Ta je ohranil volilna okrožja, kot so bila v zakonu iz leta 1920. Prav tako so bile ohranjene volilne liste. Kljub temu, da je bil 31. januarja 1921 izveden ncv popis prebivalstva, je bil temelj za ugotavljanje števila prebivalcev v okrožjih še vedno popis iz leta 1910. Ženske so še vedno ostale brez volilne pravice. Spremembe so bile naslednje. Uvedli so sreske (mi bi rekli okrajne) kandidate. Vsak srez je moral imeti svojega kandidata (izjemoma dva sreza enega kandidata), srezov in sreskih kandidatov pa je moralo biti toliko, kolikor poslancev je volilo okrožje. Sreski kandidati so morali imeti namestnike. Nosilec liste v okrožju ni smel biti sreski kandidat in ni smel imeti namestnika. Na vsakih 40.000 prebivalcev v okrožju se je volil 1 poslanec (ostanek nad 25.000 je dajal dodaten mandat), kar je pomenilo zmanjšanje števila poslancev. Kvalificiranih poslancev ni bilo več. Odpadli so po prebivalstvu ne-

⁸ Volilni red, člen 80 (Harejev sistem).

zasluženi poslanci glavnih treh mest. Starostna meja za pridobitev pasivne volilne pravice je bila prestavljena s 25 na 30 let starosti, dodana pa je bila tudi zahteva po znanju službenega jezika (srbsko-hrvatsko-slovenski jezik). Nov je bil tudi način delitve mandatov, kar je imelo poleg zvišanega razmerja (1:40000) največje posledice. Uveden je bil splošni količnik, ki ga lahko kot Ladislav Polić imenujemo izločilni (eliminatorski) količnik, saj je odločal, ali bo lista sodelovala pri delitvi mandatov ali ne. Količnik se je izračunaval tako, da se je število oddanih glasov v okrožju delilo s številom poslancev, ki jih je to okrožje volilo, povečanim za eno. Pri delitvi mandatov so nato sodelovale le liste, ki so dobile več glasov kot je znašal količnik. Do mandatov so lahko prišle šibkejšje stranke le v okrožjih, kjer so volili več kot 6 oziroma 9 poslancev. Če je v okrožju, ki je volilo 6 in več poslancev, dobila več glasov kot je znašal količnik, le ena lista, je en mandat pripadel najmočnejši med listami, ki niso dosegle količnika. Enako je bilo v okrožjih, ki so volila 9 in več poslancev in sta količnik presegle dve listi. Mandate listam, ki so presegle količnik, so razdeljevali po d'Hondtovem sistemu. Število glasov vsake liste se je delilo zaporedoma z 1, 2, 3 in tako naprej, mandati pa so se delili po velikosti dobljenih količnikov. Poglejmo si to na primeru okrožja Maribor—Celje, ki je leta 1923 volilo 15 poslancev. Posamezne liste so dobile naslednje število glasov:

demokrati	5.169
klerikalci	56.665
republikanci	1.461
kmetijci	4.553
komunisti	5.734
Nemci	5.981
radičevci	10.186
socialisti	4.280
narodni socialisti	2.090
radikali	1.365
skupaj	97.484

Izločilni količnik je $97.484 : (15 + 1) = 6093$. Samo klerikalci in radičevci so dobili več glasov. Ker pa je okrožje volilo več kot 9 poslancev, količnik pa sta presegle dve listi, je en mandat dobila nemška lista, ki je imela največ glasov med listami pod količnikom. Ostalih 14 mandatov razdelimo takole:

klerikalci	radičevci
56.665 :	10.186 :
:1 = 56.665 1. mandat	:1 = 10.186 6. mandat
:2 = 28.333 2. mandat	:2 = 5.093 13. mandat
:3 = 18.888 3. mandat	:3 = 3.395
:4 = 14.166 4. mandat	
:5 = 11.333 5. mandat	
:6 = 9.444 7. mandat	
:7 = 8.095 8. mandat	
:8 = 7.083 9. mandat	
:9 = 6.296 10. mandat	
:10 = 5.666 11. mandat	
:11 = 5.151 12. mandat	
:12 = 4.722 14. mandat	
:13 = 4.358	

Tako so dobili klerikalci 12 mandatov, radičevci 2, Nemci pa enega.

II

Namen te razprave ni analiza ali zgodovina volitev, saj so o tem že mnogi pisali, temveč pokazati, kako drugačni bi bili volilni rezultati ob drugačnih volilnih določbah ali ob drugačnih postopkih Državnega odbora. Za to smo iz-

brali nekaj primerov. Oglejmo si najprej zgoraj navedene rezultate volitev v konstituanto leta 1920 v okrožju Ljubljana—Novo mesto. Denimo, da ne bi bilo delitve na 3 kvalificirane in 12 nekvalificiranih mandatov, temveč bi volili le 15 navadnih poslancev. Količnik bi bil v tem primeru $67.318 : 15 = 4487$, klerikalci bi dobili 6 mandatov, kmetijci 3, komunisti 2, socialdemokrati 2 ($1 + 1$ za ostanek 2647), demokrati 1, narodni socialisti 1 (za ostanek 2633). Dva mandata bi bila torej drugače razdeljena. Med močnejšimi strankami, ki so se lahko okoristile s kvalificiranimi mandati, bi imele kmetijska in komunistična po enega poslanca manj, med šibkejšimi pa bi dobila socialnodemokratska enega poslanca več, pa tudi najšibkejši narodni socialisti bi prišli do svojega zastopnika.

Zdaj pa denimo, da bi delili teh 15 mandatov po d'Hondtovem sistemu. V tem primeru bi dobili klerikalci 7 poslancev, kmetijci 4, komunisti 2, socialdemokrati in demokrati pa po enega. Narodni socialisti bi ostali brez mandata, če bi veljal eliminacijski količnik (4207), pa tudi, če bi ne bilo te določbe. Pokaže se nam, da bi bil ta rezultat bližji dejanskemu rezultatu volitev v ustavodajno skupščino z navadnimi in kvalificiranimi mandati (saj bi imeli le klerikalci enega poslanca več, komunisti pa enega manj), kot pa v prejšnjem odstavku prikazani delitvi vseh 15 mandatov po Harejevem sistemu (z drugačno razdelitvijo dveh poslanskih mest).

Večjo veljavo je imel izločilni količnik v okrožju Maribor—Celje pri volitvah leta 1923. Brez njega bi dobili klerikalci samo 11 poslancev, radičevci samo enega, po enega pa poleg Nemcev še komunisti in demokrati. Namesto treh strank bi bilo v parlamentu po d'Hondtovem sistemu brez izločilnega količnika zastopanih v mariborskem okrožju pet strank.

Kakšna pa bi bila delitev mandatov po Harejevem sistemu? Ob 15 navadnih mandatih bi dobili klerikalci 9 poslancev, radičevci, Nemci, komunisti, demokrati, kmetijci in socialisti po enega. Zastopanih bi bilo torej kar sedem strank (od desetih). Nekoliko drugače bi bilo ob sistemu 12 navadnih in 3 kvalificiranih mandatov, kakor je veljal za volitve v konstituanto. Po njem bi dobili klerikalci 9 poslancev (od teh 2 kvalificirana), radičevci 2 (od teh 1 kvalificiranega), Nemci, komunisti, demokrati in kmetijci po enega. Razlika bi bila ena sama: namesto socialisti bi bil izvoljen še en radičevci, zastopanih strank pa bi bilo 6, ne sedem.

Delitev po Harejevem sistemu je bila najbližja dejanskemu deležu oddanih glasov, ki so ga dosegle posamezne stranke; z institucijo kvalificiranih poslancev pa so bile oškodovane manjše stranke. D'Hondtov sistem je že sam po sebi favoriziral močnejše stranke, izločilni količnik je bil za manjše stranke še usodnejši. Tako je bila razdelitev mandatov v mariborskem okrožju 1923 kar za dobro četrtino poslanskih mest drugačna od delitve, ki bi jo dal Harejev sistem (brez kvalificiranih mandatov): ob 58 % glasov so dobili klerikalci 80 % poslanskih mest (12), po Hareju bi jih dobili le 9 (60 %); v parlament so prišli le predstavniki treh list, po Hareju bi jih bilo, kakor smo videli, sedem.

III

Najmanj poslancev, po tri, so volila leta 1920 okrožja Rudnik (v Srbiji), Metohija (Kosovo), Bregalnica in Ohrid (Makedonija). V oklepajih navajamo število kvalificiranih mandatov.

V teh malih volilnih okrožjih se je posebej kazal vpliv kvalificiranih poslancev, kot nam to lepo kažejo zgornji primeri. Povsod sta dobili mandate le prva in druga najmočnejša lista, pri tem pa je prva dobila avtomatično k svojemu navadnemu mandatu še kvalificiranega. Tako se je zgodilo, da je lista,

	Glasov	(v %)	Mandatov	(v %)
Rudnik				
demokrati	3.300	34,20	2 (1)	66,66
radikali	3.177	32,92	1	33,33
zemljoradniki	2.102	21,78	—	
komunisti	1.072	11,10	—	
skupaj	9.650	100	3 (1)	100
Metohija				
demokrati II	3.784	35,40	2 (1)	66,66
demokrati I	2.950	27,60	1	33,33
turška organizacija	1.955	18,29	—	
komunisti	1.494	13,98	—	
republikanci	507	4,74	—	
skupaj	10.690	100	3 (1)	100
Bregalnica				
komunisti	5.138	34,08	2 (1)	66,66
turška organizacija	4.139	27,45	1	33,33
republikanci	4.137	27,44	—	
demokrati	1.662	11,02	—	
skupaj	15.076	100	3 (1)	100
Ohrid				
demokrati I	3.752	41,56	2 (1)	66,66
komunisti	2.533	28,06	1	33,33
demokrati II	1.827	20,24	—	
radikali	916	10,15	—	
skupaj	9.028	100	3 (1)	100

ki je dobila tretjino glasov (komunisti v okrožju Bregalnica 34 %), dobila dve tretjini mandatov. Če bi ne bilo ustanove kvalificiranih poslancev in bi bili vsi mandati navadni, bi bili razdeljeni v vsakem okrožju med tri najmočnejše liste — vsaka bi dobila po enega poslanca.

Največ poslancev so volila okrožja Maribor—Celje (21), Zagreb (17), Ljubljana—Novo mesto (15), Srem (14) in Tuzla (14). Največje okrožje je volilo sedemkrat več poslancev kot najmanjše, vendar pa je treba pripomniti, da je bilo mariborskemu okrožju dodeljeno preveč poslanskih mest, ker so računali zraven še v koroškem plebiscitu izgubljeno ozemlje. Za šibkejšo stranko so bila velika okrožja zaradi večjega števila poslanskih mest ugodnejša, vendar so tudi tu lahko vsi njihovi upi padli v vodo, če je najmočnejša lista dobila zelo visok odstotek glasov, če je bilo malih strank veliko in še v drugih primerih. Negativni učinek kvalificiranih mandatov je bil v večjih okrožjih manjši kot v majhnih.

IV

Oglejmo si nekoliko podrobneje volitve leta 1920! V treh slovenskih volilnih okrožjih so izvolili 40 poslancev. Ker je glavni volilni odbor v Mariboru napak preštel glasove v svojem volilnem okrožju, je tudi napak dodelil dvoje poslanskih mest: eno kmetijcu namesto klerikalcu, drugo socialdemokratu namesto komunistu. Leto dni po volitvah je verifikacijski odbor ugotovil pravo število glasov, kar se tiče poslanskih mest pa je popravil stanje le napol: zamenjal je kmetijca s klerikalcem (29. 12. 1921), socialdemokrat Bernot pa je ostal v skupščini vse do njenega razpusta, čeprav njegov mandat nikdar ni bil

verificiran.⁹ Zaradi tega lahko navajamo kar tri različne razporeditve mandator: tisto napačno, ki je bila razglašena in je veljala do decembra 1921, tisto, ki je veljala od decembra 1921 do decembra 1922, in pravilno, ki pa ni nikdar veljala. V naslednji tabeli navajamo to zadnjo varianto (A). Glasovom za tri demokratske liste smo prišli še glasove s to stranko povezane Prekmurske gospodarske stranke. Za primerjavo navajamo, kakšna bi bila razporeditev mandator, če ne bi bilo kvalificiranih poslanskih mest (B), in kakšna bi bila po sistemu iz leta 1923 z izločilnim količnikom in po d'Hondtovem računskem postopku (C). Pri primerjanju teh števil nam takoj pade v oči izredno visoko število komunističnih poslancev po pravilnem izračunu volilnih rezultatov in prav tako izredno nizko, kakor bi ga dal sistem iz leta 1923. Komunisti bi dobili po pravilnem izračunu prav toliko mandator kot socialni demokrati z mnogo večjim številom glasov, ker je bila Slovenija razdeljena na tri volilna okrožja. V mestu Ljubljana in v ljubljansko-novomeškem okrožju so bili komunisti močnejši od socialistov (10.641 : 8292), kar jim je prineslo 4 mandate (3 v ljubljanskem okrožju, 1 v Ljubljani), socialistom pa le enega (v ljubljanskem okrožju). Ogromna, skoraj štirikratna premoč socialdemokratov v mariborskem okrožju (21.249 : 5648 ali 3,8 : 1) se je v mandatih pokazala le z rezultatom 5 : 2, ker sta obe stranki dobili po en kvalificiran mandat. To je bila posledica že omenjene napake Državnega odbora pri delitvi mandator na navadne in kvalificirane. Za okrožje Maribor—Celje je predpisal, da voli 16 navadnih in 5 kvalificiranih poslancev, pravilno pa bi moralo voliti 17 navadnih in 4 kvalificirane poslance. Kmetijci bi imeli 5 mandator namesto 4, komunisti le enega namesto dveh. D'Hondtov sistem z izločilnim količnikom bi dal v mariborskem volilnem okrožju socialdemokratom 6 mandator, komunistom pa le enega, v Ljubljani bi zaradi izločilnega količnika vsi štirje mandati pripadli demokratom. Komunisti bi torej imeli vsega 3 poslance, demokrati ob manjšem številu glasov pa zaradi Ljubljane 5. Vsak volilni sistem je imel poleg glavnega namena (upoštevanje proporca, krepitev močnejših strank ali kaj drugega) v vsakem volilnem okrožju še posebne muhe, ki so zadele zdaj te zdej ono stranko.

	Glasov	(v %)	A		B		C	
			mandator	(v %)	mandator	(v %)	mandator	(v %)
klerikalci	58.971	37,3	15 (3)	37,5	14	35,00	16	40,00
kmetijci	33.010	20,9	8 (2)	20	7	17,50	9	22,50
socialdem.	29.541	18,7	6 (1)	15	7	17,50	7	14,50
komunisti	16.289	10,3	6 (2)	15	5	12,50	3	7,50
demokrati	14.248	9	3	7,5	4	10,00	5	12,50
narodni soc.	6.186	3,9	2	5	3	7,50	—	
skupno	158.245	100	40 (8)	100	40	100	40	100

Slovenija je imela 1910 1.063.767 prebivalcev, kar bi dalo 35 poslancev, 5 manj kot pa je bilo izvoljenih. Dva sta bila manj, ker so računali preveliko ozemlje, tri preveč pa so volili v mestu Ljubljani kot privilegiranem glavnem mestu. Če bi bila vsa Slovenija eno samo volilno okrožje, bi se pokazal boljši proporc, tudi ob sistemu kvalificiranih poslancev. To nam kaže naslednja tabela:

⁹ Melik, str. 8—9.

	Mandatov	(v %)
klerikalci	13 (3)	37,14
kmetijci	7 (1)	20,00
socialdemokrati	6 (1)	17,14
komunisti	4 (1)	11,43
demokrati	4 (1)	11,43
narodni socialisti	1	2,86
skupaj	35 (7)	100

Zdaj bomo prikazali rezultate še za državo kot celoto. Najprej si bomo v tabeli pogledali rezultate volitev po pravem številu glasov in po pravilni, a ne uresničeni varianti (A), nato rezultate, kakršni bi bili, če Državni odbor ne bi napak delil kvalificiranih mandatov (B), nazadnje pa rezultate, ki bi jih dale volitve brez ustanove kvalificiranih mandatov (C). Upoštevali bomo le tiste stranke in liste, ki so osvojile vsaj en mandat. V oklepajih so kvalificirani mandati. (Tabela na strani 441.)

Državni odbor je povečal število kvalificiranih mandatov za 20. To je bilo le 5 % vseh mandatov, vendar pa je teh 20 mandatov povečalo število kvalificiranih mandatov za celih 29 %. V prvem poglavju smo povedali, zakaj je prišlo do napake. Državni odbor je skupno število mandatov v okrožju delil s štiri namesto s pet. Razumljivo je, da je do napak prihajalo le v večjih okrožjih. V Srbiji, kjer so bila okrožja najmanjša, so bile napake le na treh mestih, v Makedoniji na enem, v Vojvodini na 4, v Bosni na 5, v Hrvatski-Slavoniji na 6 in v Sloveniji na enem mestu. S svojo napako je odbor povzročil razliko v številu mandatov kar pri desetih strankah. Brez nje bi imeli komunisti 3 poslance več, razlika med številom radikalnih in demokratskih poslancev pa bi se povečala s treh na sedem (96 : 93, brez napake 98 : 91).

Stranke delimo po velikosti seveda lahko po različnih kriterijih. Tu štejemo med velike stranke tiste, ki so na volitvah v konstituanto dobile več kot 10 % glasov, torej demokrate, radikale, radičevce in komuniste. Kot srednje stranke bi lahko označili onih osem, ki so dobile od 7 do 2 % glasov, vse ostale, z deležem pod 2 %, pa kot male stranke. Velike stranke so dobile 66 % glasov in 71 % mandatov, srednje 27 % glasov in 24 % mandatov, male pa 7 % glasov in 5 % mandatov. Če bi Državni odbor prav računal kvalificirane mandate, bi bile velike stranke še na boljšem, saj bi dobile 72 % mandatov, če pa bi kvalificiranih mandatov sploh ne bilo, bi dobile velike stranke le 70 % mandatov, male pa 6 %. V številkah:

	A	B	C
velike stranke	298	300	295
srednje stranke	99	98	99
male stranke	22	21	25
skupaj	419	419	419

Naslednje primerjave nam kažejo razporeditev mandatov, kakršna bi nastala, če bi bila volilna okrožja enaka tedanjim pokrajinskim enotam (Slovenija, Hrvatska in Slavonija, Dalmacija, Bosna in Hercegovina, Banat-Bačka-Baranja, Srbija, Makedonija, Kosovo z Metohijo in Sandžakom, Črna gora), najprej z razdelitvijo na navadne in kvalificirane poslance (A), nato brez kvalificiranih poslancev (B), potem pa razporeditev, ki bi nastala, če bi bila vsa država eno samo volilno okrožje, spet najprej z navadnimi in kvalificiranimi poslanci (C), nato pa brez kvalificiranih (D). Na koncu naj prikažemo še razporeditev mandatov, do katere bi prišlo, če bi bila okrožja taka kakor so bila, mesta pa deljena po sistemu iz leta 1923 (izločilni količnik in d'Hondtov postopek) (E). (Tabela na strani 442.)

	Stevilo glasov	delež v %	A		B		C	
			mandatov	(v %)	mandatov	(v %)	mandatov	(v %)
demokrati	317.478	19,75	93 (19)	22,20	91 (14)	21,72	91	21,72
radikalni	312.944	19,47	96 (23)	22,91	98 (20)	23,39	94	22,43
radičevci	230.590	14,35	50 (12)	11,93	49 (9)	11,69	47	11,22
komunisti	198.376	12,34	59 (11)	14,08	62 (9)	14,80	63	15,04
muslimani	110.895	6,90	24 (6)	5,73	24 (6)	5,73	22	5,25
slovenski klerikalci	58.971	3,67	15 (3)	3,58	15 (3)	3,58	14	3,34
Savez težaka (BiH)	54.506	3,39	12 (3)	2,86	10 (1)	2,39	10	2,39
zemljoradniki	49.212	3,06	15 (1)	3,58	15 (1)	3,58	18	4,30
Hrvatska pučka stranka	47.148	2,93	9 (2)	2,15	10 (1)	2,39	11	2,63
socialdemokrati	46.792	2,91	9 (2)	2,15	10 (1)	2,39	10	2,39
Hrvatska težačka stranka (BiH)	38.400	2,39	7 (1)	1,67	5	1,19	7	1,67
slovenski kmetijci	33.010	2,05	8 (2)	1,91	9 (2)	2,15	7	1,67
Hrvatska zajednica	25.867	1,61	4	0,95	4	0,95	6	1,43
srbski republikanci	18.136	1,13	3 (1)	0,72	3 (1)	0,72	4	0,95
frankovci	10.880	0,68	2	0,48	2	0,48	2	0,48
dalmatinski Težački savez	10.636	0,66	3 (1)	0,72	3 (1)	0,72	2	0,48
narodni socialisti	6.186	0,38	2	0,48	2	0,48	3	0,72
Bunjevci	5.155	0,32	4 (1)	0,95	3	0,72	4	0,95
srbski liberalci	5.061	0,31	1	0,24	1	0,24	1	0,24
Cenan Zija	4.158	0,26	1	0,24	1	0,24	1	0,24
Trumbić	3.196	0,20	1	0,24	1	0,24	1	0,24
Piletić	2.405	0,15	1	0,24	1	0,24	1	0,24
			419 (88)		419 (68)		419,	

	A		B		C		D		E	
	mandatov	(v %)	mandatov	(v %)	mandatov	(v %)	mandatov	(v %)	mandatov	(v %)
demokrati	91 (17)	22,03	93	22,52	84 (17)	19,86	83	19,62	96	22,91
radikalni	93 (18)	22,52	91	22,03	82 (16)	19,39	82	19,39	103	24,58
radičevci	48 (10)	11,62	48	11,62	61 (12)	14,42	60	14,18	52	12,41
komunisti	56 (11)	13,56	58	14,04	52 (10)	12,29	52	12,29	54	12,89
muslimani	21 (4)	5,08	21	5,08	29 (6)	6,86	29	6,86	28	6,68
slovenski klerikalci	13 (3)	3,15	13	3,15	15 (3)	3,55	16	3,78	16	3,82
Savez težaka (BiH)	11 (2)	2,66	11	2,66	15 (3)	3,55	14	3,31	11	2,63
zemljoradniki	15 (3)	3,63	15	3,63	13 (3)	3,07	13	3,07	12	2,86
Hrvatska pučka stranka	10 (3)	2,42	9	2,18	13 (3)	3,07	12	2,84	6	1,43
socijaldemokrati	12 (2)	2,91	13	3,15	10 (2)	2,36	12	2,84	7	1,67
Hrv. težačka stranka (BiH)	7 (1)	1,69	7	1,69	10 (2)	2,36	10	2,36	9	2,15
slovenski kmetijci	7 (1)	1,69	7	1,69	9 (2)	2,13	9	2,13	9	2,15
Hrvatska zajednica	6 (1)	1,45	6	1,45	7 (1)	1,65	7	1,65	4	0,95
srbški republikanci	6 (2)	1,45	6	1,45	5 (1)	1,18	5	1,18	3	0,72
frankovci	2	0,48	2	0,48	3 (1)	0,71	3	0,71	2	0,48
dalmatinski Težački savez	3 (1)	0,73	2	0,48	3 (1)	0,71	3	0,71	3	0,72
narodni socialisti	1	0,24	1	0,24	1	0,24	2	0,47	—	—
Bunjevci	3 (1)	0,73	3	0,73	1	0,24	2	0,47	3	0,72
srbški liberalci	1	0,24	1	0,24	1	0,24	1	0,24	—	—
Cenan Zija	1	0,24	1	0,24	1	0,24	1	0,24	1	0,24
Trumbić	1	0,24	1	0,24	1	0,24	1	0,24	—	—
Piletić	1	0,24	1	0,24	1	0,24	1	0,24	—	—
druge male skupine	4	0,97	3	0,73	3	0,73	5	1,18	—	—
skupaj	413 (80)	100	413	100	423 (84)	100	423	100	419	100

V debatah ob sprejemanju volilnega zakona so nekateri poslanci, tako Korun, Korač, Prodanović zahtevali velika volilna okrožja, češ da bi le taka omogočala boljši proporc. Korač je v medključu ob Prodanovičevi razpravi dejal, da bi bil najboljši proporc zagotovljen, če bi bila vsa država eno samo volilno okrožje.¹⁰ Po številu prebivalstva v pokrajinah urejena razporeditev mandatov bi dala nekaj drugačno število poslancev. Odpadlo bi previsoko zastopstvo glavnih mest Beograda, Zagreba in Ljubljane. Slovenija bi imela 35 poslancev (imela jih je 40), Hrvatska-Slavonija 91 (93), Bosna in Hercegovina 64 (63), Bačka, Banat, Baranja 45 (44), Srbija 100 (103), Kosovo z Metohijo in Sandžakom 24 (22), Makedonija, Dalmacija in Črna gora pa bi imele enako število poslancev (33, 11, 10). Na vso državo bi prišlo 413 mandatov (6 manj kot pri pravih volitvah). Od skupin, ki niso prišle v ustavodajno skupščino, bi dobile po en mandat še Srpska ratniška stranka (Srbija), Srpska narodna organizacija (BiH), Seljački savez (HiS) in lista Ljubomira Lotiča. Male stranke bi imele torej več zastopnikov, velike pa nekaj manj (288 ob ustanovi kvalificiranih poslancev in brez njih 290). Če ne bi bilo kvalificiranih poslanskih mest, bi bili demokrati tudi po številu glasov, ne le poslancev, najmočnejša stranka v državi.

Če bi bila vsa država eno samo volilno okrožje, bi štela skupščina 423 poslancev. Najmočnejši bi bili demokrati. Edino v taki ureditvi bi demokrati, radikali in komunisti ne bili nadpovprečno zastopani, kakor so bili v vseh variantah, ki smo jih doslej videli. Edino v taki ureditvi bi radičevci ne bili podpovprečno zastopani. Edino ta ureditev bi res odgovarjala številu glasov. Razporeditev po velikosti strank bi bila naslednja:

	Glasov (%)	C		D	
			(%)		(%)
velike stranke	66	279	66	277	65
srednje stranke	27	117	28	115	27
male stranke	7	27	6	31	7

Kvalificirani mandati, ki so v majhnih okrožjih krepko pomagali močnim strankam, bi v sistemu enega samega volilnega okrožja izgubili velik del svoje poglavitne naloge.

Slika ustavodajne skupščine, kakršna bi bila ob istih volilnih okrožjih, kakor so bila 1920, a s postopkom dodeljevanja mandatov iz leta 1923, z izločilnim količnikom in d'Hondtovim postopkom, bi bila posebej v korist radikalom, ki bi dobili ob 19 % glasov kar 25 % poslancev. Velike stranke bi bile bolj favorizirane, male pa bolj oškodovane kot po sistemu iz leta 1920 s kvalificiranimi mandati. Le poglejmo:

	Glasov (%)	Sistem 1920		Sistem 1923	
			(%)		(%)
velike stranke	66	298	71	305	73
srednje stranke	27	99	24	98	23
male stranke	7	22	5	16	4

V

Oglejmo si zdaj še volitve leta 1923! Zaradi spremenjenega razmerja med številom prebivalcev in poslanskih mest se je število poslancev v Sloveniji zmanjšalo na 26. Razpredelnica nam kaže v stolpcu A prave volilne rezultate,

¹⁰ Stenografske beleške, 101. seja.

v stolpcu B razdelitev mandatov, če bi bila Slovenija v celoti eno volilno okrožje, v stolpcu C rezultate po sistemu iz leta 1920 (s kvalificiranimi poslanci v oklepaju, 3 okrožja).

	Glasov	(v %)	A	(v %)	B	(v %)	C	(v %)
klerikalci	107.976	60,46	21	80,77	19	73,08	16 (4)	61,54
demokrati	14.660	8,21	1	3,85	2	7,69	3	11,54
komunisti	13.308	7,45	—	—	2	7,69	2	7,69
kmetijci	11.023	6,17	1	3,85	1	3,85	2	7,69
radičevci	10.186	5,70	2	7,69	1	3,85	2 (1)	7,69
Nemci	5.981	3,35	1	3,85	1	3,85	1	3,85
socialdemokrati	5.723	3,20	—	—	—	—	—	—
nar. socialisti	3.901	2,18	—	—	—	—	—	—
radikali	3.491	1,95	—	—	—	—	—	—
slov. republikanci	1.461	0,82	—	—	—	—	—	—
Slov. nar. stranka	875	0,49	—	—	—	—	—	—
Skupaj	178.585	100	26	100	26	100	26 (5)	100

Klerikalci kot najmočnejša stranka so ob izločilnem količniku dobili več mandatov kakor bi jim jih šlo po številu glasov. Le po sistemu, kakršen je bil leta 1920, bi imeli odgovarjajoče število poslancev.

Naslednja tabela kaže rezultate za vso državo. V stolpcu A so uradni rezultati volitev, v stolpcu B rezultati, ki bi bili doseženi, če bi bila vsaka tedanja pokrajina eno volilno okrožje, v stolpcu C rezultati po sistemu iz leta 1920, v stolpcih D in E rezultati, kakor bi veljali, če bi bila vsa država eno volilno okrožje, v stolpcu D po sistemu iz leta 1923, v stolpcu E pa po sistemu iz leta 1920. (Tabela na strani 445.)

Izločilni količnik je znašal v okrožjih, ki so volila dva poslanca, dve tretjini oddanih glasov. Manjšim strankam je to avtomatično preprečevalo uspeh. Takšna majhna okrožja so prevladovala v Srbiji, na Kosovu s Sandžakom in v Makedoniji. V mariborskem okrožju, ki je bilo največje v državi, je znašal eliminacijski količnik le 1/16 oddanih glasov. Podobno je bil majhen tudi v ostalih predelih bivše Avstro-Ogrske. Tako so imele tu manjše stranke vsaj teoretično večje možnosti za doseg mandata, v praksi pa jim je to največkrat preprečila izredno visoka premoč pristašev Korošca, Radiča in Spaha. Tudi del 80. člena zakona, ki govori o okrožjih s 6 ali 9 poslanci, ni imel učinkov. V 26 okrožjih je obstajala teoretična možnost za uporabo te določbe, izrabljena pa je bila le v šestih: Maribor—Celje (izkoristili so jo Nemci), Ljubljana—Novo mesto (izkoristili so jo kmetijci), Bjelovar—Križevci, Varaždin in Srem (povsod so jo izkoristili demokrati), ter Zagreb (izkoristili so jo radikali). Razlike v številu mandatov med stolpcema A in B, med okrožji, kakor so bila, in po-krajinami kot volilnimi enotami, so bile velike, pri radikalnih 17, demokratih 12, zemljoradnikih 11 mandatov. Mnogo večje so bile v deželah z malimi okrožji. V ostalih delih države je prišlo do sprememb največkrat le zaradi ublažitve velike prednosti, ki jo je v okrožjih imela najmočnejša stranka, v Sloveniji klerikalci, na Hrvaškem z Dalmacijo radičevci, v Bosni pa muslimani Mehmeda Spaha.

Naslednja primerjava nam kaže za iste primere razmerje med mandati velikih (radikali, radičevci, demokrati), srednjih (zemljoradniki, muslimani, klerikalci, Džemijet) in malih strank. Pokaže nam, kako zelo je volilni sistem leta 1923 z izločilnim količnikom favoriziral velike stranke, ki so ob 66 % glasov dobile 73 % poslancev, in »zatiral« male, ki so ob 14 % glasov dobile 6 % poslancev. Razmerju glasov bi od tu navedenih primerjav najbolj ustrezalo celotno državno ozemlje kot eno samo volilno okrožje in način delitve mandatov, kakor je bil leta 1920.

Glasov	A		B		C		D		E			
	(v %)		(v %)		(v %)		(v %)		(v %)			
radikalni*	562.213	25,82	108	91	28,71	102 (28)	32,69	84	26,92	81	25,96	
radičevci	473.733	21,76	70	64	20,19	61 (13)	19,55	71	22,76	68	21,79	
demokrati	400.342	18,39	51	63	19,87	57 (8)	18,27	60	19,23	58	18,59	
zemljoradniki	153.579	7,05	10	21	6,62	19 (1)	6,09	23	7,37	23	7,37	
muslimani	112.228	5,16	18	15	4,73	15 (3)	4,81	16	5,13	16	5,13	
slov. klerikalci	107.976	4,96	21	19	5,99	16 (4)	5,13	16	5,13	15	4,81	
Džemijet	71.453	3,28	14	14	4,42	12 (4)	3,85	10	3,21	10	3,21	
Nemci	43.415	1,99	8	7	2,21	7 (1)	2,24	6	1,92	6	1,92	
socialdemokrati	42.180	1,94	2	5	1,58	5	1,60	6	1,92	6	1,92	
komunisti	31.921	1,47	—	2	0,63	2	0,64	5	1,60	5	1,60	
Hrv. pučka stranka	18.402	0,85	—	2	0,63	2	0,64	2	0,64	3	0,96	
republikanci	17.480	0,80	—	2	0,63	1	0,32	2	0,64	3	0,96	
Trumbić	16.209	0,74	2	2	0,63	1	0,32	2	0,64	3	0,96	
srbski nacionalisti	15.236	0,70	1	1	0,32	1	0,32	2	0,64	3	0,96	
Nezav. radikali	13.742	0,63	—	1	0,32	1	0,32	2	0,64	2	0,64	
Bunjevci	12.793	0,59	3	2	0,63	2	0,64	1	0,32	2	0,64	
slov. kmetijski muslimanski	11.023	0,51	1	1	0,32	2	0,64	1	0,32	1	0,32	
nacionalisti (JMNO)	10.266	0,47	—	1	0,32	1	0,32	1	0,32	1	0,32	
črnogorski federalisti	8.561	0,39	2	2	0,63	2	0,64	1	0,32	1	0,32	
Romuni	7.070	0,32	1	1	0,32	1	0,32	1	0,32	1	0,32	
frankovci	6.469	0,30	—	—	—	—	0,32	—	—	—	—	
Jugoslov. zajednica	5.527	0,25	—	—	—	—	0,32	—	—	—	—	
Hrv. težačka stranka	5.468	0,25	—	1	0,32	—	0,32	—	—	1	0,32	
narodni socialisti	3.901	0,18	—	—	—	—	—	—	—	1	0,32	
			312	100	317	100	312 (62)	100	312	100	312	100

* Število glasov in mandatov disidentistkih list je pristoje k uradnim listam.

	Glasov	A	B	C	D	E
velike stranke	66 %	229	218	220	215	207
srednje stranke	20 %	63	69	62	65	64
male stranke	14 %	20	30	30	32	41
		312	317	312	312	312

VI

Že v prvem delu smo govorili o razmerju med enim poslancem in številom prebivalcev. Rekli smo že, da sta bili leta 1920 in 1923 razmerji 1:30000 in 1:40000. Spremenjeno razmerje je leta 1923 pripeljalo v parlament 107 poslancev manj. Sprememba razmerja je bil ukrep proti šibkejšim strankam, saj je bilo v okrožju na voljo manj poslancev. Zanimiva sta tudi ostanka, ki sta omogočala dobiti dodatni mandat. Pri razmerju 1:30000 je bil zahtevan ostanek 17.000, ko je bilo razmerje 1:40000, pa je bil zahtevan ostanek 25.000. V prvem primeru je bilo to 56,66 % osnovnega števila, v drugem primeru pa 62,50 % osnovnega števila. Torej je bil leta 1923 pogoj zahtevnejši. Kakšen je bil vpliv teh razmerij na volilne rezultate, na moč posameznih strank? Poglejmo si to na podlagi izidov volitev leta 1923. Ob razmerju 1:40000 je imela skupščina 312 poslancev, velike tri stranke pa so ob 66 % glasov dobile 73 % poslancev. Ob razmerju 1:30000 bi imela skupščina 429 poslancev, velike stranke pa 71 % poslancev. Ob razmerju 1:20000 pa bi imela skupščina 631 poslancev, velike tri stranke pa 70,5 % poslancev.¹¹ V parlamentu bi bilo zastopanih 22 strank, ob razmerju 1:30000 bi jih bilo 18, ob razmerju 1:40000 pa jih je bilo le 15.

Prvi popis prebivalstva v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev je bil 31. 1. 1921. Tudi če bi bil nekaj mesecev prej, bi ne mogli tako hitro upoštevati njegovih rezultatov. Tako so bili za volitve leta 1920 merodajni rezultati popisa leta 1910. Rezultati popisa iz 1910 pa so veljali tudi za volitve leta 1923, kar je pomenilo favoriziranje posameznih pokrajin. Če bi bil za volitve 1923 temelj za določanje števila poslancev popis iz leta 1921, bi imela skupščina namesto 312 samo 289 poslancev, torej 23 manj. V Sloveniji ne bi bilo sprememb, Hrvatska-Slavonija in Vojvodina bi imeli po enega poslanca manj, Dalmacija, Črna gora in Bosna po dva manj, Kosovo s Sandžakom in Makedonija po tri manj, Srbija pa kar devet manj. V celem bi bilo na ozemlju bivše Avstro-Ogrske 6 mandatov manj, na ozemlju Srbije in Črne gore po balkanskih vojnah pa 17. Upoštevanje popisa iz leta 1921 bi zato najbolj prizadelo radikalno stranko, ki bi izgubila kar 13 mandatov.

V naši razpravi smo pokazali, kako se spreminjajo rezultati, če spreminjamo posamezne določbe volilne zakonodaje. Najverjetneje so si vprašanje vpliva volilne zakonodaje na rezultate volitev zastavljale vse stranke. Nato pa je vsaka zagovarjala tisto, kar bi ji najbolj ustrezalo.

Summary

THE INFLUENCE OF ELECTORAL LEGISLATION ON THE RESULTS OF ELECTIONS INTO THE NATIONAL PARLIAMENT IN 1920 AND 1923

Bojan Balkovec

Two electoral acts were in value for the elections in 1920 and 1923. The main elements affecting the results of elections are: the right to vote, the relation between the number of residents to one Member of Parliament, the largeness of the constituency and as the most important, the manner of distribution of mandates. Some ele-

¹¹ Stenografske beleške V, str. 27 ss (razprava o 5. členu). Pri razmerju 1:20000 smo računali kot ostanek za dodatni mandat 12.000 (60 %).

ments were identical in the two legislations, some were changed. Identical were the constituencies and the right to vote. In both cases women did not have the right to vote while the age-limit for men was 21. The difference was only in the passive right to vote where the age-limit demand of 25 years in the first legislation was raised to 30 years in the second.

We did not establish the influence of the right to vote on the results of the elections. It is pointless to ascertain to whom would the women and men who did not participate in elections have given their votes. Thus our basis were votes which individual parties actually achieved.

Different were the manners of distributing mandates and the relation between the number of residents to one mandate. In 1920 the mandates were distributed by Hare system, in 1923 by d'Hondt. Both manners had limiting factors. In 1920 the mandates were divided into ordinary and qualified (4 ordinary and 1 qualified) and distributed separately. In 1923 they first calculated the eliminating quotient so that they divided the number of given votes in a county with the number of mandates increased for one. The parties which did not obtain the quotient did not participate in distribution of mandates. The relation in 1920 was one mandate on 30.000 inhabitants, on the rest 17.000 one additional. In 1923 the relation was 1:40000 the demanded left-over 25.000.

The precedencies of the parties leading at the election results into the constituent assembly reduce, when we alter the qualified mandates into ordinary. Beside this a mistake of the State Committee went to the benefit of the stronger parties. The State Committee divided the number of Members of Parliament with 4 instead of 5. Thus there were in the whole state 88 qualified mandates; regularly there should be 68. This mistake caused many other. In both cases 22 parties gained mandates. Due to the mentioned mistake there were differences within 10 parties. The change of qualified mandates into ordinary does not increase the number of parties with mandates. Changes in number of mandates are in 15 of 22 parties.

The altered relation between one Member of Parliament and the number of residents in 1923 reduced the number of Members of Parliament. D'Hondt system strictly distinguished parties with mandates from those without. Hare system enabled the parties which did not achieve the quotient to participate at least in the second round of distributing mandates. The mentioned strictness of d'Hondt system was in 1923 emphasised by the predominance of individual parties in the constituencies. A great advantage in number of votes gave a greater advantage in number of mandates. Thus the number of parties with mandates reduced. The difference between d'Hondt and Hare system in 1923 enormous. D'Hondt system gave mandates to 15 parties, Hare to 22.

The relation between one mandate and number of residents is one of the most significant factors that influence the results of elections. The interests of individual parties differed. Some were for a greater proportion, which meant fewer Members of Parliament, and other for a smaller proportion thus for more Members of Parliament. Those in favour for a smaller number of MPs argued their stand as a term for a strong parliament which will be able to take decisions. Those in favour for a greater number of MPs argued it with a want to present the political minority and with hope to reduce the predominance of the leading parties in the parliament.

The number of residents in 1920 and 1923 was ascertained on basis of the register of population from 31. January 1921. Had they done so there would consequently be 23 MPs less elected in the whole state, In the ex-parts of Austria-Hungary there would be 6 MPs less, in Serbia and Montenegro within after Balkan wars borders 17 less. The National Radical Party and the Democratic party would experience the major consequences.

KRONIKA

Casopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo — »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevne zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I. Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije.

V seriji »Knjižnica Kronike« so doslej izšle naslednje publikacije:

- Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani.
- Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani.
- Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani.
- Sergij Vilfan — Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani.
- Peter Vodopivec, LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani.

ZAPISI

Igor Grdina

OBSEG BOSENSKE DRŽAVE ZA BANA KULINA

Vprašanje obsega bosenske srednjeveške države za bana Kulina — ki je vladal od najkasneje 1180. do vsaj 1203.¹ leta in ki zasluži svetovno pozornost ter znamenitost po svoji listini, s katero je uzakonil podkupovanje (vsaj možnost takega početja) svoje osebe od Dubrovčanov, trgujočih po njegovem vladarstvu² — je spričo redkih sočasnih tozadevnih virov precej težavno, vendar pa nikakor ne nerešljivo, čeprav zgodovinarji zelo različno zarisujejo meje oblasti omenjenega imetnika. Sporna področja so: Sol, Usoda, Spodnji kraji, Rama in ozemlje v kolenu Drine pri Srebrenici. Z izjemo poslednjega je starejše mnenje, razvidno recimo iz prvega zvezka Vojne enciklopedije,³ vsa pripisovalo podložnosti banu Kulinu. Sima Ćirković, znan in priznan strokovnjak za zgodovino bosenske fevdalne države, je zadnje čase, potem ko je svoje nekdanje dni podpisal članek o srednjeveški Bosni v že omenjenem enciklopedičnem podvigu (in se torej tudi očitno s tam zarisanim, zgodbo fevdalne bosenske zgodovine zadevajočim zemljevidom strinjaj), svoje stališče do tu obravnavanega problema spremenil: v t. i. jugoslovanski (v resnici le hrvaški) izdaji Timesovega atlasa svetovne zgodovine⁴ je na strani 303 čisto spodaj njegov zemljevid srednjeveških bosenskih razmer. Za Kulinov čas je dežela — glede na prejšnj — dramatično zmanjšana; je brez Soli, Usore, Spodnjih krajev in Rame, le na vzhodu se ji kot obliži na vse te hude izgube prileplja drinski ovinek. Poglejmo, ali je Ćirkovićevo spreobrnjenje v misli o obsegu Kulinove oblasti upravičeno!

Razmislek začenjamo pri Soli in Usori, in sicer v letu 1239., ko vojvoda slavonski, Koloman (Kálmán), daruje bosenski škofiji nekaj ozemlja svoje pokrajine, torej na levem bregu Save.⁵ Nič pa na desnem, na katerem se očitno že tedaj začenja, gledano s severa, bosenska škofija, saj je že 1236. v Usori izpričan Sibislav kot eden izmed vladarjev v bosenski (!) škofiji.⁶ Kolomanova daritev torej nikakor ne ustvarja enklave bosenske škofije sredi ozemlja drugih, temveč samo podaljšuje pristojnost bosenskega škofa proti severu na čvrsto katoliško področje, kamor se po neuspešnem zidanju osrednje cerkve njegove škofije v župi Vrhbosna tudi preseli njegov sedež (1252.). In naprej, oziroma časovno nazaj: kako bi bosenski škofiji pripadali Sol in Usora, če bi ti dve pokrajini ne bili tudi pod posvetno Bosno svoje čase, se reče: če bi pravoslavnemu Bizancu kot posvetnemu oblastniku na omenjenem področju neposredno sledili nadvse katoliški Ogrji? Samo posvetna Bosna more cerkveni zagotoviti Sol in Usoro: ker je bosenska škofija pač pristojna za krščansko vernost v bosenski posvetni oblastni enoti. Neurejena kot je,⁷ se omenjena škofija izven bosenske banovine nikakor ne more uveljavljati kot obdelovalec božjega vinograda; toliko manj bi ji to vlogo zaupali — sicer posvetni, a za sveto katoliško vero zelo zelo zavzeti — Ogrji, če bi le imeli kaj besede v obeh prizadetih pokrajinah neposredno po tem, ko sta bili rešeni oblasti Romejcev. Še posebej zato ne, ker je Bosna skupaj s svojo škofijo v katoliškem svetu versko sumljiva, če ne že kar krivoverska, vse od 1199. leta.⁸

¹ Nada Klaić pokoplje Kulina že »nekje 1202. leta« (Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976, str. 462); vendar je mož vsaj še aprila 1203. med živimi, kakor dokazuje prisega z »Bolinega Poila«, pri kateri je ban Kulin osebno navzoč (T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae [dalje CD] III, Zagreb 1905, 24, 25).

² »... vsi dubrovčane kire hode po moemu vladanju tr'gujke g'd'đ si k'to hoke krévati «od' si k'to mine pravov'v'rov' i pravym' sr'(d')cem' dr'žati e bez' vsakoe zledi raz'v'đ što mi k'to da svojov' volov' poklon' (!)...« (F. Miklosich, Monumenta Serbica spectantia historiis Serbiae Bosnae Ragusii, Viennae 1858, dokument št. 1).

³ Vojna enciklopedija I, Beograd 1970², 765, zemljevid z naslovom Bosanska fevdalna država.

⁴ The Times Atlas svijetske povijesti, Dopunjeno izdanje za Jugoslaviju, Ljubljana—Zagreb 1986. V knjizi Nade Klaić o Hrvatih v visokem in poznem srednjem veku je na 476. strani zemljevid bosenske dežele, ki ga takisto ima na vesti Sima Ćirković. In ki je po podobi praktično enak onemu s 303. strani prejšnjega atlasa, vendar je v legendi nekoliko drugačen — in to ga dela sprejemljivejšega, se reče: manj zrešenega, čeprav še vedno ne ustreza dejanskemu stanju, namreč: Bosna brez Soli, Usore, Spodnjih krajev in Rame (a s kolenom Drine) je zapisana letu 1322.: za tedaj zadeva skoro drži, le Spodnje kraje in Ramo bi ji še bilo treba prislati.

⁵ CD IV, 94; Anto Babić, Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1972, 253.

⁶ CD IV, 15.

⁷ Njen škof celo latinski ne umeje — A. Babić, n. d., 239.

⁸ Gre za Volkovo (Vl'k') prijavo Kulina rimski kuriji — A. Babić, n. d., 238 in sledeče. Klaićeva sicer razlaga, da je papež verjetno podvomil o Kulinovi pravovernosti že 1180. leta ob prvi omembi tega bosenskega bana in zato od njega tedaj tudi terjal knjnih kož kot znak spo-

Tako rimski papež 1225. hvale kaloškega nadškofa, ker ta kani izgnati »hereticos de Bosna. Soy et Wosora«.⁹ Tudi Andrej, kralj Ogrski, drugi svojega imena, tedaj daruje omenjene tri pokrajine omenjenemu nadškofu,¹⁰ s čemer se začne njih istočasno prehajanje izood pristojnosti dubrovniškega nadškofa, ki se 1247. konča s popolno zmago pristojnosti Kalocse nad njimi — prostorsko predstavljajočimi bosensko škofijo.

Da je vsaj Usora svoje čase pripadala bosenski državi, je dokaz tudi v tem, da je v nji oblastnik — najverjetneje sicer pod ogrskim patronatom, a vendarle: oblast — 1236. knez Sibislav, ki je sredi nevernega ljudstva ohranjal čistočo (seveda katoliške) vere:¹¹ omenjeni Sibislav je namreč izpričan kot sin bosenskega (!) bana Štefana.¹² Če bi za banovanja Štefanovega Usora ne bila pod bosensko banovino in bi torej pripadala Ogrski, bi Sibislav generacijo pozneje nikakor ne mogel biti usorski knez: oziroma bi to lahko bil le kot katoliški pribežnik iz krivoverske Bosne, ki bi mu Ogrji dali zavetje in oblast v obmejni Usori: toda pri takšnem scenariju bi on bil njihov pretendent na bosenski oblastni stolček (saj je bana bosenskega sin), ne pa vojvoda Koloman, ki je to v resnici¹³ — celo brez kakršnihkoli iz prednikov izhajajočih pravic zahtev po Bosni! Seveda pri vsej stvari ostaja skrivnostno razmerje med bosenskim banom Matejem Ninoslavom, Sibislavovim sodobnikom, in samim Sibislavom, saj je slednji s svojim izričanim sinovstvom banu bosenskemu, Štefanu, vsaj potencialni dedič bosenske banovine: videti pa je, da Ninoslavu ni nikakršen tekmeč. Slej ko prej ima Ninoslav, ban' bosn'ski veliki.¹⁴ konkurenco zgolj v vojvodu Kolomanu, in še ta odbade v začetku štiridesetih let (XIII. stoletja), ko je oblastnik slavonski ubit od Tatarov.

Tako se torej ne moremo izogniti sklepu, da je pod Štefanom, banom bosenskim generacijo pred Sibislavom (in seveda tudi Ninoslavom), Bosna Usoro vsekakor obsegala. Ker pa ni znano, in konec koncev tudi ne mogoče, da bi si jih priključila šele za banovanja omenjenega Štefana (kajti bosenski ban Štefan ni kak mogočen vladar, znan nam je le iz omembe, da je Sibislav njegov sin; tudi Ninoslav se pri izdaji svoje prve listine Dubrovčanom navezuje nenosredno na Kulinov čas,¹⁵ čeprav temu sledi pred njegovim vsaj še Štefanov!), je soditi, da jih je le-ta podedoval od predhodnika, oziroma predhodnikov, med katerimi je vsekakor najvidnejši in najmočnejši Kulin, o čemer pričajo njegova samozavestna listina in dva epigrafska napisa,¹⁶ medtem ko o drugih banih bosenske dežele pred Ninoslavom vemo komaj kaj več kot ime (Borič, Štefan).

Sicer pa pripadnost Usore (in Soli) Kulinovi Bosni ni nič neverjetnega: mogočni ban menda vojaško deluje v (glede na osrednjo Bosno, ki je nedvomno njegova baza) severovzhodni smeri, v kateri sta tudi Sol in Usora. »egd/a pl/ěni kučev'sko zagorie«,¹⁷ zelo verjetno je, da Kulin v homatijah po smrti romskega cesarja Manuela I. Komnena, v času bizantinsko-ogrške vojne, Bosni zagotovi omenjeni pokrajini, če seveda ne pripadata že bizantinski Bosni, kar pa verjetno ne, saj bosenska oblastna enota pod različni nadoblastniki (Hrvatom Petrom Krešimirjem IV. in zetskim Srhom Bodinom) ne obsega Soli in Usore, ki sta tedaj pod Bizancem in torej v njegovem sistemu od Bosne že prej oblastno neodvisno organizirani. Ko pride pod Manuelovim žezlom do pridružitve oblastne enote bosenskega imena Romeiskemu cesarstvu, ni razlogov, da bi omenjeni Komnen tam prejšnjo organizacijo bizantinske oblasti po-

štovanja sv. Petra (N. Klaić, n. d., 456). Vendar stvari po našem mnenju ni razlagati tako: Kulinu je poslan tudi blagoslov, in to kar na daljavo: Teobald, papeški poslanec, se osebno niti ne potruji k velikemu banu bosenskemu (N. Klaić, n. d., 456). Če bi bil Kulin osumljen kakšne krive vere ali česa podobnega, bi se Teobald že moral osebno pritruditi k njemu, saj mora uničiti. »kar je treba uničiti« in zasadi. »kar Gospod veli zasadi« (CD II, 168), ne pa kar na daljavo izročati blagoslova. Tista zahteva po kunjih kožah je pač samo terjanje znamenja priznavanja papeštva in njegovi prvosti v zadevah (onega in tega) sveta tudi v Bosni: papeštvo preprosto navezuje stik z nekom, ki se osvobaja jarma pravoslavnega cesarstva in se zatorej navezuje na cerkveni zahod; zato pa mora ta nekdo (Kulin) dati kakšno znamenje spoštovanja sv. Petra.

⁹ CD III, 242, 243; Klaić, n. d., 463.

¹⁰ Kar potrjuje seveda tudi rimski papež, CD III, 243; N. Klaić, n. d., 462, 463.

¹¹ Kakor med drugim beremo v CD IV, 15.

¹² CD IV, 15.

¹³ Njemu je Bosna dodeljena — kakor je razvidno iz 465. strani navedenega dela Klaićeve.

¹⁴ Kakor se nadvse samozavestno imenuje v svoji prvi listini Dubrovčanom — F. Miklosich, n. d., dokument št. 30.

¹⁵ »... takom' sm' se kletv'ju kle!' (az' rab' boži matě!) kakom' se e ban' kulin' kle!' da hode vlasi svobodno ih' dobitk' tako kako su u bana kulina hodili bez' vse habe i zledi...« (Miklosich, n. d., dokument št. 30).

¹⁶ Prvega je obelodanil Čiro Truhelka, Nadpis Kulina bana, Glasnik Zemaljskog muzeja X, Sarajevo 1898; drugega pa z združenimi močmi S. Bašagić, F. Ibrahimpašić in Z. Kajmaković, Čirliški nadpis iz doba Kulina bana, Naše starine 10/1965.

¹⁷ Če je seveda takšno (Corovićevo) branje in razumevanje napisa na Kulinovi plošči pravilno — o tem ohširno v delu Pavao Andelić, Revizija čitanja Kulinove ploče, GZM (Arheološija), Sarajevo 1961, 237—308 in sledeče fotografije spomenika, Sicer zelo kritično razpoložena Nada Klaić sprejema Corovićevo branje napisa brez pridržkov, kakor je videti iz n. d., 458. Enako dela na moč previdno tudi Sima Čirković v Istoriji srednjovekovne bosanske države, Beograd 1964, 47.

diral, saj je tudi v na novo priključeni Bosni ne: le svoje ljudi (bolje: sebi privržene domače veljake) namesti na najpomembnejše tamkajšnje stolčke in je stvar pridružitve ter uprave dežele urejena.¹⁸ Tudi Kulin začenja pod njegovimi zvezdami: če je v 1180., Manuelovem smrtnem letu, znan že v Bosni precej daljnem Rimu kot veliki ban bosenski,¹⁹ ni druge možnosti, kakor da je začel oblastnikovati kot njegov človek, saj ta bizantinski cesar na Balkanu vajeti vse do svojega konca ne popušča. Seveda pa to Kulina kot elastičnega in praktičnega politika ne ovira pri presedlanju v protiromejski, Ogrom prijateljski ali celo zavezniški tabor po smrti omenjenega Bizantina, od katerega države si Bosna pridruži Usoro in Sol. Kulin je pač najprej svoj človek! Navsezadnje imamo še en posreden dokaz za pripadnost obeh spornih pokrajin Bosni že pred 1324. letom, ko ju (ponovno) osvoji bosenski ban Štefan II. Kotromanič.²⁰ Gre za najverjetneje ponarejeno potrdilo Bele IV., ki spravlja Sol, Usoro in Spodnje kraje pod pristojnost bosenskega bana — ta naj bi na omenjenih področjih daroval nekaj krajev bosenski škofiji, Bela IV. pa naj bi stvar potrdil.²¹ Kako bi naj ban bosenski storil kaj takega, če bi ne vladal nad temi kraji?! Potrdilo je sicer (verjetno) res ponarejeno — če ni, toliko lepše za naše misli — in se darovanje pripisuje banu Naurzlausu, samó: očitno je ponaredek verjeten le, če daritev na omenjenih ozemljih izvede ban bosenski! Nekaj so bosenski bani, posvetni oblastniki Bosne, že imeli opraviti s Soljo, Usoro in Spodnjimi kraji še pred osvojitvijo prvih dveh v 1324. letu, in to v času, za katerega bi naj pričal ponaredek, v prvi polovici XIII. stoletja, nekako v dobi Ninoslavovi. Dobro, vemo, kako je za Ninoslava Sibislav pod ogrskim zavetjem oblastnikoval po usorski deželi, medtem ko se je Bosna sončila v gloriји velikega bana Mateja... in torej Ninoslav vsaj po 1225. letu verjetno ni oblastnikoval na (solsko-)usorskem področju²² niti kot kak vrhovni glavar, saj se zdi, da je ta položaj tedaj že pripadal ogrskemu kralju,²³ a vendar: izven prehudega dvoma se daritev pripisuje Ninoslavu. Morda se zadeva nanaša na kak realen podatek iz časov, ko je Ninoslav še bil vrhovni glavar na prizadetem (solsko-usorskem) območju, torej pred 1225., če je v političnih kombinacijah kdaj računal na podporo katoliške cerkve in ji zagadelj tudi kaj daroval; morda je kaj takega kdaj na kakem pergamentu tudi bilo, čeprav je na potrdilo banovo ime skrotovičeno skoraj do nerazumljivosti in je v tak dokument težko verjeti. Toda in vsekakor: nekaj je ponarejevalec že moral vedeti o preteklosti (Soli in) Usore, saj je, kot že poudarjeno, daritev verjetna le, če se priiše bosenskemu vladarju. Nada Klaić domneva, da je bilo potrdilo darovnice ponarejeno v prvi polovici XIV. stoletja.²⁴ Tedaj, od 1324., sta Sol in Usora pod Bosno, toda prej, vse od Sibislavovih in Ninoslavovih časov nikoli! Vsaj še 1316. leta pripadata severnosrbskemu kralju Dragotinu.²⁵ Kdor bi ponarejal brez poznavanja preteklosti omenjenih pokrajin, bi darovanje nekoč v preteklosti na njenem področju že ne pripisoval bosenskemu banu, temveč morebiti kateremu srbskih vladarjev, saj so ti nenosredni predhodniki oblasti Štefana II. Kotromaniča v Soli in Usori (pravzaprav je to le eden, Dragotin, toda nepoučeni ne bi poznal), ali pa kateremu ogrskih kraljev, ki tudi živahno posegajo na zadevno področje. Vso prvo polovico XIV. stoletja je vsak kolikor toliko zainteresirani kaj hitro lahko izvedel, da sta Sol in Usora šele od 1324. (spet) bosenski — ponarejevalec pa je vsekakor iz kroga zelo zainteresiranih, saj mora ponaredek biti vsaj kolikor toliko verjeten; in neko vednost o že poprejnem pripadanju obeh prizadetih pokrajin Bosni se je ponarejevalec že moral onirati, čeprav bogve kolikšna spriču prečudnega banovega imena ni mogla biti. In sklep naprej: Ninoslav je svojo morebitno (nad)oblast v Soli in Usori lahko le dedoval od predhodnikov, izmed katerih je daleč najmočnejši in naimožnejši Kulin; sam si je na novo pridobiti ne bi mogel. Ogrska že premočno pritiska proti jugu, nekaj časa je zavoljo njenih podvigov vprašljiva njegova oblast celo v sami Bosni.

O Spodnjih krajih nam je reči sledeče: ko se okoli leta 1299. Pavel Bribirski prvič imenuje dominus Bosne,²⁶ so Spodnji kraji bosenske (!) dežele z njegovim po-

¹⁸ To dokazuje kontinuiteta banskega naslova kot bosenskega oblastniškega naslova: protibizantinski Borić je takisto kot v začetku svoje vladave probizantinski, oziroma Romejcem služeči Kulin izpričan kot ban!

¹⁹ In to je, saj ga papež naslavlja s »Culin, magno bano Bosine« (N. Klaić, n. d., 456).

²⁰ N. Klaić, n. d., 637.

²¹ Obsežno o tej stvari Klaić, n. d., 470 in sledeče: gre za dokument na straneh 236—240 četrtega zvezka CD.

²² Seveda, če je tedaj že banoval po Bosni Ninoslav — no, če še ni, velja to besedovanje za njegovega predhodnika (ki pa v tem primeru ni ban Stefan, ker ta še vlada nad Usoro in Soljo — saj zasotovi sinu Sibislavu oblastnikovanje na usorskem področju): ker se 1225. omenjajo Bosna, Sol in Usora kot tri pokrajine, bi bilo moč soditi, da niso več eno(tno) oblastno telo (sicer bi bilo papeški pisarni dovolj navesti eno, bosensko ime — CD III, 242, 243).

²³ Takšno možnost dopušča Nada Klaić (n. d., 465) za čas Sibislavov v Usori: tofa če je ta že leta 1225. omenjena poleg Bosne posebej, ni predrzno soditi, da je posebna enota: in ker cerkvena posebna enota ni, je lahko le politično samosvoja enota.

²⁴ N. Klaić, n. d., 472 (v okviru opombe 94, ki se začenja že na prejšnji strani).

²⁵ Tedaj namreč Dragotin umre: Sol in Usora pa pripadata njegovi severnosrbski državi. In il botruje ogrski kralj: po smrti omenjenega Dragotina njegova severnosrbska državna tvorba propade.

²⁶ CD VII, 331; Klaić, n. d., 442.

sredovanjem potrjeni knezu Hrvatinu in njegovim sinovom.²⁷ Ne dani, temveč potrjeni, od Karla II. — torej jih imajo imenovani že od prej! In potemtakem so ti kraji že od **predbribirskih časov v Bosni** kraji bosenske dežele! Več kot jasno je, da jih po Kulinu ni mogel pridobiti noben bosenski vladar, saj je Bosna po njem oslabela in postala objekt politike drugih, zatem ko je bila pod Kulinom še kako dejaven subjekt. Po Kulinu bi Spodnje kraje vse do Štefana II. Kotromaniča v okvir bosenske države lahko pripeljali pač le Bribirci — ob samih defenzivno razporejenih bosenskih banih²⁸ (z malo izjemo Ninoslava, ki pa svojih ofenzivnih akcij ne more izkoristiti za kakšno trajno pridobitev spričo velikega pritiska Ogrov in pravzaprav še izgubi morebitno vrhovno oblast nad Soljo in Usoro (generacijo pred njim le-to ban Štefan očitno še ima, saj tjakaj namesti svojega izpričanega sinu Sibislavá, ki v pogledu priznavanja vrhovne oblasti ob svojem gorečem katolištvu najbrže odpade od versko elastičnega Ninoslava, ter preide pod sebi v verskih rečeh sorodnega, nadvse krščanskega kralja Ogrskega) —, kot iz Hrvaškega prihajajoči bosenski bani bi lahko svoji bosenski banovini pridružili Spodnje kraje, ki bi dotlej pripadali Hrvaški (kajti če niso Bosni, so lahko le Hrvaški!). Bribirci seveda ne store nič takega — le zakaj bi širili svoj bosenski banat na račun Hrvaške, kjer so tudi glavni in sploh oblast, zapovrh še trdneje v sedlu kot v Bosni!? Bi torej s priključitvijo teh krajev bosenski banovini tvegali njih izgubo z izgubo bosenskega naslova, ki je tako ali tako v stalni negotovosti, dokler Bribircem nazadnje ne pade iz rok, in to pri vednosti, da jim hrvaški naslovi kar tako med prsti in brez nadomestil (kakor se jim pripeti v Bosni) ne bodo spolzeli? Seveda ne! In tudi nič takega ne počenjajo; Hrvaške oni kot stara hrvaška rodbina ne zmanjšujejo na račun neke negotove in kmalu tudi izgubljene pridobitve.

Vprašanje Rame je zapletenejše spričo dejstva, da premorejo nosilci krone sv. Štefana tudi ramski naslov — in ta problem gotovo terja posebne razprave, tako da se z njim tu ne moremo muditi več, kot je najnujnejše. Nada Klaić nam v svojem pisanju o Hrvatih v visokem in poznem srednjem veku zatrdi, da Rama v času bana Kulina verjetno ni v okvirih Bosne.²⁹ Hkrati pa brez kakršnihkoli dokazov skombinira fantastično konstrukcijo: romejski cesar Manuel I. Komnen bi namreč naj najpopreje nosil nekakšen ramski vladarski naslov, potem pa bi naj, ko je osvojil še Bosno, njegov novi, na bosensko ime glaseči se vladarski naslov prekril (ker bi ga zaobsegel v sebi) tudi ramskega.³⁰ Ta za Manuela ni nikjer izpričan. Dobro, če že domnevo postavi tako — toda: naj se vsaj ne tepe sama s sabo, kajti: če je Manuel najprej imel ramski naslov, nato pa ga je zaobsegel in prekril s svojim bosenskim, potem je Rama gotovo v okvirih Bosne — ko oblast nad njo pokriva bosenski naslov! Kulin začena, kot smo že ugotovili, oblastnikovati pod Manuelovimi zvezdami, ali vsaj v soglasju z njimi, kakor priznava tudi Nada Klaić.³¹ Ampak za Kulina pa Rama kar naenkrat naj ne bi več bila pod oblastjo onega, ki nosi bosenski oblastniški naslov, se pravi pod omenjenim banom, ki je v začetku človek Bizanca, ali bolje: cesarja Manuela; ta — ne pozabimo — nosi bosenski vladarski naslov,³² in omenjeni Manuelov naslov — še enkrat: ne pozabimo — bi naj po mnenju Klaićeve prekril poprejšnjega (seveda samo domnevnega) ramskega! A ne mudimo se z domisljicami Klaićeve, temveč presodimo po dejstvih. Štefan II. Kotromanič se na začetku svojega banovanja ponosno izkazuje za realnega gospodarja Bosne, Zagorja, Neretve, Rame, Duvna, Spodnjih krajev, Usore, Soli, Uskoplja in Trebotiča. Podatek je iz (ali izpred) leta 1326.³³ po prvih razširitevnihih uspehih omenjenega bana v pogledu Soli in Usore, a še pred njegovo uspešno ofenzivo na jug, proti Humu; kajti po tem podvigu se drugi Štefan Kotromaničeve familije nikoli ne pozabi okinčati s preimenitnim naslovom gospodarja vse humske dežele. Sedaj ni drugega, kakor premisliti položaj na

²⁷ CD VII, 342, 343; Klaić, n. d., 442.

²⁸ Vsaj proti Ogrski defenzivnih: Štefan (Matej Ninoslav je izjema: pač ni pravila brez izjeme!), Matej Štefan, Prijezda in Štefan I. Kotromanič — o zadevi piše N. Klaić v n. d., poglavji med 407. in 450. ter 463. in 477. stranjo; čeprav avtorica nekoliko več, kot bi bilo po našem mnenju na mestu, poudarja neodvisnost Bosne od Ogrov in njeno podložnost Bribircem, je njeno pisanje daleč najgloblja analiza tedanjih bosenskih razmer, kar jih premoremo (Corović, Cirković, Babić, V. Klaić).

²⁹ N. Klaić, n. d., 456.

³⁰ N. Klaić, n. d., 456. Resnici na ljubo: Klaićeva pravi: morda je tako; a je vendarle precej prepričana v tak tok dogodkov, ko ga objavlja v tako reprezentativnem delu, kot je Zgodovina Hrvatov v visokem in poznem srednjem veku!

³¹ N. Klaić, n. d., 456.

³² Ob drugih, seveda — N. Klaić, n. d., 456.

³³ A ne izpred 1324., ko Štefan II. že zavzame Sol in Usoro, vendar še ne humske dežele (Klaić, n. d., 636) — očitno iz ravnanja z Bribirci ob njihovem nenadnem padcu omenjeni Kotromanič pograbi tudi Trebotič (Hiljevno) in Duvno, ki dotlej nikoli nista v okvirih Bosne, temveč Hrvaške, in zategadelj tudi nista v bosenski škofiji. Se pa tu lepo vidi, da Rama nikakor ni del Huma, saj je našeta pod Štefanovo oblastjo še preden je le-ta »humskie zemli gospodin«! Torej sodi Rama med tiste dežele, ki so z bosenskim imenom navedene poleg usorskih in solskih ter Spodnjih krajev kot Stefanove v njegovi novi listini, ko je možakar že pridobil oblast in gospodstvo nad Humom (1329. — tedaj se Štefan ponosno okinča s pridevkom »po milosti božio! gospodin vsim zemlim bosanskim i solskim i usorskim i donim kraem i humskie zemli gospodin«! — 637. stran navedenega dela Klaićeve).

- - - - - Kulinova Bosna po Vojni enciklopediji
 - · - · - Cirkovićeva Kulinova Bosna
 ————— Kulinova Bosna po mnenju pričujoče razprave

bosenski južni meji do tedaj. Razen par posegov Mateja Ninoslava v dalmatinski prostor³⁴ ne najdemo nikakršnih razširitvenih potez Bosne v tej smeri, čeprav je ravno sem, proti Humu in morju sploh, usmerjena bosenska državna politika že izza Kulinovih dni, kar dokazuje njegova listina Dubrovčanom³⁵ in vstop v sorodstvena razmerja s knezom Miroslavom.³⁶ Vse do Štefana II. se bosenski prodor proti jugu omejuje več ali manj samo na diplomatsko dejavnost izdajanja privilegijev primorskim trgovcem: nekaka priprava terena torej... Šele Štefan II. uresniči sen bosenske politike; Bosno na morju, od Cetine do Dubrovnika! Prej izvendiplomatskih akcij v tem smislu ni, z izjemo že omenjenih nekaj Ninoslavovih podvigov, ki pa ne morejo obroditi sadu, saj je ogrski pritisk s severa na bazo Ninoslavovo (kar osrednja Bosna zagotovo je) premočan in vse preveč zastavlja vprašanje golega preživetja bosenske države; le-ta se tedaj vsekakor ni mogla ukvarjati z mislimi na razširitev. Po Ninoslavu ostanete možni razširjevalci Bosne vse do časov Štefana II. samo še Bribirci, vendar oni njeni dejanski razširjevalci niso. Kakor ne v primeru Spodnjih krajev, tudi ne v zadevah Rame. Kot obsežno dokazuje Nada Klaić, Bribirci iztezajo svoje roke tudi po Humu, in to vsaj začasno kar uspešno,³⁷ morda celo bolj kot v primeru Bosne, saj so tamkaj brez tako vztrajnih konkurentov (kot sta v Bosni oba Kotromaničeva Štefana, I. in II.), ker se Srbija s svojo državno politiko že ravna na jug. Bi torej omenjeni Bribirci na račun svoje nedvomno zanimivejše in pomembnejše humske pridobitve povečevali negotovo bosensko? Niti malo verjetno! Vse kaže na to, da tudi v bibrirski eri ostaja bosenska južna meja, tako kot zahodna, nespremenjena — tako proti Humu kakor proti Dalmaciji, kajti: ni pravzaprav jasno, kje bi bila Rama, če ni v Bosni; možnosti sta dve: ali Hum ali Dalmacija. Dalmacijo pa bi Bribirci na račun Bosne vsekakor še manj zmanjševali kot Hum, saj so v nji najtrdnije zasidrani in jih pozneje od tam spravijo samo proti čednemu nadomestilu, ne kar tako (,) kot iz Bosne!

Da Rama za Kulina ni v okvirih oblasti ogrskih kraljev, kaže dejstvo, da omenjeni iz ramskega naslova, ki ga sicer vztrajno nosijo, tedaj nimajo nikakršnih dondkov.³⁸ Torej je Rama v Bosni — če ni v Humu, kar pa bomo malo kasneje videli, da niti slučajno ni. Je Rama v naslovu kraljev ogrskih cela Bosna (kar je več kot verjetno po pomenski, ne pa seveda tudi po vsebinski plati, o čemer se prepričamo z nikakršnimi dohodki iz tega naslova) ali samo župa Rama (kar je za kraljevski naslov kar neverjetno premajhna zadevica)? Karkoli že tisti rex Rame kot naslov kraljev iz hiše Arpad pomeni (oziroma: naj pomeni) ozemeljsko, eno je gotovo: tisto karkoli obsega tudi in predvsem župo Ramo, ki vsej zadevi daje ime. Če je torej Rama v naslovu ogrskih kraljev merila na celo Bosno, je tako ali tako jasno, da je ta župa v Bosni, saj daje drugo ime za deželo; da bi se pa omenjeni naslov nanašal na samo eno župo, spriči njegove kraljevske visokosti in majhnosti župe, kakor smo že mimogrede rekli, ni prav nič verjetno. In kakorkoli že, karkoli že Rama v naslovu nosilcev krone sv. Štefana predstavlja, pod omenjenimi kronanimi glavami gotovo ni, saj od nje nimajo nikakršnih dohodkov. Stvar je pač samo imenitno cingljajoč naslov in čisto nič drugega. Vsaj nekaj denarjev vsak realni oblastnik iz vsakega sebi podložnega ozemlja nedvomno iztisne!

Tako je torej okoli leta 1185.³⁹ Kako pa za Kulinovega poznejšega banovanja? Je morebiti Ramo izgubil? Na nič takega ne kaže misliti. Izgleda, da je Kulin po letu 1180. v pravi harmoniji z Ogrom Belo III., verjetno vse do smrti omenjenega kralja, saj sta menda družabnika v protibizantinskih podvigih (»egd/a (ban' kulin') pl/ěni kučev'sko zagorie«!); torej vsaj v prvem obdobju svoje vlade ta bosenski ban Ramo poseduje.

Pozneje se razmere zaostrijo: v času ogrskih nasledstvenih težav po smrti Bele III. se Andrej (bodoči II.) že kot vojvoda na veliko vojskuje in kar sili v spopade, v katerih se da (ali pa tudi ne, ker to za rojenega viteza, bojevnika, ni najvažnejše) dobro zmagati. Tako 1198. poseže v Hum in se zmagovit (bolje: zmagoslaven, kajti od zmage, izzvemši besede slave, kaj dosti nima) vrne v Dalmacijo.⁴⁰ Se tedaj spopade s Kulinom? Ni poročil o tem: Andrejeva akcija je usmerjena proti Humu, ne proti Bosni.⁴¹ Kulin tedanjemu Humu tudi ne bi priskočil na pomoč ob Andrejevem

³⁴ N. Klaić, n. d., 461.

³⁵ Mnogokdaj izdana, npr. G. A. Il'inskij, Gramota bana Kulina, Pamjatniki drevnej pis'mennosti i iskusstva CLXIV, 1906.

³⁶ Kulinova sestra je bila omožena s knezom Miroslavom, oblastnikom humskim (G. A. Il'inskij, n. d., 20).

³⁷ N. Klaić, n. d., poglavje med 427. in 432. stranjo (o Mladenu II).

³⁸ N. Klaić, n. d., 461.

³⁹ N. Klaić, n. d., 461.

⁴⁰ N. Klaić, n. d., 368.

⁴¹ Čeprav si Andrej nadene tudi ramski naslov — a to stvari nič ne spremeni; Andrej si pač nadene vse naslove ogrskih kraljev okoli hrvaškega (slavonskega, dalmatinskega in ramskega), kajti to je po njegovem njemu pripadajoča dediščina. Ker pa ogrski kralji nimajo iz ramskega naslova nič dohodkov, tudi ne morejo imeti v nji nič oblasti. Tako tudi Andrej od Rame ne more pridobiti v deželah krone sv. Štefana nič drugega kot naslov; če bi jo hotel resnično posedovati, bi jo moral osvojiti, to pa bi šlo le v boju s Kulinom — toda mož proti njemu svoje bridke sablje ne suče!

vpadu, kajti v tistih letih po omenjeni pokrajini vedri in oblači Volk, oni, ki Kulina tozari v Rimu, ker se mu cede sline po bosenskem bankskem stolčku:⁴² vendar papežu v isti sapi, ko govori o Kulinovem odpadu od svete vere in enakšne cerkve, med vrsticami ključ: prave ljudi na prava mesta! — pri čemer se tako nevsiljivo in galantno evidentira za resnega možnega kandidata ter predvsem za nadvse pravega človeka, ki zna stvari svete vere in cerkve urediti tako, da bo sveti sedež, ob njem pa še kdo, zadovoljen. Prej se je Kulin s humskimi oblastniki dobro razumel in je z njimi celo navezal sorodstvene stike, zdaj pa je vsega tega konec. Čez par let sta Volk in Kulin odkrito na nasprotnih straneh barikade: Kulin napada dežele ogrskega kralja Emerika,⁴³ s čigar pomočjo je Volk vrgel brata Stefana s srbskega prestola in pripomogel, da se je omenjeni Emerik šel tudi srbskega kralja. Kulinu gre tedaj za biti ali ne biti: če bo obveljala Emerikova in Volkova, je z Bosno konec, saj bi jo od vsepovsod obdajale dežele pod oblastjo nosilcev svetoštetfanske krone — ti bi ji kaj hitro stopili za vrat, ob tem, da bi ji najprej in za vse večne čase onemogočili prodor na morje. Bosenski ban se tu pokaže kot velik politik: njegova akcija toliko krcne ogrskega Emerika po prstih, da izpusti srbsko oblastništvo iz rok, hkrati pa na prestol srbskih dežel ponovno instalira Stefana, ki mora Kulinu biti že zavoljo te pomoči hvaležen in naklonjen... Seveda glavni posel podjetja opravi bolgarski Lepi Jan (Kalojan), vendar gre misliti na kar tesno družabništvo Bosencev in Bolgarov — kako bi se sicer Ninoslavovi veljaki iz njegove druge listine Dubrovčanom imenovali boljarji,⁴⁴ ko pa so se v Kulinovi še čstniki (ta listina je nastala še pred omenjenim stikom z Bolgari, pri katerih so boljarji splošno znan oblastniško-veljaški pojav: po Kulinu pa do 1240., ko nastane druga Ninoslavova listina, ni misliti na kakšne druge bolgarske vplive v Bosni, niti na njih možnost, saj se, glede na Bosno in Bolgarijo, vmesna Srbija okrepi in onemogoča kakšna bratstva v orožju in interesih med Bolgarijo in Bosno)!

Potem okretni Kulin izkoristi papeško versko komisijo, ki tiste čase straši po Bosni,⁴⁵ in naveže s svetim sedežem harmonične stike. Ti vodijo v pravo prisrčno zvezo tako, da Emerik zoper Kulina kot osebo in kot bosenskega bana pod firmo križarske vojne proti bosenskim krivovercem (in torej proti banu kot enemu izmed njih) ne more nastopiti⁴⁶ ter tako križarska vojna, ki se že pripravlja, odpade.⁴⁷ Preko dejavnosti papeževih mož je nekako tudi sklenjen mir (oziroma poravnava) med Kulinom in Emerikom tako, da se slednji prvemu niti malo ne more maščevati za njegovo uspešno protiogrsko dejavnost ob vprašanju srbskih nasledstvenih homatij — čeprav (a nekoliko tudi: ker) je Emerik, nadvse krščanski kralj ogrski, najzvestejši vseh papeževih mož vzhodno od Alp in vsaj v posvetnih rečeh izvrševalec volje naslednikov sv. Petra na omenjenem prostoru!

Ko smo bili prej dognali, da Rame nikakor ni med deželami, ki jih nadzorujejo nosilci krone sv. Stefana, smo rekli, da je ta župa v Bosni, ne pa v Humu, kateremu bi tudi lahko pripadala. Sedaj nam je to trditev tudi dokazati, kakor smo obljubili.

Rama pripada bosenski katoliški škofiji. Kdaj bi pa prišla pod njo, če bi ne bila že od vsega začetka pod pristojnostjo škofa bosenskega imena!? Tako kot v primeru Soli in Usore bi je v njegovo škofijo nič ne spravilo, če ne bi bila od nekdaj v okvirih posvetne Bosne, v kateri za verske stvari pač skrbi bosenska škofija. Ta na jugu cerkveno meji na stare in utrjene škofije — ki se pričkajo in natezajo za vsak centimeter pristojnosti, tako da se njihove meje brez ogromno dokumentov, ponarejenih in pristnih, nikakor ne prestavljajo. Nekaj bi se nam jih vsekakor ohranilo, če bi bili kakšni dogodki okrog Rame v smislu njenega prehoda izpod pristojnosti čega pre-

⁴² Kakor Volkove težnje razkrinkuje Nada Klaić (n. d., 459).

⁴³ N. Klaić, n. d., 460 — seveda ne napada katerikoli dežel tega kralja, temveč le Srbijo, ki jo nadvse krščanski kralj ogrski tedaj ima za svojo. Vendar pa Kulin svojega vojaškega podviga najverjetneje ne more izkoristiti (če bi ga lahko, bi si gotovo prilastil srbski Hum), saj ima papeško versko komisijo pred durmi in se mora pokazati kar se da nedolžnega in skrbnega samo za svetost... Zapovrh mora biti zmeren, da se bo lahko preko papeža pobotal s kraljem ogrskim, kar ima kot lokav in nabrit politik gotovo v svojih računih, saj ga drugi kot rimski papež ne more rešiti jeze Emerikove, ki se sicer skriva pod firmo križarske vojne zoper izprijeno herezijo in enakšne heretike v Bosni, in ki bi ob krivovercih odpihnila tudi Kulina (da, tudi zato si je znal pridobiti papeža: s tem, ko je (skoro) sam pozval papeške komisarje v deželo svoje vlade, se kaže zares vnetega in skrbnega za sveto vero in enakšno cerkev)... Sveti oče tako zaščiti bosenskega bana, s čemer pa odpade za Emerika vsaka mičnost križarskega pohoda v Bosno, saj s Kulinom ne more poravnati svojih hudo negativnih računov!

⁴⁴ Dokument v Miklošičevih (Miklosich) Monumenta Serbica št. 35 — res je, da je ta pergament popisan v dubrovniški pisarni, vendar odraža bosensko stvarnost; kjer je prvotno ni, je bil popravljen, to pa se ni zgodilo v primeru boljarjev!

⁴⁵ Kajpak gre za poslanstvo Ivana de Casemaris, papeškega kaplana.

⁴⁶ N. Klaić, n. d., 460 in tam navedeni viri.

⁴⁷ Čeprav papež piše, da naj križarska vojna kar bo (Klaić, n. d., 460), a ne sme biti po Kulinu: Emerik pa se, ko to izve, skuja, ker ne more s tako čudovitim izgovorom (kot je v srednjem veku samo vojna proti krivovercem) udariti tudi po bosenskem banu, ki mu je gorak zavoljo srbskih dogodkov, ko nadvse krščanski kralj ogrski (vsaj nekoliko tudi) zaradi Kulinove dejavnosti ni mogel zavladati na Srbskem.

lata pod drugega; pravdarji bi nedvomno bili na delu (s peresom in nožem), a ni nič takega znanega, vsaj nam ne.⁴⁸

Tako smo po najboljših močeh dognali obseg oblasti bana Kulina, izvzemši problematiko drinskega kolena pri Srebrenici, za katerega ne vemo navesti drugega dokaza pripadnosti podložnosti omenjenemu banu kakor pristojnost bosenske škofije nad njim, kar pa je v smeri na vzhod precej negotovo, saj tu katolicizem realno (če ne že vedno tudi formalno) meji na pravoslavni svet. Resda to tudi na jugu, proti Humu, a tam ima katoliška cerkev staro in utrjeno cerkveno mrežo. Četudi po končni verski usmeritvi Srbije na vzhod, k Carigradu, bogve koliko vernikov v humskem prostoru nima, vzdržuje organizacijo kot prej. Na severnosrbskem območju, kateremu je zahodni mejaš Bosna, pa podobne utrjenosti in tradicije katolištva ni, čeprav Ogrska živahno posega na omenjeno področje...⁴⁹ Torej se v tej smeri meja katoliške škofije skupaj z mejo bosenske države kaj lahko, brez bogve kolikih (danes izgubljenih) dokumentov, tudi pozneje premakne — in Bosna se je za kralja Tvrdka I. tod na veliko šla politiko ozemelske razširitve. V tem primeru meje bosenske škofije konec XV. stoletja, iz katerih izhajamo,⁵⁰ niso nujen pokazatelj poteka (naj)zgodnejših bosenskih, se reče Kulinovih zamejitev. Sicer pa ima morda Čirković v rokavu kak dokaz za svoje začrtovanje vzhodne bosenske mejne črte, mož je vendar znan po svoji previdnosti in z zgodovinopisjem se tudi že dolgo peča, ter z Bosno ravno tako: človek bi torej pričakoval, da ne riše vseh bosenskih meja kar, kakor mu pride — kot to počne pri Kulinovih severnih, zahodnih in južnih omejitvah. Da pri Čirkoviću ni vse v redu, kar zadeva dodatek Timesovega atlasa, nam govori tudi priča s kraja samega, Ivan de Casemaris, papeški kaplan, ki pravi, da je kraljestvo bana Kulina večje od desetih dni (ježe).⁵¹ Tolika pa Čirkovićeva Kulinova Bosna ne po dolgem (od svojega skrajnega zahoda do enakšnega vzhoda dobrih 150 km), ne počez (od severne do južne meje kakih 100 km), ne po ovinkih malo sem in malo tja pri najboljši volji ni.

R é s u m é

L'ÉTENDUE DU PAYS BOSNIEN AU TEMPS DU BAN COULINE

Igor Grdina

L'étendue du pays bosnien au Moyen Âge, au temps du ban Couline (environs 1180—1203) était déterminée très différemment par de différents historiens: selon les opinions anciennes, ce pays comprenait aussi les territoires contestables — Sol, Usora, Spodnji kraji (Partes inferiores) et Rama (dans »Vojna enciklopedija I«, Beograd 1970²), tandis que Sima Čirković pense autrement, comme prouve sa Carte géographique de la Bosnie au Moyen Âge (dans le supplément de l'édition yougoslave de »The Times Atlas of World History« — »The Times Atlas svijetske povijesti, dopunjeno izdanje za Jugoslaviju«, Ljubljana—Zagreb 1986, à la page 303). Il croit que Bosnie n'était pas étendue sur ces territoires.

Par contre l'auteur de la présente dissertation pose une nouvelle hypothèse: ayant étudié les frontières de l'évêché catholique de la Bosnie il suppose que ces territoires on fait partie de la Bosnie de Couline. À savoir, l'évêché bosnien n'était ni fortifié ni organisé jusqu'au XIIIe siècle (le catholicisme n'a pas eu une vraie influence en Bosnie qu'en 1200 à peu près). Alors cet évêché ne pouvait comprendre que le territoire du pays bosnien, sauf un petit élargissement de ce même évêché en 1239 sur le bord gauche de la Save (Đakovo; c'était le don du duc Koloman (Kálmán)). Ces frontières ne changent pas et montrent d'après leur cours à la situation plus ancienne. Pour chaque territoire contestable, l'auteur inique encore d'autres preuves qui soutiennent son hypothèse.

⁴⁸ Čeprav moramo priznati, da bogve koliko vneti pri iskanju tod nismo bili, ker je bila glavna pozornost usmerjena k Soli, Usori in Spodnjim krajem (kar pa spet zato, ker kanimo Rami posvetiti eno prihodnjih pisanj in bo tedaj moč odpraviti morebitne pomote, izvirajoče iz prehitro izrečenih sodb, ki se jim tukaj spričo dokajšnje drugonotni ramske problematike morda ni bilo moč izogniti).

⁴⁹ Praktično vse ogrsko-bizantinske vojne se bojujejo in izbojujejo tod.

⁵⁰ Glej zemljevid v N. Klaić, n. d., priloga XV.

⁵¹ CD III, 37, 38; Klaić, n. d., 461.

IN MEMORIAM

PROF. DR. NADA KLAIĆ

(1920—1988)

Pred nekaj meseci, 2. avgusta 1988, je v rodnem Zagrebu po dolgotrajni, težki in izčrpujoči bolezni preminula zgodovinarica, redna profesorica za hrvaško srednjeveško zgodovino na Filozofski fakulteti dr. Nada Klaić. Bila je intelektualka v najširšem smislu besede, samosvoja raziskovalka zgodovinske resnice, vztrajna in delovna, pronicljiva, morda bi lahko rekli žensko intuitivna, v analizi zgodovinskih virov in v postavljanju novih tez, ki jih je nato ob zavračanju strokovne kritike in njej navkljub branila z vso silovitostjo svojega značaja.

Rodila se je 21. julija 1920 in se je po končani klasični gimnaziji odločila za študij zgodovine, verjetno tudi pod vtisom del svojega »dedeka«, zgodovinarja Vjekoslava Klaića, avtorja obsežne sinteze Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća (ki pa je segla le do leta 1608). Diplomirala je 1943. leta in postala asistentka pri profesorju Mihi Baradi na Filozofski fakulteti v Zagrebu. Tu je že tri leta pozneje doktorirala z disertacijo Političko i društveno uređenje Slavonije za Arpadovića in se nato habilitirala s temo O falzifikatima u povijesti Paga (1955) ter postala docentka, nato 1961 izredna ter 1969 redna profesorica na katedri za hrvaško zgodovino. Pri njeni rasti v enega vodilnih sodobnih hrvaških zgodovinarjev so poleg prof. Barade v veliki meri vplivali — seveda vsak po svoje — še Ljudmil Hauptmann, Bogo Grafenauer in Jaroslav Šidak. Prav tako je strokovno pridobivala tudi kot sodelavka v komisijah za obe prvi dve knjigi Zgodovine narodov Jugoslavije, v katerih so skoraj celo desetletje 1949—1959 bili najvidnejši jugoslovanski zgodovinarji. Tu sva se z Nado Klaić prvič srečala kot najmlajša člana komisije, kar naju je povezovalo vse do pred nekaj zadnjih let.

V 45 let trajajoči akademski karieri je znala Nada Klaić vedno povezati svoje znanstveno delo s pedagoškimi obveznostmi na fakulteti. Predavala je sicer srednjeveško hrvatsko zgodovino, toda vsebinsko je posegla tudi v proučevanje problemov slovenske, bosanske in srbske zgodovine v srednjem veku, časovno pa tudi do 19. stoletja. V bolj zgodnjem obdobju svojega znanstvenega dela je ponovno analizirala vse listine iz obdobja narodnih vladarjev in ugotovila, da so večinoma potvorbe iz nekaj poznejših stoletij, ki pa vendar vsebujejo tudi resnične podatke (prim. razpravo Diplomatička analiza isprava iz doba narodnih vladara I — II, Historijski zbornik 1965 in 1966/7). Prav tako je pripravila zelo kritično izdajo za hrvaško zgodovino važnega narativnega vira Historia Salonitana maior (1967). V zvezi s tem je v hrvaškem zgodovinoisju uveljavila svoje ugotovitve npr. o splitskima saboroma 925 in 928 ter rešila problem ninskega škofa Grgura, ki ga je označila za borca za škofovski čast, a zanikala legendo o njem kot borcu za glagolico; potem o problemu smrti kralja Zvonimira, je zavrnila legendo o njegovi nasilni smrti; pa o problemu Pacta conventa idr. Za šolske potrebe je v štirih knjižicah izdala vire za hrvaško zgodovino (1955—1959) in nato še za študente knjigo Izvori za hrvatsku povijest do 1526 (1972). Ob izrednem poznavanju gradiva za srednjeveško hrvaško zgodovino in ob kritičnosti do doseženih rezultatov hrvaške historiografije je vedno znova presenečala z novimi tezami o važnejših vprašanih hrvaške zgodovine, išočč novo, zanjo sprejemljivo zgodovinsko resnico. S tem je vedno znova sprožala kritike svojih znanstvenih rezultatov, dajala pa je tudi vzpodbude za splošnejše in poglobljene raziskave obravnavanih problemov in s tem vplivala na razvoj hrvaške historiografije. Taki primeri so vsekakor bili npr. teza o samostojnosti Neretljanske kneževine, o uporu Matije Ivanića na Hvaru 1510/14 oziroma o njegovem značaju, o vlogi Gregorića v hrvaško-slovenskem kmečkem uporu, pa tudi o zgodovinski vlogi Celjanov na Hrvaškem in v slovenskih deželah.

Celotni njen znanstveni opus je zelo obširen. Napisala je kar 15 knjižnih monografij, nad 100 razprav in še številne strokovne članke, ocene in poročila. Med njene najpomembnejše knjižne monografije je nedvomno šteti Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku (1971) in Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku (1976). To sta pravzaprav življenjsko delo Nade Klaić in ju je postaviti v sam vrh sodobnega hrvaškega zgodovinoisja. Navedemo naj še naslednje monografije: Povijest Zadra do 1409 (1976), Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću (1976), Povijest Zagreba u srednjem vijeku (1982), Zadnji knezi Celjski v deželah sv. krone (1982), Trogir u srednjem vijeku — Javni život grada i njegovi ljudi (1985), Medvedgrad i njegovi gospodari (1987) in Vinodol od antičkih vremena do knezova Krčkih i vinodolskog zakona (1988). Toda pred izidom je še dopolnjena izdaja Hrvata u sred-

njem vijeku in Povijest Bosne; izpolnitev mnogih načrtov pa je preprečila prerana smrt.

Rezultati njenega plodnega znanstvenega dela, ki so že postali sestavni del hrvaškega in s tem tudi celotnega jugoslovanskega zgodovinopisja, bodo ohranjali nanjo trajen spomin.

Ferdo Gestrin

DR. ANTON SVETINA

Že v navedbi pokojnikovih bivališč v mladih in zrelih letih se zrcali značilna mobilnost starejših slovenskih izobražencev, zlasti pravnikov, ki so praviloma opravili precejšen del svoje službene poti na podeželju, zato pa tudi pozneje ostali bolj povezani z različnimi inačicami vsakdanjega življenja, kot če bi bili vseskozi delovali v kakem centru. Oče, Anton Svetina star., fužinarjev sin iz Bele pri Železni Kapli, je kot učitelj doštudiral pravo in bil notar v Železni Kapli, na Vranskem, v Gornjem Gradu in od 1898 do smrti (1917) v Pliberku. Tako se je sin Anton mlajši rodil 12. julija 1891 na Vranskem, šolal pa se je v Gornjem Gradu in Pliberku. Srednjo šolo je obiskoval in končal v Mariboru, pravne študije pa opravil z diplomom na Dunaju (1910—1915). Med njegovimi učitelji so bili pravni zgodovinarji Hans Voltelini za nemško pravno zgodovino, Sigmund Adler za avstrijsko državno zgodovino in Ernst von Schwind za nemško zasebno pravo. Po diplomi je bil Svetina vpoklican v vojsko. Ob razpadu monarhije je stopil v upravno službo, ki ga je od 1918 naprej zaporedoma privedla v Črnomelj, predplebiscitni Velikovec, Mursko Soboto, Ptuj, Šmarje pri Jelšah, Laško, Celje in Ljubljano. Od 1939 do 1942 je bil okrajni glavar v Črnomlju, nato je delal do 1945 v Ljubljani pri upravi premoženja optantov v sestavu Pokrajinske uprave in do upokojitve leta 1946 kot pravni referent v različnih gospodarskih podjetjih. Kot upokojenec je honorarno delal v odvetniški pisarni in pri Zavodu za socialno zavarovanje; 1. septembra 1950 je nastopil delo pri Mestnem arhivu v Ljubljani, kjer je honorarno delal do 7. oktobra 1952, nakar je še nekaj let sodeloval brez določenega delovnega časa. Hkrati in pozneje je neutrudno opravljal še druga dela, nazadnje, preden je začel omejevati svoje široke aktivnosti, kot tajnik društva visokošolskih profesorjev. Umril je 17. maja 1987 v Ljubljani, star 96 let.

Usmeritvi pokojnega Antona Svetine v znanstveno delo je poleg podlage, ki mu jo je dajala pravniška izobrazba, botrovalo naključje: kot okrajni glavar v Beli Krajini je dobil v roke tri rokopisne knjige iz 18. stoletja: zapisnike metliškega mestnega sveta in zapisnike gorskih pravnih graščine Krupa. Takoj je spoznal pomen teh virov za pravno zgodovino. Posebno gorske pravde so tedaj po zaslugi Metoda Dolenca (ki je znal na svoje delo na področju pravne zgodovine pritegniti pozornost širokega kroga bralcev) veljale za nekako utelešenje slovenskega prava in zato posebno obetajoč predmet znanstvene obdelave. Tako se je Svetina odločil, da na podlagi najdenih virov napiše disertacijo. Metod Dolenc, ki mu je bil na fakulteti glavni predmet kazensko pravo, je malo pred Svetinovo odločitvijo umrl. Edini nosilec predmeta pravne zgodovine v ožjem pomenu besede (t. j. brez romanistike in kanonistike) pa je bil Janko Polec. Polec je bil Svetini dober mentor, tematika pa ga najbrž ni pretirano ogrela in svetoval je Svetini, naj doktorat rajši doseže s tem, da opravi edini še manjkajoči, pravnozgodovinski rigoroz, saj je dva že opravil na Dunaju. Za Svetinovo vztrajnost je značilno, da je res opravil rigoroz in dosegel doktorat (1943), da pa je kljub temu tudi dokončal delo na belokranjskih virih in rezultate objavil kot samostojno knjigo v samozaložbi. Tako je, star čez petdeset let, stopil v znanstveno delo na področju pravne zgodovine, stroke, ki se ji pri Slovencih ni bilo nikdar treba bati prevelikega navala raziskovalcev.

»Metlika« je solidno delo: avtor dobro bere in razume vire, snov pametno razporeja in — morda tudi pod Polčevim vplivom — ne zapada Dolenčevemu nagnjenju k retoriki in večkrat varljivji, na intuiciji temelječi improvizaciji. Tudi pozneje je Svetina hodil bolj po Polčevih kot po Dolenčevih stopinjah: držal se je virov, ni iskal sinteze, bil je zadržan pri iskanju problemov in jih ni reševal s kombiniranjem podatkov.

Da »Metlika« ni ostala sama, je med drugim zasluga Jožeta Šorna, ki je kot pravkar diplomiran zgodovinar po smrti mestnega arhivarja Vladislava Fabjančiča do svojega odhoda k vojakom nekaj mesecev v letu 1950 vodil Mestni arhiv. S podporo načelnika oddelka za kulturo Zvoneta Miklaviča je začel širokopotezno snovati Institut za zgodovino Ljubljane, ki naj bi se organiziral v Mestnem arhivu, a potem osamosvojil. K institutu v ustanavljanju je bil med drugimi pritegnjen tudi Anton Svetina. Ta se je lotil izpisovanja podatkov iz zapisnikov ljubljanskega mestnega

sveta, v katerih je od 1521 naprej nakopičenega veliko gradiva. Iz teh podatkov je objavil vrsto detajlnih informacij o gradivu za razne panoge zgodovine, sestavil pa tudi obsežen pregled podatkov za ustavo in upravo mesta Ljubljane od začetka 16. do srede 18. stoletja, ki še ni v celoti objavljen. Objavili pa smo nekaj let pozneje v seriji publikacij Mestnega arhiva njegovo obsežno in najbolj dozorelo študijo, nastalo na podlagi zapisnikov, ki obravnava sprejem v meščanstvo in pravni položaj ljubljanskih meščanov od 16. do 18. stoletja. Gre po mojem mnenju za najboljše Svetinovo delo in za enega izmed tehtnih prispevkov k slovenski pravni zgodovini.

Ustanovljajno navdušenje iz leta 1950 se je kmalu poleglo, ustanovitev Instituta za zgodovino Ljubljane ni dobila potrebne podpore in predvsem ne denarja, Mestni arhiv se je moral posvetiti reševanju ogroženih arhivskih fondov. Mislim, da smo v tem položaju znotraj arhiva dosegli primerno ravnotežje med znanstvenim in arhivskim strokovnim delom, pri tem pa je Svetina še nekaj let koristno sodeloval tako pri raziskavah kot pri sestavi arhivskih pripomočkov (imenski indeksi k rokopisnim knjigam 16. stoletja), kolikor so pač dopuščali spreminjajoči se predpisi o honorarnem delu.

Zgodovina Ljubljane ga je pripeljala do tega, da je zanimanju za pravno zgodovino pridružil še svoje veselje do lova, in tako je nastala serija krajših člankov o lovu in ribolovu. Za pomembne članke o zgodovini lovstva na Slovenskem je 18. novembra 1974 prejel Plaketo revije Lovec II. stopnje.

Anton Svetina se je vedno čutil Korošca. Kot koroški rojak je bil v času svojega službovanja v Velikovcu 1919/20 član Narodnega sveta za Koroško, pozneje pa je bil dolga leta član upravnega odbora Kluba koroških Slovencev v Ljubljani. Že kmalu po osvoboditvi je, kot se spominja njegova družina, v dogovoru s Prežihovim Vorancem prevedel nekaj njegovih del v nemščino. Prevodi naj bi izšli v Vzhodnem Berlinu, vendar je načrt zaradi situacije, nastale po resoluciji Informbiroja, propadel. Pač pa je v dunajski reviji *Stimme der Frau* 1959—61 izšlo nekaj teh prevodov in Založba Drava v Celovcu je 1983 objavila prevod Požganice (*Die Brandalm*), ki ga je po Svetinovem rokopisu za tisk priredil Peter Wieser. Koroška zavest se je odražala tudi v Svetinovem znanstvenem zanimanju, zraslim iz ugotovitve, da je v Škofijskem in Kapiteljskem arhivu v Ljubljani veliko krajevno pomembnega gradiva tudi za Štajersko in Koroško. Tako je objavljal prispevke h krajevni zgodovini v raznih periodičnih publikacijah, pri čemer je posebno rad obravnaval prav koroške kraje. Njegovo zagnano delo mu je prineslo priznanje zlasti s tem, da je 6. aprila 1984 postal častni član Kluba koroških Slovencev.

V več kot štiridesetih letih, ki jih je preživel kot upokojenec, je ustvaril lepo vrsto del in dejaven je ostal do visoke starosti. Da jo je dosegel in pri tem izjemno dolgo ohranil ustvarjalnega duha, je gotovo v zvezi z njegovim občudovanjem vredno agilnostjo, ob čemer pa ne gre podcenjevati njegovega urejenega družinskega življenja.

Pravnozgodovinsko znanost, ob njej pa vrsto sorodnih strok je Svetina opozoril na obilo dotlej neznanih virov in iz njih izluščil številna nova spoznanja, ki so sicer večidel lokalnega značaja, a po svoji uporabnosti več kot lokalnega pomena. Brez zanesenjaštva in prenagljenih sklepov je Svetina vedno ostajal na realnih tleh. Pri tem je prišlo do veljave dobro znanje nemščine in starejših pisav.

Do znanstvene dejavnosti ga ni obvezovala nikaka glavna službena ali poklicna dolžnost, prav tako pa ne želja po (za taka dela vedno preskromnem) honorarju, temveč sta ga gnala zanimanje in veselje do dela. Poudarek na teh nagibih je morda najlepše priznanje, ki mu ga moremo izreči.

Samostojna publikacija

Metlika, dve razpravi iz pravne zgodovine mesta in okolice, Ljubljana 1944, 151 strani.

Razprave in članki

- Življenje proletariata v Ljubljani leta 1639, v: *Tovariš* 7 (1951), št. 14, str. 222.
 Protestantizem v Ljubljani, v: *Drugi Trubarjev zbornik*, Ljubljana 1952, str. 161—174.
 Prispevki k starejši zgodovini odvetništva v Ljubljani, v: *Pravnik* 9 (1954), str. 214—224.
 Iz pliberške kronike, v: *Koledar Slovenske Koroške* 1954, str. 73—78 (o očetu kot prvem slovenskem notarju v Pliberku in avtobiografsko).
 Lov in ribolov v Ljubljani in okolici od 16. do 18. stoletja, v: *Lovec* 38 (1955/56), str. 171—175.
 Ljubljanski mestni piskači in ljubljanski mestni godbeniki, Slovenska glasbena re-

- vija 3 (1955), št. 3—4, str. 28—29; 4 (1956) Glasbeno-knj. del, št. 1, str. 3—5.
- Prispevki k zgodovini ljubljanske strelske družine, v: Strelec 3 (1956), št. 1, str. 28—30.
- Predpisi o lovu in ribolovu na Štajerskem v XVII. stoletju, v: Lovec 39 (1956/57), str. 234—238.
- Lovski red za Štajersko iz 1695. leta, v: Lovec 39 (1956/57), str. 298—301.
- K snovi za roman Požganica, v: Jezik in slovstvo 2 (1956—57), str. 185—189.
- Predpisi o lovu v XVIII. stoletju, v: Lovec 39 (1956/57), str. 359—363.
- Pravice in dolžnosti ljubljanskega deželskega sodnika, v: Kronika 5 (1957), str. 45—47.
- Triglav — simbol starih kranjskih grbov, v: Planinski vestnik 13 (1957), str. 436—440.
- Kranjska zakupna lovišča v sredini XVIII. stoletja, v: Lovec 40 (1957/58), str. 119—123, 156—159.
- Lov na Cerkniskem jezeru okoli leta 1700, v: Lovec 40 (1957/58), str. 300—304, 332—336.
- Odlomki iz pravne zgodovine mesta Ljubljane od XVI. do XVIII. stoletja, v: Kronika 12 (1964), str. 205—208.
- Razvoj lovske pravice na Slovenskem Štajerskem, v: Lovec 47 (1964/65), str. 108—110.
- Lov in ribolov v Mežiški dolini ob koncu XVI. stoletja, v: Lovec 48 (1965/66), str. 110—113.
- Pogoji za sprejem v meščanstvo in pravni položaj ljubljanskih meščanov od 16. do 18. stoletja, v: Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, Razprave zv. 2: Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane, Ljubljana 1971, str. 155—208.
- Katera gora na Koroškem je Mons Junensis, v: Kronika 21 (1973), str. 153—154.
- Katera gora na Koroškem je Mons Junensis, v: Koroški koledar 1974, str. 113—114.
- Odlomek iz zgodovine Gornjega Grada, v: Kronika 22 (1974), str. 86—91.
- Prispevki k zgodovini Pliberka in okolice, v: ZČ 28 (1974), str. 223—268.
- Prispevki k zgodovini Šmihela pri Pliberku, v: ZČ 29 (1975), str. 277—297.
- Iz zgodovine Pliberka in okolice, v: Slovenski vestnik 30 (1975), št. 45—50; 31 (1976), št. 1, 6, 7, 16.
- Nekaj mojih lovskih spominov, v: Lovec 58 (1975—76), str. 206—209.
- Iz zgodovine lova pod Triglavom, v: Lovec 58 (1975—76), str. 332—336, 364—368.
- Prispevki k zgodovini Črne in Vogrč na Koroškem, v: ZČ 30 (1976), str. 299—318.
- Prispevki k zgodovini Šmihela pri Pliberku, v: Slovenski vestnik 32 (1977), št. 2—15.
- Prispevki k zgodovini Vogrč, v: Slovenski vestnik 32 (1977), št. 16—21.
- Prispevki k zgodovini Črne na Koroškem, v: Slovenski vestnik 32 (1977), št. 22—29.
- Prispevki k zgodovini Beljaka in okolice, v: Slovenski vestnik 32 (1977), št. 47—52; 33 (1978), št. 1—12.
- Prispevki k zgodovini Šentruperta pri Beljaku, v: ZČ 32 (1978), str. 413—428.
- Prispevki k zgodovini Šentruperta pri Beljaku, v: Slovenski vestnik 35 (1980), št. 1—10.
- Prispevki k zgodovini Skočidola, v: ZČ 34 (1980), str. 101—117.
- Prispevki k zgodovini Lipe nad Vrbo, v: ZČ 34 (1980), str. 313—325.
- Prispevki k zgodovini Skočidola, v: Slovenski vestnik 35 (1980), št. 45—51; 36 (1981), št. 1—2.
- Prispevki k zgodovini Lipe nad Vrbo, v: Slovenski vestnik 36 (1981), št. 49—52; (1982), št. 1—3.
- Nekaj spominov na koroški plebiščit, v: Koroški koledar 1981, str. 105—115 (avtobiografsko).
- Umazane plebiscitne kupčije. Živa priča koroške tragedije /zapisal/ France Stele, v: Dnevnik (30/1981), št. 284 (s sliko).
- Prispevek k zgodovini Št. Štefana v Ziljski dolini, v: Slovenski vestnik 37 (1982), št. 40.
- Prispevek k zgodovini Št. Štefana v Ziljski dolini, v: Kronika 30 (1982), str. 23—24.
- Prispevki k zgodovini Dvora nad Vrbo, v: ZČ 36 (1982), str. 103—123.
- Prispevki k zgodovini Dvora nad Vrbo, v: Slovenski vestnik 38 (1983), št. 18—30.
- Prebivalci Kranja v letu 1754, v: ZČ 37 (1983), str. 273—284.

Clanki v Slovenskem biografskem leksikonu (vsi s. v.): Svetina, Anton, star.; Škarja, Ivan; Štuhec, Anton; Štuhec, Ivan; Šubelj, Ivo; Šorli, Ivan; Volkar, Andrej; Vodopivec, Fran; Travner, Martin; Trenz, Franc Jožef; Volčič, Edvard; Vončina, Ivan; Tomšič, Stanko (soavtor F. Vatovec); Unger, Viljem; Ullepitsch, Karel; Wenger, Karl.

Krajše biografske beležke o Alojzu Potočniku (Slovenski Poročevalec 15/1954, št. 91 z dne 18. 4.), Stanetu Sotošku (Gozdar. vestnik 15/1957, str. 88—89) in Gregorju Čremošniku (ZČ 34/1980, str. 351—352).

Sergij Vilfan

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

24. ZBOROVANJE SLOVENSКИH ZGODOVINARJEV

(Ptuj, 28. do 30. septembra 1988)

Štiri leta po zborovanju zgodovinarjev v Brežicah smo se slovenski zgodovinarji zopet zbrali na Štajerskem, tokrat na Ptujju. Že po tradiciji je zborovanje trajalo tri dni. Prva dva sta bila namenjena referatom in razpravam, tretji dan pa ekskurziji.

Delovni del zborovanja je bil v dvorani Mestnega kina, v stavbi, kjer je bilo včasih zbirališče nemštva v mestu. Kot po navadi, je udeležence pozdravil predsednik občine Gorazd Žmavc, ki je na kratko predstavil občino in njen razvoj. Nato so zborovanje pozdravili še predsednik Republiškega komiteja za kulturo Vladimir Kavčič (njegov govor objavljamo), v imenu Republiške konference SZDL Primož Hainz, v imenu Društva piscev zgodovine NOB Lado Ambrožič. Prebrali so tudi pozdravni telegram Zveze društev zgodovinarjev Jugoslavije, ki ga je poslal predsednik Zveze Miomir Dašič.

Delovni del zborovanja se je pričel z referatom Ive Curk o novejših arheoloških odkritjih na Ptujju. Referatka je ob manjših tehničnih težavah prikazala odkritja iz različnih arheoloških dob. Sledil je referat Sergija Vilfana, ki je govoril o Ptujškem statutu iz leta 1376. Vilfan ni prikazal statuta kot celote, pač pa nas je opozoril na nekatere probleme pri prevajanju iz nemščine v slovenščino. Predvsem je opozoril na probleme, ki izvirajo iz dosedanjih slabih prepisov in komentarjev. Na posameznih primerih nam je prikazal izvor posameznih pravnih formulacij. Ptujski statut črpa tako iz rimskega prava kot iz Švabskega zrcala in drugih srednjeveških pravnih virov. Sergij Vilfan je tudi na učinkovit način zavrnil vprašanje, ali je Ptujski statut primerek nemškega prava ali slovenskega prava; je le tipičen predstavnik svoje dobe. Ta dva referata sta bila del sklopa referatov, posvečenih kraju zborovanja, kar je že običaj na zborovanjih zgodovinarjev.

Osrednji referat, posvečen témi letošnjega zborovanja, obletnici nastanka prve skupne jugoslovanske države, je imel Vasilij Melik. Govoril je o vlogi in pomenu leta 1918 v slovenski zgodovini in o gledanju na ta datum. Popoldanski del se je začel z referatom Boga Grafenauerja Iz starega v novi prostor, kjer je referent razmišljal o letu 1918 kot o prehodu iz upanja k uspehu in o razblinjanju veselja ob tem uspehu. O različnih odmevih deklaracijskega gibanja in o gledanju nanj je govoril Janko Pleterski. Janko Prunk je govoril o ocenjevanju zedinjenja in o različnih načrtih in vprašanjih, ki se tu pojavljajo. Ker se je njegov prispevek naslanjal na referat, ki ga je imel na posvetovanju učiteljev zgodovine v Mariboru avgusta letos, je na kratko povzel tudi svoja razmišljanja iz Maribora. Jure Perovšek je v svojem prispevku govoril o gospodarstvu, ki je enako pomemben faktor samoodločbe, če ne v določeni meri celo pomembnejši od političnega. Opozoril je na velik pomen, ki ga je Narodna vlada za Slovenijo dajala gospodarstvu, saj je bilo kar šest njenih resorjev namenjenih gospodarstvu. Kako se je Narodna vlada zavedala pomena gospodarske samoodločbe, je videti iz ukrepov, ki jih je sprejemala. Tako je odpravila militarizacijo obratov, prevzela v last bivše avstro-ogrske imetje, izvedla delno nacionalizacijo. Zamejski rojak Jože Pirjevec je kot zadnji referent prvega dne govoril o odnosu italijanskih strank do novonastale države na vzhodni meji Italije. Pirjevec je predstavil razvoj italijanske politike do Balkana in do nove države od Londonskega pakta do Rapalla.

Prvi dan, v sredo, se je delo zaključilo z občnim zborom Zveze zgodovinskih društev Slovenije, ki pa je bil končan šele naslednji dan. Občni zbor je potrdil delo Zveze in se po krajši debati zavzel za ohranitev posameznih sekcij znotraj Zveze. Starem odboru Zveze zgodovinskih društev je bila izrečena zahvala za njegov trud in uspešno delo. Novoizvoljeni odbor vodi Darja Mihelič. Ob občnem zboru je bilo moč opaziti, da mu bo potrebno v prihodnje nameniti več časa.

Zadnje dejanje prvega dne je bilo tovariško srečanje v Narodnem domu, ki je ob kulinaricnih posebnostih s tega konca Štajerske in ob dobri kapljici trajalo dolgo v noč.

Drugi dan se je pričel z že omenjenim nadaljevanjem občnega zbora. V dopoldanskem delu so sledili nadaljnji referati o letu 1918. Kot prvi je stopil na govorniški oder Bogdan C. Novak, profesor na univerzi v Toledu v ZDA. Z velikim navdušenjem nam je predstavil nekatere rezultate svojih raziskav o Slovencih v ZDA in njihovem odnosu do ideje o novi, skupni državi Slovanov na Balkanu. Feliks Bister z Dunaja nam je predstavil del svoje raziskave o Antonu Korošču. Omejil se je na čas od raz-

glasitve Majniške deklaracije do konca leta 1917, ko je Korošec prevzel vodstvo v Slovenski ljudski stranki. To je čas, ko se je Korošec z vso vneto vrgel na delo v obnovljenem parlamentu, čas sprejema Ljubljanske resolucije, smrti Janeza Evangelista Kreka in dokončne zmage Koroščeve struje nasproti Šušteršičevi v Slovenski ljudski stranki. Branko Marušič je govoril o položaju Posočja po italijanski okupaciji do leta 1917. Omenil je politične, gospodarske in socialne razmere, ki jih je prinesla nova urava. Janez J. Švajncer se je odločil, da bo spremenil vsebino svojega referata. Tako ni govoril o vojaški organizaciji do leta 1918 in o nastanku slovenske vojske, pač pa o udeležbi slovenskih vojakov v prostovoljskih oziroma dobrovoljskih enotah, ki so nastale v Rusiji in drugod in so se borile v srbski vojski na Solunski fronti. Švajncer je spremenil temo zato, ker bo o najprej napovedani temi v kratkem govoru v knjigi Boj za Maribor. V referatu je Švajncer predvsem poudaril, da Slovenci ali Hrvati v srbski vojski nikoli niso imeli svojih enot, in da so bili po zmagi zlasti Slovenci zadržani daleč od domačih krajev. Tako ti vojaški novembra 1918 tudi niso postali temelji slovenske vojske, pač pa so bili to vojaški razpadle avstro-ogrske armade. Ema Umek je kot zadnji dopoldanski referent razmišljala o pouku zgodovine v arhivih. To problematiko nam je opisala ob prikazu sklepov arhivistov na njihovih srečanjih.

Popoludanski del drugega delovnega dne je prinesel še pet referatov. Najprej je Liubica Šuligoj govorila o Ptujju v času razpadanja Avstro-Ogrske. Opisala nam je družbenoekonomske položaje mesta, vlogo Nemcev in nemških organizacij v mestu, vznemirjenost Nemcev ob prevratu in boj za zmanjšanje nemškega voliva po prevratu. Sergej Vrišer je razmišljal o fotografijah kot viru za leto 1918. Zelo plastično je razložil pomen fotografije kot vira z najrazličnejšo vsebino in možnostjo uporabe za raznovrstne raziskave. Saša Serše je govorila o gradivu kranjskega deželnega odbora in letu 1918. Omeniti velja predvsem problem lastnine Voivodine Kranjske po prevratu, ko je bila za njo likvidacijo ustanovljena posebna komisija. Referata Eve Kocuvan in Irene Kodrič sta se dotikala iste problematike. Govorila sta o pedagoškem delu v muzeju. Izkušnje pri tem so vsekakor zanimive in vredne obravnave, če želimo, da se nam bo »vlaganje« v otroke obrestovalo, da bodo tudi kot odrasli kdaj na kdaj zavili v kak muzej, kjer se danes z množičnostjo ne moremo nohvaliti.

Poleg omenjenih referatov smo slišali tudi nekaj krajskih diskusijskih prispevkov, kjer so razpravljalci predstavili še kakšen drobec, ki se je dotikal teme letošnjega zborovanja. Tako so Franc Rozman, Milica Kacin-Wohinz, Janko Prunk in Vinko Demšar spregovorili o izjavah k Majniški deklaraciji, o Šušteršičevih predlogih Italiji leta 1919 o slovensko-hrvaški državi, o Koroščevem nismu Jožku Tischlerju iz leta 1940 in o nismu Janka Babnika iz leta 1919, kjer govori o narodu (narodih) v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Bogo Grafenauer je opozoril na nujnost ponovne objave izjave kulturnega odseka pri Narodnem svetu. Ta izjava je bila namreč dosedaj nekorektno in nomanikljivo predstavljena. Krajše razmišljanje o nujnosti proučitve vloge duhovščine v boju zoper Nemce v Ptujju in dela političnih strank v Ptujju je dodal še Jakob Emeršič. Referati z zborovanja in gradivo z občnega zbora bodo objavljeni v naslednjih številkah Zgodovinskega časopisa.

Oba dneva so poslušalci v velikem številu poslušali referate. Ie drugega dne noldan je ta vna nekoliko popustila. Ta zbor zgodovinarjev je v četrtek dopoldne z velikim odobravanjem sprejel izjavo za javnost, kjer smo slovensko vlado in druge politične organe pozvali, naj v ustavni razpravi branijo naravno in zakonito pravico Slovencev do suverenosti in neodločbe! Izjavo objavljamo na strani 464.

Prva dva dneva so organizatorji pripravili tudi ogled vinske kleti, otvoritev razstave Sominia na prvo svetovno vojno in ogled znamenitosti mesta.

Tretji dan je bil namenjen ekskurziji na ptujski okolici. Obiskali smo Dornavo, si ogledali cerkev in samostan v Veliki Nedelji, graščino Borl in se preko Haloz, skozi Cirkulane in Podlehnik neljali še na Ptuisko goro. Poleg tega, da smo si ogledali nekaj kulturnih znamenitosti, smo lahko videli tudi napore, ki jih vlagajo v njihovo obnovo in zavarovanje.

Zagotovo lahko trdimo, da je ta zbor slovenskih zgodovinarjev, ki je imel okoli tristo udeležencev, uspešno opravil svoje delo in poslanstvo.

Bojan Balkovec

GOVOR VLADIMIRA KAVČIČA, PREDSEDNIKA REPUBLIŠKEGA KOMITEJA ZA KULTURO

Doletela me je prijetna dolžnost, da lahko v imenu Izvršnega sveta Skupščine Socialistične republike Slovenije pozdravim ta visoki zbor slovenskih zgodovinarjev.

Kot je razvidno iz programa, boste obravnavali mnoga pomembna vozlišča naše preteklosti, ki s svojimi nasledki in širšim družbenim pomenom segajo tudi v našo sedanost, nekatere prav v njene aktualne razsežnosti.

Gotovo ni slučajno, da ste za svoj letošnji strokovni zbor izbrali starodavno mesto Ptuj, ki je že samo po sebi neprestan izziv vaši stroki, neizčrpen vir spoznanj o preteklosti, kar nedvomno potrjujejo tudi novejša arheološka odkritja v teh krajih.

Domnevam, da ste s svojo navzočnostjo želeli dati tudi svojevrstno priznanje kolegom, ki delujejo v ustanovah tega mesta, pa tudi priznanje družbenim dejavnikom, ki so zlasti v zadnjih letih s pozornostjo do kulturnozgodovinskih vrednot dosegli, da mesto iz leta v leto bolj očitno oblikuje svojo posebno, enkratno podobo, v kateri vse bolj izstopajo njegove kulturnozgodovinske vrednote. Te vse bolj postajajo kvalitetna vsebina okolja in prepričani smo, da tudi trajna usmeritev v oblikovanju in negovanju podobe tega kraja, ki se s svojimi vrednotami odločno povezuje z dosežki in potrebami sodobnega človeka. Tako postaja vrednota ne samo našega lokalnega, temveč širšega evropskega obzorja.

Zgodovina kot učiteljica življenja neprestano in vedno znova vstopa v aktualne razsežnosti naše sedanosti. Pri tem ne gre le za vedno nova odkrivanja preteklih dejstev, temveč tudi za vedno nove pomenske razsežnosti teh dejstev, ki sooblikujejo zavest o nas samih, vplivajo pa tudi na naše skupne usmeritve v prihodnosti.

Zdaj ko vse kaže, da bo spreminjanje jugoslovanske ustave kot podlaga za skupno življenje jugoslovanskih narodov postalo trajen ali vsaj daljši proces, je še kako pomembno, da se zavedamo zgodovinskih dejstev, hotenj in stanja zavesti iz burnih časov nastajanja Jugoslavije, dogodkov in gibanj, ki so to ustanovitev pripravljali.

Že dosedanja spoznanja kažejo in najnovejša še bolj potrjujejo, da so Slovenci na mnogih področjih javnega življenja in delovanja vstopali v novo državno skupnost premalo zavestno, ne z dovolj jasnimi opredelitvami in ne dovolj izoblikovanimi pričakovanji.

Gledano v celoti je slovenski narod v tem stoletju dosegel in razvil številne komponente svojega družbenega življenja in zlasti z drugo svetovno vojno in ustavnimi ureditvami, ki so ji sledile, izoblikoval in potrdil bistvene znake svoje suverenosti, svoje državnosti.

Družbeno življenje zadnjih let, predvsem pa spoznanja, ki se nam razkrivajo v zadnjem času, ali celo kar v zadnjem letu, nas obenem tudi opozarjajo, da smo dosegli novo raven družbenega razvoja, da bomo številne odnose v naši državni skupnosti morali urejevati in dograjevati v skladu s sodobnimi spoznanji, pa tudi z jasnimi premislekom o razsežnostih naše narodne suverenosti.

Zdaj imamo čas, da se lahko mirno in preudarno pogovorimo o teoretičnih temeljih in o praktičnih rešitvah, o vsebini in obliki slovenske državnosti, kakor jo bomo uredili v novi slovenski ustavi in tudi v skupni jugoslovanski ustavi.

Zdaj je čas za temeljit razmislek o tem, kako bomo svojo državnost uresničevali v svojih republiških institucijah, kateri del in v kakšnem obsegu pa bomo svojo suverenost uresničevali v skupni jugoslovanski državi. Izkušnje, ki jih imajo živeče generacije napotujejo k jasnim odgovorom. Pri tem pa ne smemo izgubiti iz vida izkušnje nekoliko odmaknjene preteklosti.

V tem pogledu bodo dragocena tudi spoznanja z letošnjega vašega strokovnega zborovanja.

Drugi pomembni segment, kateremu posvečate pozornost na tem zborovanju, je pouk zgodovine, v šoli in na vseh drugih mestih, ki so za to primerna. Prepričan sem, da se boste najprej kritično ozrli na stanje, ki ga je na tem področju vpeljala usmerjena šola. Pouk zgodovine, na kratko rečeno, v šolskih programih ni imel tistega mesta, ki bi ga moral imeti. Korektura tega stanja ni potrebna le iz metodoloških razlogov ali zgolj iz razloga večje racionalnosti celotnega pouka, temveč tudi iz drugih, splošnokulturnih razlogov, ki naj zgodovinsko zavest mladih rodov oblikujejo na daljši rok in z trajnimi vsebinskimi opredelitvami. V tem sklopu je pouk nacionalne zgodovine, povezane z drugimi, evropskimi in svetovnimi tokovi nadvse pomemben, da bi v enaindvajseto stoletje lahko vstopali kot osveščene osebnosti in kot osveščena skupnost, ki se zaveda svoje prehojene zgodovinske poti in si zavestno izbira in oblikuje svoje življenjske usmeritve za prihodnost. Pouk zgodovine ima že sedaj več razsežnosti, vanj se uspešno vključujejo arhivi in muzeji. Vse več mladih ljudi se vključuje tudi v različne oblike raziskovalnega dela.

Menim, da za pouk zgodovine kot za vse druge nacionalne predmete potrebujemo tudi osveščene učitelje na vseh ravneh od osnovne šole do univerze, saj nam prav sedanji čas daje poduk, da smo na tem področju zanemarjali zavestno opredeljevanje izzivom časa in se prepuščali značilni iluziji levih gibanj, da se je proces stapljanja etničnih skupnosti že začel in da vztrajanje na nacionalni orientaciji nima perspektive. Sedanjost kaže prav nasprotno. Nacionalna problematika se nam vsiljuje celo v svoji najbolj povampirjeni obliki, za katero smo bili vse čas po drugi svetovni vojni resnično prepričani, da je za vselej premagana. Nedvomno je spet prva naloga našega časa, da krepimo demokratično zavest o sebi in o drugih, na podlagi enakopravnosti in medsebojnega spoštovanja.

Spoštovane tovarišice, spoštovani tovariši zgodovinarji. S pravkar izrečenimi podarki o aktualnih nalogah vaše stroke, nikakor nisem hotel odvrniti vaše pozornosti od drugih vprašanj, ki so vašemu področju imanentna in na katerih delujete predvsem kot stroka, ki zasluži vse spoštovanje javnosti, kot sestavni del nacionalne kulture.

Naj vam na koncu zaželim, da bi bili pri obravnavi vseh teh vprašanj uspešni in da bi ptujsko posvetovanje ostalo svetel mejnik v razvoju zgodovinske vede na Slovenskem.

IZJAVA 24. ZBOROVANJA SLOVENSКИH ZGODOVINARJEV

Slovenski zgodovinarji smo na svojem 24. zborovanju na Ptuju za temo svoje razprave izbrali problem prelomnega leta 1918 oziroma odločitev Slovencev za jugoslovansko državo.

Ugotovili smo, da je tedaj vladala med Slovenci velika vera v jugoslovansko državo, od katere so pričakovali zaščito svoje narodnosti, socialno ekonomski in kulturni napredek ter demokracijo. Ob fašistični in nacistični okupaciji in začetku NOB je bila kljub grenkim izkušnjam iz prve jugoslovanske države zavest slovenskega naroda o solidarnosti in usodni povezanosti z ostalimi jugoslovanskimi narodi tolikšna, da se je slovenski narod odločil na principu samoodločbe in suverenosti za obnovo jugoslovanske države na federativnih osnovah. Na teh načelih je bila res zgrajena nova avnojska Jugoslavija.

Danes se v Jugoslaviji nezadržno širijo nevarne zahteve po spremembi teh načel in po drugačnih mednacionalnih odnosih. Slovenski zgodovinarji vemo, da so vprašanja življenja Slovencev, ki smo jih pokazali, sestavni del krize jugoslovanske družbe in gospodarstva. Pri zahtevi po nedotakljivosti pravic, ki izražajo samobitnost slovenskega naroda, njegovo celovito kulturno povezanost ne glede na meje in zahtevo po gospodarski zagotovitvi slovenskega obstoja, izhajamo iz prepričanja, da veljajo prav te pravice za vse narode Jugoslavije. Pot iz krize vodi le po poti soglasja, doseženem s teh stališč ob sodelovanju strpnih in pametnih ljudi vseh narodov in narodnosti Jugoslavije. Iz krize vodita le dve demokratizaciji življenja v vseh delih federacije: demokratizacija družbenopolitičnega življenja z neposrednimi volitvami na vseh stopnjah in uresničenjem pravne države, z ločitvijo zakonodajne, izvršne in sodne oblasti in gospodarska demokratizacija z osamosvojitvijo podjetja kot resničnega temeljnega nosilca na vseh stopnjah in oblikah gospodarskega življenja.

Slovenski zgodovinarji pozivamo slovensko državo in politično vodstvo, naj v ustavni razpravi in političnem boju v Jugoslaviji stanovito brani prirodno legitimno pravico slovenskega naroda do suverenosti in samoodločbe.

USTANOVljENO JE BILO ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA KOROŠKO

Na območju štirih občin Koroške krajine (Ravne, Slovenj Gradec, Dravograd in Radlje) se je že dalj časa čutila potreba po ustanovitvi strokovnega društva zgodovinarjev, ljubiteljev zgodovine, sploh vseh, ki se ukvarjajo s preteklostjo z vseh njenih vidikov in z ohranjanjem kulturne dediščine. V ta namen smo v začetku letošnjega leta sestavili pripravljalni odbor, ki so ga sestavljali strokovni sodelavci Koroškega pokrajinskega muzeja revolucije v Slovenj Gradcu. Umetnostnega paviljona, zgodovinarja s Srednje šole Edvarda Kardelja v Slovenj Gradcu in strokovni sodelavec Delavskega muzeja na Ravnah. Odbor se je vsega skupaj dvakrat sestel, vmes pa smo imeli še nekaj neformalnih razgovorov o potrebi po ustanovitvi zgodovinskega društva in o njegovem pomenu. Pripravili smo vse potrebno, in končno določili 15. junij kot ustanovitveni datum.

Tega dne smo se zbrali ob 17. uri v prostorih Koroškega pokrajinskega muzeja revolucije v Slovenj Gradcu. Na ustanovni sestanek so prišli tudi predstavniki Zveze zgodovinskih društev Marija Oblak-Čarni, prof. dr. Ignacij Voje, dr. Jasna Fischer in pa tudi tov. Zdravko Troha iz RS ZSS. Najbolj zanimiva je bila druga točka dnevnega reda, razgovor o namenu društva in o programu dela. Razprava je bila izredno pestra in izraženih je bilo precej zanimivih predlogov za delo društva. Društvo bo veliko pozornosti namenjalo zaščiti kulturne dediščine na območju Koroške krajine. Opozarjalo bo strokovne institucije na določene probleme s tega področja. Skrbelo bo za zbiranje vsakovrstnega gradiva iz naše preteklosti. Skušali bomo ponovno uveljavljati stara, originalna geografska imena. Veliko pozornosti bomo posvetili stikom z zamejskimi Slovenci. Pomemben delež v delu društva bo imelo strokovno izobraževanje članov. Na predavanja, ki jih bomo organizirali, bomo vabili strokovnjake iz institucij,

določene teme pa bomo pripravili člani sami. Društvo bo pospeševalo napredek pouka zgodovine na šolah in bomo že v jeseni organizirali okroglo mizo na to temo. Društvo bo pomagalo raziskovalcem, zbiralcem in piscem zgodovinskih člankov s strokovnimi nasveti. V skladu z možnostmi pa bomo organizirali tudi strokovne ekskurzije, izdajali publikacije in pripravljali razstave in druge akcije.

Nazadnje smo sprejeli tudi pravila društva in izvolili organe. Za prvega predsednika društva je bil izvoljen Stane Berzelak, za tajnika pa Marjan Linasi. Po končanem sestanku smo si šli ogledat graščino Rottenthurn, ki jo je do letošnjega občinskega praznika obnovilo podjetje Progres.

Zgodovinsko društvo za Koruško je tako najmlajše regionalno društvo na Slovenskem. Trenutno ima okrog 40 članov. Prizadevalo si bo pritegniti čimveč novih članov s programom dela, ki bo čimbolj pester in zanimiv, in bo skušal čimbolj zadovoljiti različne interese. Delo društva pa bo seveda javno, torej bomo na strokovna srečanja vabili tudi nečlane.

Marjan Linasi

DELOVANJE ZGODOVINSKEGA DRUŠTVA LJUBLJANA OD 12. JUNIJA 1986 DO 16. JUNIJA 1988

Poročilo obsega opis društvene dejavnosti za četrto mandatno dobo, ki se Zgodovinskemu društvu Ljubljana izteka z današnjim občnim zborom. V tem mandatnem obdobju so izvršni odbor društva sestavljali: dr. Franc Rozman, predsednik, dr. Rajko Bratož, podpredsednik, Nataša Stergar, tajnik, mag. Eva Holz in mag. Vinko Rajšp, blagajnika, in pa člani Jasna Horvat, Irena Kovač, Marija Kremenšek, Jelka Melik in Anka Vidovič-Miklavčič. V nadzornem odboru so bili Ema Umek, Sonja Reiso in Matjaž Rebolj, disciplinsko komisijo pa so sestavljali Tatjana Bradeško, dr. Ignacij Voje in Primož Hainz.

Tudi v tem mandatnem obdobju je društvo sledilo programu, ki ga ima od ustanovitve: omogočiti članom poglobitev strokovnega znanja z organiziranjem različnih predavanj, ogledov, kulturnih in drugih za zgodovinarje zanimivih ustanov, sodelovanje pri pripravi strokovnih srečanj zgodovinarjev. Društvo naj bi si prizadevalo tudi za razširitev svoje dejavnosti v splošno slovenskem in interdisciplinarnem oziru.

V času svojega mandata je izvršni odbor pripravil sedem predavanj, dve okrogli mizi, dva ogleda in žalno sejo. Predavanja so se vrstila takole: 27. novembra 1986 je Lojze Kovačič govoril o svoji knjigi *Prišleki*, 12. februarja 1987 Branko Korošec o idrijski zemljemerski in kartografski dejavnosti v 18. stoletju, 9. aprila 1987 dr. Jadrnan Ferluga o kolonizacijski politiki bizantinske oblasti od 7. do 13. stoletja, 14. januarja 1988 dr. Ljudmila Gec-Plesničar o novih izkopavanjih v Ljubljani, 18. februarja 1988 dr. Božo Otorepec o pečatih in grbu mesta Ljubljane, 12. maja 1988 dr. Andreas Schwarz o tradiciji *Origogentis* kot podlagi politične legitimacije v zgodnjem srednjem veku in 13. maja 1988 dr. Wolfgang Kessler o nemški historiografiji o zgodovini južnoslovanskih narodov. Obisk predavanj je bil različen; na nekaterih predavanjih je bilo udeležencev zelo malo, nekatera pa so bila presenetljivo dobro obiskana, najbolj prvo, *Lojzeta Kovačiča*, s katerim smo posegli prav na splošno slovensko in interdisciplinarno področje. Pri tem predavanju se je pokazalo, da je bila publika precej drugačna kot običajno, kar seveda pomeni, da bi podobna predavanja krog obiskovalcev razširila. Po drugi strani pa je predsednik slišal povsem nasprotna mnenja in kritike in potem ni več nadaljeval s takšnimi predavanji, ki bi posegala iz ozkega zgodovinarskega področja na širšo, morda tudi bolj družbeno perečo tematiko, s katero bi bili pritegnili tudi strokovnjake drugih, za zgodovino tudi važnih ved, da bi predavali (npr. filozofe, ekonomiste, politologe).

Društvo je 22. januarja 1987 organiziralo projekcijo filmov na Viba filmu, 14. maja 1987 na ogled pivovarniškega muzeja. Skupaj z društvom za antične in humanistične študije smo imeli za dr. Jaroslavom Šašliem 7. 4. 1988 žalno sejo. Zelo odmevni in dobro obiskani sta bili dve okrogli mizi, ki smo jih priredili ob obletnicah smrti dveh pomembnih slovenskih politikov, in sicer je bila 16. oktobra 1987 okrogla miza ob 70-letnici smrti dr. Janeza Evangelista Kreka, 20. novembra 1987 pa okrogla miza ob 50-letnici smrti Albina Prepeluha-Abditusa. Na vsaki okrogli mizi je nastopilo po net uvodničarjev, obakrat pa je bila zanimiva, kvalitetna in obsežna diskusija. Okrogli mizi smo priredili v sodelovanju z Mestnim muzejem v kulturnoinformacijskem centru Križanke, s finančno podporo ljubljanske občinske raziskovalne skupnosti, IZDG, ZZZ in mestnega sindikalnega sveta. Referati prve okrogle mize bodo izšli v Reviji 2000, druge pa v Novi reviji. Sprejeli smo tudi resolucijo o vprašanjih pouka zgodovine v srednjem usmerjenem izobraževanju. Glede na številčnost in strukturo ljubljanskega društva je nemogoče naštetati vse delo in prizadevanja, ki so ga člani društva opravili pri organiziranju različnih znanstvenih in strokovnih srečanj

na slovenski, jugoslovanski in mednarodni ravni. Praktično ni nobene večje akcije, kjer člani društva ne bi sodelovali kot referenti, organizatorji, vodje komisij, odborov, člani redakcij in podobno. Vsega tega ni mogoče naštetih, nimamo pa tudi kompletne evidence.

Finančna sredstva smo kot običajno pridobivali s članarino članov, kjer je prišlo do manjšega zastoja pri nakazovanju s strani ZZD, z redno dotacijo ljubljanske kulturne skupnosti, kjer ni bilo težav, za obe okrogli mizi pa smo dobili izdatna finančna sredstva od že naštetih institucij. Razmeroma ugodno finančno stanje se je ob povečanju stroškov v zadnjih mesecih močno poslabšalo in že ogroža načrtovano vsakomesečno prirejanje sestankov, da o čem večjem niti ne govorimo. Velika škoda je, da je zaradi pomanjkanja denarja zastalo delo na monografiji o Ljubljani, in bati se je, da ta zastanek ne bo samo muha enodnevnica.

Upam, da bo bodočemu odboru uspelo nadaljevati s tradicijo prirejanja sestankov in drugih srečanj, čeprav se mi čisto osebno zdi, da je zaradi obremenjenosti članov, pa številnih prireditvev v Ljubljani, kjer se vsak dan kaj zanimivega dogaja, opaziti zmanjšano zanimanje za takšne sestanke, pri čemer pa ne naše društvo ne Ljubljana nista nekaj posebnega, ampak se to dogaja povsod. Veseli nas, da nam je uspelo dobiti toliko gostov iz tujine in upam, da bo tako tudi v bodoče, saj imamo nekaj tovrstnih kontaktov že napeljanih, kazalo pa bi okrepiti srečanja z drugimi jugoslovanskimi zgodovinarji. Menim tudi, da bi vsakokratni predsednik ljubljanskega društva moral biti član izvršnega odbora ZZD, in v tem smislu je treba spremeniti statut, saj zaradi velikosti in pomena to mesto ljubljanskemu društvu vsekakor pripada, in je nujno že glede na jugoslovanske in mednarodne stike. O tem sicer nismo razpravljali v izvršnem odboru ljubljanskega društva, vendar sem o tem osebno že dovolj pogosto govoril z vodstvom ZZD.

Ob koncu naj se zahvalim vsem sodelavcem v odboru, vsem aktivnim udeležencem naših sestankov in tudi vsem članom, ki ste moralno podpirali in spremljali društveno delo. Novemu odboru in predsedniku želim veliko uspešnega dela in veliko dobre volje. Nekaj osebnih misli pa naj le dodam. Izvršnega odbora nisem skliceval pogosto, raje prerediti, saj vem, da imamo sestankov vsi preveč, časa pa premalo, zato naj to ne izgleda kot moja želja po avtoritarnem vodenju društva. Vseh nalog, ki smo si jih zastavili skupaj ali ki sem jih imel sam v mislih, nam ni bilo mogoče uresničiti. Mislim, da bi morali razpravljati o ustavnih spremembah, o novem predmetniku STM in imeti svoje stališče ob perečih in aktualnih družbenih problemih, ne pa da našega glasu v javnosti ni. Ni nam tudi uspelo pripeljati nazaj k delu društva nekaterih znanih in manj znanih zgodovinarjev, ki so se umaknili zaradi sporov, ki baje ne obstojajo. Ob izteku mandata sem se odločil, da ne bom več kandidiral za naslednji mandat, ne nazadnje tudi zato, ker nočem predsedovati društvu, katerega člani v dveh letih niso storili ničesar (vsaj otipljivega ne), da bi postala dostopna Tumova korespondenca, za kar nas društvenike, ZZD in arhivsko društvo zavezujejo tudi določbe zakona o varstvu naravne in kulturne dediščine, kar je slab zgled ob boju za vrnitev arhivalij iz Avstrije in Italije. O tem problemu se na nobeni društveni ravni noče govoriti. Upam, da bo novi odbor imel pri teh notranjih problemih bolj srečno roko.

Franc Rozman

TRETJE ZASEDANJE AVSTRIJSKO-JUGOSLOVANSKE KOMISIJE ZGODOVINARJEV

(Dunaj, 12.—14. aprila 1988)

Jugoslovanski zgodovinarji imajo redne stike z zgodovinarji drugih držav tudi v obliki tako imenovanih bilateralnih komisij zgodovinarjev, od katerih nekatere zelo pogosto in redno prirejajo srečanja, druge spet bolj redko, nekatere pa sploh ne, ali ne več, ali se šele dogovarjajo za prve sestanke. Z Avstrijo je bil sklenjen sporazum med avstrijsko akademijo znanosti in svetom jugoslovanskih akademij, po katerem naj bi ta zasedanja organizirale akademije. Prvo zasedanje je bilo 1976. leta v Gösingu. Jugoslovani smo bili prvič organizatorji leta 1984 na Otočcu pri Novem mestu, letos pa je bilo tretje zasedanje. Od prvega do drugega zasedanja je preteklo kar dosti časa, zataknilo se je pa tudi pri tretjem, saj bi moralo biti že maja 1987, pa po krivdi jugoslovanske strani do njega ni prišlo. Po pogodbi bi namreč morala jugoslovanska stran kriti potne stroške udeležencev naše strani, svet jugoslovanskih akademij pa o tem ni hotel nič slišati, ker bi to šlo na račun dogovorjenih izmenjalnih dni med akademijami, v nasprotnem primeru pa bi tudi avstrijska stran ne dala sredstev za organizacijo. Tako je že povsem organizirano zasedanje (referati so bili že v bistvu večinoma napisani) odpadlo, oziroma bilo je preneseno na naslednje leto. Žal se je situacija ponovila tudi letos, na predlog SAZU je svet jugoslovanskih aka-

demij sicer priporočil svojim članom, da referentom, ki razen makedonskega delegata niso bili akademiki, krije potne stroške, toda razen makedonske potem tega ni storila nobena akademija. Avstrijska stran je bila zelo zainteresirana, da do zasedanja pride, in tako je izjemoma in enkratno pristala na to, da so si delegati krili potne stroške iz sredstev svojih delovnih organizacij ali kako drugače, in tako je do tretjega zasedanja sredi aprila letos vendarle prišlo.

V okviru avstrijske akademije znanosti deluje tudi komisija za zgodovino Avstrije in njena podkomisija (Avstrija in Jugoslavija v novejšem času) je z avstrijske strani zadolžena za zasedanja avstrijsko-jugoslovanskih zasedanj historikov. Že od vsega začetka jo vodi prof. dr. Richard G. Plaschka, ob pomoči prizadevne tajnice dr. Anne Drabekove. Prvi predsednik našega dela komisije je bil prof. dr. Fran Zwitter, za njim je to mesto prevzel prof. dr. Andrej Mitrovič, ki je ob težavah pri organiziranju tretjega sestanka odstopil. Za njim je predsednik postal podpisani. Tema zadnjega zasedanja komisije je bila Prometne povezave in interesi kapitala v odnosih med avstrijskimi in južnoslovanskimi deželami od srede 19. stoletja do 1918 in je bila vsekakor zanimiva za obe strani. Vsaka stran je prispevala po pet referatov, in sicer so bili avstrijski referenti: Peter Jordan, ki je pripravil referat Razvoj železniškega omrežja na področju današnje Jugoslavije v obliki historično geografskega pregleda. Omeniti je, da je Jordan avtor zadnjega zemljevida razvoja železnice jugovzhodne Evrope od začetkov do danes, ki ga je izdal avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo. Manfred Sauer je prebral referat Kneževina Srbija v prometno gospodarskih načrtih habsburške monarhije v letih 1829 do 1867, Franz Baltzarek referat Financiranje železniškega omrežja v habsburški monarhiji. Sonja Weyrich je imela referat Gospodarski pomen Južne železnice za slovanski prostor, Christian Dinninger iz Salzburga (ostali referenti so bili z Dunaja) pa Državno kreditiranje in gradnja železnic v avstrijskih deželah. Referenti z naše strani pa so bili: Danica Milič iz Beograda z referatom Načrti gradnje železnic v Srbiji sredi 19. stoletja, Peter Vodopivec (Ljubljana) Slovenski načrti za gradnjo železnic v slovenskem prostoru med 1850 in 1900, Mirko Valentič iz Zagreba: Projekti in uresničevanje gradnje železnic v Vojni krajini, Dževad Juzbašić iz Sarajeva: Gradnja železnice v Bosni in Hercegovini ter Dančo Zografski iz Skopja: Strateški in gospodarski vidiki gradnje železnice v Makedoniji, medtem ko je zaradi bolezni odpadel referat Andreja Mitroviča iz Beograda: Die Nationalbank für Deutschland, interesi Avstro-Ogrske in moravsko-var-darska železnica 1917—1918, ki pa je napisan in bo objavljen v zborniku. Žal se tudi Danica Milič in Mirko Valentič nista mogla osebno udeležiti zasedanja in sta bila referata le prebrana, bosta pa kot vsi ostali seveda izšla v zborniku. Referati so bili dobro pripravljani in so odprli številne nove aspekte, dali nova spoznanja ter pobudili tudi diskusijo, ki pa ni bila prav številna. Zasedanje ni bilo posebno dobro obiskano, večina nečlanov komisij so bili le sodelavci Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo, medtem ko je bila univerza zastopana manj kot je bilo pričakovati. Sicer so se pa organizatorji zelo potrudili in omogočili udeležencem zelo prijetno in udobno bivanje. Zadnji dan je bila organizirana še ekskurzija, ki nas je popeljala na grad Pottenbrunn, kjer je bila prav tedaj razstava o Spodnji Avstriji v letu 1938 in pa stalna zbirka kositrnih vojakov, ki prikazujejo številne svetovne bitke, skozi Wachau do Melka in gradu Artstetten, kjer sta pokopana nadvojvoda Franc Ferdinand in njegova soproga, in se zaključila v samostanu Göttweig.

Naslednje zasedanje bo spet pri nas. Na sestanku komisije je bilo sklenjeno, naj bi bilo to srečanje leta 1990, najverjetneje v jeseni, v Istri, kar bi pripravili skupaj Slovenci in Hrvati. Predloženih je bilo več tem, ki naj bi se zvrstile v naslednjih zasedanjih (Agrarno vprašanje po 1848, Vojna krajina, Rečni promet in druge prometne poti), za temo 1990 pa je bila sprejeta tema Podoba soseda, kontinuiteta in spremembe v zgodovini. Odprto je seveda še vedno vprašanje, če bo nadaljnje sodelovanje sploh še možno, če jugoslovanske akademije ne bodo uredile svoje obveze do tega zasedanja. V tem primeru bo treba zastaviti drugače, kajti avstrijska stran vztraja na organiziranju preko akademije, na naši strani pa je to bolj stvar zveze jugoslovanskih zgodovinarjev in dogovarjanje z akademijami in usklajevanje seveda mnogo težje. Avstrijska stran bo referate izdala v posebnem zborniku, kar se je zgodilo že z referati prvega zasedanja, medtem ko mi referatov z drugega zasedanja nismo izdali, in ni verjetno, da bi se to zgodilo. Ne bi bilo prav, da bi se to v bodoče ponovilo. Reči je ob koncu seveda še treba, da so Avstrijci zelo zainteresirani za nadaljnje delo te komisije, večstoletna skupna zgodovina velikega dela današnje Jugoslavije pa narekuje tudi nam, da imamo to komisijo za eno najvažnejših med komisijami, ki jih jugoslovanski zgodovinarji imamo.

Franc Rozman

V zbirki »Iz antičnega sveta« je izšla dolgo pričakovana knjiga Pavel Diakon: ZGODOVINA LANGOBARDOV

Opombe h knjigi sta napisala dr. Bogo Grafenauer in dr. Kajetan Gantar, spremna besedila pa so delo dr. B. Grafenauerja. Knjiga je dragocen in zanesljiv dokument tudi za najstarejša stoletja slovenske zgodovine. Izdana je v latinskem izvirniku in slovenskem prevodu, je bogato ilustrirana in opremljena z zemljevidi in drugim gradivom.

Obseg knjige 422 strani, cena din 44.800.

Člani zgodovinskega društva imajo **20 % popust**, naročila oddajte društvu.

Iz bogatega knjižnega programa Založbe Obzorja vam ponujamo še:

Janko Pleterski: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju — din 22.800

Jože Šorn: Začetki industrije na Slovenskem — din 16.800

Momčilo Zečevič: Na zgodovinski prelomnici I — din 17.600

Tone Ferenc: Fašisti brez krinke — din 39.800

Jože Koropec: Mi smo tu — din 8.800

Pavle Blaznik: Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500 od A do M — din 18.000

Pavle Blaznik: Historična topografija od N do Ž — din 68.700

Luka Sienčnik: Koroški plebiscit 1920 — din 18.000

Več avtorjev: Študent in dijaški narodnoobrambni tabori na Slovenskem 1936—1940 — din 33.800

Milan Ževart: Lackov odred 1/2 — din 53.600

Ured. J. J. Švajncer: Boj za Maribor 1918—1919 — din 65.400

Janez Kopač: Zgodovinski arhiv Ljubljana (1898—1988), kulturni in naravni spomeniki — din 5.600

Posamezne naslove lahko dobite v vseh knjigarnah oziroma jih lahko naročite pri Založbi Obzorja Maribor, Gosposka 3. Cene veljajo do 31. 12. 1988.

OCENE IN POROČILA

Božo Otorepec, **Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem**. Ljubljana : Slovenska matica in Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1988. 334 strani.

Za knjigo Boža Otorepca uvodoma lahko rečemo, da v razliko od mnogih drugih knjig, nudi in daje več kot obljublja naslov. To trditev na najboljši način potrjuje sam tekst, ki obravnavane problematike ni zajel ozko in brez širših povezav, ampak je obratno, obravnavano snov tesno povezal — da tako rečemo — z vzrokom njenega nastanka in razvoja: srednjeveškimi mesti in trgi. S tem pa je Otorepčevo delo dobilo še dodatno novo dimenzijo, ki ni zajeta v naslovu, jo pa prinaša vsebina; to je dragocen prispevek k zgodovini mestnih naselbin na Slovenskem.

V tem smislu je bilo ob več priložnostih poudarjeno (npr. v oceni Otorepčeve doktorske disertacije, ki je v nekoliko spremenjeni obliki izšla na zavihku knjige, ki jo predstavljamo, ali na tiskovni konferenci ob predstavitvi knjige), da predstavlja ta knjiga eno izmed temeljnih del o slovenski srednjeveški zgodovini sploh. Na eni strani je to prvo pomembno delo s področja sfragistike in heraldike v slovenskem zgodovinsko-pisju, na drugi strani pa je to hkrati v zadnjih šestdesetih letih, po monografiji F. Zwittra o starejših kranjskih mestih in meščanstvu (1929) najpomembnejše delo za zgodovino mest pri naš. Prav zaradi te druge pomembnosti pa knjiga obenem na najlepši možni način kaže, kako pomembne so za naše zgodovinsko vedenje tako imenovane »pomožne zgodovinske vede«, za katere lahko rečemo, da so to lahko le po imenu, nikakor pa ne po pomenu.

Knjiga je tematsko razdeljena na več sklopov. Po uvodnem poglavju, ki je posevčeno pregledu stanja raziskav in tozadevni znanstveni in strokovni literaturi v širšem evropskem in ožjem »deželnem«¹ okviru, sledi analitični inventar — najboljše in s stališča zgodovine mestnih naselbin pri nas — najpomembnejši del knjige. V njem je avtor podrobno obdelal in predstavil skupno 39 srednjeveških mestnih in trških naselbin na slovenskem etničnem ozemlju in na njegovem robu, naselbin, za katere se ve, da so v obravnavanem času imele pečate (Štajerska 13, Kranjska 14, Koroška 7, Primorska 5). Podlago temu delu knjige predstavlja sistematičen in temeljit pregled vseh virov, ki pridejo v poštev. V ta namen avtor ni pregledal le listin, ki so jih izdala mesta in trgi in na katerih so ohranjeni pečati, ampak je moral zaradi pečatenja »v tujih zadevah«² pregledati skoraj celoten listinski fond za slovensko ozemlje. Pri tem ni šlo le za srednjeveške, ampak tudi za kasnejše listine, saj so se mnogi pečati uporabljali še do 20. stoletja. Poleg tega je delo zahtevalo še pregled obsežnih aktih fondov od 16. do 18. stoletja, v katerih so se ohranili mnogi »manjši«, »tajni«³ in »sodni«⁴ mestni pečati, pregled vseh kopalnih knjig in registrov listin od 13. do 16. stoletja, pa ogled raznih zbirk odlitkov in originalnih pečatov po raznih arhivih, muzejih in društvih. To ogromno delo, ki ga je avtor začel že daljnega 1956. leta, in je bilo vmes večkrat prekinjeno ter je zastalo tudi za daljša obdobja, in ki ga je v veliki meri opravil v tujih bibliotekah in arhivih, je seveda postreglo z bogatimi rezultati in veliko novimi podatki, ki so vključeni pri obravnavi vsakega posameznega kraja. Prav zaradi izrednega bogastva podatkov, ki jih vsebuje ta del knjige, lahko rečemo, da je delo že postalo nepogrešljiv pripomoček za vsakogar, ki se bo hotel ukvarjati z zgodovino mest na Slovenskem in hkrati temeljni pripomoček za to problematiko.

V naslednjem poglavju je Otorepec objavil napise na pečatih in označbe pečatov v koroboracijah. Gre za kratko poglavje, ki pa pomeni sistematično objavo povsem specifične vrste virov za slovensko srednjeveško zgodovino in je tudi v tem oziru pomembna novost in opravilo.

Knjiga, ki sta jo skupaj izdala Slovenska matica in Znanstvenoraziskovalni center SAZU, za kar jima gre posebno priznanje, se zaključuje s sistematičnim delom. V njem je vse zbrano gradivo analizirano v smislu sfragistike, vede o pečatih. Tu bo mnogo zanimivega branja našel tudi ljubitelj zgodovine in ne samo strokovnjak.

Govoriti o konkretnih rezultatih in ugotovitvah, ki jih je prinesla ta monografija, je v takšnem prikazu pravzaprav nemogoče, saj dobesedno vsaka stran prinaša nove podatke, ki dopolnjujejo in poglobljajo naše znanje. Njena visoka vrednost se bo nedvomno potrdila ob konkretnem delu zgodovinarjev, katerim bo pri njihovem delu gotovo služila v oporo. Hkrati pa gre za snov, ki še zdaleč ni izčrpana, in bodo nove raziskave njene rezultate lahko še dopolnile. V tem okviru velja opozoriti na avtorjevo obvestilo na tiskovni konferenci ob predstavitvi knjige, da je le-ta že ob njeni izročitvi javnosti zastarela v toliko, da se je v Narodnem muzeju v Ljubljani,

v numizmatični zbirki, našel srednjeveški pečat Metlike, za katerega v tekstu knjige še piše, da ga ni moč najti.

Pomembno delo Boža Otorepca s težiščem na zbranih in dokumentiranih podatkih je, kot je bilo že rečeno, nepogrešljiv pripomoček in priročnik za vsako raziskavo zgodovine mestnih naselbin pri nas. Hkrati pa more služiti tudi kot izhodišče za posamezne specialne razprave iz pravne zgodovine, sfragistike, heraldike, diplomatike in tudi umetnostne zgodovine.

Peter Štih

Anton Fister, **Izbrani spisi. Prva knjiga: Spomini od marca 1848 do julija 1849, prispevek k zgodovini dunajske revolucije.** (Prevedel Dušan Ludvik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1987. 217 strani.

Izdaja spominov Antona Fistra bo, kot vse kaže, pri nas osrednji dogodek ob 140-letnici pomladi narodov (knjiga se je na trgu pojavila letos). Znameniti radovljičan je imel zelo vidno vlogo v dunajski revoluciji 1848 in je že skrajni čas, da se čim več ljudi neposredno seznanijo z njegovo lastno oceno dela, ki ga je takrat opravil. Dr. Anton Fister,¹ profesor teologije, filozofije in pedagogike na dunajski univerzi, vojni kurat tamkajšnje akademske legije in član leveice v dunajskem parlamentu, sodi v tisto skupino naših ljudi, ki so se aktivno vključili v revolucijo, vendar pomlad narodov ni otopila njihovega občutka nacionalne pripadnosti. Izgovori ali bolje opravičila, da ga je slovensko narodno gibanje odbijalo, ker je bilo v rokah klera in dvorne kamarile, so potvarjanje objektivnih zgodovinskih dejstev. Dunajska leveica je izkoristila nezadovoljstvo najširših ljudskih mas in dokončno zlomila že zelo načet Metternichov absolutizem. Ker ni imela jasnih načrtov o ciljih revolucije, niti ni imela socialnega načrta za kmete in delavce, ti so bili razen na Dunaju še neznatna manjšina, ker ni razumela nacionalnega vprašanja, ker ni doumela revolucionarnosti zahtev po preustroju monarhije, je osamljena propadla. Fister kot njen aktivni član je doživel enako usodo. Slovenskemu zgodovinopisju ne danes, ne v preteklosti vloga tega Kranjca ni neznana. Po zadnji vojni je zanimanje zanj, zlasti po zaslugi dr. Marjana Britovška, v porastu. 20. septembra 1849. leta je namreč v Londonu izšel lepak, v katerem prosijo ljudi, naj podprejo tamkajšnje nemške begunce. Na njem sta poleg treh drugih Nemcev podpisana tudi Karel Marx in Anton Fister. Tako dr. Franc Rozman kot Britovšek pa doslej nista potrdila upov tistih, ki bi iz tega radi potegnili daljnosežne zaključke.² Na podlagi vsega doslej ugotovljenega lahko trdimo, da mu v preteklosti slovensko zgodovinopisje ni delalo krivice.

Fister primerja svoje spomine, ki so prvič izšli v dveh delih 1850. leta v Frankfurtu ob Maini, z zapisovanjem oporoke v času kuge (str. 163). Priznati moramo, da so dejansko nastajali v nenormalnih razmerah, zato je iz njih jasno razviden srd propadlega politika. Spominjajo nas na zbirko pridig, polnih lepih misli in še več lepih besed. Malo je tistega, kar daje spominom zgodovinsko vrednost. Svoje govore, na katere je najbolj ponosen, je namreč zapisal po spominu. Tako so nam še najbolj dragocene nekatere njegove opazke in oznake oseb, s katerimi je prihajal v kontakt v svoji revolucionarni vihri.

Fister je v prvih tednih revolucije sodeloval z dunajskimi Slovenci. Podpisal je addresso 44 slovenskih Dunajčanov kranjskim deželnim stanovom 29. marca 1848, slab mesec kasneje se je še udeležil ustanovnega sestanka dunajske Slovenije, kmalu nato pa je v njem prevladala slepa ljubezen do nemškega Mihla. Svoje nacionalne nazore je sam povedal v odgovoru poslancem frankfurtskega parlamenta, ko so ti 6. julija obiskali avlo. »Vi ljubite Germanijo kot ljubimo sestro ali mater, jaz jo ljubim kot nevesto. Rojen in odrasel med Slovani, sem ljubil Nemčijo že od otroških let, bil sem nemško vzgojen, in kar sem se naučil, dolgujem Nemčiji. Zivel sem med Slovani in Italijani, med njimi sem srečal ljudi z žlahtnim značajem, ne pa tudi nemškim srcem.« (Str. 108). Zato v njegovih spominih zaman iščemo vesti o dogajanjih med dunajskimi Slovenci; spominja se le prihoda srbske deputacije (str. 104), pa še to izrabi za vrsto trditev, ki mu niso v čast. Prizadevanja Slovanov in drugih malih narodov so bila zanj »narodnostno brušenje in petelinje petje« (str. 82, 84). Le v zvezi z oktobrsko vstajo na Dunaju omenja Ambroža in Smrekarja. Njegove simpatije so popolnoma na strani nemštva. Fister je na primer zgrožen, ker Čehi nemškim študentom v Pragi ne dovolijo nemških barv, da pa se podobno dogaja slovenskim v

¹ Do leta 1979, ko mu je bila v Radovljici 29. marca odkrita spominska plošča, je bila običajna oblika njegovega priimka Fűster, kot se je tudi sam dosledno podpisoval. Ker pa so nekateri slovenski časopisi 1848. leta pisali Fister, in ker se njegovi današnji daljnji sorodniki tako podpisujejo, se poslej uveljavlja oblika, ki je uporabljana tudi v tej knjigi. Z ozirom na njegovo deklarirano navdušenje za nemštvo to ponašanje Fűstra ni potrebno.

² Franc Rozman, Fűster in Marx. Zgodovinski časopis 19—20, 1965/66, str. 275—276. Marjan Britovšek, Anton Fűster in revolucija 1848 v Avstriji, str. 111 in str. 272—273. Glede njegove knjige upoštevaj še oceno Frana Zwitterja v Zgodovinskem časopisu 23, 1971, str. 144—151.

Gradcu, ga seveda ne prizadene. Bralec bo še razumel, da Fister, ki ga še v Ljubljani nacionalni preporod ni pritegnil, za slovenske in nekatere druge slovsnske zahteve ni imel posluha, še zlasti, ker so bile ambicije nemškega Kranjca drugače. Podobnih oseb ne poznamo tako malo. Toda Fister gre dlje. Slovanom z izjemo Poljakov pripisuje najgrše in najpodlejšje namene in lastnosti, in to ne le zato, ker naj bi bili proti revoluciji, ampak zaradi njihove narave. Verjame v »Deutschfresserei«, ki naj bi cvetelo v zbirališču dunajskih Slovanov, v kavarni Gerlovič (str. 83). Posebno je gorak Čehom. Že njihov govor je drdrajoč, zvijačen, trd kot češki jezik in češka buča (str. 81), vsak Čeh je najbolj brezsrčen in najbolj nevhvaležen človek na svetu (str. 84). Njihovi poslanci v parlamentu so bili »zoprnih obrazov, nelepih glav s potezami, ki so kazale hudobnost«, ožigosani »s potezami verolomnosti« (str. 114), bili so ničvredni, brezsrčni, podkupljivi, »ministerialni hlapi, izdajalci ljudstva, morilci svobode« (str. 115). Ne preseneča, da bi bil Fister prej pripravljen biti Hontentot kakor Čeh (str. 115). Iz gornjih citatov je razvidno, da je bolehal za vsemi tistimi boleznimi kot takratna nemška in evropska levica. Težko je razumeti njihovo demokratičnost, če za svoje načrte zahtevajo nesvobodo drugih narodov, če željo narodov po lastnem razvoju označujejo s sovražnim partikularizmom (str. 82). Kje so tu načela resnice, človečanstva, svobode, ki naj vladajo med narodi (str. 82), kakšne so bile Fistrove predstave o življenju v Nemčiji, če je trdil, da so si nekatere narode izmislili ministri (str. 105). V čem je Fister dosleden revolucionarni demokrat, ko je na predlog ukrajinskega poslanca Prokopczyca, da bi poslancem, ki niso večji nemškega jezika, pred glasovanji v njihovem jeziku razložili, o čem bodo odločali, ne le pomagal ustvarjati hrup, ampak je celo zahteval, naj odidejo iz parlamenta in naj jih zamenjajo tisti, ki so večji nemškega jezika.³ Za taka stališča ni opravičila, še zlasti zato, ker je ob podobnem italijanskem predlogu levica ostala nema.⁴ Očitno je res, kar je ugotovil Rieger, da so nemški poslanci levice dunajskega parlamenta priznavali narode in enakopravnost, vendar naj ne bi ta veljala za vse, uživali naj bi ju le izbrani.⁵ Nedvomno ni mogoče zanikati zaslug levice v revoluciji 1848, ne moremo pa tudi zatiskati oči pred usodnimi napakami, pred sprenevedanjem o dveh od treh ključnih vprašanj takratnega dogajanja.

Fister v svojih spominih sledi predvsem raznim dogodkom, v katerih je aktivno sodeloval, manj pa zvemo o njegovih nazorih. Sam trdi, da se je resno ukvarjal s politiko, da pa sta bili njegovo pravo področje veroznanstvo in prosvetna stroka (str. 99). V državnem zboru se ni dobro počutil, ker naj bi v njem bilo »vse osnovano na odvetniških zvijačah in birokratski poslovni rutini«, v njem naj bi uspevali le »obrtniški juristi in juridični sofisti« (str. 114). Sklepamo lahko, da mu sistematično politično delo ni ustrezalo, bil je človek trenutnega navdiha, ki so ga pri delu vodila čustva pred razumom. Studentsko gibanje ga je v celoti prevzelo. Ni bil on tisti, ki bi ga usmerjal, ampak je ono usmerjalo njega.

Zaradi svoje dejavnosti je bil Fister ob koncu leta 1848 suspendiran kot duhovnik. Čeprav je vzkljknil: »Hvala Bogu, da sem se končno po sedemnajstih letih znebil ponesrečenega zakona!« (str. 193), ni jasno, kaj je s tem mislil. Sam je trdil, da dotlej ni nastopal zoper cerkev in dogme, priznava pa, da je s svojim neprisiljenim vedenjem, s tem pa razume tudi javno zabavo z ženskami, od katerih je lahko bila ta ali ona tudi na slabem glasu, dal kak povod za nezaupanje in očitke (str. 80). Tudi v tem pogledu je težko dobiti jasno sodbo o njem. Še največ je povedal ob kandidaturi za državnega poslanca (str. 98—102). Spominja nas na nekakšnega zapoznelega jožefinca, garniranega z nekaterimi modernističnimi pogledi — odpravo celibata so zahtevali tudi osovraženi Jelačičevi rojaki. Vse te pripombe (bilo bi jih lahko še veliko več) niso naperjene zoper nameravano izdajo Fistrovih izbranih spisov, od katerih imamo pred seboj prvo knjigo. Popolnoma nič ni narobe, če se seznanimo z življenjem in delom naših rojakov, katerih življenje in delo nista po okusu Slovencev. Upajmo, da se bo nekdo lotil na podoben način tudi Anastasiusa Grüna in Dragotina (Karla) Dežmana. Oba sta za Slovence marsikaj naredila, in prvi je še danes v nemškem svetu znan. Ob Fistru se bojimo le tega, da ne bi zgubili razsodnosti, ker je možno domnevati, da je imel stike s Prešernom, ker imajo nekatera njegova stališča mnogo skupnega z Marxovimi in Engelsovimi pogledi v Novem renskem časopisu, ker je možno, da sta se Fister in Marx srečala koncem avgusta ali v začetku septembra 1848 na Dunaju, ker sta njuna priimka in imeni skupaj natisnjeni na nekem lepaku. Zaslug in enkratnosti Fistru v letu 1848 ne more nihče odvzeti. Povsem nesporno pa je, da ga slovenstvo ne prej, ne med revolucijo, ne kasneje ni pritegnilo, da je do smrti ostal nemški Kranjec, da so sorodni pogledi ali eventualni osebni stiki z Marxom bolj posledica širšega dogajanja kot pa zavestne politične opredelitve.

Stane Granda

³ Roman Rosdolsky, Die Bauernabgeordneten im konstituierenden österreichischen Reichstag 1848—1849, Wien 1976, str. 197.

⁴ Ravno tam str. 201.

⁵ Kot zgoraj.

James C. Davis, *Carso. Riscatto dalla povertà*. Gorizia: Editrice Goriziana, 1988, str. 202.

Prehod iz starega v novi red, iz tradicionalne v moderno družbo je ključnega pomena za vsakogar, ki se ukvarja s proučevanjem družbenogospodarskih silnic v novoveškem obdobju. Kako se je ta prehod izvršil, kje tičijo vzroki propada kmečke družbe, kdaj in kako je podeželje prevzelo urbane vedenjske obrazce, so le nekatera izmed vprašanj, ki usmerjajo raziskovanje tistih zgodovinarjev, ki razgrinjajo in osvetljujejo pojave, ki jih je sprožila industrializacija.

Prav s to tematiko se sooča ameriški zgodovinar James C. Davis v delu *Rise from Want*, ki je pred kratkim izšlo tudi v italijanskem prevodu pri založbi Editrice Goriziana z naslovom *Carso. Riscatto dalla povertà* (Kras. Vzpon iz revščine). Avtor je kot raziskovalec evropske zgodovine že osvetlil preteklost beneške aristokratske družine Donà. Tokrat pa je svoje raziskovalne napore usmeril na dno družbene hierarhije, med tlačane in kmete s tržaškega Krasa. Davisovo pozornost je pritegnila družina Žužek iz Vižovelj (oziroma Slivnega), a ne le zaradi študijskih izbir, temveč tudi zaradi sorodstvene vezi, ki jo je z njo vzpostavil kot mlad novinar v Trstu za časa angloameriške uprave. Raziskovanje revne kmečke družine skozi čas je bilo za ameriškega zgodovinarja prav tako mikavno kot proučevanje preteklosti beneških aristokratov. Naloga, ki si jo je zastavil Davis, predstaviti razmere, v katerih so Žužkovi od 16. stoletja dalje živeli, njihov boj za obstanek in končno doseženo blagostanje, gotovo ni bila lahka. Zlasti zato, ker se je moral kot ostali proučevalci kmečke družbe spoprijeti z vprašanjem virov. Družina Žužkovih je kot večji del kmečkega podeželskega prebivalstva zapustila o sebi vse do XX. stoletja le skromne vire, tako da je Davis lahko zasledoval njene sledove v raznovrstnem arhivskem gradivu, v urbarjih, župnijskih knjigah, katastrskih popisih, notarskih listinah, civilnih in policijskih aktih. Zanimaril pa ni niti ustnega izročila zadnjih Žužkovih generacij, tako da je lahko tem bolj celoviteje osvetlil pot, ki jo je vižoveljska kmetija prehodila od tlačanstva do svobode in blagostanja.

Žužkovi so vse svoje življenjske energije najprej kot tlačani, pozneje kot svobodni kmetje, vlagali v kmetijstvo. Njihov obstanek je bil od 16. stoletja vse do druge polovice 19. stoletja odvisen od zemlje, s katero je družina razpolagala, in od njenih sadov. Skromno in ekstenzivno poljedelstvo, oddaljenost Vižovelj od mesta in glavnih prometnic, obvezne dajatve v denarju ter v pridelku so vseskozi neugodno vplivali na gmotni položaj Žužkovih. Simptom teh težkih družbenih in gospodarskih razmer je bila takrat visoka umrljivost družinskih članov, posebno otrok. Zemljiška odveza je leta 1848 dokončno osvobodila kmete tlačanstva, kar je ugodno vplivalo tudi na življenjske razmere Žužkovih, ki niso več izročali presežnega pridelka devinski gospodi. Kljub zemljiški odvezi pa so njihovi življenjski pogoji ostajali na robu preživetja in bitke za obstoj.

V drugi polovici 19. stoletja so se Žužkovi, podobno kot večji del takratnega slovenskega podeželskega prebivalstva, srečali z novo industrijsko civilizacijo, oziroma z njenim najizrazitejšim simbolom, z železnico. Gradnja Južne železnice je tudi na Krasu odprla pot urbanizaciji in novim proizvodnim procesom, kar je prispevalo h kmečkemu razslojevanju. Žužkovi so sprejeli izziv novih družbenih razmer, čeprav so bile te na obrobju tržaškega podeželja komaj opazne; prodajali so odvečne pridelke na mestnem tržišču, tvorili vodo in kamenje. Demografski porast pa je na drugi strani zahteval, da se je del družinskih članov izselil v mesto ali se zaposlil v industriji. Tisti, ki se je preselil v mesto, je težko spremljal novo okolje in novo meščansko delovno disciplino, čutil se je obubožanega in se zelo težko soočal z novostmi, ki so ga obkrožale. Lažje so se znašli tisti, ki so ostali na kmetiji, občasno pa delali v Trstu, Tržiču ali nabrežinskih kamnolomih. Stik z mestnim okoljem je bil v tem primeru manj radikalen in problematičen, saj je nespecializiranemu delavcu dovoljeval občasno obdelovanje zemlje.

Davis v svoji knjigi dovolj nazorno opisuje, kako nove družbene gospodarske razmere s časom spremenijo tudi življenjske navade podeželskega prebivalstva, kako v tradicionalni svet kmečkih družin počasi pronicajo mestne navade. Gmotni položaj Žužkovih je tudi v drugi polovici 19. stoletja izredno negotov, a se kljub temu izboljšuje. Družinski člani še vedno strogo sledijo racionalno naravnanim izbaram oziroma družinski strategiji, ki jo je ponavadi začrtal družinski poglavar, da bi lahko družino preživel in izboljšal njen materialni položaj, prehrano itd.

Prva svetovna vojna prekriža Žužkovim marsikateri načrt, in jih spet privede v hudo revščino, katere se začasno rešijo le za časa fašizma, dokončno pa šele po drugi vojni. Obe vojni vihri sta za družino prelomnega značaja, a ne le zaradi političnih razmer, temveč zato, ker prinašata glad in ponovno revščino. Za Žužkove, ki živijo na družbenem obrobju, v gospodarski negotovosti, je njihova edina skrb izhod iz revščine. Režimi, vladarji in slovenstvo igrajo v njihovem družinskem izročilu le postransko vlogo. Ameriški zgodovinar nam tako ponuja novo hipotezo, ki bi jo bilo

treba primerno preveriti, namreč, da narodnostna politična angažiranost slovenskega življa v tržaškem podeželju ni bila tako vseobjemajoča kot nam jo predstavlja večji del zgodovinopisja.

Lahko trdimo, da je razplet družinske zgodbe Žužkovih za Jamesa Davisa marsikdaj pretveza za razkrivanje gmotnega in duhovnega življenja malega človeka, ki je bil ujet v širše družbene in gospodarske silnice. Davis namreč vseskozi vzporeja družinski mikrokozmos in lokalno dimenzijo, v katero je slednji ujet, z občimi silnicami, ki so delovale tako v habsburški monarhiji kot drugod v Evropi. Avtorjev metodološki pristop je do snovi večplasten, vseskozi na meji med antropologijo in zgodovino, kar nedvomno bogati analizo fragmentarnih, na prvi pogled revnih virov. Da bi tudi preprostem bralcu omogočil vpogled v družbeno in gospodarsko preteklost, si je Davis izbral izredno preprosto, a tudi privlačno pripovedno obliko, ki včasih že sili k pretiranemu poenostavljanju. Občasno je tudi njegova izbira, da pojasnjuje življenje družine Žužek skozi gledišče revščine oziroma blagostanja, v določeni meri omejevalna, saj družbeni in gospodarski razvoj ni vedno linearen, nasprotno, prežet je s problematičnostjo, ker prinaša, kot je sam Franc Žužek opazil, blagostanje, a tudi izumrtje nekdanjih vrednot, človekovega soglasja z naravo, kolektivnih navad tako imenovanega starega reda.

Odlika dela pa je vendarle ta, da posega na področje socialne in gospodarske zgodovine, ki je v slovenskem zgodovinopisju malo obdelana. Tudi zgodovine tržaškega zaledja, razmerja slovenske okolice s Trstom, ne moremo ocenjevati samo v narodnostno-političnem ključu, ki je seveda pomemben, a nič manj determinanten od ekonomskih in družbenih pojavov, ki so zaznamovali zlasti v 19. stoletju slovensko okolico Trsta.

Marta Verginella

Dietrich Mania, Thomas Weber, **Bi zingsleben III** (*Homo erectus* — seine Kultur und seine Umwelt). Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1986. 400 strani, 146 ilustracij med tekstem, 143 tabel. (= Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, Band 39)

Leta 1908 so v kamnolomu kvartarnega travertina, nedaleč od mesta Bilzingsleben našli prve paleolitske artefakte. Najdišče je sicer znano po ostankih pleistocenskih rastlinskih in živalskih fosilov že od prve polovice 18. stoletja. Žal je ostalo nekako v senci veliko bogatejšega in predvsem v strokovni literaturi hitreje uveljavljenega najdišča Weimar — Ehringsdorf iz doline reke Ilm. Paleontološkim in kasneje tudi arheološkim najdbam iz Bilzingslebna (odkrivali in objavljali so jih vse do konca šestdesetih let tega stoletja — med pomembnejšimi raziskovalci so bili npr.: Friedrich von Schlotheim, Emanuel Kayser, Emil Werth, Adolf Spengler, Hans Pöhlig, Fritz Wiegiers in Ewald Wüst) je bila že takoj na začetku prisojena visoka starost. Pomembna prelomnica v zgodovini najdišča je leto 1971. Takrat je tam začel sistematično izkopavati Landesmuseum für Vorgeschichte iz mesta Halle/Salle. Že prve sonde so pokazale, da bi obsežne interdisciplinarne raziskave lahko precej dobro rekonstruirale življenje in okolje praljudi iz časov srednjega pleistocena. Kmalu zatem je sledilo odkritje hominidnih skeletnih ostankov (mimogrede: že baron von Schlotheim je leta 1818 pisal o človeški lobanji iz Bilzingslebna — ker najdba ni ohranjena, je podatek problematičen; bolj zanesljiv je zgornji vrzeljak pračloveka /danes sicer izgubljen, vendar obstaja fotografija originala/, ki ga je našel in skupaj z drugimi najdbami opisal A. Spengler leta 1934). Morfološko vsi pripadajo vrsti *Homo erectus*. Največjo podobnost imajo najdbe iz Bilzingslebna po mnenju antropologa Emanuela Vlčka z nekaterimi najdbami iz Olduvaija (npr. osebek Olduvai 9 — *Homo erectus olduvaiensis*) in z Jave (*Homo erectus*, tip Sangiran 17). Razlike med Bilzingslebno in predvsem med azijskimi pitekantropi pojasnjuje Vlček z geografsko pogojenostjo in z variabilnostjo vrste same. Prav zaradi tega je najdbo taksonomsko poimenoval *Homo erectus bilzingslebenensis*. Po njegovem mnenju najdba iz Bilzingslebna potrjuje obstoj dveh morfološko različnih vrst pračloveka, ki sta v srednjem pleistocenu (pred več kot 300.000 leti) približno istočasno živela v srednji Evropi. To sta obliki pitekantropov z najdišč Bilzingsleben in Vértesszöllös ter sapienčni obliki z najdišč Swanscombe in Steinheim. Do sedaj sta o najdbah tega pomembnega arheološkega, antropološkega in paleontološkega najdišča objavljeni že dve monografski publikaciji (D. Mania, V. Toepfer, E. Vlček: Bilzingsleben I. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 32, 1980 in D. H. Mai, D. Mania, T. Nötzold, V. Toepfer, E. Vlček, W. D. Heinrich: Bilzingsleben II. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 36, 1983). V prvi so predstavljene geologija najdišča, arheološke, paleontološke in antropološke najdbe iz let 1972 do 1976, v drugi pa ekologija najdišča, travertinska flora, fosilni mehkužci in

raki, vretenčarji in skeletni ostanki praljudi iz let 1977 do 1979. Pričujoča knjiga je tretja v seriji o najdbah iz Bilzingsleben. Najdišče, poimenovano tudi »Steinrinne«, leži 1 km južno od mesta Bilzingsleben, sredi opušenega kamnoloma kvartarnega travertina, ki je nekoč meril ca. 300 × 200 m. Geografsko se postaja nahaja med Thürinškim gozdom na jugozahodu in Harzom na severu, ob izlivu Wirbelbacha v Wipper v porečju reke Saale. Nadmorska višina najdišča je 175 m. Po današnjem stanju raziskav je travertinu, kot že rečeno, prisojena srednjepleistocenska starost. Izoblikoval naj bi se v glavnem v času proti koncu holsteinske tople dobe (t. i. Veliki interglacial = interglacial Elster/Saale po severnoevropski geokronološki shemi oziroma interglacial Mindel/Riss po srednjeevropski, alpski geokronologiji). Holsteinski toplodolni kompleks je razdeljen v tri faze: Holstein termal ali Holstein *sensu stricto*, sledi mu Fuhne hladna faza, ki jo zamenja t. i. Dömnitz termal (v tem času se je tvoril travertin v Bilzingslebnu, to je tudi čas poselitve terase ob jezeru; Dömnitz termal je navzgor po kronologiji omejen z Drenthe stadijem saalskega glaciala). Kot je bilo namreč ugotovljeno, je paleolitska postaja ležala na obrežni terasi, ob izlivu manjšega potoka v nekdanje plitvo jezero, ki je bilo na tem območju. Narasla voda je nekajkrat preplavila področje najdišča in zaradi tega imajo nekatere najdbe delno paravtohtoni karakter. Prav fascinantno je bilo odkritje ostankov treh koč. Le v tlorisu ohranjene strukture bivališč ovalne in okrogle oblike imajo premer med 3 in 4 m, z orientacijo severozahod-jugovzhod in z vhomom na jugovzhodni strani. Pred vsako »kočo« (obdane so bile s kamni in z večjimi kostmi lovni živali) je bilo odkrito večje ognjišče s po dvema »delavnicama artefaktov« na prostem. Med kostmi je v okolici »koč« (šotorov?) predvsem veliko medvedovih ostankov (*Ursus* sp.), precej manj je kosti gozdnega slona (*Palaeoloxodon antiquus*), merckijevega nosoroga (*Dicerorhinus kirchbergensis*), bobra (*Castor* cf. *fiber*), konja (*Equus* sp. seu *E. germanicus*), goveda oziroma bizona (*Bos* seu *Bison*); nekaj ostankov pripada že kriofilni favni npr. mamut (*Mammontheus primigenius*) in dlakavi nosorog (*Dicerorhinus hemitoechus*); obe slednji vrsti že nakazujejo začetek bližajočega se glaciala Saale (tj. Riss). Med ostanki flore so ugotovili rodove *Acer*, *Cornus*, *Corylus*, *Picea*, *Fraxinus*, *Betula* etc. Podrobna študija, ki je obenem jedro knjige, je posvečena artefaktom iz kremenca (do sedaj je bilo odkritih več kot 100.000 sileksov), orodjem iz kosti (tudi slonovine) in rogovij. Morda je le nekaj preveč govora o »obdelanih kosteh« (večina raziskovalcev ima danes t. i. protolitsko kostno industrijo za bolj ali manj naraven pojav in izključuje sodelovanje človeka). V taborišču so pitekantropi izdelovali svoja orodja in jih tudi popravljali in prirejali, saj je med sileksi največ neretuširanih odbitkov, ostankov jeder, iveri in odkruškov, manj pa je pravih artefaktov (pestnjaki, različna strgala, svedri, tayacienske konice). V posebno skupino spada vrsta prodnjakov in dvostranih prodnjakov. Tipološko pripadajo vsa odkritja orodja starejšemu paleolitiku. Méd izdelavo prevladuje poleg jedrne in prodnjaške predvsem clactonienska tehnika odbijanja; levallois način je sicer tudi prisoten, vendar procentualno zanemarljiv. Vsa objavljena orodja so obdelana tipološko, metrološko in statistično s souporabo moderne računalniške metode. Izsledki so prikazani na številnih tabelah, grafikonih in kumulativnih krivuljah, kar je velika vrednost knjige. Kameni material iz Bilzingslebena je primerljiv, kot je z natančno analitično študijo ugotovil T. Weber, predvsem z gradivom staropaleolitskih najdišč Vértesszöllös, Markkleeberg, Warnstedt, pa tudi z najdišči Wallendorf, Wangen in Memblen (so nekoliko starejša od Bilzingslebena; časovno spadajo v sam začetek holsteinskega kompleksa). Terenska dela naj bi bila na tem najdišču zaključena šele v prvi polovici devetdesetih let. Glede na to lahko pričakujemo, da bo o Bilzingslebnu s krajšimi presledki izšlo še nekaj monografskih publikacij.

Za konec bi rad opozoril, da imamo tudi v Sloveniji zaenkrat tri najdišča, ki spadajo v čas starejšega paleolitika v Evropi. To je predvsem jama Risovec pri Postojni (prim. S. Brodar, *Acta carsologica* 5, 1970, 273 ss), kjer so v 7. in 8. plasti izkopali ostanke toplodolne favne (*Dicerorhinus kirchbergensis*, *Castor fiber*, *Cervus* sp., *Alces* sp.) in 20 sileksov. Časovno je Risovec uvrščen v konec interglaciala Mindel/Riss, kulturno pa prisojen t. i. pramoustérienu (to o kulturni pripadnosti bi bilo treba v skladu z novimi spoznanji v kratkem revidirati). Drugo najdišče je Jama v Lozi. V njej sta bila v zelenkasti flišni ilovici (vodni sediment, ki je glede na najdbe povodnega konja, *Hippopotamus antiquus*, iz podobnih sedimentov Postojnske jame datiran v Veliki interglacial) odkrita dva primerka kamenega orodja, ki sta sicer tipološko slabo opredeljiva, vendar nedvomno kažeta na prisotnost pračloveka v Pivški kotlini (M. Brodar, *Arheološki vestnik* 37, 1986, 23 ss). Tretje najdišče predstavlja Betalov spodmol oziroma njegova A — kultura, ki je časovno datirana v sam začetek riškega glaciala in kulturno opredeljena kot tayacien — pramoustérien (za Jamo v Lozi in Betalov spodmol prim. F. Osole, Nalazi predmoustérienske starosti. Praistorija jugoslavenskih zemalja 1, 1979, 160 s).

Lexikon des Mittelalters, vierter Band, Lieferung 1—4. München und Zürich: Artemis Verlag, 1981/88. 895 strani.

Pred nami so novi štirje snopiči odličnega Leksikona srednjega veka, katerega izhajanje spremljamo že od vsega začetka. Tako je že leta 1978, torej pred desetimi leti, kar je za majhen jubilej, izšla v Zgodovinskem časopisu izpod peresa Ferda Geršuna prva ocena, posvečena temu delu. Dosedaj je bilo objavljenih sedem takšnih ocen. Zadnja je izšla v ZC 40, 1986, 517—521, v njej pa si lahko bralec poišče podatke tudi o vseh prednodnih ocenah. Prvi štirje snopiči četrtega zvezka vsebujejo gesla med besedama *Erzkanler* in *Freiheit*. S tem je obdelana približno ena petina abecede. Glede na to, da naj bi po informacijah založnika, ki so natisnjene na zadnji strani ovitka vsakega posameznega snopiča, izšlo vsega skupaj sedem zvezkov tega leksikona in glede na to, da je doslej izšla skoraj natančno polovica predvidenega obsega, se seveda postavlja vprašanje, kako bo rešeno očitno nasprotje med dosedaj obdelanimi gesli in prostorom, ki so ga zavzela, ter predvidenim obsegom celotnega leksikona? Ne glede na to pa seveda tudi zadnji štirje snopiči prinašajo obilo zanimivih in pomembnih gesel, ki segajo na najrazličnejša področja in tudi na tak način izpricujejo vso pestrost srednjeveškega življenja, ki je v naših predstavah mnogokrat ujeta v že kar standardne klišeje.

Med splošnimi gesli prvega snopiča, ki so pritegnila našo pozornost (kot npr.: *Etika*, *Evnuhi*, *Eva*, *Ekskomunikacija*, *Ekspanzija [evropska]*, *Exemplum*, *Eksarhat*), je mogoče najbolj zanimiva skupina gesel, ki so na kakršenkoli način povezana z *Evangelijem*. Mednje spada tudi geslo o *Cedadskem evangeliju (Evangeliar von Cividale)*, ki je pomemben tudi za slovensko zgodovino. Preko roba, pod, med in na robu teksta je zapisana cela vrsta imen romarjev, med katerimi so zelo številna znana slovanska in bolgarska imena iz 9. in 10. stoletja. V primerjavi z enakim geslom, ki ga je za Enciklopedijo Jugoslavije napisal Anton Bajec,¹ lahko rečemo, da je besedilo v Leksikonu srednjega veka (avtor M. Hellmann) boljše, celovitejše, obsežnejše in tudi glede literature popolnejše, saj seže bibliografski pregled v osemdeseta leta tega stoletja. Za našo zgodovino je v prvem snopiču zanimivo in pomembno predvsem še geslo o *Evgipiju* (avtor M. van Uytffanghe). Evgipij ni samo pisec »Življenja svetega Severina«, ki je zgodovinski vir neprecenljive vrednosti, saj bi brez njega o zgodovini druge polovice petega stoletja v vzhodnoalpskih deželah ne vedeli skoraj ničesar. Za nas je pomemben tudi zato, ker mu je slovenska historiografija (Rajko Bratož) v zadnjem času posvetila precejšnjo pozornost, ki je naletela na zelo ugoden odmev tudi v tujini, saj je Avstrijska akademija znanosti objavila leta 1983 v obliki samostojne publikacije Bratoževo obsežno razpravo Severinus von Noricum und seine Zeit. Glede na to, da sega literatura, navedena na koncu gesla o Evgipiju, časovno do leta 1983, nam je seveda lahko žal, da pisec gesla ni upošteval tudi omenjene Bratoževe razprave. Prav tako bi morda pisec, ki je sicer poudaril, da je Vita sancti Severini glavno Evgipijevo delo, lahko še dodal, da je hkrati to tudi daleč najpomembnejši pisani zgodovinski vir za zgodovino vzhodnoalpskih dežel druge polovice petega stoletja. Na žalost ni v geslu nič tudi o Evgipijevem bibliofilskem delu, saj je v Lukulanskem samostanu v južni Italiji, kjer je bil opat, ustanovil veliko knjižnico, katere skriptorij je bil eden vodilnih v južni Italiji še vse v drugo polovico šestega stoletja. Vendar pa bo bogata bibliografija, navedena na koncu gesla, gotovo potešila tudi bolj radovedne.

Od gesel drugega snopiča, med katerimi nismo zasledili nobenega, ki bi bilo v celoti posvečeno naši zgodovini, je treba na prvem mestu omeniti obsežno geslo o *fevdalizmu*. Po uvodnem, splošnem delu, ki obravnava nastanek pojma, njegov pomen in odprta vprašanja, sledi pregled po geografskih področjih. Za jugovzhodno Evropo ga je napisal Sima Čirković, med novejšo literaturo pa je naveden tudi Bogo Grafenauer. Za Bizantinsko cesarstvo je pregled napisal Lj. Maksimović. Od ostalih gesel drugega snopiča naj omenimo le nekatera. Veliko jih je posvečenih raznim *Feliksom* in *Ferdinandom*. Obsežni sta tudi gesli o *družini* in *praznikih*. Med gotovo zanimiva gesla pa spada tisto o srednjeveških *ponaredkih*, katerih je bil tisti čas resnično poln. Tako je od ohranjenih listinskih tekstov iz zgodnjega srednjega veka okrog 50 % takšnih, ki so ponarejeni ali prenarejeni. Med prvimi ponarejevalskimi centri so bili najbolj na glasu npr. Montecassino, Sv. Maximin v Trierju in Reichenau, v katerih so bile sproducirane cele serije falsifikatov.

V tretjem snopiču četrtega zvezka bodo prišli na svoj račun tisti, ki jih zanima *finančništvo*, *Flandrija*, *Firence*, *ribolov*, *forum* ali pa npr. *Formbach*, bavarska grofovsko rodbina, ki je imela velika posestva tudi v Vzhodni marki in na Štajerskem. Njihova štajerska posestva (Pittenska grofija severno od Semmeringa) so leta 1158 dedovali Traungauci, kasnejši prvi štajerski vojvode.

¹ Besedilo v 3. zvezku izdaje v slovenskem jeziku (1987) je le nekoliko skrajšano besedilo iz prve izdaje (1956).

Četrtri in tokrat tudi zadnji snopič je skoraj v celoti v znaku *Frankov, Frankovske države, Francije in Frančiškanov*. V geslih, ki obravnavata Frankovsko državo in Francijo, gre za vsestranski, sintetični pregled politične, cerkvene, gospodarske in institucionalne zgodovine z izredno bogatimi bibliografskimi pregledi. V pravzaprav nikoli končanem sporu, kdaj je bil konec frankovske države in kdaj se je začela zgodovina posameznih držav, ki so nastale na prostoru nekdanjega Karlovega cesarstva, je kot mejna letnica vzeto leto 887, ko je Arnulf Karantanski odstavil Karla III., čeprav je v literaturi še mnogokje zaslediti leto 899. Takrat je umrl Arnulf, zadnji (pa čeprav le na pol) Karoling, ki je bil kronan in maziljen za cesarja. Za konec moramo omeniti še dve gesli. Eno je posvečeno *Frankopanom*, hrvaški plemiški rodbini (avtor L. Steindorff), drugo pa obravnava *Fredegarja* in njegovo *kroniko*, ki je s svojimi podatki o Samu tudi neprecenljiv vir za našo najstarejšo zgodovino (avtor U. Nonn). Dolgo časa je v znanosti prevladovalo Kruschevo mišljenje, da avtor kronike ni en sam pisec, ampak da so bili trije. Šele novejša dela z novimi argumenti na nek način rehabilitirajo prvotno mnenje, da je bil pisec kronike samo eden, po rodu iz Burgundije, ki je kasneje živel v Metz in okrog 658/660 napisal to delo.

Peter Štih

G. Marjanović-Vujović: **Krstovi od VI do XII veka**. Beograd : Narodni muzej, 1987. 95 strani.

Knjiga je tiskana v srbsčini in angleščini in je poseben zvezek zbirke Srednji vek I, ki jo izdaja Narodni muzej v Beogradu. Avtorica v uvodu obširno komentira vse, kar je bilo napisano o tem prsnem tipu nakita skozi raziskovalno zgodovino. Križi, ki so bili razširjeni v Bolgariji, Romuniji, Madžarski in Srbiji, so prvič pritegnili pozornost znamenitega ruskega znanstvenika P. Kondakova. Za njim so se tega problema lotevali K. Mijatev v Bolgariji, M. Bárány-Oberschall in Zs. Lovag v Madžarski, I. Barnea, P. Diaconu in V. Spinei v Romuniji ter končno pri nas S. Radojčić. Glede na to, da se je od zadnje objave zbralo v zbirki Narodnega muzeja določeno število novih primerov, je avtorica objavila vso dokumentacijo muzeja o oblikah pridobivanja, ki segajo nazaj v 1906. leto; danes namreč bogati fundus obsega kar 86 kosov. Poleg nakupov in poklonov je bilo določeno število križev pridobljenih tudi z arheološkimi raziskavami; za poreklo nekaterih pa ni nobene dokumentacije.

Križi, ki so vzeti v obdelavo, sodijo k različnim tipom in so izdelani iz različnih materialov. V poglavju Tipologija krstova je avtorica razporedila križe v več skupin in pri tem upoštevala tudi namembnost. V prvi so zgodnjebizantinski križi iz 6. stoletja (6 kosov); po tipu so deli vratnega nakita, eden pa procesijski križ (št. 5); izdelani so iz bronca ali svinca. Samo en primer (št. 7) sodi v 7. ali 8. stoletje. Vsi imajo obliko latinskega križa. Drugo skupino tvorijo (št. 8—50) t. i. križi, ki so se nosili na prsih. Med te sodijo dvodelni relikvariji, ki so bili obešeni na vratu z verižico ali trakom. Glede na to, da je z reverzne in averzne strani prikazan Križani, meni avtorica, da gre za kopijo. Križi so iz bronca v tehniki litja in bolj ali manj dobro modelirani. Na nekaterih se nahajajo napisni imeni posameznih uprizorjenih svetnikov. Datirani so v glavnem v 11. in 12. stoletje.

Drugi del te skupine križev predstavljajo priveski, ki so se na prsih nosili ločeno ali kot sestavni del na ogrlici; izdelani so v obliki latinskega križa (št. 51—55) in datirani v 11. in 12. stoletje. Sem sodi tudi tip s poudarjenimi robovi (št. 60—62) iz 11. stoletja. Posebno varianto predstavljajo podobni križi, ki se na vrhu končujejo z lunulo (št. 58 in 59). Tudi ti so iz bronca in datirani v 11. stoletje. Ločeno varianto predstavljajo svinčeni križi (št. 69—75), eden pa je iz keramike (št. 76) v obliki grškega križa dokaj shematizirane izdelave. Glede na to, da so najdeni nekateri v grobovih, jih avtorica uvršča v 11. stoletje; izjema je križ iz keramike, ki je lahko datiran tudi v 13.—14. stoletje. Posebno skupino tvorijo križi, ki so bili nošeni na procesijah (št. 77—78) in so datirani v 10. ali 11. stoletje.

Ločeno skupino predstavljajo plombe v obliki križev (št. 80—83); so v obliki grškega križa z nekoliko izdolženim zgornjim krakom v obliki Petrovega križa. Za razliko od dosedanjih skupin so ti služili kot varnostni pečati — plombe; so iz svinca in so pečatili keramične posode, v katerih so po trgovskih poteh prevažali olje in vino v obredne namene. Najbolj pogosto so jih našli ob trgovskih poteh (Bolgarija, Romunija). Datirani so v 10. in 12. stoletje. Zanimivo skupino tvorijo križi iz 12.—14. stoletja (št. 84—86), izdelani v tehniki litja iz bronca. Na zunanji površini imajo v reliefu predstavo Matere božje v drži orante.

V sklepnem delu pristopa avtorica k novemu načinu opredeljevanja predmetov po prostoru, kjer se posamezni tipi širijo, po izvoru kopiranih predlogov in po določenih lokalnih delavnicah. Po priloženi geografski karti z najdišči je videti, da se kopicijo križi na področju Podonavja Srbije, Bolgarije in Romunije. Podobnost v ti-

pih, motivih, okrasih in z istočasno kronologijo, predstavljajo celoto v okviru administrativnih meja, na katerih je deloval in kulturno vplival Bizanc, podobno kot v predelih zunaj meja, toda še vedno v sferah njegovega vpliva. Zato sodijo v imenovano celoto tudi najdbe z nekaj bolj oddaljenih najdišč. Križi naj bi prihajali iz krščanskih centrov Bizanca, iz dobro organiziranih delavnic, odtod so se širili v vseh smereh. Zanimivo pa je, da so liki na averzih in reverzih vzeti iz monumentalne umetnosti vzhodne ikonografije. Gostota najdb priča o gostoti slovanskih naselij ob Donavi. Po avtorici gre tudi za smer trgovskih in romarskih poti, ki je izhajala iz različnih centrov in vodila v Sveto deželo in nazaj; temu v prid naj bi govorili identični primeri, najdeni na Vzhodu, le da so bili ti izdelani iz plemenitih kovin. Zaradi različnih dediščin po krščanskem navdihu, po veliki produkciji na Vzhodu — v Palestini, Siriji in Egiptu, so nastajale posamezne delavnice tudi na evropskem delu bizantinskega ozemlja. Po zgrešenih napisih na nekaterih primerih lahko sklepamo, da so bili izdelani na ozemlju, kjer niso znali grškega jezika, torej bržkone v podonavskih naseljih. V prid tej domnevi priča tudi groba izdelava posameznih primerov, zlasti onih z liki Kristusa in Matere božje orante. Domači obrtniki so bržkone izdelavali kalupe sami po vzorih, ki so prihajali od drugod, kar se kaže tudi z neenakomerno kvaliteto ornamenta in slabim litjem, čeprav je bilo eno in drugo odvisno od spretnosti obrtnika ter od kakovosti predloga. Končno je bilo oboje odvisno tudi od okusa odjemalca. Sklepni besedi sledi katalog, v katerem je predstavljen vsak predmet posebej z vsemi podatki, mero, opisi velikosti, komparacijami, datacijo in objavami. Sledi seznam uporabljane bibliografije, povzetek v angleščini z opombami in katalogom, geografsko karto in na koncu kazalo.

Knjiga ima ličen ovitek, opremljena je z dobrimi slikami in risbami. Zbrano in nazorno predstavljeno gradivo bo koristno za nadaljnje proučevanje obrtne dejavnosti v krajih, naseljenih s slovanskimi plemeni.

Paola Korošec

Die Slawen in Deutschland. Berlin : Akademie der Wissenschaften, 1986. 639 strani. (Veröffentlich. des Zentralinstituts für alte Geschichte und Archäologie ; 14)

Iz znanstvene literature je že znano, koliko truda posvečajo arheologi, zgodovinarji in jezikoslovci Nemške demokratične republike interdisciplinarnim vedam, da bi dobili realno sliko slovanskega zgodnjega srednjega veka na svojih tleh. Vsi dosežki so končno dobili potrditev v tej knjigi, ki jo je s celotnim timom strokovnjakov izdal prof. J. Herrmann. Tekst spremlja bogato slikovno gradivo v risbah, v črnobelih in barvnih fotografijah ter zemljepisnih kartah. Besedilo je razdeljeno v osem delov s številnimi poglavji in odlomki; sledi mu dodatek oziroma posebno poglavje o genealogiji slovanskih in nemških knezov iz 12. in 13. stoletja. V desetem poglavju so opombe, v enajstem pa krajšave, sigle, viri in literatura ter pojasnila k slikam, prilogam in tabelam. V 12. poglavju je register zemljepisnih in plemenskih imen, imena oseb, na koncu naslovi avtorjev.

Čeprav je pisalo več avtorjev, je tekst skladen in uglašen. V dolgem uvodu je v obliki izvlečka orisana celotna vsebina knjige. Knjiga v bistvu predstavlja tretje predelano delo z enako tematiko. Avtorji skušajo z realnimi dokazi nazorno orisati prihod in bivanje slovanskih plemen, ki so več kot 700 let prebivala zahodno od današnje etnične meje; segala so tja do Labe in Sale, delno tudi do področja Main-Regnitz, in govorila slovanski jezik. Prav zaradi pomembnosti knjige, ki je prva te vrste, se bomo v nadaljnem zadržali na vsebini posameznih poglavij.

I. del (Naselitev in prebivališča slovanskih plemen v srednji Evropi) se deli na poglavja: 1. Naselja slovanskih plemen in plemenskih skupin, 2. Imena plemen in pokrajin (preseneča število zbranega gradiva), 3. Naselbinska polja, naselbinska področja in področja plemen, 4. Naselitev in poreklo plemenskih skupin (z opiranjem predvsem na arheološke in pisane vire), 5. Odnos med slovanskimi doseljenci in germanskimi ostanki, 6. Razširitev slovanske naselitve zahodno od Labe/Sale in v Češkem lesu: a) Oblikovanje politične meje do leta 800, b) Oblikovanje zahodne slovanske naselitve meje v posameznih območjih, c) Germani, Slovani in Nemci zahodno od Labe in Sale (v posameznih področjih so lahko Nemci in Slovani prebivali bodisi kot kmeti ali kot fevdalci skupaj na istem območju, za kar pričajo med drugim t. i. mešana imena, Mischnamen), 7. Slovani in Bajuvarci v Podonavju (gradivo se opira izdatno na krajevna imena), 8. Jezik in dialekti: a) Delitev in razmere znotraj slovanske jezikovne družine, b) Sorbsko jezikovno območje, c) Podonavsko-vzhodnobajuvarsko jezikovno območje, d) Staropoljsko jezikovno območje pod vplivom drevljanopolabskih Slovanov (zlasti ohranjena krajevna imena), 9. Človek: a) Starostna

struktura in delitev na spol, b) Struktura prebivalstva, c) Bolezni, rane, nezgode, d) Antropološki aspekti v etnogenezi Slovanov.

II. del zajema: Gospodarstvo in gospodarski razvoj: 1. Poljedelstvo: a) Naravni pogoji in krčenja, b) Obdelava zemlje in velikost gospodarstev, c) Žetev in predelava žita, 2. Živinoreja: a) Obseg in pomen živinoreje, b) Vrste domačih živali, c) Namembnost domačih živali, 3. Lov, 4. Ribolov, 5. Čebelarstvo, 6. Semena divjih plodov, 7. Rokodelstvo in tkalstvo: a) Produkcija železa, b) Obdelava plemenitih in barvnih kovin, c) Obdelava lesa (tesarstvo, ladjedelstvo, kolarstvo, strugarstvo, sodarstvo), d) Lončarstvo, e) Obdelava rogovja in kosti, f) Izdelava stekla, g) Predelava kože, h) Mlinarstvo. i) Soline, j) Pridobivanje smole, 8. Menjava in trgovina: a) Zaloge in davki, b) Plačilna sredstva in denar, c) Depoži srebra, d) Začetki kovanja denarja, e) O vrednosti in cene, f) Trgovske dobrine, g) Menjava, trgovina in tržni promet, h) Trgovske poti in prometnice. Čeprav je vsak omenjenih sestavkov obširno obdelan z vsemi razpoložljivimi podatki, pa vzbujajo posebno zanimanje predvsem enkratne najdbe in pridobljeni izsledki na področju poljedelstva. Zahvaljujoč najdbam (ostanki lese-neka rala — sl. 19, brane — T. 7; b, sl. 20) so ugotovljene — z natančnimi arheološkimi raziskavami — orne brazde (Brandenburg — na otoku katedrale iz 6./7. stoletja), po pisanih virih (omemba jesenske in pomladanske setve — Ibrahim Jacub, leta 965) in zlasti s pelodnimi analizami: med drugim tudi vrste žita (pšenica, rž, oves, proso idr.), ki uspevajo v posameznih krajih, katera plemena so gojila določeno žito, kje so bila posamezna območja krčena in podobno. V celoti je dobro obdelana gospodarska veja, ki je bila tako značilna za vsa slovanska plemena. Enako natančno so obdelani tudi nekateri drugi problemi, kot je doselitev Slovanov na območje med Odro ter Labo in Salo. Tu je zajeto tudi ozemlje srednjega Podonavja. Izsledki prav s tega območja so zelo pomembni za raziskovanje nekaterih vrašanih v zvezi s poselitvijo plemen alpskih Slovanov. Pri določanju plemenskih skupin so se oprli — poleg vseh do sedaj znanih zgodovinskih virov — tudi na njihovo duhovno kulturo, ki je razvidna le iz materialne kulture (za pokope ima vodilno vlogo keramični lonec idr.). Po teh podatkih je moč nazorno spremljati določene poselitvene tokove in druge premike — zlasti plemenske meje v določenih obdobjih.

III. del: Vaške naselbine, gradovi in zgodnja mesta: 1. Način naselitve in oblika naselij z odlomki: a) Značilna poteza načina naselitve, b) Razvoji in kronologija poselitvenih faz naselbin, 2. Hiša in kmetija, 3. Grad in utrdbe: a) Tipi gradov, b) Gradlišča in prabežališča, c) Nastanek plemiških gradov, d) Knežji gradovi in gradovi visokega plemstva, e) Tehnika in organizacija zidanja gradov, 4. Zgodnja mesta in pogoji za nastanek teh zgodnjih mest: a) Domneve in pogoji zgodnjih mest, b) Zgodnja mesta Obodritov, c) Zgodnja mestna središča Veletov in Rugijcev, d) Zgodnji mestni centri na območju Spreje in Havela, v Lužici in pri Sorbih, e) Zgodnja mesta od 11. do 12. stoletja, f) Značilnosti razvoja zgodnjih mest. Že iz razčlenjenosti tega poglavja je razvidno, s koliko truda je obravnavan problem naselbine. Na samem začetku naj omenimo, da so na področju NDR prav naselbinska najdišča najbolj arheološko raziskana. Tako je npr. od okoli 700 kartiranih zgodnjih gradov kakih 70 popolnoma raziskanih. Pri obdelavi nastajanja posameznih tipov gradov v določenih pokrajinah so obravnavani tudi njihovi pojavi na območju srednjega Podonavja in v predelih južno od tod, tj. na območju vzhodnih Alp. Gradove na srednjem Podonavju povezujejo z vplivi, ki so tja prodirali z velikomoravskega območja, medtem ko za južne predele domnevajo, da tu naseljena slovanska plemena niso podirala gradišč oziroma gradov kot naselbin starejših obdobji. Dejstvo je, da so naselbine na vzhodnoalpskem območju, v odnosu na nekropole, zelo malo raziskane. Navzlic temu moramo pripomniti, da lege posameznih grobišč prepričljivo govore, da so tudi južno od območja srednjega Podonavja obstajale naselbine na prostorih, prikladnih za gradišča. Naj omenimo samo nekatera grobišča s slovenskega ozemlja kot sta Bled in Ptuj, za katere nedvomno govore nekropole na Sedlu (Bled) in Turnirskem prostoru na Ptujem gradu. Njuni naselbini se vežeta s kopico nad njima, za Ptuj so še pisani viri, ki potrjujejo to domnevo. Zato se odsotnost gradišč na tem južnem območju lahko opraviči z neraziskanostjo terena in ne z ugotovitvijo, da jih ni bilo.

IV. del (Družbena in politična ureditev) je deljen na poglavja: 1. Štiri razvojne stopnje, tj. čas konsolidacije do prve polovice 9. stoletja, razpad rodovne povezave od sredine 9. do 11. stoletja, doba do 1150. leta, ter oblikovanje fevdalne družbe od 1150. leta do 13. stoletja, 2. Družbeni in politični odnosi od 7. do 9. stoletja, 3. Družbeni razvoj v 9. in 10. stoletju ter politične organizacije Sorbov in Veletov, ter 4. Država in družba Obodritov, havelških in rugijskih Slovanov: a) Obodriti, b) Havelci, c) Rugijci, 5. Zgodnja mesta na vzhodni obali v 10. stoletju, 6. Nastanek visokosrednjeveškega deželnega gospodstva pod slovanskimi dinastijami Mecklenburga, Pomoranj in Rujane, 7. Značilnosti in bistvo slovanskih držav.

V. del (Materialna in duhovna kultura) s poglavji: 1. Temelji in vsebina materialne kulture: a) Hiša in pohištvo, b) Oblačila in nakit, c) Telesna nega in higiena, d) Igrače in pisalni pribor, 2. Bojna oprema in orožje, 3. Umetnost in umetnostne

obrti, 4. Vera in kult: a) Bogovi plemen in plemenskih skupnosti, Svetišča in sveti logi, b) Žreci in njihova vloga v družbi, c) Domači bogovi, duhovi in demoni, d) Verški prazniki in svečanosti, e) Poganska vera in krščanska cerkev.

VI. del (Frankovska osvajalna politika, fevdalna ekspanzija na vzhod in borbe za osvojitve slovanskih plemen do 11. stoletja) s poglavji in odlomki: 1. Borbe med Slovani, Franki in Saksonci ter frankovska osvajalna politika: a) Politika in vojni pohodi Karla Velikega in Ludvika Pobožnega, b) Politika in vojni pohodi Ludvika Nemškega, 2. Domneve, vzroki in značaj prve etape fevdalne nemške okupacije v 10. in 11. stoletju: a) Osvajalna politika zgodnje fevdalne nemške države pod Henrikom I. (919—936), b) Osvajalna politika zgodnje fevdalne nemške države pod Otonom I. (936—973) in Otonom II. (973—982), c) Vstaje Lutičev in Obodritov in zlom nemškega fevdalstva v območjih vzhodno od Labe v letu 983, 3. Slovani zahodno od Labe/Sale in Češkega lesa pod frankovskim in nemškim fevdalstvom, 4. Nemške, češke, poljske in danske fevdalne države v borbi okoli predelov med Labo in Odro v 11. stoletju: a) Zveza Henrika II. (1002—1024) z Lutičji proti zgodnjefevdalni poljski državi, b) Vojne Konrada II. (1024—1033) proti Lutičcem, c) Obseg obodritske kneževine in nastanek obodritske države, d) Razpad lutiške zveze, 5. Sorbiško prebivalstvo med Salo in Niso pod oblastjo nemškega fevdalnega plemstva (11. do 13. stoletje): a) Politični in etnični odnosi po pokristitvi, b) Ustanovitve in krepitev zemljiškega fevdalnega gospostva ter socialne razmere pokorjenih narodov, c) Pravni in kulturni odnosi domorodnega prebivalstva, d) Posamezne povzete opazke.

VII. del Fevdalna nemška ekspanzija na vzhodu v 12. in 13. stoletju in nastanek razvite fevdalne družbe med Labo in Odro: 1. Domneve, vzroki in značaj ekspanzije na vzhodu, 2. Vojna in politična osvajanja: a) Propad obodritske države (1003—1143), b) Borbe poljske in nemške fevdalne države okoli kneževine Pomoranie (začetek 10. stoletja — 1137/38), c) Borbe Askaničev za Brandenburg in Havelberg (1127—1147), d) Križarski pohod Vendov 1147. leta, e) Osvajalna politika Henrika Leva in nastanek mecklenburške kneževine (1147—1181), f) Osvajalni pohodi Dancev na južnem delu vzhodne obale (sredina 12. stoletja — 1227-), g) Ustanovitve brandenburške marke v borbi proti Pomorancem (1147 do sredine 13. stoletja), h) Vstaja slovanskih prebivalcev in vedenje slovanskega plemstva, i) Vloga krščanske cerkve, 3. Kmečke naselbine 12. in 13. stoletja: a) Osnova za kmečki beg proti vzhodu, b) Naselitev nizozemskih in nemških kmetov v krajih med Salo/Labo in Odro — srednje polabske oblasti, marka Brandenburg, Mecklenburg in Holstein, c) Naselitev nizozemskih in nemških kmetov v krajih med Salo/Labo in Odro in nastanek visoko fevdalne strukture, 4. Razvoj mesta komun na območju Labe in Odre, 5. Posledice fevdalne nemške ekspanzije na vzhod in nastanek razvite fevdalne družbe.

VIII. del Plasti in razredi slovanskih plemenskih družb v nemški fevdalni državi in njihov pomen za etnogenezo nemškega naroda: 1. Proces asimilacije in nemško slovansko sožitje, 2. Sorbi in Lužiči: a) Od 13. do 16. stoletja, b) Od 16. stoletja — 1789, c) Od 1789. do 1917. leta, d) Od 1917. do 1945. leta, e) Od 1945 do sedanjosti.

IX. del. Dodatek: 1. Genealoški red slovanskih in nemških knezov 12. in 13. stoletja, Slovanski besedni ostanki v nemški govornici v nekdanjem naselbinskem območju zahodno od Odre.

Ne da bi posebej analizirali vsako poglavje in vsak odstavek zgodovinskega dela knjige (od VI. do IX. dela), že samo naštetih naslovi govorijo, s koliko natančnosti je to področje tudi s tega zornega kota do podrobnosti realno raziskano in znanstveno obdelano. Poleg vojn s Franki in drugimi germanskimi ljudstvi na eni strani in s slovanskimi plemeni na drugi, so natančno naštetih tudi vsi vojni posegi in boji, ki so se odvijali v določenih območjih in časih med samimi slovanskimi plemeni itd. V taki obliki je podano tudi današnje stanje Lužiških Srbov na območju NDR: še danes so se med nemškimi imeni naselij ohranila tudi slovanska (Sl. 172) itd.

V vsakem primeru knjiga ne predstavlja samo pripomočka, marveč lahko služi za vzgled, kako se piše zgodovina nekega naroda.

Paola Korošec

H. Hiassinger, *Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs in den östlichen Alpenländern vom Spätmittelalter bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Band 1.: Regionaler Teil. Erste Hälfte: Westkärnten — Salzburg mit einer Karte. Stuttgart: Steiner, 1987, 639 strani. (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit; Band XVI/1 Deutsche Zolltarife des Mittelalters und der Neuzeit, Teil V)

Avtor knjige je znani avstrijski raziskovalec prometa, prometnih poti in pristojbin ter s tem povezane trgovine od zgodnjega srednjega veka dalje. Že dolgo časa sistematično proučuje tozadevno problematiko in se je kot strokovnjak uveljavil s

svoyo zgodnjo obsežnejšo razpravo Zollwesen und Verkehr in den österreichischen Alpenländern bis um 1300, *MIÖG* 73 (1965), Heft 3/4, str. 292—361. Pred leti se je vključil v delo na že desetletja trajajočem velikem projektu z naslovom *Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit*, katerega rezultate objavlja *Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. Doslej je od leta 1955 dalje izšlo že 14 zvezkov (pod Band I—III A. Schulte, *Geschichte der Grossen Ravensburger Handelsgesellschaft 1380—1530*, I—III, ponatis 1964; kot Band XVII pa G. Hammersley, Daniel Hoechstetter the younger. *Memorabilia and Letters 1600—1639*, 1988). Nanj je znotraj projekta odpadla naloga raziskati obravnavano problematiko za vzhodnoalpske — avstrijske — dežele vzhodno od Tirolske in Vorarlberga. Za ti dve deželi je v seriji kot X. knjiga izšlo delo O. Stolz, *Quellen zur Geschichte des Zollwesens und Handelsverkehrs in Tirol und Vorarlberg vom 13. bis 18. Jahrhundert*, 1955 (prim. še njegovo monografijo *Geschichte des Zollwesens, Verkehrs und Handels in Tirol und Vorarlberg von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*, Innsbruck, 1953).

Objavljena knjiga je prvi zvezek celotnega dela in v njem je avtor zajel le zahodni del Koroške in Salzburgsko. To je predvsem območje t. i. »zgornje ceste«, ki je vodila iz beneškega ozemlja čez prelaz Plöcken po zahodnem turskem ozemlju proti Salzburgu, dalje območje t. i. »spodnje ceste«, ki je tekla od Kanalske doline na Beljak in Spittal a/D., čez vzhodne turske prelaze na Salzburg, in seveda vse stranske poti in povezave med obema cestama, med katerimi je bila važna tudi pot po Dravski dolini.

V obravnavanem delu, ki je po Stolzu izšlo kot prvo za ozemlje vzhodnoalpskih dežel, je pisec bistveno razširil njegov koncept in se ni omejil predvsem na prometne pristojbine in trgovski promet. V obravnavo je vključil še vrsto drugih vprašanj. Tako je, pač v sorazmerju z ohranjenimi oziroma uporabljenimi viri, opisal prometne poti, mitninske postaje vzdolž posameznih poti s krajevno in posebno zgodovino ter funkcijo v prometu, sumarno prikazal mitninske tarife in njihov razvoj, kjer so to dopuščali viri, in orisal tudi tarifno politiko lastnikov mitnic in njihove cilje v zvezi s posameznimi, zlasti važnejšimi mitninskimi postajami. Povsod je posegel tudi v trgovino, kakor jo kažejo dokumenti mitninskih postaj, dajal pri tem kvantifikacijske podatke, tudi v obliki blagovne statistike, ter posegal v organizacijo in poslovanje mitninskih uradov, pokazal njihove dohodke in izdatke itd.

Metodološki pristop je enoten za celotno delo; problematiko je opisal po odsekih posameznih poti, ki jih je na nekaj mestih določal bolj po svoje in ne po nujnosti glavne ceste. Temeljno izhodišče pa je avtorju bilo, dati o obravnavanih vprašanjih vse, kar so mu dani viri omogočali. Vendar najvažnejših neposrednih virov zanje (mitninskih redov in tarif ter mitninskih registrov oziroma knjig) ni vedno v celoti objavljaj, ampak je, kakor že rečeno, njihovo vsebino posredoval v sintetični obliki ali kvantifikacijskih tabelah. Ker se za vse v obravnavo vključene poti oziroma mitninske postaje taki dokumenti niso ohranili, je bil obseg besedila odvisen od pomembnosti poti in mitninske postaje, pa tudi od ohranjenega in avtorju znanega gradiva.

Uvodnim besedam izdajatelja (napisal jih je znani nemški zgodovinar Hermann Kellenbenz) in pisca knjige sledi neke vrste edicijski uvod, v katerem je avtor združil seznam okrajšav in seznam okrajšav v delu uporabljene poglavitne literature, dalje pregled tedanjega denarnega sistema, mer in uteži. Po kratki oznaki pomena povezav beneškega ozemlja z vzhodnoalpskimi deželami začepja prvo poglavje knjige o poteh in prometnih postajah ter pristojbinah na ozemlju Koroške in Salzburga zahodno od turske »zgornje ceste« (str. 3—99), kjer je za nas najzanimivejše besedilo o poti po Dravski dolini kot povezavi med »zgorjno« in »spodnjo cesto« (str. 27—62 in 71—89). Pretežni del knjige obsega drugo poglavje z opisom poti od Kanalske doline po območju vzhodnega dela Tur do Salzburga, t. j. »spodnje ceste« z vsemi stranskimi potmi in voadnicami (str. 101—574). Za nas so v tem delu knjige najzanimivejši deli besedila o poti po Kanalski dolini od Pontaflija do Beljaka ter o tem mestu in njegovi trgovini, dalje o poti čez Predil ter delu poti po Soški dolini od Gorice nazgor in končno o poti čez Korensko sedlo (str. 101—307). Mogli bi trditi, da je to najobsežnejši opis teh poti in tudi ob njih ležečih mitnic v Trbižu (Tarvisio), Vratih (Thörl), Podkloštru (Arnoldstein) in Beljaku (Villach) oziroma v Gorici, Bači, Kobaridu, Bovcu in Rabliu (Cave del Predil). Vendar bi bilo pri opisu vloze in pomena obsoške poti nujno upoštevati v večji meri tudi odsek poti od Čedadna na obsoško pot pri Kobaridu, ki je zlasti v poznem srednjem veku in prvih desetletjih 16. stoletja pritegoval velik del prometa proti Italiji mimo poti po Kanalski dolini. Prav tako pa je avtorju očitati, da prav pri vseh teh poteh ni dovolj upošteval niti italijanske niti slovenske literature, kjer bi dobil vrsto podatkov in bi mogla biti vsebina teh delov besedila še popolnejša.

Knjigi je avtor dodal še dvojce podatkov (o cenah blaga v Linzu leta 1592 in v Steyru leta 1587 ter o deželni tarifi stanovskih mitnic na Koroškem) in jo opremil

z osebnim, krajevnim, stvarnim in pojmovnim kazalom. Posebej je poudariti še priloženo karto obravnavanih in drugih poti ter prelazov in mitninskih postaj ob njih.

Hassingerjeva knjiga je eno izmed temeljnih del za nadaljnje proučevanje neagrarnega gospodarstva v vzhodnoalpskem prostoru pa tudi za vsakogar, ki bo posegel v srednjeevropsko in celo v evropsko gospodarsko zgodovino preteklih stoletij. Monografija je, ali bolje bo, ko bo izšel še njen drugi del, izredno dragocena tudi za proučevanje iste problematike na slovenskih tleh; služila bo za vzor pri pripravi podobnega dela. Viri za vsa ta vprašanja so dovolj številni in vsebinsko bogati; pred leti sem tudi načrtoval podobno delo, vendar me je čas prehitel. Prepričan sem, da bo zanimanje za take raziskave poleg omenjene knjige pospešila tudi zgodovina prometa na Slovenskem, ki jo pripravlja SAZU kot del gospodarske in socialne zgodovine Slovencev.

Ferdo Gestrin

Roj Medvedev, Revolucija 1917. godine u Rusiji. Problemi, karakteristike, ocene. Beograd: Rad, 1986. 172 strani.

Knjiga Roja Medvedeva zasluži pozornost zaradi dogodka, ki ga obravnava, in zaradi zapisane vsebine. O oktobrski revoluciji so napisali nepregledno množino del (knjig, razprav, člankov, spominov itd.), ki jim najbrž tudi strokovnjaki, ki proučujejo dogajanja tega časa le s težavo sledijo. Avtorji so dela napisali izhajajoč iz različnih ideoloških, teoretičnih in političnih orientacij. Medvedev med novejšje koncepcije uvršča tiste, ki sodijo, da je bila oktobrška revolucija rezultat zločinke dejavnosti Židov, tujcev, predvsem Letoncev, Poljakov, Madžarov, prebivalcev Kavkaza ali rezultat ruskemu narodu tujih zapadnih vplivov ali rezultat nečajevsko-tkačavskih idej v narodniškem gibanju konec 19. stoletja ali ničejskih gibanj v Rusiji v začetku 20. stoletja.

Roj Medvedev je znan slovenskim bralcem. Njegova knjiga o Nikiti Hruščovu je izšla tudi v slovenščini in je zanimivo branje, ki opisuje delo enkratne osebnosti v sovjetski in svetovni politiki. Žal ne presega sporočil, ki so bila objavljena v dnevnem časopisju tistega časa. Zato je ostala le zanimivo branje. Očitno jo je avtor s tem namenom za zahodnega bralca tudi napisal. V knjigi je premalo poudarjen predvsem pomen, ki ga je Hruščov imel za prihodnji, tudi današnji razvoj v SZ, mednarodno delavsko gibanje in mednarodna razmerja. Njegov, danes bi najbrž lahko rekli, znameniti tajni referat na XX. kongresu KPSZ, v katerem je razgrinjal razmere iz časa »kulta osebnosti«, ni bilo le dejanje trenutne politične vrednosti, kakor sodijo nekateri, ali za mnoge le vir za opisovanje razmer v času vladavine J. V. Stalina, ampak obsodba politike polpretekle dobe ter zavzemanje za družbene spremembe. V kakšni meri jih je Hruščov s sodelavci uresničeval, v kakšnih razmerah in v kakšni meri so bili pri tem dosledni, bo mogoče soditi po analizi družbenih gibanj tistega časa. Dejstvo je, da se je proces sprememb začel. Marsikaj je o Hruščovu in njegovem času tehtnega zapisal naš diplomat V. Mićunović. Njegovi zapisi v marsičem dopolnjujejo Medvedejeva. Hruščov je bil nasilno odstranjen. Zanimivo je, da mu zaradi več razlogov niso bili naklonjeni ljudje iz različnih slojev. To velja tudi za mnoge intelektualce. Tako se je dalo razbrati iz razgovorov z njimi neposredno po njegovi odstranitvi.

Knjiga o revoluciji se po pristopu in načinu obravnave loči od knjige o Hruščovu. Medvedev je v posebnem uvodu za jugoslovanske bralce zapisal, da ni namegal podati zgodovine ali nekake splošne teorije ruske revolucije 1917. leta, ampak le tiste probleme revolucionarnega dogajanja v letih 1917—1918, ki so se mu zdeli posebno pomembni za razumevanje poznejšega razvoja SZ. Med njimi je vprašanje razmerja med slučajnostjo in nujnostjo v toku in rezultatih februarske in oktobrške revolucije 1917. leta. Medvedev namreč meni, da je sovjetska zgodovinska znanost desetletja dogajanja 1917. leta in vso poznejšo zgodovino SZ raziskovala s pozicij primitivnega determinizma. Sodi, da revolucija oziroma revolucionarne spremembe 1917. leta niso bile nujne, in da so v razvoju revolucije veliko vlogo igrale različne slučajnosti, ki bi lahko v osnovi spremenile tok dogajanja. Avtor pa ne dvomi v občo zakonitost in organski značaj ruske revolucije ter njen veliki vpliv na usodo sveta v 20. stoletju.

Medvedev je knjigo razdelil na štiri poglavja. Tem je dodal uvod in »nekater« zaključke. V prvem delu se sprašuje, ali je bila oktobrška revolucija nujen dogodek. Najprej pa je poskušal opredeliti pojem socialne revolucije. Pri tem se je oprl na znani Marxov Predgovor »H kritiki politične ekonomije«, ki govori o epohi socialne revolucije in jo pojmuje kot prehod od ene k drugi družbeni formaciji. V tem smislu, sklepa Medvedev, so bile japonske reforme v zadnji tretjini 19. stoletja in spremembe v Nemčiji in Avstro-Ogrski v drugi polovici 19. stoletja, ki so se končale

z vrsto političnih akcij po prvi svetovni vojni, socialne revolucije, označevale so prehod od fevdalizma h kapitalizmu. Medvedev pa loči tudi pojem socialne revolucije v ožjem smislu. Meni, da je zanjo značilen skokovit in hiter prehod politične oblasti od enega k drugemu razredu kot rezultat množične ljudske akcije in upora. V tem pogledu se socialne revolucije razlikujejo od prevratov na posameznih področjih, povzema Medvedev, na primer, političnih (državnih) prevratov, s katerimi se zamejnajo samo osebnosti na oblasti, ohranja pa stara družbena struktura in osnovna politična smer, ter od industrijske ali znanstveno-tehnične revolucije in podobno. Revolucije v širšem smislu, zaključuje Medvedev, so nujne in neizbežne. Socialne revolucije v ožjem smislu niso določene le z delovanjem notranjih zakonitosti in odnosom socialnih dejavnikov, ampak tudi z dejavnostjo posameznih političnih skupin, voditeljev. Njihovo obnašanje in odločitve niso in ne morejo biti popolnoma determinirane. Včasih je celotno obnašanje političnih strank odvisno od vrste subjektivnih in slučajnih dejavnikov. To daje zgodovinskemu dogajanju pečat nedoločenosti in slučajnosti. Iz teh spoznanj izhaja Medvedev pri obravnavanju oktobrske revolucije. Zanj sodi, da ni bila nujna, a tudi slučajna ni bila. Za februarско revolucijo sodi, da je bila v znatni meri rezultat spontanega izbruha nezadovoljstva delavstva in vojaških garnizionov, ki so jih podpirali. Oktobrska revolucija pa je bila izvedena po načrtu. Pokazalo se je, v nasprotju z mišljenjem R. Luxemburg, da je treba revolucijo »vzgajati«.

Medvedev se v drugem delu knjige sprašuje, ali je bila oktobrska revolucija preuranjena. Avtorjev odgovor je nikalen. Razpravlja pa, če je v splošnem mogoča »preuranjena« revolucija, pojmovana v ožjem smislu. Navaja različna mnenja, tudi Engelsovo, in kaj so avtorji o preuranjenih revolucionarnih spremembah sodili. Znano je, da so mnogi (manjševiki, eseri itd.) nasprotovali oktobrski revoluciji, tudi Plehanov, oče ruskega marksizma. Plehanov je sodil, da je Rusija zaostala dežela, delavski razred pa za revolucionarne spremembe ni pripravljen. Lenin se je zavedal, je zapisal Medvedev, da pogoji v Rusiji za revolucijo niso popolnoma dozoreli. Upal je, da bo do revolucionarnih sprememb prišlo tudi v razvitejših deželah. Te naj bi pomagale Rusiji, da bo hitreje premagala ekonomsko in kulturno zaostalost. Rusija bi lahko preživela še mnogo let, celo desetletje brez revolucije proti kapitalistom, je zapisal Lenin. V času vojne je to stvarno nemogoče, ali propast ali revolucija proti kapitalistom. V tej zvezi je Medvedev opozoril na nekatere Leninove poglede na razvoj socializma pred oktobrsko revolucijo. Ugotavlja, da se je oprl na Marxove in Engelsove misli, da v socializmu ne more biti blagovne menjave. Hkrati pa je opozoril na nekatere nerealne in napačne programske misli in predloge Ruske socialno-demokratske delavske stranke pred oktobrsko revolucijo.

V tretjem poglavju Medvedev opisuje razmere, ki so nastale po revoluciji, v kateri je, kakor je zapisal, bilo največ 15 mrtvih in največ 60 ranjenih. Ugotavlja, da se je od novembra 1917. leta do januarja 1918. leta krepil vpliv boljševikov zaradi ukrepov, ki so jih sprejeli, okrepila se je tudi baza sovjetske oblasti. Omenja volitve v Ustavodajno skupščino, ki so bile 12. novembra 1917. leta. Sodi, da so boljševiki storili napako, ker so volitve organizirali. Te je obljubljala Začasna vlada, po oktobrski revoluciji pa so oblast prevzeli sovjeti, zato zanje ni bilo potrebe. Ustavodajna skupščina se je sestala 5. januarja 1918. Svet ljudskih komisarjev pa jo je v noči od 5. na 6. januar 1918 razpustil. O tem dogodku, ki je bil doslej predmet mnogih razprav, Medvedev ne razpravlja. Več pozornosti je namenil gospodarskim razmeram v začetku in spomladi 1918. leta. Temu obdobju je namenil četrto poglavje. Gospodarske razmere so bile v začetku 1918. leta zaskrbljujoče. V mestih in industrijskih središčih je primanjkovalo hrane, na podeželju pa industrijskih izdelkov. Hrane je primanjkovalo, dodaja Medvedev, tudi zaradi napak boljševikov, predvsem glede trgovine. Lenin je bil v tem času blizu »levim« komunistom, ki so v začetku 1918. leta zahtevali ukinitve trgovine. Zato so bili boljševiki proti trgovini oziroma svobodni trgovini, in so uvajali prisilni odkup žita. To je v žitorodnih predelih dežele bilo, a ga kmetje niso hoteli prodajati po cenah, ki jih je določila država. Razvila se je »črna borza«, ki je posredovala 50—60 % žita. To je bilo desetkrat dražje od tistega, s katerim je prebivalstvo preskrbovala država. Zaradi prisilnega odkupa so boljševiki spomladi 1918. leta izgubljali ugled predvsem med srednjimi kmeti, obrtniki in celo med delavstvom, posebno v provinci. V mesecu maju 1918 je zelo primanjkovalo žita, zato so se odločili, da kmetom žito s silo odvzamejo. V mestih so organizirali posebne odrede (armada za preskrbovanje), ki so se podali na »križarski pohod« po žito po ruskih vaseh. Odredi so bili maloštevilni. Znašli so se v sovražnem okolju. Njihov uspeh je bil skromen. Po vaseh je bilo malo partijskih organizacij. Mnogi predeli dežele politično niso bili razgibani in ljudem politična dogajanja niso bila znana. V takih razmerah so junija 1918 začeli po vaseh ustanavljati komiteje vaške revščine. Njihova naloga je bila, da so delili žito, živila, poljedelsko orodje, da so pomagali omenjenim odredom itd. Dejansko so, je zapisal Medvedev, prevzeli

oblast od vaških sovjetov, ki so bili doslej v rokah kulakov in srednjih kmečkih slojev. Ti komiteji so postali opora boljševikov na vasi. Medvedev celo meni, da so rešili sovjetsko oblast. To je bil čas prvega razkulačenja, je zapisal Medvedev. Bogatim kmetom, ki so imeli 80 milijonov ha zemlje, so 50 milijonov odvzeli. Odvzeli so jim tudi živino, domači inventar itd. S tem je padla produktivnost dela na vasi. V takih razmerah so se zaostriili odnosi, krepilo se je nezadovoljstvo kmetov, nekdanjih vojakov, kozakov in drobne buržoazije, kar je dalo, kakor sodi Medvedev, kontrarevoluciji nezadovoljne množice, ki so bile potrebne, da je vodila državljansko vojno. V takih razmerah se je okreplila dejavnost političnih strank, ki so po vzpostavitvi sovjetske oblasti izgubljale vpliv. Tako je Medvedev sklenil, da je bila omenjena politika sovjetske oblasti napačna, kar potrjuje tudi uvajanje NEP po državljanski vojni 1921. leta. Takrat so bile razmere slabše kakor 1918. leta. V deželi je bilo manj žita, prometna sredstva uničena, vasi in mesta so bila razrušena. NEP pomeni ukinitvev prisilnega odkupa ter uvajanje davka v naturi in uvajanje svobodne trgovine.

Take so ocene, ki jih je v knjigi zapisal R. Medvedev. Razkril in povezal je nekatera dogajanja in politične odločitve sovjetske oblasti, o katerih so sodili in najbrž tudi danes različno sodijo. Zdi se, da mnogim ocenam lahko pritrdim. Avtor opravičeno opozarja na znane Leninove poglede na razvoj socializma pred in po NEP. Njegove ocene politike boljševikov v obravnavanem razdobju, posebno za 1918. leto, so kritične, a ne obsojajoče, kar je značilno za mnoga, tudi strokovna besedila, v katerih pisci obravnavajo novejša razdobja. Ločevanje revolucije v širšem in ožjem smislu ni novo. S to ali ono razlago ga že dalj časa zasledimo v literaturi. Pripomnim naj le, da revolucija v širšem smislu, kakor jo je Medvedev opredelil, zajema tudi revolucijo, pojmovano v ožjem smislu. Zato menim, da bo avtor o omenjeni delitvi še moral razmišljati in ustrezno sklepati. Ni mogoče spregledati, da so ljudje tvorcii zgodovine, ki jo ustvarjajo v razmerah, v katerih se znajdejo. Medvedev in večina drugih marksističnih avtorjev revolucijo povezuje s prehodom od ene k drugi družbeni formaciji. Najbrž je tako sodil tudi Marx v omenjenem Predgovoru, a pri tem ni mogoče trditi, da so vsi prehodi povezani z množično ljudsko akcijo in uoorom. Toda to so vprašanja, ki terjajo poseben zapis. Na koncu še dve pripombi. V SZ pred nedavnim besedil Medvedeva niso objavljali. Ne vidim razloga. zakaj obravnavane knjige ne bi mogli izdati tudi v SZ. Avtor je ostal zvest ideji socializma. Naši publicisti in politiki pišejo in govorijo o boljševiškem konceptu razvoja. Pri tem ni jasno, ali mislijo na obdobje pred NEP, ali na obdobje NEP, ali na poznejši čas.

Ludvik Čarni

Orietta Altieri, **La comunità ebraica di Gorizia: caratteristiche demografiche, economiche e sociali (1778—1900)**. Udine : Del Bianco Editore, 1985. 251 strani. (Civiltà del Risorgimento, 26. Collana di saggi, testi e studi del Comitato di Trieste e Gorizia dell'Istituto per le storia del Risorgimento italiano)

V okviru prebujenega zanimanja za raziskovanje zgodovine židovstva je prineslo delo Oriette Altieri o židovski skupnosti v Gorici novost in svežino, saj opuščaa tradicionalno opisovanje dogodkovne zgodovine (*histoire événementielle*) in pripoveduje o vsakdanjem življenju in smrti, porokah, rojstvih, boleznih. Na podlagi neobjavljenega materiala ter s pomočjo metod modernih socioloških znanosti definira demografske in ekonomske spremembe goriške židovske skupnosti med »Ancient regime« in emancipacijo. Nasprotje med Židi in večinskim prebivalstvom je prikazano v razlikah med različnimi komponentami židovske skupnosti (revni, bogati, oduhuhi itd.) ter različnimi sestavnimi deli večine (produktivni sloj, ljudstvo...). Študija tako ponuja pregled celotne socialne strukture goriškega prebivalstva v 19. stoletju.

Izbiro specifičnega obdobja od 1778 do 1900 so narekovali viri, na katerih sloni analiza, to je na registrih matičnega urada za goriško skupnost. Ti registri, ki predstavljajo jedro po 2. svetovni vojni ohranjenega arhiva, pokrivajo obdobje od 1778 do 1971 in so primarni vir za raziskovanje in spoznavanje goriškega židovstva. Za študijo je avtorica uporabila poleg omenjenih registrov tudi popise prebivalstva, ki jih je avstro-ogrska uprava izvela v letih 1851, 1857, 1869, 1880, 1890 in 1900.

Židje so na področju Furlanije — Julijske krajine živeli od 13. stoletja, od 16. stoletja pa je njihova prisotnost dokazana tudi za Gorico, kjer so lahko odprli banko in s tem dobili pravico, da se naselijo v mestu. Že v 16. stoletju so židovske družine živele strnjeno ob pobočju goriškega gradu; bili so jezikovna in verska manjšina, ki je živela skupaj, da je lahko izvajala verske obrede in se branila pred morebitnimi napadi kristjanov. Do 17. stoletja goriški Židje niso bili prisiljeni živeti v getu kot na polotoku, kjer je ta zapoved veljala od leta 1555, in kjer so bile že v 12. stoletju židovske četrti imenovane »gindecche«. O nastanku goriškega geta so letnice različne,

vendar je gotovo nastal med 1696, ko so bili združeni po različnih delih mesta živeči Židje, in 1698, ko so prebivalci ulice S. Giovanni svoja stanovanja prodali Židom. Po letu 1714 so morali Židje živeti v getu na ulici S. Giovanni (danes ulica G. I. Ascoli), niso smeli imeti krščanske služničadi, nositi so morali znamenje na oblekah in dvakrat na teden poslušati krščansko pridigo; med krščanskimi prazniki so morali zapreti trgovine ter niso smeli imeti hiš zunaj geta. S tolerančnim patentom Jožefa II. leta 1784 so postali Židje pravno enakopravni.

Popisi prebivalstva odkrivajo različna področja izvora goriških Židov. Priimki, vpisani v matične knjige, označujejo družine aškenazov (Marpurgo, Pincherle), sefardov (Bolaffio, Richetti), nekateri so izšli iz italijanskih toponimov centralne Italije, kjer so živele židovske skupnosti v 16. in 17. stoletju (Reggio, Córmons), drugi so neposredno hebrejskega izvora (Jona, Levi) ali pa odgovarjajo italijanski izpeljavi židovskih priimkov (Ventura, Stella). Najpogostejši priimek je Marpurgo, katerega korenine so v toponimu Marburg (Maribor), od koder so bili Židje pregnani v 15. stoletju; fonetična sprememba je nastala zaradi visokonemške izgovorjave. Moška osebna imena so tradicionalno biblijskega izvora, medtem ko pri ženskih osebnih imenih ni zaznati tako ostre biblijske tradicije. Raznolikosti izvora goriških židovskih družin ustreza tudi raznovrstnost občevalnega jezika.

Za razumevanje specifičnega razvoja goriške židovske skupnosti in raziskovanje demografskega razvoja le-te je potrebno poudariti velik pomen družine kot osnovnega jedra skupnosti: narava družine determinira značaj posameznika in s tem značaj družbe. Družinske vezi so v židovski družbi močnejše kot drugod, saj družina nosi glavno breme ohranjanja tradicije in kulture; v okviru družine poteka vzgoja otrok, družina je edino mesto, kjer vernik lahko izpolnjuje zakon **pru urvu** (obrodite in razmnožite se — Gen. 1, 28) in zagotavlja njeno kontinuiteto.

S popisom prebivalstva leta 1857 je avtorica razdelila pripadnike goriške židovske skupnosti na dve skupini, na Žide, ki so živeli v getu, in tiste, ki so živeli v ostalih delih mesta. Ta razdelitev je botrovala nekaterim razlikam. Tako se je populacija, ki je živela v getu, naglo starala, v njej je bilo manj poročenih, medtem ko je bil del, ki je živel v drugih delih mesta, mlajši, in se je hitreje asimiliriral.

Poklicna struktura kaže na jasno usmeritev k trgovskim dejavnostim, mešetarstvu in bančništvu. Zelo malo je bilo obrtnikov, v servilnih službah pa Židje sploh niso bili zastopani. V židovskih družinah je bila večina služničadi katoliške, kar kaže na to, da so se Židje vedno bolj vključevali v življenje mesta, in jih je od večine ločila le vera. Sociodemografska struktura skupnosti kaže tudi na višjo izobrazbeno raven židovskega prebivalstva v primerjavi z ostalimi.

Ob primerjavi židovske skupnosti z ostalimi prebivalci Gorice je prišlo na dan veliko razlik: večje število rojstev, prevlada mlajših starostnih skupin, ravnotežje v civilnem statusu in spolu. Matične knjige getu najbližje fare Sv. Ignacija vsebujejo podatke, ki so zanimivi za primerjavo vzrokov smrti med katoliki in Židi. Ti so namreč pokazali na vidno prevlado smrti, ki so jih povzročale nalezljive bolezni na področju fare Sv. Ignacija, medtem ko je odstotek umrljivosti zaradi infekcij v getu nizek. Fenomeni, ki označujejo goriško židovsko skupnost, kažejo na modernejše socialne komponente kot pri ostali goriški populaciji, saj je imela boljše ekonomske možnosti, večja socialna mobilnost pa je omogočila, da so Židje hitreje od svojih krščanskih sodobnikov sprejemali in spoznavali tendence časa.

S študijo, ki je obogatena s popolnim seznamom vseh Židov, ki so živeli v Gorici v obdobju od 1778 do 1900, je Orietta Altieri dokazala, da je židovska skupnost v Gorici v enem stoletju doživela globoke spremembe od vloge tberirane manjšine, ker je bila gospodarsko nepogrešljiva, do skupine, ki se je popolnoma vključila v družbo večine, kljub razlikam v kulturi in tradiciji.

Petra Svolfšak

ROTAR Janez, dr., redni profesor, Filozofska fakulteta, Univerza Edvarda Kardelja, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Viri Trubarjevega poimenovanja dežel in ljudstev
in njegova dediščina

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 42/1988, št. 3, s. 315—361, cit. 137

Sn. (De., Sn., En.)

Razprava zajema poljav in razsežnosti slovenskega etničnega imena do reformacije v 16. stoletju in Trubarjevo nastopitev narivo v poimenovanju slovenskega ljudstva in njegovih dežel za razločevanje s sosednjimi in drugimi. Reformacijski pisci so povzeli in uvajali ljal Trubarjevo poimovanje in poimenovanje, ki se je skupaj s standardizacijo slovenskega knjižnega jezika kontinuirano prenašala do razsvetljenskega preroda in do konstituiranja slovenske nacije.

Avtorski izvleček

UDK 339 (497.13 Dubrovnik) "12/15"

VOJJE Ignacij, dr., redni profesor, Univerza Edvarda Kardelja, Filozofska fakulteta, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Poskusi kvantifikacije trgovskega prometa in proizvodnje
v srednjeveškem Dubrovniku

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 42/1988, št. 3, s. 373—387, cit. 71

Sn. (De., Sn., En.)

V našem zgodovinskoj obstajajo poskusi prikazati na podlagi dubrovniškega arhivskega gradiva kvantifikacijo trgovskega prometa in proizvodnje. Pri tem raziskovalci uporabljajo različne metode. Poseben metodološki pristop je zahtevala obravnava obsega in vrednosti kreditne trgovine srednjeveškega Dubrovnika. Kvantifikacija prometa s trgovsko robo v srednjeveškem Dubrovniku je prikazana na naslednjih vrstah trgovske robe: srebrnu, svincu, vosku, kožah in tkanih.

Avtorski izvleček

UDK 329 (497.12 Celje = 30) "1861/1907"

CVIRN Janez, mag., kustos, Pokrajinski muzej Celje, YU-63000 Celje, Muzejski trg 1

Politična orientacija celjskega nemštva 1861—1907

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 42/1988, št. 1—3, s. 27—42, 189—228, 413—432, cit. 519

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor na podlagi nemških virov prikaže genezo politične orientacije celjskega nemštva od šestdesetih let prejšnjega stoletja do leta 1907, pri čemer posveča pozornost zlasti dogodkom, ki vplivajo na njeno spreminjanje. Tako ugotavlja, da je v šestdesetih in sedemdesetih letih celjsko nemštvo odločno liberalno, v nacionalnem ozirju pa bistveno manj napadalno do Slovencev kot nemštvo v Ljubljani, čeprav se po nemški zmagi pri Sedanu tudi v Celju okrepe nemško-nationalna gledanja. Spremembo prinesejo parlamentarne volitve 1879, zlasti pa nastop Taaffejeve vlade in udarci nemški stranki na Kranjskem, ki se nemško-nationalne sile v Celju odločno okrepe in že sredi 1881 (še pred ustanovitvijo Združene levice) dokončno prevladajo. Do srede devetdesetih let je nato celjsko nemštvo strogo nemško-nationalno usmerjeno, za razliko od Schönererja pa se zavzema le za močno Avstrijo na nemški podlagi, zagospodarske in socialne reforme v korist srednjih slojev in za enotno nastopanje nemških naprednih in svobodornosemih strank na nacionalni osnovi. Zaradi napredovanja Slovencev se med celjskim nemštvom od konca osemdesetih let dalje vse bolj krepi občutek osrženosti, ki privede do uveljavljanja radikalnejših stališč (vse-nemštvo, antisionizem), ki pa v navedenem obdobju še ne prevladajo. Šele neugodna rešitev gimnazijskega vprašanja omogoči prodor novih elementov v politično orientacijo celjskega nemštva. Sprememba se kaže zlasti v skrajnem radikalizmu, v vsenemštvu in gibanju Los von Rom, antisionizmu in poudarjanju superferonisti arilske rase. V desetletju pred I. svetovno vojno veje iz Deutsche Wacht veliko tistega duha, ki ga kasneje srečamo pri nacizmu.

Avtorski izvleček

UDC 329 (497.12 Celje = 30) "1861/1907"

CVIRN Janez, M. A., Curator, Provincial Museum, Celje,
YU-63300 Celje, Muzejski trg 1

**Political Orientation of the Celje German-Oriented Population
1861—1907**

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 42/1988,
No. 1—3, pp. 27—42, 189—228, 413—432, 519 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The author shows on basis of German sources the genesis of political orientation of the pro-German population of Celje from the eighteen-sixties to 1907 paying special attention to events causing alterations. Thus he concludes that in eighteen-sixties and seventies the Celje pro-Germans are firmly liberal and in national sense essentially less aggressive towards the Slovenes than the German-oriented population in Ljubljana, although after the German victory at Sedan the German nationalist viewpoints in Celje strengthen. Changes come with the parliamentary elections in 1879, especially with Traiter's government and with strike to the German party in Carniola when the German nationalist potencies in Celje grow and in mid 1881 (before the foundation of the United Left) finally prevail. Up to mid nineties the pro-Germans in Celje are strictly German-national oriented but — different from Schönerer — strive for Austria on German basis, for economic and social reforms to the benefit of the middle-class and for unified action of progressive and liberal parties on national basis. Owing to advancement of Slovenes among the pro-Germans in Celje the notion of threat grows from the end of eighties and leads to more radical stands (Germanhood, anti-Semitism) which in the mentioned period not yet prevail. The unfavourable solution of the grammar-school problem enables the penetration of new elements into political orientation of the pro-Germans in Celje. The change movements in extreme radicalism, Germanhood and Los von Rom movement, anti-Semitism and stressing the superiority of the German race. In the decade before World War I there is in the Deutsche Wacht a lot of spirit we later find in nazism.

Author's Abstract

ROJAR Janez, Dr., Regular University Professor, Faculty of Arts,
University of Edvard Kardelj, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

**Trubar's Sources for Naming the Lands and Nations
and His Heritage**

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 42/1988, No. 3,
pp. 315—361, 137 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The treatise captures the occurrence and extension of the Slovene ethnic name up to the Reformation in the 16th century and Trubar's lean on it when naming the Slovene nation and its provinces to distinguish them from the neighbouring and other. The Reformation-writers resumed and put into force Trubar's comprehension and naming which have together with the standardisation of the Slovene literary language transmitted to the Enlightenment Period and to the constitution of the Slovene nation.

Author's Abstract

UDC (497.13 Dubrovnik) "12/15"

VOLE Ignacij, Dr., Regular University Professor, University
of Edvard Kardelj, Faculty of Art, YU-61000 Ljubljana,
Aškerčeva 12

**Attempts of Quantification of Trade and Production in Medieval
Dubrovnik**

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 42/1988, No. 3,
pp. 373—387, 71 notes

Sn. (De., Sn., En.)

Attempts to show on basis of the Dubrovnik archival records the quantification of commercial trade and production in our historiography already exist. The dealing with the range and value of credit trade in medieval Dubrovnik demanded a special methodology approach. The quantification of trade in medieval Dubrovnik is here shown on the following articles: silver, lead, wax, hide and fabrics.

Author's Abstract

UDK 342.8 (497.1) "1920/1923"

BALKOVEC Bojan, stažist-raziskovalec, Univerza Edvarda Kardelja, Filozofska fakulteta, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Vpliv volilne zakonodaje na izide parlamentarnih volitev v narodno skupščino leta 1920 in 1923

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 42/1988, št. 3, s. 433—447, cit. 11

Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek je polizkus prikaza vpliva nekaterih elementov volilne zakonodaje na rezultate parlamentarnih volitev leta 1920 in 1923. Osnova so glasovi, ki so jih dobile posamezne stranke. Elementi, katerih vpliv skušamo pokazati, so: nadin delitve mandatov, velikost okrožij in razmerje med številom prebivalcev in poslanskim mestom.

Avtorski izvleček

UDK 341.221/.222 (497.15) "1180/1204"

GRDINA Igor, študent Filozofske fakultete v Ljubljani, Univerza Edvarda Kardelja, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Obseg bosenske države za bana Kulina

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 42/1988, št. 3, s. 449—456, cit. 51

Sn. (Fr., Sn., En.)

Bosenska država je pod banom Kulinom obsegala poleg osrednje Bosne tudi Soli, Usoro, Spodnje kraje (Partes inferiores) in Ramo. Prvi dve mejni pokrajini je v I. polovici 13. stoletja izgubila, a ju je za časa Stjepana II. Koprivničanca spet pridobila. Pod tem vladarjem se je politika bana Kulina — politika prodora Bosne proti morju — tudi sicer v vseh pogledih uspešno nadaljevala.

Avtorski izvleček

UDK 929 Svetina A.

VILFAN Sergij, dr., redni profesor, Univerza Edvarda Kardelja, Pravna fakulteta, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 11

Dr. Anton Svetina

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 42/1988, št. 3, s. 458—460

Sn. (Sn., En.)

Pravnik in zgodovinar dr. Anton Svetina se je rodil 12. 7. 1891 in umrl 17. 5. 1987. V času stare Jugoslavije in med okupacijo je bil v upravnih službah, od leta 1950 do 1952 je honorarno delal v Mestnem arhivu v Ljubljani. Na področje pravne zgodovine je prišel po naključju, ko je kot okrajni glavar služboval v Beli krajini in tam našel tri rokopišne knjige iz 18. stoletja. Ukvarjal se je tudi z zgodovino Ljubljane. Pisal je tudi o zgodovini lova in ribolova. Posamezne prispevke o krajevni zgodovini Štajerske in Koroške je objavil v periodičnem tisku. Spominski zapis o dr. Antonu Svetini zaključuje pregled njegove bibliografije.

B. B.

UDK 929 Klaić N.

GESTRIN Ferdo, dr., redni profesor v pokoju, Univerza Edvarda Kardelja, Filozofska fakulteta, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Prof. dr. Nada Klaić (1920—1988)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 42/1988, št. 3, s. 457—458

Sn. (Sn., En.)

Nada Klaić se je rodila 21. 7. 1920, umrla je 2. 8. 1988. Leta 1943 je diplomirala iz zgodovine in postala asistent na Filozofski fakulteti v Zagrebu. Doktorirala je leta 1946 z disertacijo Političko i društveno uredenje Slavonije za Arpadovica. Po habilitaciji za docentno 1955 in izredno profesorico 1961 je 1969 postala redna profesorica na katedri za hrvatsko zgodovino. Bila je sodelavka v komisijah za obe prvi knjigi Zgodovina narodov Jugoslavije. Ponovno je pregledala listne iz obdobja narodnih vladarjev, katere je delno objavila v študentskih revijah. Ob iskranju zgodovinske resnice je tudi presenečala z varmi omenimo le Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku (1971) in Povijest Hrvata u razvijemom srednjem vijeku (1976), ki sta njeni življenjski deli.

B. B.

GHADINA Igor, Student at the Faculty of Arts in Ljubljana, University of Edward Kardelj, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

The Extent of the Bosnian State at the Time of Ban Kuljin

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 42/1988, No. 3, pp. 449—456, 31 notes

Sn. (Fr., Sn., En.)

The Bosnian State comprehended under Ban Kuljin — beside the Central Bosnia — Sol, Usora, Lower Parts (Partes Inferiores) and Rama. It lost the first two boundary provinces in the 13th century and acquired them under Stefan II nd Kotromanić. Under this governor the policy of Ban Kuljin — the policy of advancing towards the Coast — in all aspects successfully continued.

Author's Abstract

UDC 929 Klatić N.

GESTRIN Ferdo, Dr., Retired University Professor, University of Edward Kardelj, Faculty of Arts, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Prof. Dr. Nada Klatić (1920—1988)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 42/1988, No. 3, pp. 457—458

Sn. (Sn., En.)

Nada Klatić was born on the 21st of July 1920 and died on the 2nd of August 1988. In 1963 she took her university degree in history and became assistant at the Faculty of Arts in Zagreb. She took her doctor's degree in 1966 with the dissertation Political and economic regulation of Slavonia during Arpadović. After university teacher habilitation in 1965 and after associate professor in 1961 she became in 1969 regular professor on chair for Croatian history.

She collaborated in commissions for both first editions of History of Nations of Yugoslavia. Anew she reviewed documents from the period of national sovereigns which she partly published in four booklets. In searching historical truths she surprised with new theses. Among 15 monographs and over a hundred treatises to be pointed out are The History of Croats in the Early Middle Ages (1971) and The History of Croats in the Late Middle Ages (1976) which are her life-works.

B. B.

BALKOVEC Bojan, Researcher-Probationer, University of Edward Kardelj, Faculty of Arts, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Influence of Electoral Law on Results of Parliamentary Elections into the National Parliament in 1920 and 1923

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 42/1988, No. 3, pp. 433—444, 11 notes

Sn. (En., Sn., En.)

The contribution is an attempt to show the influence of some elements of electoral law on the results of parliamentary elections in 1920 and 1923. The base are votes won by individual parties. The elements concerned in this article: the manner of sharing mandates, the largeness of constituencies, and the relation between the number of population and the Member of Parliament post.

Author's Abstract

UDC 929 Svetlina A.

VILFAN Sergij, Dr., Regular University Professor, University of Edward Kardelj, Faculty of Law, YU-61000 Ljubljana, Trg osvobodilne II

Dr. Anton Svetlina

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 42/1988, No. 3, pp. 458—460

Sn. (Sn., En.)

Justist and historian Dr. Anton Svetlina was born on the 12th of July 1891 and died on 17th of may 1987. During Pre-war Yugoslavia and the occupation he served in administrative jobs, from 1950 to 1952 he worked in the City Archive in Ljubljana. He entered the field of law history by chance, when — during his service as a county chieft officer in Bela krajina (White Carniola) — he found three manuscripts from the 18th century. He was also engaged in the history of Ljubljana; wrote of history of hunting and fishing. Individual contributions on local history of Styria and Carniola were published in periodical press. The memorial note is concluded with a survey of his bibliography.

B. B.

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

— osrednja slovenska historična revija
— glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 12/I, telefon (061) 332 611, int. 210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

ZČ 1/1947 (ponatis 1977) — 3200 din	ZČ 27/1973, št. 3-4 (ponatis 1988) — 4800 din
ZČ 2-3/1948-49 (ponatis 1988) — 6800 din	ZČ 28/1974, št. 1-2 (ponatis 1988) — 7200 din
ZČ 4/1950 (ponatis 1987) — 4000 din	ZČ 28/1974, št. 3-4 — razprodan
ZČ 5/1951 (ponatis 1987) — 6400 din	ZČ 29/1975, št. 1-2 — 2800 din
ZČ 6-7/1952-53 (ponatis 1986) — 8000 din	ZČ 29/1975, št. 3-4 — 2400 din
ZČ 8/1954 — razprodan	ZČ 30/1976, št. 1-2 — 2600 din
ZČ 9/1955 — razprodan	ZČ 30/1976, št. 3-4 — 2400 din
ZČ 10-11/1956-57 — razprodan	ZČ 31/1977, št. 1-2 — 3200 din
ZČ 12-13/1958-59 — razprodan	ZČ 31/1977, št. 3 — 2400 din
ZČ 14/1960 — 6000 din (kmalu razprodan)	ZČ 31/1977, št. 4 — 1800 din
ZČ 15/1961 — razprodan	ZČ 32/1978, št. 1-2 — 2600 din
ZČ 16/1962 — razprodan	ZČ 32/1978, št. 3 — 2000 din
ZČ 17/1963 (ponatis 1978) — 4400 din	ZČ 32/1978, št. 4 — 2000 din
ZČ 18/1964 (ponatis 1980) — 4000 din	ZČ 33/1979, št. 1 — 2600 din
ZČ 19-20/1965-66 (ponatis 1985) — 5200 din	ZČ 33/1979, št. 2 — 2200 din
ZČ 21/1967 — razprodan	ZČ 33/1979, št. 3 — 2000 din
ZČ 22/1968, št. 1-2 (ponatis 1983) — 2000 din	ZČ 33/1979, št. 4 — 1600 din
ZČ 22/1968, št. 3-4 — 4000 din (kmalu razprodan)	ZČ 34/1980, št. 1-2 — 3200 din
ZČ 23/1969, št. 1-2 — razprodan	ZČ 34/1980, št. 3 — 1600 din
ZČ 23/1969, št. 3-4 — razprodan	ZČ 34/1980, št. 4 — 1600 din
ZČ 24/1970, št. 1-2 (ponatis 1981) — 2000 din	ZČ 35/1981, št. 1-2 — 2600 din
ZČ 24/1970, št. 3-4 (ponatis 1988) — 6800 din	ZČ 35/1981, št. 3 — 1600 din
ZČ 25/1971, št. 1-2 (ponatis 1985) — 2400 din	ZČ 35/1981, št. 4 — 1400 din
ZČ 25/1971, št. 3-4 (ponatis 1986) — 2400 din	ZČ 36/1982, št. 1-2 — 2200 din
ZČ 26/1972, št. 1-2 (ponatis 1980) — 3200 din	ZČ 36/1982, št. 3 — 1600 din
ZČ 26/1972, št. 3-4 (ponatis 1984) — 2800 din	ZČ 36/1982, št. 4 — 1400 din
ZČ 27/1973, št. 1-2 — razprodan	ZČ 37/1983, št. 1-2 — 2000 din
	ZČ 37/1983, št. 3 — 1400 din
	ZČ 37/1983, št. 4 — 1400 din
	ZČ 38/1984, št. 1-2 — 2000 din
	ZČ 38/1984, št. 3 — 1400 din
	ZČ 38/1984, št. 4 — 1400 din
	ZČ 39/1985, št. 1-2 — 2200 din
	ZČ 39/1985, št. 3 — 1800 din
	ZČ 39/1985, št. 4 — 1400 din
	ZČ 40/1986, št. 1-2 — 2600 din
	ZČ 40/1986, št. 3 — 2000 din
	ZČ 40/1986, št. 4 — 2200 din
	ZČ 41/1987, št. 1 — 2400 din
	ZČ 41/1987, št. 2 — 2400 din
	ZČ 41/1987, št. 3 — 2400 din
	ZČ 41/1987, št. 4 — 2800 din
	ZČ 42/1988, št. 1 — 3600 din
	ZČ 42/1988, št. 2 — 4800 din

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 10.000 dinarjev, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 20.000 din dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 500 dinarjev zaračunamo dejanske poštno stroške.

Ponatisse vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu po posebni nižji prednaročniški ceni.

Bibliografsko kazalo za prvih petindvajset letnikov ZČ stane 2000 din. Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas. **A**
1988

941/949

120030129,3

COBISS •